

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

XLVII. KÖTET

BUDAPEST, 1951

KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT

6750/1252

2. Nyelvtudományi Intézet

Könyvtára

Lelet az 1

FH 165/75

Lelet
1955

MAGYAR NYELV

XLVII. ÉVF.

1951. AUGUSZTUS

I. SZÁM

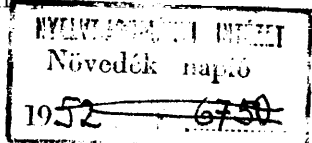
A -né képzők.¹

A 'mulier, femina' jelentésű magyar *nő* szó finnugor megfelelői: osztj. *nē, nēŋ* | vcg. *nē, nē: nēŋŋ 'nős'* | cser. *nő* | md. *nī* | lp. *S. nīŋŋēlis 'nőstény'*; lp. K. *nīŋŋēla: 'ua.'* (MUSz. 401–2; NyH.⁷ 32; NyK. XXV, 316). Mint *-t ~ -l képzős származékok csatlakoznak a szócsoporthoz: f. *neite- 'leány, kisasszony'* | lp. S. *nēŋēta 'leány'*; lp. N. *nēŋēdā*; lp. K. *nīit 'ua.'* | zürj. *nīl 'ua.'* | votj. *nīl 'ua.'* (MUSz. 402, NyH.⁷ 32, 36–7). Szavunknak *nēŋŋ lehetett az eredetije.²

A palatalis (praepalatalis posterior) nasalis *ŋ* valószínűleg palatalis zöngés spirans *ɣ*-nek adott helyet. A pusztá alanyesetben ilyen fejlődés mehetett végbe: *nēŋ > *nēɣ > *nēŋ* > *nōŋ* > *nő*. A formansos: képzős vagy ragos alakokban ez lehetett a fejlődés, pl. a tárgyesetben: *nēŋet > *nēset > *nēt* > *nét* (*nét*). Tehát hangtörténeti szempontból szabályos úton fejlődtek ki és éltek egyrészt *nő* pusztá alanyeset, másrészt a formansos *nét*, *nék*, *nés* a akok. Itt is, mint más esetekben, fellépett az etimológikus vagy paradigmatisz kapcsolatok körén belül érvényesülő analógia kiegyenlítő hatása. A *nő* alanyeset magához hasonította a formansos a akokat; így lett: *nőt*, *nők*, *nős*. De viszont a nyelvközösség más körzeteiben a formansos alakokból *né-* továbbváltozathoz igazodott az alanyeset is, úgy, hogy a *nő-t* *né* váltotta fel. — LAKÓ GYÖRGY (NyK. LII, 169–70) szerint — SZINYEI nézeteinek némi módosításával — a finnugor szóbelseji *-ŋ- hang *-ɣ-vel váltakozott, s a magyar nyelvben e váltakozásnak a gyenge foka á'ta'ánosult, a *ɣ gyenge fok magyar *nye* vi fejemenyeképen pedig ma -v- (-j-) ~ $\emptyset$ váltakozás mutatkozik. Erre egyik esetként idézi: *nő* < ómagyar *nēŋ < előmagyar *nēŋŋ ~ vogul *nē* (tő: *nēŋ-*), illetőleg a szóbelseji, magánhangzóközi helyzetben a *ɣ*-nek más irányú fejlődésével: *nēŋe > *nēe > *nē-j-e*, ahol a *j* nem a *ɣ folytatása, hanem járulékhang (vö. NyH.⁷ 120).

¹ A szóképzést tárgyaló — először az 1939–1940. tanév első felében tartott — egyetemi előadásomból.

² JUHÁSZ JENŐ „Nőstény” című cikkében (MNY. XXX, 91) olyan magyarázatot pendít meg, hogy az eredetileg 'serdülő, szépen növő leány' jelentésűnek feltett *nő* főnévből előbb 'wachsend' és 'gewachsen' jelentésű igenév, majd ebből 'crescit' jelentésű ige vált, s a *nő* ige *nős* gyakorítójának származéka a *nőstény*. A *nő* 'crescit' igének a *nő* 'femina' névszóval való azonosságáról nyilvánított véleményét megismétli (MNY. XXXIII, 314). Elfogadja NYÍRI ANTAL (MNY. XXXIII, 173).

A szó az 1512—1513-ból keltezhető Nagyszombati Kódex 74. lapján Szent Anzelmusnak a teljes bölcseségről való elmélkedésében így jelenik meg: „Ime ammegh zúlth tuloc es megvagatic, Ime az zerelmes neő es meg meg adatic“. Az eredeti ismerete híján nem tudom, hogy milyen jelentésárnyalatban szerepel itt a *nő* szó. Maga a *neő* írás is meglehetősen különös ebben az emlékből, amely az *ő* és *ö* hangot egyébként *o*-val jelöli.

A szóval mind *nő*, mind *né* változatában összetételek alakultak. Szerepel az *agg* melléknévnek *ag* előzményével mint jelzői előtaggal összekapcsolva. Az *agnő* kifejezéssel találkozunk a körmöcbányai 1505-i számadáskönyv címlapjára feljegyzett tréfás versezet első sorában is: „Supra *agnő* főck fel kabla“. Az eddigi magyarázatoktól (RMKT. I², 483—5) eltérően lehetségesnek tartom, hogy a versben két személy van megszólítva: az egyik az *agnő*, az alkalmatlan vénasszony, akit *zsup-ra*: aludni küld a férj (a *zsup*-nak ’fekvő alkalmatosság’ jelentését l. NySz.), a másik a feleség, akivel vígadni akar. Tehát az idézett első sor: „Zsupra *agnő*! Szökj fel kabla: kanca!“ — PéldK. 75, ÉrdyK. 644, TelK. 147, 213, Szeg: Theoph., MA.: olv. *agnő* | ÉrdyK. 429b., Armbrust: Gonosz asszonyembereknek... 1550. (RMKT. VI, 22), Görcsönyi: Mátyás királyról: olv. *agné*. Az alakulat idegen nyelvi megfelelése: ’vetula, anus’ MA., ’altas Weib’ PPB. Nem éppen udvarias kifejezés. Az összetétel pejorativ jelentést vett fel. Az ÉrdyK.-ben *byes bayos*“, a PéldK.-ben olv. *gonosz régi* a jelzője, a TelK. Évát mondja nem nagy on hízelgően *gonosz agnő*-nek. MA. I.: a „veteratrix“ magyarája olv. *ravas agnő*. Sőt a XVI. században, főképen Helkai Mésében *eb* előtéttel kibővítve használatos: olv. *ebagné* (NySz.); Armbrust: *ebagnő* (i. h.).

A foglalkozásnév-képző *-né*.

1500¹, 1544, ThewrK. 183, MA. I. 1611., PPB. I., m.: olv. *mosóné* ~ MA. m. 1611.: *mosónő* ’lotrix; Wäscherin’. 1553: olv. *kontyfűzőné*. MA. I., m.: „pistrix: *sütőné*“. 1546, MA., 1702: olv. *majorné* ’villica, villica’ a latin →? német eredetű *major* ’villicus’ mellett. CsL. 174: a „? caupona“ magyarája olv. *kufárnő* (német *koufe*) és *korcs máros* ~ MA. 1611.: *kufárné*. 1719: *pálinka-korcsmárosné*. PPB.: *markotán* és *markotánné*. Mikes 77. levelében: „[születkor] a sck szedőt, szedőné láttya az ember“ (Emlékiadás 103).

Mindezek a kifejezések azt jelentik, hogy bizonyos foglalkozást *nő* üz. Amikor ezek és a hozzájuk hasonlók kifejezések megalakultak, sőt nyilván megalakulásuk után is valameddig, szószervezetekként hatottak, vagyis elemeik kimondása és felfogása alkalmával képzetváltás történt. Az idézett alakulattckbeli elemek viszonya mindenesetre a jelző és a jelzett szó

¹ A puszta évszamos adatok az OklSz.-ból valók.

viszonya volt. Azonban a jelzői viszony kétféleképpen fogható fel. Vagy úgy, hogy az előtag az utótagnak a minősítő jelzője, — vagy úgy, hogy a második elemként szereplő *nő, né* szó utójelző, értelmező, appositio. A két elem jelzői viszonyának felfogása mindinkább háttérbe szorult, úgyhogy azután a két elem összeforrva fejezett ki egy együttes képzetet: azt, hogy valamilyen foglalkozást n ő végez. Az alakulat ekkor összetételként hatott. Az összetételekben különösen a második tagnak: a *nő ~ né* szónak a képzettartalmából küszöbölődtek ki olyan mozzanatok, amelyek az önállóan használt *nő ~ né* szóra jellemzők voltak. Ez első sorban játszott közre abban, hogy az összetétel elhomályosodásnak indult. Az összetétel elhomályosulását előmozdította az a körülmény is, hogy — amint az idézett adatokból is láthatjuk — az összetételekben legtöbbszörre a *né* alakváltozat szerepelt, míg önálló alkalmazásban a szó a *nő* alakban terjedt el és állapodott meg. — Az összetétel elhomályosodott, azonban a nyelvérzék a *mosó: mosóné, major: majorné, kufár: kufárné*-féle alakpárokból a -né alkati elemet képzetmódosító elemnek fogta fel, elvonta és képzetmódosító funkcióban más szókhöz függesztette, toldotta hozzá.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nemcsak az önkénytelenül, ösztönszerűen működő nyelvérzékben termettek ilyen alakulatok, alkotott ilyeneket az e l m é l k e d ő nyelvérzék is, vagyis keletkeztek szándékos készítmények is. Mesterséges csinálmányokat láthatunk ezekben: MA. 1611.: „Chorauliftria: Jó tántzos nő, Énekes nő“ (vö. CsűRY BÁLINT, A -nő (-né) történelméhez: MNy. XXII, 280—1) | MA. I. 1611.: „saltatrix: [olv.] táncolóné“; m.: táncolónő; megvan PPB.: olv. táncolóné 'saltatrix, saltatricu'a, Tänzerin' | MA.: „Alcithene, Egy igen fő Kipirone“ (vö. CsűRY i. h.) | MA.: „Altrix, Táplálone, avagy, dayka“ (vö. latin *altor*) (vö. CsűRY i. h.) | MA. I., m. 1611. „miratrix: [olv.] csudálónő“ | MA. Scultetus-fordításában (1618.): *jövendő-mondóné* 'vates, Wahrsagerin' | PPB. I.: „eruditrix: tanítóné“ (vö. NySz.). — Hogy SZENCI MOLNÁR ALBERT csakugyan jelentésmódosító elemnek tartotta a *né* és *nő* végződést, az kitetszik „Nova Grammatica Vngarica“ című 1610-ben megjelent művéből. Az I. könyv 16. fejezetében, amelyben „De cognominatione“ címen a szóképzést tárgyalja, ezt írja: „Huc pertinent quaedam faeminina a masculis orta per *nē* et *nō*, ut *Kiralnē*, regina. *Papnē*, sacerdotissa. *szakácznē*, coqua. *kertészne*, hortulana. *agnō*, vetula. *gonofznō*, malefica, veteratrix.“ (CorpGram. 167. Kiadta TOLDY FERENC, Régi Magyar Nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. 1866.) — A XVI—XVIII. század haladtával egyre több ilyen kifejezés lép fel: *mester-asszony, igazgató-asszony, mosó-asszony, fonó-asszony, főző-asszony, szakács-asszony* stb. (NySz.), *major-asszony, varró-asszony* (OklSz.). Nagyobb részük mesterséges készítménynek, szótárszerzők, pl. CAL., COM. csinálmányának látszik.

A feleségnev-képző .né.

1376: „muliere *paphwyiacabne* dicta... *papwyiacabne*“: így hívnak egy Bodrog megyei jobbágyasszonyt (ZichyOkm. III, 625—6); más 1376: „muliere *Papwyiakabne* dicta“ (636) (*Pap-Új?*) | 1377: „cuiusdam vallis *Palnewelgy* nominate“ | 1459: *Naghandreasnehaza* hn. | 1463: „*Relicta Kazasne*“ | 1479: *Borosne* | 1498: „*Honestam mulierem Vrsulam Chanakosne [csanak 'Beeher, Kelch'] dictam*“ | 1509: „*Alberto Demeterne-fya*“ | 1528: „*Terram Kysanthalne pwzthaya*“ (Oklsz. né alatt). — Mindezekben a XIV—XVI. századi adatokban olyan esetekkel van dolgunk, amelyekben férfira vonatkozó tulajdonnévhez járul a né elem. — Másik adatesoport: SchlSzój. 472: „*regina: kiralne*“ | 479: „*banissa: banne azon*“ | 488: „*comitissa: ispanne azon*“. A SoprSzój.-nek az előzővel összefüggő részében ezek vannak: „*regina: keral ne a/on*“ | „*in peratrix: casar ne affon*“ | „*baniffa: ban ne affon*“ | „*comitiffa: ispan ne affon*“ (ÓMolv. 274—5). Van DebrK. 20: olv. *császárné asszony* | CAL.: olv. *királyné asszony* | R. XVI. sz.: *grófné* | DomK. 66: *polgárné asszony* | XVII. sz.: *boérné: boér 'oláh nemes (bojár)' (NySz.)*. Az idézett esetekben 'férfi' jelentésű közszóhoz járul a né, s az ilyen né második elemű alakulat után — mint láttuk — többnyire az *asszony* szó következik, valószínűleg tiszteletet kifejező utójelzőként, s ez összefügghet azzal, hogy az *asszony* szónak, amely különben egy őszét *axsin* 'királynő, úrnő, háziasszony' szónak a megfelelője, a régi magyarban az *úr*-ral együtt meglehetősen magas társadalmi rangértéke volt. Ma is megtisztelőbb, udvariasabb *Tótné asszony*, mint pusztán *Tótné*. Hasonlóképen a tisztelet kifejezőskörébe tartoznak *anyám-asszony*, *néném-asszony*, amint *apám-uram*, *öcsém-uram* is. Apollonius chronicája 1722. jelzésű kiadásából van közölve: *vén asszonyné* (NySz. nő, né al. II, 990). Ezt SZILY KÁLMÁN (Nyr. XXXI, 28, NyÚSz. 237) után sajtóhibának tartják. Nem osztom ezt a véleményt, valamint azt sem, hogy a Paxy Margit 1547-i keltű levelében nyolcszor jelentkező *ngos asszonyném*, illetőleg a levél címezésében levő „*Ngos asszonynémnek* Paxi Anna *asszonynémnek*... énnekem bizodalmas *asszonynémnek*“ (id. SIMONYI: Nyr. XXXI, 211) az *asszonynéném* rövidülése volna, ahogy SZILY KÁLMÁN (Nyr. XXXI, 271) és HORGER ANTAL (Nyr. XXXI, 524—6) gondolja. Én SIMONYIVAL együtt az utóbbira, sőt az előbbire nézve is valószínűbbnek tartom, hogy az *asszony* meg a né a. m. nő jelzős kapcsolatával van dolgunk, amelynek 'úri, előkelő, tiszteletreméltó nő' az értelme. — Rokon a *királyné-, ispánné-félékkel* az 1460: „*Domine Zekelispanné vocate*“ (Oklsz.); abban tér el, hogy az *ispán* méltóság- vagy tisztségjelölő szó az eléje tett *székél* szóval meg van határozva, vagyis jelezve van, hogy a szóban levő „*domina*“ a székelyek ispánjának a felesége. — Hasonlít az utóbbihoz az 1431: „*Suhtompalgarne*“

(OklSz.): a -né végzetű társadalmi állást vagy foglalkozást jelölő szó előtt egy közelebbiről nem magyarázható tulajdonnév áll. Ilyenek Tinódinál: *János királyné, Lajos királyné, R. János mesterné* (NySz.). — Egy 1543. évből való levelet (olv.) „Magyi Luca néhai *Kenderes Jánosné*“ küld ezzel a címmel: (olv.) „Ez levél adassék Sarvasági Erzsébet asszonnak *Wárdai Mihál úrnénak*, nekem szerelmes asszonomnak“ (RMNy. II/1, 60). XVI. századi levelekben ilyen szerkezetek fordulnak elő: „*Szalai Kelemen uramné | Mojses uramné | Bakity Pál uramné* (NySz.; TMNy. 582). Vannak a régiségben ilyen fordulatok is: *Pozsár Ilona az néhai Zoltainé | az néhai Márton porkolábné Brigitt asszony* (TMNy. 582).

GELEJI KATONA, Gram. Observ. XXIV.: „... a' feleféleg magyarul nő: Innen mondatik *Tsászárné, Királyné, Herczegné*, etc. pro. *Tsászárnő, az az Tsászárnője; királynő, az az Királynője; Herczegnő, az az Herczegnője.*“ (CorpGram. 317.) — OTROKOSI FÓRIS FERENC az 1693-ban megjelent *Origines Hungaricae*-ben írja: „Cuiuscunque hominis uxor, dum a viro sero denominatur, eandem habet terminationem: *né, ut szabóné, szűcsné, vargáné.*“ (NySz.)

A fentebb bizonyos csoportosításban felsorakoztatott alakulatok mindegyikének az a jelentése, hogy 'valaki valakinek a felesége'. Nem valami nagy ötletbéli gazdagság kellett vagy kell annak a felfedezéséhez, hogy ezeknek az alakulatoknak a végében — nem azt mondtam: a végén! — a nő szót kereshetjük. Azonban nem egészen egyszerű annak a magyarázata, hogy az elsődleges ilyen alakulatok hogyan keletkezhettek és hogyan fejlődhettek.

Mindenesetre egész természetesen támad az a gondolat, hogy valamely férfit jelentő szóval: tulajdonnévvel vagy közszóval birtokviszonyt alkotott a nő.

A birtokviszonynak a finnugor nyelvekben ősi formája a formátlanság: a birtokos szerkezetnek sem a birtokost, sem a birtokot képviselő elemén nem jelöli semmi sem a viszonyt. A viszony természete kiderült vagy egyéb nyelvi mozzanatokból: szórend, hangsúly stb., — vagy pedig a lélektani vagy tárgyi helyzetből. Ilyen jelöletlen birtokviszonyok, valószínűleg összetételekké összetapadva: 1055: *far feu | hodu utu | lean fyher | oluphel*. Vagy újabbak: *hegytető, vízpart, könyvtábla, lámpavas*. — Arra gondolhatunk, hogy egy ilyen ősi jelöletlen birtokviszony kötötte hozzá bizonyos 'férfi' jelentésű szókhoz a nő szót, mégpedig né tőváltozatában.

A másik formája a birtokviszonyos szerkezetnek a jelöltség. Mégpedig a finnugor nyelvekben állandós, és velük együtt a magyarban is élt és él a jelöltségnek az a változata, hogy a birtokkifejező szó személyragot vesz fel: 1055: *uluue/ megaiia, luazu holma, aruk tue*. Vagy újabbak: *a víz sodra, a könyv tartalma*.

Az 1055-i oklevélben van *bagat meze*: *meze-ye-i, amelynek a végén a félhangzó -i a finnugor 3. személyű személyes névmás kezdő *s* hangjának a fejleménye. A szóvég fejlődése: *eĭ* > *é* > *ě* > *e*.¹ Egy finnugor *peŋ előzményre megy vissza 'caput' jelentésű szavunk (NyH. 48). Ez a nő szóval kapcsolatban jelzethez hasonló hangfejlődésen, illetőleg változáskon ment keresztül. 1055, R.: *feu* olv. *feü* > *fő*, *fű* pusztá alanyeset. Ellenben a régiségben *fě*, *fě*- tövű formansos alakok, így: *fěk* | Komj.: *fěnkint* 'fejenként'. Ezek a **feyr-* tőalak összevonásával keletkeztek. R. levelekben: *fee ember* | N. *fě*, *fěkötő*, *fě-ruha*: analógiás pusztá nominativus. B. (si)K.: *fěm*, *fěd*; MünchK.: *fětec*: birtokos személyragos formák. 1055: *nogu azah fehe rea*: olv. *fehě* vagy *fehě* | 1055: *aruk fee*: olv. *fe(j)ě* vagy *fe(j)ě*, s az utóbbiból *feje*. 1231, 1318, XVI. sz. is: *-fee* | 1363: *-feye*. Úgy látszik, a *feje* hatására keletkezett analógiás alakulások: *fejem*, *fejed* stb.; de nyilvánvalóan jó késői, XVII. századi adatokban feltűnő analógia terméke a ma általános *fej* alanyeset. (Vö. EtSz. II, 179–81.) – Amint a *feü* > *fő* alanyeset mellett alakult a *fe*: > *feě* > *fehě* ~ *ějě* > *feje* egyes 3. személyű birtokos személyragos forma, hasonlóképpen alakult meg a *n-ü* > *nő* alanyeset mellé a *neě* > *neě* > *nee* (o : n:ε) > *neje* személyragos alak. Megjelenik a BesztSzőj.-ben: 1059–62: „vrsus: *medve* | vrsa: *neye* | aper: *vad dızno* | sus: *neye*“ || 1092–3: „gattus (o: cattus): *machka* | gatta: *neye*“; a SchlSzőj.-ben: 1641–2: a *medvé*-vel kapcsolatban van meg. Hasonlít hozzájuk Heltai Meséiben *farkas* mellett *farkasné* (NySz.).²

Krónikáink hun történeti részletei azt a helyet, ahol a hunck a Tárnckvölgynél elesett *Keve* vagy *Keva* kapitányukat eltemették, így emlegetik: Kézai: *Cuwe Azoa* | KépKr.: *Kewe Oza* vagy *Keueoza* (SRH. I, 260). A név első eleme a *kő* szónak kicsinyítő *e*-vel alakult származéka. A második elem a 'völgy' jelentésű *aszó* szóval tartozik össze. A Kézai-féle alakban a második tagnak mint birtokos személyragos alaknak az olvasása minden valószínűség szerint *aszoa* (*aszóa?*). Egy 1298-i oklevélbeli *Keweozowa* olv. *oszova* eleme úgy felel meg neki, hogy az *o* és *a* közötti hiatus *v*-vel töltődött ki, ahogy ezt magashangrendű szó esetében a HB. *terumteve ijtentvl* adatában látjuk, ha ugyan itt a *-v*-ben nem a *-v* igenévképző őrződött meg. A KépKr. kézírataiban fennmaradt alakok ezektől eltérnek: a birtokos személyragozott *oszaá* forma *ad*-ja *án*- keresztül *a*-vá lett. A Budai Krónikában levő *Keuehaza* félre-

¹ Vö. Gombocz, Alaktan. 1950. 24.

² A SzófSz. szerint a *nő*, *né* először a BesztSzőj.-ben fordul elő. Jelezni lehetett volna, hogy a *nő*, *né* szó *neje* tartozéka szerepel ott.

A *neje* és *nője* alakok között az újabb nyelvhasználatban jelentkező értelmi különbségről NAGY J. BÉLA: MNy. XXXII, 143.

értésből származó tudákos „correctura“. Arany is követte. *Keve* vezérnek ez a hagyomány szerinti temetkezési helye a fejérmegyei *Kajászó-Szentpéter*. A helynévnek egyebek között ilyen okleveles adatai fordulnak elő: 1272: *Kuaza*; 1325: *Keaza*; 1358: *Keueaza*; 1391, 1463: *Kayaza* (CSÁNKI III, 349–50; vö. PAIS: MNy. VIII, 395). Tehát az *aszó* szónak volt egyes 3. személyű birtokos személyragozott *aszá* vagy *asza* formája. — Amint a **mezeiei* > **mezeyé* alakból az 1055: *mezee* olv. *mezeé* vagy *mezeë* formán át *mezejē* vagy *mezeje* fejlődött, úgy fejlődött az *asz* ige *ászáy*: 1055: *azah* igenévnek birtokos személyragos **ászáyá* alakjából *ászáá* > *ászáa*: 1055: *azaa* változatokon át **aszaja*. — Az **aszaja* formához hasonló alakulás *ajtó*: *ajtaja*, *disznó*: *disznaja*. Az *ajtó* magyar igenéből ered,¹ a *disznó* török jövevényszó: a török előzmény **dzy nay*. Az *ajtó* szónak a MünchK.-ben és JordK.-ben ilyen alakjai jelentkeznek: olv. *ó ajtára*, *a koporsónak ajtára*, *a koporsó ajtáról*; az ÉrdyK.-ben: *az egyház ajtán*, NádK., KazK., TihK.: *ajtat* 'ajtáját' (id. EtSz. I, 40; vö. MELICH: MNy. IX, 119).² Ezekben az esetekben a formansck előtt álló *ajtá-* tőalak **ajtaá-* előzményből lett az *aa* magánhangzókapcsolatnak hosszú *á*-ba való összevonása útján. Arany János Vojtinájában a paraszt nem *disznáját*, hanem a *disznát* ríkatja (nem-birtokos alakot közöl GYÖRFFY ISTVÁN: MNy. XVI, 50: „behajtottuk a *disznát*“, amint van *disznák* többes is Szlavóniában).³ Az egyes 3. személyű birtokosra utaló *disznát*-féle függő eseteken kívül keletkezhetett egy korábbi **diszná*, későbbi *diszna* a. m. *disznaja* alanyeset is. Ilyent megint Aranyból idéz LEHR ALBERT: MNy. XI, 319. CSÜRY BÁLINT Szamosháti Szótárában közöl *diszna* vagy *diszta* egyes 3. személyű formát. Van különben a Szamosháton *dia* a. m. *diója* is.

Az eredetibb 'látszik, feltűnik' értelmű *tetszik* ige *tet* alapszavából való *tető* igenévi származéknak egyes 3. személyű birtokos személyragos alakja *-iglen* és *-ig* határozóraggal: BécsiK. 23: *tétéiiglen* olv. *tetejéiglen* | WinklK. 166: *teteiiglen* olv. *tetejéiglen*. Ellenben: DöbrK. 514: „*talpatol fogvan teteig*“ | PeerK. 121: „*talpatul fogwan teteiglen*“ | PéldK. 24: „*talpatol fogva teteig*“ | Pázm.: Kal.: *tetéig* (NySz.). Vagyis volt a *tető* szó birtokos személyragozott alakjának formansos *teté-* tőváltozata is.⁴ Hasonlóképen támadhatott egyes nyelvjárásokban, **tété* > **tete* a. m. 'teteje' alanyeset.

1440 k.: *heriosvelgte* (Oklsz.) (*herjó* 'fogoly'). Ebben a -fe írású elem lehet a fő: **fét*, **fék*, **fés* sorban érvényesülő anatógia hatására a fő alak helyébe lépett alanyeset, de lehet

¹ Vö. PAIS: MNy. XLV, 274.

² Vö. GOMBOCZ, Alaktan. 1950. 21.

³ Vö. GOMBOCZ: i. h.

⁴ Vö. GOMBOCZ: i. h.

a birtokos személyragozott *feé* > *feë* > *fee* alakok egyik hangtani fejleménye is: *fë*, esetleg *fë* a. m. 'feje'.

A tárgyalt módon a *nő*-vel összefüggő birtokos személyragozott **neé* > *neë* > *nee* formának szintén lehetett a folytatása nemcsak *nejë* > *neje*, hanem *në* > *në* is.

Azt gondolhatjuk mármost, hogy a *nő* szónak egyes 3. személyű birtokost kifejező tartozéka lappang abban a *-né* elemben, amely a 'alaki valakinek a felesége' jelentésű alakulatokban szerepel.

Hogy az ilyen *-né*-nek csakugyan ez a megfejtése, azt megerősíthetik a következő adatok: 1288: „ad magnam arborem nucum que in vngarico *Marcelneygyaya* uocatur“ | 1354: „Possessionem *Bankneytereme* vocitatum“ (OkISz.). — Vessük össze vele a következőket: 1240 k.: *Zygethfey* ... *fenevfey* ... *Valuusfey* | 1314: *egerfey* | 1347: *-sedfey*; a második elem a *fő* szóval függ össze || 1420: „Georgio *Chykpeterwey*“ | 1484: „Valentini *Anthalewey*“; a második elemben a finnugor **ven* eredetire visszamenő *vő* rkonstágnévvel. Kéttagú alanyesetekhez tartozó hasonló alakok: 1206: *cuhnamezei* (előtag a szláv *kuhinja*: magyar *konyha*) | 1256: „Tendit per planitiem regis *Kyralmezey* dictam“ | 1292: *Nyresmezey* | stb. || 1320: *vatha erdey* | 1347/1366: *oloperdey* ... *Oloperdeyfey* (a török eredetű *Alap* személynévvél) || 1296?, 1322: „montem *Myhalhazatetey* vocatam“ || 1315: *Thorku*, *Thorkueley* | 1384: *dio eley* || 1298: *Taybazeley* | 1336: *Kukenius zeley* | 1347: *BolughJanus-zoley* | 1420: *Simonzeuley* (OkISz.). A felsorolt esetekben birtokviszonyos szerkezeteket láthatunk, úgyhogy bennük a birtokot jelentő elem olvasása *feí* vagy *fei*, *veí* vagy *vei*, *mezeí* vagy *mezei*, *erdeí* vagy *erdei* stb. Ezek a formák pedig úgy keletkezettek, hogy a személyjelölő elemként szereplő félhangzó *i*-nek meg az előtte levő tővégi *e*-nek vagy *ë*-nek a kapcsolata nem *eí* > *é* > *ë* > *e* vagy *ëí* > *é* > *ë* > *e* fejlődésen ment keresztül, hanem *eí* > *ii* > *i* > *i*, illetőleg *ëí* > *ii* > *i* > *i* fejlődésen. Vagyis a mezőhöz tartozó személyragos alak fejlődése ez volt: **mezeveí* > **mezeveíi* > **mezeveí* > *mezeí* > *mezei*. — A minket ez alkalommal közvetlenül érdeklő alak így lett: **neveí* > **neveíi* > **neveí* > *neí* > *nei*. A *mezei*, *erdei*, *tetei*, *elei*, *fei*, *vei* és *nei* ugyanolyan hangtörténeti fejlemények, amilyen egyes 3. személyű birtokos személyragozott forma a HB.-ben *lilki*. Az 1055: „Iacum *turku*“ olv. *Türkü*; 1229: *Kiralturky*; később olv. *Türük*, *Török*, ma: *Török* Somogy megyében (CsÁNKI II, 653). 1281: *Kalaman Chehy*, 1395, 1401–1406: *Kalmanchehy*, 1286: *Kalman Kiralchey*. Az említettekhez hasonló *-i* végű birtokos személyragozott formák a régiségben: *hiti*, *testi*, *kési*, *füsti*, *életi*, *szereteti*; a népnyelvben ilyenek: *éli*, *bögyi*, *béli*, *földi*, *pénzi* (vö. NyH.⁷ 118). Az utóbbiakban természetesen nincs magánhangzó az *i* előtt, mivel éppen ez az *i*, korábban *i* a tővégi magánhangzó + *i* személyrag összeolvadásából keletkezett, ellenben a *mezei*,

nei félékben az összevonódott $i > i$ előtt még ott maradt a tőnek az utóbb kiesett y előtti magánhangzója. — E szerint az 1288: olv. *Marcelne|i* és az 1354: olv. *Bánkne|i* birtokviszonyos alakulatokként az ilyeneknek feleltek meg: *Marcel-nee*, *Bánk-nee* ~ *Marcel-neje*, *Bánk-neje* ~ *Marcel-né*, *Bánk-né*.

A *Marcel-né*, *Bánk-né*, *Pál-né*, *királ-né*, *úr-né* alakulatok összetételekké válván, alkotó elemeik szokásos jelentéséhez képest eltérő jelentésváltozatban szerepeltek, amikor azt fejezték ki, hogy 'valaki valakinek a felesége'. A -né elemük ebbe az együttes jelentésbe való beleolvadás révén is eltávolodott a nyelvérzékben az önálló használatú *nő* szótól, de eltávolodásukat fokozta, sőt elszakadásukat okozta hangalaki eltérésük. Ennek a következménye az összetétel elhomályosodása lett. Az összetétel elhomályosodásával a *Pál: Pálné*, *királ: királné*, *úr: úr-né* alakpárok viszonyítása során a nyelvérzék a né alkati elemnek tulajdonította a jelentésmódosító funkciót, tehát képzővé avatta, vagyis azzal, hogy bizonyos szókhöz függesztette, új szokat alkotott vele. — Ha logikailag akarnók meghatározni a -né képző funkcióját, azt mondhatnók, hogy az a hozzátartozás fogalma bizonyos változatának a kifejezője. (Nb. az -é és -i képzős nomen possessi-k.)

*

Tehát az előadottak szerint kétféle eredetű -né képzővel számolhatunk. Az egyik a *mosóné*, *majorné*, *kufárné*-félékbeli -né: női foglalkozásnevek képzője; ezt a *nő* szó analógia útján támadt változatának magyaráztuk. A másik a *Pálné*, *királné*, *úrné*-félék -né toldaléka: ez a feleség név-képző; minden valószínűség szerint a *nő* szónak birtokos személyragos tartozékából lett.

A női foglalkozást kifejező alakulatokban — amint láttuk — kevés kivétellel a -né elem szerepel, a -nő csak szórványosan, és inkább a mesterséges úton keletkezettekben. Amint azonban a XVIII. század utolsó tizedeitől kezdve a nyelvújítási mozgalom mindinkább erőre kapott, egyre több szerepet nyert a nyelv alakításában az elmélkedés: a tudatosság és szándékosság. A logikai szempontokhoz igazodó elmélkedő nyelvfejlesztőt zavarta az, hogy két azonos alakú elem: a *né* más-más értelemben, más-más funkcióban szerepel. Az, aki a logikai normák következetes, szabatos kifejezőjét akarta látni a nyelvben, a nyelvbeli formákban, visszásnak érezte, hogy ugyanaz a -né alakja legyen a női foglalkozásnevek képzőjének és a feleségnév-képzőnek. Ennek a felfogásnak ad hangot SÁNDOR ISTVÁN, Sokféle. 1795. III. darab, 128. l. „Némely jegyzések“ címen: „Mosóné, Szakácsné, Barátné, Énekesné, Lotrix, Coca, Amica, Cantatrix s több illenféle szavak rosszul mondatnak, mert ezek Magyarban Mosónak, Szakátsnak, Barátnak s Énekesnek Feleségét jelentik. Ugyanis régenten Magyarban a NŐ

annyit tett, mint Feleség s innen eredett Nőszöm: házasodom. Nőtelen: Feleségtelen, Agnő: Vénasszony. Most a Nőt Magyarban Né által mondjuk ki, úgymint Szabóné, Vargáné, Tisztartóné s t. af.“ (HORVÁTH JULIÁNNA hívta fel rá a figyelmemet.) A logikai rendezésére való törekvésnek lett a következőképpen, hogy a foglalkozásnév-képző *-né*-t kezdtek felváltani a *nő* szóval. Az első, aki köztük elvszerűen különbséget állapított meg, úgy látszik, VERSEGHY FERENC volt. Tiszta Magyarsága. 1805. 49 szerint a *varróné*, amiben a *-né* formativa, a. m. 'varró mesterember felesége', *varró nő* pedig a. m. *varróasszony*, akár feleség, akár nem. (Vö. SZILY, NyÚSz. 236—7.) — A *nő*-s formák azonban jóideig inkább az irodalmi nyelvben forogtak, a közbeszéd megtartotta a *-né*-s alakulatokat. Meglehetősen szívesen ragaszkodott hozzájuk. Erre vall, hogy a Magyar Tudós Társaságnak VÖRÖSMARTY és SCHEDEL szerkesztette magyar és német zsebszótárában a magyar-német részben 1838-ban még *mosóné* a 'Wascherin', *mosónő* nincs; az igaz, hogy *varrónő* a 'Nähterin(n)' és *szakácsnő* a 'Köchin'. — A CZUCZOR GERGELY — FOGARASI JÁNOS-féle „A magyar nyelv szótára“ 1867-ben megjelent IV. kötetében: „*Mosónő*. Nőszemély, ki fehéreneműek mosásával foglalkozik, s keresi kenyerét.“ Ellenben: „*Mosóné*. Szabatosan azt tenné: mosó ember neje, azonban a közéletben 'mosónő' értelemben használtatik.“ Továbbá az 1870-ben közzétett V. kötetben: „*Szakácsnő*. Szakácskodó, szakácsságot űző nőszemély; fordítva: *nőszakács*.“ Ellenben: „*Szakácsné* (*szakács-né*). Szabatosan véve a. m. szakács felesége; mint *takácsné*, *kovácsné*, *gulyásné* stb. Azonban a nyelvszokásnak tetszett a *nőszakács*ot vagy *szakácskodó* nőt is így nevezni. A *vén szakácsné* is megfőzi a jó levest. (Eugonics km.)“ Az 1874-ben megjelent VI. kötetben csak *varrónő* van. *Tanítónő* és *tanítóné* (vö. PPB.) nincs sem a Tzs.-ban, sem CzF.-nál. *Táncosnő* (vö. MA.) nincs egyikben sem. Kölcs.: (országNapl.). 1833. (NyÚSz.), Tzs. 1835., 1838. van *színésznő*.¹ *Énekesnő* (vö. MA.) van CzF. 1864. A Tzs. 1838. *jósnő* címmel *jóasszony*-ra, utal, aminő N. *javasasszony*, R. *orvos-asszony* (NySz.). Idéztük hogy MOLNÁR ALBERT grammatikájában nyilván mint mesterséges készítmény *papné* van 'sacerdotissa' értelemben. Hozzátehetjük, hogy Com: Vest.-ban a 'sacerdos, Priesterin' magyar megfelelője *áldozó-papné* (NySz.). Később és ma ilyen értelemben a *papnő* szó használatos. Adat rá Tzs. 1838. A *papné* ezzel szemben a. m. 'a pap felesége'. Gvad:FNót.: „Az igen közönséges magyar példa szerint: Kinek tetszik papja, kinek a *papnéja*, kinek a palástja.“ A közmondást most általános alakjában közli CzF. V, 56: „Kinek a pap, kinek a *papné*.“

¹ A XIX. században használatos *kóristáné* is (vö.: GYALMOS, Latin eredetű képzőink: MNyTK. 31. sz. 8; Petelei István: Az élet: Magyar Írók Arany Könyvtára XXV, 65).

Másik közmondást is közöl CzF.: „Jobb a *papné*, mint a pap, mert a pap csak pirongat, de a *papné* pogácsával kímálgat.” Utána megjegyzi CzF., hogy különbözik: *papnő*. Erről külön címszava van, amelyben példák: *Múzák papnője*, *Thalia papnője*.

A népnyelv a foglalkozásnevekben most is őrzi a -né változatú formákat az ilyenekben: *mosóné*, *szakácsné*, *varróné*. Sőt Erdélyben a *cigányasszony* ma is szintén *cigányné*, a *zsidóasszony* *zsidóné*, az *oláhasszony* *oláhné* stb. Csűrű (MNy. XXIII, 300) mutat rá erre. — Ugyancsak Csűrű (uo.) hívja fel a figyelmet arra, hogy az ilyen fogalmakat a -ka, -ke kicsinyítő képzővel fejezi ki a moldvai csángó nyelvjárás. Ebben a *cigánka* nem 'kis cigány', hanem 'cigányasszony'. *Cigánka vagyok*, mondja a csángó nő barna arcszínére célozva. Egy csángó férfiről azt mondták, hogy hadifogságban Magyarországon *magyarkát* vett feleségül. A *jámborka* nőre alkalmazva a. m. egyebütt *kedves! lelkem!* Csűrű szóbeli közlése szerint van *mos-óka*, *fonóka* 'mosó- vagy fonó-asszony'. A -ka, -ke tehát a csángóban nem csupán kicsinyítő, hanem nőképző is. Nőképző, — nem feleség-képző: olyanféle alakulatot teremt, aminő a latin nőnemű forma. Hogy eredeti magyar képződmény-e, vagy pedig idegen: rumán vagy szláv nyelvi calque, nincs eldöntve.

Előbb hivatkoztunk a MA.-féle „miratrix: *csudáló*” megfelelésre a „mirator: *csudáló*” mellett. Itt ez a mester-séges *csudáló* már nem is annyira női foglalkozásnak, hanem inkább a nőneműségnek a kifejezője akar lenni, tehát olyan valamié, ami a latinban a *genus femininum*. A nőiség, a nőnem megkülönböztetésére való törekvésből született meg a BÉL MÁTYÁS-féle „Ungarischer Sprachmeister” 1774-i KORABINSZKY-féle átdozzásában (158) a *Lajos* (= *Ludwig*) név mellett ott furcsálkodó *Lajosné* (= *Loise*) vagyis *Lujza* (vö. Csűrű, A -nő (-né) történetéhez: MNy. XXII, 280). 1775-ben, B Á R Ó C Z I nál megjelenik az „amie: *Freundin*” megfelelőjeként a *barátné*, míg korábban Molnár Albert egyik munkájában *barátnő* a. m. 'apáca'. B Á R Ó C Z I *barátné*-ja sehogyan sem teszett az orvológusoknak. (Vö. SIMAI ÖDÖN: MNy. V, 352, IX, 29.) — 1807-ben látott napvilágot F O L N E S I C S Lajosnak „Alvina” című regénye. Ez, amint TOLNAI VILMOS írja „A nyelvújítás” című munkájában (A M. Nyelvtudomány Kézikönyve II. kötet 12. füzet 100. Kny. NyK. XLVI—XLVII.-ből): „németből való fordításaink legelrettetőbb példánya, a nyelvrontó újításnak netovábbja, mellyel csak Schedelnek két évtizeddel fiatalabb H A R A M I A fordítása vetekedhetik. A harmadfél száz lapos könyvnek minden ötödik szava »új« szó, németből facsarítva, kinos pontossággal lefordítva.” Ugyancsak TOLNAI e művében olvassuk (100—1; NyK. XLVII, 35—6): „Mint fogatkozást először egy névtelen értekezés említi először a nyelvtani nem hiányát a magyarban (Mindenek Gyűjtemény V,

39, 1791), majd KIS JÁNOS Jutalomfeletében (1806.). A gyakorlat már előbb gyarapította a példákat: KÓNYI *juhászné*, KÁRMÁN *társalkodóné*, KAZINCZY *istenné*, VÁNDZA *bájné*. FOLNESICS már a Hazai Tudósításokban (1806, 131) közzétett előfizetési felhívásban érinti ezt a kérdést, de aztán az *Alviná*-ban erőszakolt következetességgel nemcsak a főneveket »nyőstényíti« (*angyalné*, *személyné*), hanem a német nyelv kaptájára, a mellékeveket s a névmásokat is (*szépné*, *kedvesné*, *őné*, *akiné*, *amazné*, *némelyné*, *másikné*). Eljárását regényébe iktatott nyelvtani kitérésben támogatja »tövess és kimerítő észokokkal«. A »nyőstényítés« a bosszankodó és gúnyos ellenvetések és megjegyzések egész záporát zúditotta FOLNESICSRA; a Mondolat és a Felelet egyéb hóbortos szavain kívül különösen ezt csipkedte. Ő maga igazának tudatában egy évtizeddel utóbb megkísérlette, nézetének tudománycs védelmét, de sikertelenül. "KAZINCZY hajlott a FOLNESICS-féle reform felé. A Magyar Régiségekben így ír: „mivel nincsen nyelvünkben olyatén végszócska, formáló szócska, mely *nőstényt* jelentene, mint ezt jelentik a Német nyelvben az *inn*, a diákban az *a*, vagy *ix*, avagy *issa* szócskák: azért az okosság azt kívánja, hogy a jóra indult szokást (Folnesics kezdéseként) ne hátráltassuk, hanem segéljük s így engedjük meg, hogy *né* annyit tévő szócska is légyen, mint p. o. a Németeknél az *inn* s így tágítsunk nyelvünkön.“ (Id. NyŰSz. 237.)

A múlt század közepe táján és második felében felmerült olyan kísérlet is, amely feleségnév-képzőül a *-né* helyett a *nő*-t akarta alkalmazni. „Bírja az egész helyet özv. gr. *Batthyáni Vincénő*.“ Ez olvasható FÉNYES ELEK Magyarország Geographiai Szótárában (IV, 218) a Bihar megyei Tötös faluval kapcsolatban. Van özv. *Muzslay nő assz.* uo. (I, 148) mint a Pest-Solt megyei Bojár pusztá egyik birtokosa. Legtöbbször *nő* utótagú neveket, pl. özv. *Radványi Ferencznő*, özv. *Forgács Alajosnő* sorol fel FÉNYES. Azt hallottam, hogy hasonló feliratú síremlékeket is lehet látni egyes helyeken. Az alaptalan és szükségtelen — valószínűleg a köznapitól való eltérés, finomkodás célzatából eredő — csinálmány nem tudott elterjedni.

PAIS DEZŐ.

Jókai és Csokonai stílusbeli kapcsolata.

1. Csokonai stílusművészetével sokan foglalkoztak szakirodalmunkban; szándékos archaizálását tudtommal mégsem vizsgálta meg senki. Szinte érthetetlen, hogy mikor NÉGYESY LÁSZLÓ (MNY. XIII, 136) áttekinti költői stílusunk régiesítő változatának történetét, a XVIII. századból (a HB.-ből vett *isa* és *hëon* szó miatt) Perecsényi Nagy Lászlót és (közelebbi példák nélkül) Kármánt említi csupán; a következő korból is

csak Kazinczy „Zrínyi“-jét meg Petőfi ismert Gvadányi-utánzatát. Hogyan kerülhette el a figyelmét Csokonai?! Ha mást nem, a „Dorottya“ négy énekének cdon zamatú „summaya“-t mindenki ismeri, aki a középiskolában becsületes irodalmi képzésen esett át! S éppen NÉGYESY adta ki egypár évvel korábban a „Dorottya“-t a Magyar Könyvtár sorozatában. (Talán azért hagyta említetlenül a „Dorottya“ summázásait, mert a verses szövegek prózai áthidalásait nem tekintette költői stílusunk megnyilvánulásának? Ez sem valószínű!)

Pedig a „Dorottya“ négy részének archaizáló tartalmi kivonata jól megmutatja, mennyit fejlődött a költő a „Békaegérharc“ „Első pipa dohány“ figyelemkeltő énekkezdéséhez képest, s mennyire tökéletesedett a régi nyelv iránti érzéke, milyen csodálatosan kivrágzott nyelvi humora. Másfelől azonban figyelmet érdemel azért is, mert erősen hatott Jókai egyik legbátrabb alkotásának, a „Rab Ráby“-nak a fejezeteit megelőző, szintén régies stílusú tartalmi összefoglalásaira. — Kettőjük kapcsolatára egészen röviden már TOLNAI VILMOS utalt: MNy. XXI, 90: „Rab Ráby minden fejezetét egy tartalmi összefoglalás előzi meg..., úgy ahogy Csokonai írta Dorottya énekeinek »Summayit«.“ Jókai maga csak a magyar népi humor irodalmi kifejezésében érzi elődjének Csokonait, — Gvadányi, Vörösmarty, Kisfaludy Károly és Fazekas mellett (l. Levente: Nemz.Kiad. 149).

Legújabb irodalomtörténetírásunk Jókairól is több pontban megváltoztatta a közfelfogást. Bár egész munkásságának egységes értékelésére nem találtunk még végleges szempontot (l. az Irodalomtörténeti Társaság vitájának beszámolóját: Irtört. 1950: 56—60), WALDAPFEL JÓZSEF élesen megvilágította a nagy mesemondónak a forradalom és a szabadságharc alatti „szerepét“ meg a Petőfi és Táncsics hirdette plebejus követelések iránti érzéketlenségét (A XIX. század költői 87 kk.), s így pl. politikai ingadozása, későbbi pálfordulása (királpártivá vedlése) sem látszik már annyira érthetetlennek. Másrészt persze ma sokkal nagyobb megbecsülés jár ki Jókai néhány — eddig kevésbé vagy egyáltalán nem értékelt — haladó munkájának. GERÉB LÁSZLÓ pl. nemrég hívta fel a figyelmet egyik cikkére, melyben Csokonai fiatalkori felvilágosultságát s bátorhangú versének utólagos meghamisítását mutatta ki (Irtört. 1949: 266—8; vö. még HARASZTI GYULA, Csokonai Vitéz Mihály 236). Utalt GERÉB az „És mégis mozog a föld“-beli „Csittvári krónika“ tekintélyekkel merészen szembeszálló, szinte forradalmi hangjára is. A „Rab Ráby“ szintén ilyenféle harcos, felvilágosodott szellemű alkotás: nyilván ezért lett 1949 őszén — kétségtelen gyöngéi ellenére — kötelező olvasmány gimnáziumaink II. osztályában.

Valóban kemény vádirat ez a könyv a községi, uradalmi, megyei, sőt országos előljárók ellen, akik a szegény nép kizsákmányolására valóságos bünszövetkezetbe tömörültek. II. József éppen olyan rokonszenves uralkodó benne, amilyennek Csokonai rajzolta (Genius kiad. I, 89) — talán nem is annyira meggyőződésből, mint alkalmazkodásból. A társadalombírálatból azonban itt sem hiányzik a megszokott jókai torzítás: a feudális országnagyokat, midőn a szegénység kifosztóit védik s az emberiség és haladás harcosait aljasnál aljasabb eszközökkel iparkodnak megsemmisíteni, az ősi magyar (értsd: nemesi) alkotmány védelmének „magasztos” célja vezette. (Jókai mentségére ugyan megemlíthetjük II. József nyelvi rendeletét, amely haladásellenes lévén, joggal váltott ki nemzeti ellenállást; csak hogy erről Jókai regényében alig esik szó. S hogy ez megmagyarázhatná a nép elnyomóinak a védelmét is, arról beszélnünk sem érdemes.)

A századvég polgári szabadelvűségének ez a korai terméke — nem véletlenül! — MIKSZÁTH-tól kapta a legtöbb elismerést: „Érdemes volna átdolgozni a Rab Rábyt . . ., illetve elválasztani a hozzá nem illő részeketől, hogy a regények között is legyen olyan, melyet a nemzeti érzések átfonnak glóriával, mint aminő »Bánk Bán« a színművek, a »Rákóczi-induló« a zeneművek és a »Szózat« a költemények között” (Jókai Mór élete és kora. JubilKiad. II, 148—9). A későbbi hivatalos irodalomtörténetírás persze egyáltalán nem emelte ki a regény felvilágosult és humanus szellemét, első részeinek értékes társadalomrajzát. ZSIGMOND FERENC-nek 1924-ben megjelent, elég tartalmas „Jókai” című könyve csak annyit említ róla, hogy 1879-ben jelent meg (247). Így aztán nem látszott ellentmondásnak az az egyetemes megállapítás sem, hogy Jókai a kor szabadgondolkodása elől újabb meg újabb regényeinek a világába menekült: „hogy ne fájt volna ez az átalakulás” neki! „Jókaira nézve nagy szerencse, hogy akkor tud álmodni, amikor akar” (245). Lényegében ugyanezt a megszokott, de általánosságában félrevezető nézetet ismétli a „Rab Ráby” és társai említéskor SÓTÉR ISTVÁN is: „A varázslától megfosztott korban a történelem a varázslat legfőbb forrása és lehetősége maradt: olyanféle idilli menedékhely” (Jókai 131—2). Pedig a „Rab Ráby”-ban feltárt társadalomtörténet éppen nem idilli, s a feléje fordulás még csak nem is jelentett a jelen valóságtól való elfordulást.

2. Nem lesz tehát időszerűtlen megvizsgálnunk: miért is kapcsolja össze Jókai ezt a lényegében haladó, felvilágosult társadalomrajzát archaizáló szövegrészletekkel, s mennyiben követi ezekben Csokonait?

Jókai más regényeiben is szereti azzal fokozni a valóságosság látszatát, hogy lépten-nyomon hivatkozik valódi vagy költött

forrásaira: a „relata refero“ álarca mögé húzódva igyekszik elhárítani magáról a megbízhatatlan meseköltés gyanúját. A „Rab Ráby“-ban is így tesz. A bevezető „mintegy előljáró beszéd“ „nagy részben igaz históriá“-nak mondja a regényt (NemzKiad. 5); a „Történelmi befejezés“ pedig így kezdődik: „A ki azt hitte, hogy regényt olvasott, az jól teszi, ha nem olvassa tovább a következő lapokat“ (459), mert ott — állítólag — csak külföldi történeti tények kerülnek sorra; hivatkozik végül Rábynak 1797-ben, Strassburgban megjelent önéletrajzára is. A fejezeteket megnyitó régies-krónikás summázásnak is, legalább részben, a történelmi hűségnek ezt a hangulatát kell erősítenie. Mindjárt az első fejezet summája hasonló benyomást kelt, főleg az elején (még ha féllábbal a jelenben áll is): „Melnec foliamattiaaban elewadatic, 100 eztendewnec elewtte mileteen formaivv aabrazatia wala az io Pest-Buda waarossaanac, és mü ocnal fogwa nem lacozaanac ez helienn procatoroc?“ 1. A régi jegyzőkönyv-stílus hangulatát sugározzák az effajta kifejezések: *elewadatic* 1, *leiratic* 5 stb., *leiratnac* 10, *elmondatic* 78, *kimagiarasztatic* 84, *tvdtol adatik* 96, *elev adatic* 162 stb.; idesorolhatnánk jó néhány régies latin szót: *seculumban* 396, *punctvmochkaarul* 45, *corespondealnac* vala 261, *traficája* uo., *magistratvs* 32 stb.; s egy sereg hosszadalmas, papírszagú szót: *mileteen* 1, *azonkeppen* 78, *aabrazatia* 1 és más hasonlókat.

Ezekben a régies szövegekben gyakran erős gúny fokozza a regény társadalombírálatának élességét. Az cdon hangú sorok pl. így keltenek érdeklődést az első fejezet élén: „Mellben leiratic edj wigh züreti mulattchaag, az holott neemellec hegedülne, maasoc penigh hegedültetnec, és edjebb bolondságoc müweltetnec wala“ 5. A valóságban a fejezet leírja az uradalmi úriszékot, melyben a teljhatalmú bírák okféle otromba szellemeskedés, „úri“ szórakozás közben róják ki a szerencsétlen jobbágyokra a fölös számú botokat. A hatalom embereinek egyik gonoszságaként említi Jókai, hogy hat cigánynak botozás után — további büntetésül, vagy közzönetül? — még muzsikálnia kell az urak ebédjén, „a kövér aszszesszor úr szavaiként: »most mi hegedülünk ti nektek; aztán ti hegedültök mi nekünk«“ 9. Látható, hogy a visszatartó életképre csak torzító eufémizmusként illik a „wigh züreti mulattchaag“ kifejezés, hogy még jobban kiemelje a nemesi gondolkodás aljasságát. A „hegedülne“ — „hegedültetnec“ szójáték is a társadalmi mondanivalót húzza alá. — Egy másik effajta kenetes, kétértelmű szövegből szintén a vád maró gúnyja csendül ki: „Leiratic egi magistratvs, mell mindenecebn az zegeen neepnec az ev iavaat vgi tecint wala, minth az magacet“ 32. — A gazdag paraszt, akitől Ráby a házát vette, megállapodik a fondorkodó előljárókkal, s az új gazda távollétében erőszakkal visszaveszi a má-

kifizetett belsőséget: keresse aztán Ráby az igazát a bíróságnál, ha van hozzá türelme! A summázás itt ismét társadalmi-politikai gúnyt fejez ki: „Kibevl megtudivc, hofi nem ioo nagi vracwal egy taalbv l cheresnieet enni, kiwaaltkeepen, ha azoc az nagi vrac paraztoc“ 195. — Az uralkodó rétegek életbölcességét kifejező bibliás jelmondat is keserűen kiábrándító a maga archaizáló visszasságában: „Az kinec kewees wagion, attol elweetetic, az kinec soc wagion, annac meg tevbb adatic“ 178. — Máskor az üres aranymondás válik így jellegzetesebbé, hogy a semmitmondó vigaszok kenetes hangulatát idézze: „Meg vagion irwa; hofi »ne maazz az faara, nem esel le rola!« — ees meeg iss socan wadnac akkic felmaaznac az faara“ 112.

Legtöbbször azonban sem a krónikás hangulatot, sem a társadalombíráló gúnyt nem szolgálják annyira az archaizáló bevezetések, mint egyszerűen a kedélyeskedést. Hiszen ha az átlag olvasónál figyelmesebben nézzük meg ezeket a szövegrészeket, rögtön látjuk, hogy általában nem a XVIII. századvégi, hanem a XVI. század körüli nyelvet és helyesírást tükrözik. Már pedig Jókai, ha nem volt is tökéletes stílusutánzó, a XVIII. századvégi latinos bírói nyelv hangulatát elég ügyesen fel tudta eleveníteni a fejezeteken belül is. Egy helyütt pl. ilyen jogásznyelven kerül szóba a szakemberek párbeszédében egy udvarlás: „... Talán nem elucubrál, hogy a sedria alatt miről trafikáltak ott a benyilóban! — Én trafikáltam? — Ipsissime. Tudok mindent. Az éjjel lefekvés előtt, mikor a szobámba mentem, hallottam valami vociferációt a domicella szobájának az ajtaján keresztül, megálltam auscultálni s constatáltam, hogy a praefektus erősen remonstrál bizonyos pronunciált tenor ellen, a mivel Fruzsinka kisasszony uramöcsémme correspondeál, a mire a domicella eminenter replicázott azzal, hogy kettőjük között declaratiók történtek s a dolog egészen serió...“ 16. Még stílszerűbb ez a fogalmazás a maga legsajátabb helyén, a protokollumokban: „... az elnök úr tudatá velők a törvényszék határozatát, ut infra. Ez előttünk pertractált causa nagyon complicált. Két actor és két incattus áll egymással szemközt. Mind a kettő actor, s mind a kettő incattus. Első actor azzal inculpálja első incattust, hogy az ő feleségét elrabolta s vele tiltott correlatiót sustentál. Második actor azzal incriminálja második incattust, hogy ő bősöt trigámiában leledzik s ennél fogva nincsen is actoratusa a harmadiknak elvett feleség fugiuma alapján. Ennek ellenében második incattus azt triplicázza, hogy a producált matriculáris extractusok falsificatumok. Mely difficultásnak elucubratiójára ezennel dekretáltatik...“ 184. S bár az effajta szövegekben előfordul persze egypár II. József halála után keletkezett szó (ilyen föntebb az *elnök*) vagy kifejezés is, ez nem zavarja meg az írói archaizálást: hiszen nem a tökéletes tudományos rekonstruálás, a teljes történeti

hűség a célja, hanem a művészi hangulatkeltés, a *couleur local* felidézése.

Különben a „Rab Ráby“ előtt Jókai már hosszabban utánozta a XVI–XVII. század fordulójának a nyelvét is. Dekameronjában (megj.: 1858–1860.) van egy négylapos novellácska: „Az groff Sewteeth Peter keeth hitwesse. (Igaz tewrteeneth.)“; az író a zárójelbe tett alcím tanúsága szerint csak a krónikás hitelesség látszata végett ragaszkodik benne az egykorú nyelvhez és írásmódhoz. Meséje a „Szilágyi és Hagymási“-monda erőltetett, felvilágosult szellemű változata: Egy magyar földesúr 1576-ban török rabságba esik. Hogy megszabaduljon, feleségül veszi az ikoniumi szultán leányát, noha itthon is volt neje. A szultán halála után új felesége biztatására hazatérnek Magyarországra, s a két asszony szinte valószínűtlen szeretetben él egymással is, a közös férjjel is. A gróftot mégis vád alá helyezik, s a háromtagú „házaspár“ végül békés egyetértésben inkább a halált választja, mint a vaskalapos kor megbélyegző ítéletét. — Itt tehát Jókai a meleg részvét hangulatát össze tudja egyeztetni a régies nyelvi formákkal. Maga az írás- és beszédmód itt is nagyon emlékeztet a „Dorottya“-ból ismeretesre, mégsem olyan szembetűnő az egyezés, mint a „Rab Ráby“-ban. Most t. i. nemcsak a bevezető tartalmi összefoglalások régiesek, mint amott; nem kedélyes hangulatú az archaizáló szöveg; nem is régiesebb a cselekmény koránál; s végül a kifejezések néhol Csokonaitól független források tanulmányozására vallanak. Általában a nyelvi korhűség dolgában Jókainak ez a műve szemmel láthatólag harmonikusabb: ha a tudományos igényt nem is, a művészt általában teljesen kielégíti (vö. TOLNAI: i. h. 91), bár a maga egészében archaizáló fogalmazás persze félszegen hat.

Jókai tehát nyilván tudta, hogy a „Rab Ráby“ régies szövegei valójában nem a XVIII. század végére, hanem a XVI. század tájára emlékeztetnek; ha mégis így dolgozott, csak a minta pontos követésével s a tréfás hatás céljával magyarázhatjuk eljárását. Nem kétséges persze, hogy a summázások és a többi szöveg közti hatalmas különbség halványan a jellemzett feudális hatalmi viszonyok és a haladásért folyó eszmei küzdelem közti szakadékot is éreztethette.

A régies stílus komikus ízt az író más eszközökkel is fokozni igyekezett. A harmadik fejezet archaizáló mottójában pl. a XVIII–XIX. század fordulójának kedélyes latin társalgási fordulata tűnik elénk: „Mellnec summaia ez haarom zavacbann vagion kifeiezwe: »canis tota mater«“ 14. A tartalomtól aztán megtudjuk, hogy az említett úrszék egyik tagja a benyíló ablakában számlálgatta a deresre ítélt botütéseit, s közben — a kellemeset és a hasznosat összekapcsolva — udvarolt a házikisasszonynak. Utólag

azonban megvallja a táblabírónak, hogy a hölgy medaillonjába mégsem a saját hajából, hanem a dáma kedves pudlijának szintén fekete és göndör szőréből vágott le egy fürtöt. Mindezek hallatára aztán a kedélyes öreg nemesből éppen az idézett latin felkiáltással robban ki a kacagás. — A nevetséges hatást fokozza a komáromi kályhás *a d o m á j á r a* való archaizáló utalás is: „Mellbenn elev adatic, hofi nem az Komaaromi fazikasnac az kalháia volt az elsev, a mi nem tarthatott evrevkee“ 162: az elbeszélésből t. i. az derül ki, hogy Ráby felesége az első perctől hűtlen volt urához. (Az ismert anekdota szerint az egy-szeri komáromi fazekas, mikor új kályhája még az összerakás napján szétesett, valahogy így védekezett: „Hát hiszen örökké csak nem tarthatott ez sem!“) — Gyakran *t r é f á s p a r a d o x o n t* tartalmaz a régies csomagolás, s melleleg a mese-mondó önigazolását is szolgálja: „Mellbenn ollateen dolgoc leznec, a miket ember ki nem tudna fvndaalni, ha meg nem lettec volna“ 211; „Bolondnaal bolondabb dolgok tevrteenec az fevldevnn, miket ember ki nem gondolhatna, ha emberenn megh nem esstec volna“ 319. — A következő bevezetés az ötletesen ki-fordított szólásmód derűjét használja fel figyelem-keltésül: „Laatni fogiuc, hogian lehet chinaalni az elefaantból zvnio Goth?“ 119. — Egy másiknak a fogása a *c s a l i m e s é k r e* emlékeztet: „Az mellnec svmmaaiaabol az niaiaiss olvasoo nem fog megtvdni semmit“ 53. — Egy későbbi is *s z e r é n y k e d ő f o r m á j a v a l* ingerli a kíváncsiságot: „Kibenn nagon tanvl-saagoss, azonban nagon vnalmass dolgoc leznec elbezeelve, az kiket elolwashat, kinec ideie wacion ees maas dolga ninchen“ 355. — Végül pedig mintha saját hosszadalmasságán gúnnyolódnék az író: „Mellben weegre walahaara nagi nehezenn weege wettetic ezen siralmass historianac“ 450. — Még mulatságosabban hatnak az újabb irodalmi és társalgási nyelv köz helyei az ódivatú külsőben: „az reeghi ioo welaaghbann“ 20, „egi iool newelth falvssi aarthatlansaagh“ uo., „az zeepseeghvel paarosvlt ezesseeg“ 96 stb.

Jókai mintájában, a „Dorottya“ archaizálásaiban bizonyosan még több a tiszta kedélyes kedés, s a társadalombíró gúny — ha esetleg van is egy kevés — alig tűnik fel. Csokonai különben a korszak nemesi-vitézi szellemében fogant, a l k a l m a t o s s á g r a í r t v e r s e i b e n szívesen alkalmaz régies hangulatú szavakat, kifejezéseket, s némelyikhez magyarázó jegyzetet is fűz (többnyire Dugonics szellemében); ilyenek pl.: *leventa* I, 219; *áldumás* uo.; *martalék* I, 200; *szittya* I, 224, 424; *szeg 'barna'* I, 227; *a magyarok istene* I, 224, 424; Mit szóltok erről *hét mogorok?* I, 425; *Iszter* I, 254; *Balámber* I, 103; *Etele* uo.; *Árpád* I, 104, 223; *Tokszusz* I, 120; *Uszubu* I, 224 (vö. HARASZTI Gy. i. m. 88). Persze az adatokat még könnyen lehetne szaporítanunk, s mindegyik esetleg többször is megismétlődik; Erdélyt pl. csaknem mindig a régie-

sebb *Dácia* néven emlegeti Csokonai. Nyilván hasonlóan ősi (= nemesi) íze volt a „Dorottyá“-ban a *Bordács*, *Opor*, *Ecse*, *Bongorfi*, *Szemő*, *Babocs* férfinévnek a gavallérok táborában; a *Dorottyá*, *Orsolya*, *Adelgunda*, *Márta* keresztnév ellenben inkább a tartalmi összefoglalások nyelvének a korára emlékeztet, — bár alighanem csak viselőjük vénségét „van hivatva“ sejtetni (vö. KOVALOVSKY MIKLÓS: MNy. XXXI, 24, 26). Egyben azonban a jelen valóságából vett *Cserházyné*, *Apollonka*, *Lizi*, *Náni*, *Károly*, *Albert* stb., a rokokó *Chloris*, *Phillis* meg a vígjátékias *Koppóházy*, *Serteperthy* környezetében az igaz és a költött világ, a valóság és a fikció összekavarását is megéreztetni (vö. HORVÁTH JÁNOS, Csokonai 63). HORVÁTH JÁNOS említi azt is, hogy Csokonai a csodásságot, a mitológiai hátteret dévajkodva kapcsolja össze a valósággal; nem komoly díszként, mint a barokk epika. Ugyanilyen mókás a summázásokban alkalmazott régies nyelv is: ezt sem veszi komolyan a költő, különben nem nyúlna vissza olyan régi (XVI. századi) mintákhoz, nem utánozná egy kissé sem a krónikás verselők hangját, nem keverne az archaizáló szövegekbe ilyen szavakat, neveket: *Carneval*, *Matriculla*. (Mindamellett Csokonai következetesebben kitart az archaizálásban a XVI. század körüli nyelvnél, mint Jókai.) E szerint a „Dorottyá“ komikumának az eszközei közé (l. HORVÁTH i. m. 62–5) okvetlenül be kell iktatnunk a régies stílust is.

S é p p e n e z a b o h ó k á s a n a l k a l m a z o t t a r c h a i z á l á s a h a t o t t a „Rab Ráby“ summázásainak a hangulatára is; csak hogy ott az átvett ötlet a keserű társadalmi mondanivalóhoz mérten másként hat. Jókainál még az önmagukban csokonaisan játékos szövegek is komorabb, kegyetlenebb, kiábrándítóbb hangulatot sugároznak, ha az egyes fejezetek tartalmához hasonlítjuk őket. S í g y v á l í k a n a g y m e s e m o n d ó s t í l u s u t á n z a t á b a n i s ö n á l l ó v á .

3. Lássuk a részletekben is: milyen helyesírási, illetőleg nyelvi sajátságokat vett át Jókai a „Dorottyá“ régies szövegeiből? Miben tér el a maga ötvenkét archaizáló tartalmi összefoglalásában a Csokonai négy énekét megelőző summázástól?

Csokonai szívesen használ *th*, *gh* jegyet: *holoth* 551, *thábort* 580, *penigh* 566 stb.; Jókai szintén: *newelth* 28, *minth* 32, *penigh* 5, 78, *wigh* 5 stb. Jellemző a „Dorottyá“ írásmódjára az *ny* értékben használt *ni*: *niert* 580, *Könivnec* uo., a *tty* hangot jelölő *ti*, *tthi*: *nittatia* 551, *Dorothia* 566, a mai *gy* betűt helyettesítő *gi*: *hogi* 566, 598, *nagi* 551, 580; ugyanez a jelölés Jókainál is megvan: *azzonizemeellel* 10, *konihamesterne* uo., *foliamattia*ban 1, *aabrazatia* uo., *hogi* 20, 32, 162, *nagi* 32, 222, 434 stb. A minta *mely* névmásunkat *mell* alakban írja 580, 598, tehát a „Rab Ráby“-ban sem lehet másképp 32, 69 stb.; sőt itt a *mily* írása is hasonló: *mill* 20. A *k* hangot mindkét író sokszor jelöli *c*-vel: *tartatic* 666, *Carneval* 551 — *elewadatic* 1, *ocnaal* uo. (Példáim közül az első

mindig Csokonaitól, az utóbbiak Jókaitól valók.) A magánhangzó hosszúságát a „Dorottya“ néha kettőzéssel jelzi, a „Rab Ráby“ csaknem mindig: *löö*n 551, *Eeris* 566, *töö*n uo., *zeep* 580 — *maasoc* 5, *leezen* 10, *zoolnac* 376 stb. S ami a legfőbb: a helyesírás következetlensége is mindkettőjükénél az archaizálás eszköze. De talán hagyjuk a helyesírást!

Csokonai az egyes énekek előtt „*summaya*“ jelzéssel közli a régies nyelvű kivonatot; Jókai a *summaya* szó nélkül, zárójelben iktatja fejezetei elé az archaizáló összefoglalást, de ezekben kétszer is előkerül Csokonai szava: „Mellnec *summaia* . . .“ 14; „Az mellnec *summaia*abol“ 53. A „Rab Ráby“ korában már szokatlanul nehézkes szavak és kifejezések egy része is a „Dorottya“-ból való átvétel (vagy annak a mintájára került az archaizálásba): *elődben adattatnac* 598 — *elewadatic* 1 stb.; *voltakippen* 580 — *woltakeepen* 20; (Carnevallal) *egitemben* 598 — (azzonizemeellel) *edjedemben* 10; *mikippen* 551 stb. — *mikeeppen* 69 stb.; *álmilkodásra miltó* 566 — *chodalatrameelto* 10; *Kegies Olvasó* 598 — *niaaiass olvasoo* 53.

A birtokos szerkezetben is a debreceni poéta mutat példát a régies-nehézkes fogalmazásra: „a Zepp Venus Isten *Azonnac* . . . az ő alazállássá“ 598 — „az zeegeen *neepnec az ev iavaat*“ 32, „Egi nagi *vrnac az ev tragoediaia*“ 434, „*annac az eő zaamadaasa*“ 10. A -val, -vel rag v-je Csokonainál nem „hasonul“, tehát Jókainál sem: *hadval* 566, *rendvel* 580, *Züzekvel* 580 stb. — *vracwal* 477, *zeepseegwel* 100.

Egypár régies igealak használatában is a „Dorottya“ volt a „Rab Ráby“ mintája. (Az ú. n. elbeszélő múltat persze nem vizsgálhatjuk, hiszen ez még Jókai korában élt az irodalom nyelvében.) Íme, egy-két effajta párhuzam: *ebidöl vala* 551 — *bvsöl wala* 286; *ülénec vala* 566 — *dichecedeece vala* 20. A szenvedő igét is mindkét író kedveli, de abban a korban ez sem mond sokat. Érdekesebbek azonban az igemódok régies-latinos alkalmazásában mutatkozó megfelelések: „*Mikippen* . . . *küzködnéc*“ 598, „ki s mit . . . *veztött ligien*“ 580 — „mi ocnaal fogwa nem *laczoznaanac* [ott]“ 1, „hogi ki *leegien*“ 329, „millen naghi *kewlevmbseegh leegien* [köztük]“ 84. — S végül a számmjelzős főnév többesszáma is mindegyikük archaizálását jellemzi: *az tamétalan Züzekvel* 580, *soc Züecnec* 598 — *soc dolgoc* 127, 415, *soc urasaghoc* 10, *haarom zavachann* 14. (Megjegyzem: Csokonai is, Jókai is használ efféle szerkezetet rendes szövegeiben is, csak persze ritkábban.)

Amint látjuk, Csokonai négy rövid kis „*summaya*“-nak szinte minden régies sajátága megvan Jókainál; hiszen a példák számát legtöbbször még tovább is szaporíthattam volna. Mindamellettt eltérések is akadnak köztük. Csokonai gyakran használ í-ző alakokat; Jókai nem. Viszont a „Rab Ráby“-ban sokszor találkozunk az ö, ő, ü, ű hangot jelölő

kétjegyű betűkkel, holott Csokonai ilyent nem alkalmaz : *ziweuk* 100, *ercevlchevs* 20, *eö* 10, *ev* 20, *elewadatic* 1, *mevwel-tetnec* wala 5, *kewlevmbseeqh* 84. Szintén csak Jókai él *u, ú* hangértékben a *v* betűvel: *megtvdni* 53, *niomorvsaaqos* 127. Nem használja fel Jókai Csokonainak korjellemző *tamétalan* szavát (580), sem a *lön* (*löön* 551), *lén* (580), *tön vala* (566) igealakot, noha egyébként — különös archaizáló jelleg nélkül — néha ő is él az utóbbiakkal. Szerencsés alak Jókainál a *velág* (*welaggal* 261): Csokonainál ilyen nincs. Jól illik régies szövegébe a *siral-mass historia-* (450) szerkezet is, meg ez a XVI. századi mesefordításokra emlékeztető cím is: „Egi seregeeli madaarnak, ees egi kiss egeernec az tevrteenete“ (310).

Nyelvtörténeti szempontból mégis Csokonai szövegei a következők: hiszen Jókai — láttuk — szándékosan is kever újszerű kifejezéseket archaizáló summázásaiba. Furcsa módon a jövő idő értelmét többféleképp is kifejezi: *leezen* 10, 127; *nem fog megtvdni* 52; *meglaatandivc* 222; sőt: *meglaativc leezen* 344 (!). Még jobban kirí a régies környezetből néhány új germanizmusa: „nagion vnalmass dologc *leznec elbezeelve*“ 355; *titokteliess* 442. Nyakatekert szóalak ez is: „gonozvl *iaarattatic*“ 365.

Végeredményben tehát Jókai a Csokonaitól nyert ötletet eredetien, hatásosan használta ki; nem pusztán másoló (bár Csokonait utánozni sem olyan könnyű dolog!). Kettőjüknek ez a stilisztikai kapcsolata pedig számot tarthat mind az irodalomtörténet, mind a nyelvészet figyelmére.

TOMPA JÓZSEF.

Szójegyzékeink *polgár* szava.

1. Előzmények.

Polgár szavunk köznévi alakban először a XV. század elejéről származó két szójegyzékünkben, a Schlägliben és a Soproniban fordul elő: SchlSzój.: „*c i u i s — polgar*“ | SoprSzój.: „*i u r a t u s — es pulgar*“. Utóbbit az EtSz. *es* 'jusjurandum, Schwur, Eidschwur' jelentésű szavunkkal alkotott összetételnek fogta fel (vö. még SchlSzój.: „*i u r a t u s — efes*“; SoprSzój.: „*sequester — tur wenerte, effes*“). TAMÁS LAJOS (MNy. XXXV, 117) azt próbálta igazolni, hogy három legrégebbi szójegyzékünk közül vett és meggyőző példáihoz hasonlóan itt is 'auch, etiam, quoque' alapjelentésű szavunkkal van dolgunk. E magyarázatban az EtSz., helyesebben az OklSz. alapján az az egyik érve, hogy *polgár* szavunknak egymagában is volt 'iuratus' jelentése. Az OklSz. mindkét 1604. évi adatát Marosvásárhely törvénykezési szabályrendeleteiből veszi (KOLOZSVÁRI—ÓVÁRI, A magyar törvényhatóságok jogszabályainak

gyűjteménye I, 33–4). Ott valóban az a jelentése, ahogy pl. a Székelyföldön a *méggye-pógár* a legújabb időkig 'egyház-községi esküdt'-et jelent (MTsz.). E jelentését azonban nem szabad az egész magyar nyelvterületre, még kevésbé a középkorra kiterjesztenünk.

TAMÁS feltételezi, hogy a SopriSzőj.-ben szereplő „iuratus — *es pulgar*“ a szójegyzék másolójának egyéni, a nyelvhasználatban nem élő szóösszetétele, a másolt mintában talált „iuratus — *es pulgar*“ (értsd: 'is polgár') téves 'eskü + polgár' értelmezése alapján. „A SchlSzőj. másolója ebben az *es*-ben az *es* 'eskü' névszót érezhette az *es* kötőszócska helyett, de az összetételt szokatlannak találva, azt az előtte világosabb *efes* szóval helyettesítette.“ (I. h. 119.)

A SopriSzőj.-ben az *effes* nyilván újólágerült a „sequester“ fölé, mintegy második magyar értelmezésként. Ez az egyetlen szó a SopriSzőj.-ben, amelynek egyszerre két értelmezése van (a 195. sz. nem vehető ide). TAMÁS magyarázatából az is következne, hogy szójegyzékeink mintája nem tartalmazta az élő *ef(f)es* szót, hanem mindkét másoló öntvényen, mintegy kiegészítő magyarázatként foglalta bele szójegyzékébe. A SchlSzőj. másolója a tévesen értelmezett és neki szokatlan *es pulgar* helyett, a SopriSzőj. másolója pedig a „sequester“ második magyar értelmezéseként. A magyarázat így erőltetett.

TAMÁS e magyarázata azon a feltevésen alapul, hogy a SchlSzőj. és a SopriSzőj. mintájában ezek a szópárok állottak egymás után:

ciuis — *pulgar*
 Ciuitas — *varas*
 iuratus — *es pulgar*
 Sequester — *turwen erte*

Szerinte a SchlSzőj. másolója kihagyta a „ciuitas — *varas*“ szópárt és az *es pulgar* helyébe *efes*-t írt; a SopriSzőj. másolója pedig megmaradt a minta mellett, de a „sequester“ magyar értelmezését még az *effes* szóval toldotta meg.

Csakhogy a SchlSzőj. másolója nem hagyta ki a „ciuitas“-t, mert az ott van a „ciuis“ előtt, a „sequester“ másodikk magyar értelmezése a SopriSzőj.-ben meg így nem érthető. Ezenkívül egyáltalán nem biztos, hogy a SchlSzőj.-nek és a SopriSzőj.-nek pontosan ugyanaz volt a mintája. Szójegyzékeink mintái iskolai tankönyvek voltak, amelyek típusban, felépítésükben megegyezhettek, ez azonban nem zárja ki, hogy a részletekben kisebb-nagyobb eltérések köztük nem fordulhatnak elő.

A magyarázat felsorolt nehézségeiből következik, hogy itt a „iuratus“ és a „sequester“ szavak mellett a

polgár szó középkori jelentése tisztázandó. Ezt a következőkben kíséreljük meg.

2. A kérdés története.

LESCHKA ISTVÁN már 1825-ben írja „Elenchus“-ában: „... quia non solum in Dania et Svecia dicunt *Borger*, *Borgar*, verum etiam plebs germ. in Hungaria multis in locis *Porgar*, Magyarai hoc audientes, et civem nominare nescientes, fecerunt *Polgár*...“ DANKOVSKY GERGELY 1833. évi (Lexicon) magyarázatát (< gör. πύργος 'Turm, Burg, Bollwerk') figyelmen kívül hagyhatjuk. Viszont 1900-ban MELICH JÁNOS tulajdonképpen LESCHKA magyarázatát ismételte meg, amikor *polgár* szavunkat, o-ja miatt, erdélyi szász és általában középnémet *borger* adatok alapján közép-felnémet kori középnémet (közelebbről középpfrank) eredetűnek minősítette (DOLw.; NyÉrt. XVII, 4: 27). Ez a középnémet minősítés akkoriban beható nyelvtörténeti vizsgálódás alapján német eredetűnek tartott jövevényszavaink túlnyomó részére kiterjedt, s így fontos szerepet kapott német jövevényszavaink hangtörténeti és társadalomtörténeti vallomásainak első értékelésében.

A *polgár* szó eredete körül kialakult vita hozta azután felszínre a minket itt közelebbről érdeklő kérdéseket. Történész, KARÁCSONYI JÁNOS vetette fel 1908-ban szavunk szláv eredetének (< szláv *plugarъ* 'Pflüger, Pflugmacher') és XI. századi átvételének gondolatát (MNY. IV, 228, 362, V, 13, továbbá XXXIII, 195). A szláv eredet lehetőségét ugyan nyelvtudományi szempontból GOMBOCZ ZOLTÁN (MNY. IV, 279, 364) és ASBÓTH ÖSZKÁR (Nytud. II, 26, 194), történettudományi szempontból pedig TAGÁNYI KÁROLY (MNY. IV, 451, V, 107, 153) megdöntötték; mégis ez a vita mutatott rá a kérdés nyelvtörténeti és társadalomtörténeti hátterének tisztázatlanságára.

A következőkben e vita folyamán kifejtett problematikát kell ismertetnünk, hogy azután kísérletet tehessünk a *polgár* szóval összefüggő kérdések megoldására.

A nehézségek két kérdés körül csoportosultak. Ezek: 1. az átvétel időpontja; 2. a szó társadalomtörténeti jelentése.

1. Az átvétel időpontjául GOMBOCZ (MNY. IV, 279) még a közép-felnémet kort tartja. Ezért a szó szláv származtatása és XI. századi átvétele ellen éppen az az egyik érve, hogy KARÁCSONYI *plugarъ* szava a X. és a XI. században nem mutatható ki. GOMBOCZ hivatkozik elsőnek az ó-felnémet *burgāri* 'Bürger' szóra. Ezt a hivatkozást 1910-ben MELICH megtoldja azzal, hogy fentemlített középnémet (középpfrank) elméletét elvetve, szavunkat -ár végződése és szókezdő p-je miatt ó-felnémet kori bajor *purgāri* 'Bürger' szóból magyarázta (MNY. VI, 119), magát az átvételt pedig legkésőbb a XI. századra tette (MNY. XII, 290). — Ezt követőleg THIENEMANN TIVADAR 1922-ben óvatosan már azt állította, hogy a magyar

polgár „entstand aus ahd. *burgāri* > mhd. *burgaere*“; német jövevényszavaink vizsgálatából mégis arra a megállapításra jutott, „dass ahd. Lehnwörter für die ungarische Sprache mit Sicherheit noch nicht erschlossen worden sind“ (UJb. II, 97). — 1933-ban és 1935-ben azután MELICH is elismerte, hogy hangtörténeti úton nem dönthető el, vajjon *polgár* szavunk ó-felnémet vagy közép-felnémet kori átvétel-e, mert a magyar szó velaris hangrendje közép-felnémet kori átvétel esetén is megmagyarázható (DUHBl. V, 172; NyK. XLIX, 287). — Ezzel az átvétel időpontja kérdéssé vált, amit a SzófSz. is elismert: „egyike legrégibb német jövevény-szavainknak, talán még ófn.“. Ebben az irányban tehát a kutatás holtpontra jutott.

2. Szavunk társadalomtörténeti jelentésének megállapításával első sorban TAGÁNYI foglalkozott. Abból indult ki, amit bizonyítania kellett volna, t. i., hogy a *polgár* szó ó-felnémet kori átvétel, s azért azt igyekezett kimutatni, hogy „az átvétel pedig soha alkalmasabb időben nem történhetett, mint Szent István korában, ki az ő vármegyei rendszeréhez éppen a német viszonyokat vette alapul és amikor hazánkba nemcsak a németországi vendégek (*hospes*) kezdtek tömegesebben beköltözni, hanem a szent király udvara is megtelt német lovagokkal s a királyi vármegye-ispánok legtöbbje pedig éppen belőlük került ki“ (MNY. IV, 454).

TAGÁNYINAK ez az eljárása módszertani szempontból kétségtelenül helytelen volt. Hangtörténeti megállapítások egymagukban szűk kronológia szempontjából bizonytalanok, ezért szűk kronológiai megállapítások számára nem nyújtanak kellően szilárd alapot. Nem kiindulni kellett volna tehát a hangtörténeti megállapításokból, hanem a konkrét társadalomtörténeti tények világánál próbának kellett volna őket alávetni, s akkor kiderült volna bizonytalanságuk. TAGÁNYI ehelyett megelégedett két alaposabban meg nem vizsgált irodalmi közhellyel (német *hospes* ek tömeges beköltözése; a legtöbb vármegye ispánja német lovag volt), és fel-tételezte, hogy a királyi udvar német lovagjai a magyar-német nyelvi érintkezés fontos tényezői lettek. Ennek megfelelően megállapítja, „hogy a *polgár* szavunknak megfelelő német *bürger* szót, nem már fejlődöttebb: városi, polgári, hanem inkább eredeti *civitas* = *burg* lakó értelmében vettük át“. E megállapítás hátterében TAGÁNYINAK a királyi vármegyék eredetéről vallott nézete áll, amely szerint a *civitas* (németül: *burg*) eredetileg nemcsak a királyi vármegyék megerősített központját, hanem egész területét is jelentette. „Ehhez képest aztán ezen *civitas*-ok lakói, t. i. a *civis*-ek, később *civilis*-ek alatt, szintén nemcsak a központnak, hanem az egész uradalomnak (vármegyének) összes lakóit értették. Régibb forgalmasabb helyeken a *civis*-eknek ez a kettős értelme

természetesen egyszerre, jelentéktelenebb központokon azonban talán csak egymás után léphetett életbe. De a XI. század folyamán már mind a két jelentés megvan s egymás mellett él tovább még a XIII. században is és csupán a királyi vármegyei rendszer fölbomlásával, s ennek romjaiból, egyfelől a királyi szabad városok, másfelől pedig a nemesi vármegye kifejlődésével vész ki, illetőleg a városi polgári fogalommal alakul át.“ (MNY. IV, 454.)

TAGÁNYI állításával szemben KARÁCSONYI joggal jegyezte meg: „Csakhogy Szent-István és kortársai az ily megerősített pontokat nem *burg*-nak, hanem *vár*-nak, azok kormányzóit nem *graf*-oknak, hanem *ispán*-oknak, a hozzátartozókat várnépének, várjobbágyának s nem *purgar*-nak nevezték. Hányszor emlegetik okleveleink a várjobbágyot, a várnépét. Csak *vár-purgar*, vagy *purgarii castr*i (a *ioubagiones castr*i mintájára) nem kerül elő soha.“ (MNY. V, 17.) KARÁCSONYI ugyanúgy, mint TAGÁNYI, XI. századi átvételből indul ki: minthogy azonban a német hatást csak a XII. század második felétől számítja (szepesi és erdélyi szászok tömeges bevándorlása), nem marad más választása, mint a szláv eredet feltételezése.

A nehézségeket TAGÁNYI is belátta, s korábbi, fentebb idézett felfogásával ellentétben most már elismerte, hogy a németek t ö m e g e s e b b beköltözése nem Szent István korában, hanem a XII. század második felétől kezdve történt, „de nem kevésbé köztudomású az is, hogy a németeknek kisebb csapatokban való b e s z í v á r g á s a¹ már Gizellával, Szent István feleségével kezdődött s azóta állandó volt“ (MNY. V, 111). E „köztudomású“ véleménynél TAGÁNYI az osztrák KAINDL RAJMUND FRIGYES közismert művére (*Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*. Gotha, 1907. II, 9) és az „Intelmek“-nek a *hospesekre* vonatkozó részére (cap. VI.) hivatkozik. Sem KARÁCSONYI, sem TAGÁNYI nem vizsgálta meg azt a módszertani lehetőséget, hogy mi volna a helyzet, ha nem XI. századi átvételből indulnának ki. Ehelyett KARÁCSONYI még 18 esztendő múlva is elfogadhatatlan egyezkedő magyarázattal küszködik: *polgár* 'suburbanus' (MNY. XXXIII, 195). TAGÁNYI pedig legfontosabb állításának — *civitas* = *burg* 'vármegyei székhely' és 'a vármegye egész területe' — megtámasztására a IX. századi *Mosapurc* (Zalavár), *Odinburch* (Sopron), a XI. századi *Miesenburch* (Moson) helyneveket és a *polgárok* = *burgenses* elnevezésre vonatkozó XIII. századi adatokat hozza fel (MNY. V, 160). Persze az eltűnt *Mosapurc* IX. századi adata nem bizonyíték a XI. századra nézve. A 859. évi *Odinburch* adat nem Sopronra, hanem Grác környékére vonatkozik (MOLLAY: AECO. IX—X, 243), Moson német nevének XI. századi adatai pedig nem a hely

¹ Én emeltem ki.

XI. századi német lakosságát bizonyítják, hanem csak azt, hogy ezt az ismert határvárat a szomszédos németiség a maga nyelvén ugyanúgy nevezte, mint a szlávok (i. h. 235; MOOR ELEMÉR, Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged, 1936. 39). A XIII. század elején feltűnő *burgenses* adatok ugyancsak nem mondanak semmit a XI. századra nézve. TAGÁNYI tehát a XI. századi tömeges német bevándorlást elfogadható adatokkal támogatni nem tudja.

KARÁCSONYI vonta be a vitába a *Polgár* (Szabolcs, Haves, Borsod, Valkó megye) és a *Polgárdi* (Fejér megye) helyneveket (első adat 1234-ből), amelyek TAGÁNYI szerint „természetesen a királyi vármegyéről erednek és ebben az értelemben veendő” (MNY. IV, 455). A falvakra a XIII. század második harmadától kezdve vannak adataink. Keletkezésüket KARÁCSONYI önkényesen 1150 elé teszi, hogy ezzel is a *polgár* szó nem-német eredetét bizonyítsa! TAGÁNYI viszont e tekintetben azon az állásponton van, „hogy falvainknak (kivéve az erdei és hegyi falvakat) jelentékeny része éppen a XIII. században keletkezett” (MNY. V, 109). Ezért a *civitas* = *burg* 'vármegye' jelentését, amelyet eredetileg a XI. századra korlátozott, most a XIII. századig kénytelen meghosszabbítani. Ekként módosított felfogását most már így fogalmazza meg: „... én a *polgár* szót német eredetűnek tartom a XI. századból, a mikor az még csak *vár-népből* (*civis*, *civilis* néven még a XIII. században is) jelentett, tehát a *Polgár* helyneveket is idetartozóknak, de nem közvetlenül, hanem csak közvetett, intézményszerű német hatás eredményének tekintem.” (MNY. V, 110.)

A *polgár* szó átvételének ez a magyarázata a királyi vármegyék eredetéről szóló, ma már mintegy másfélszáz esztendőre visszanyúló vitában TAGÁNYI-nak egyik főérve volt. E vita folyamán, nyilván a felmerülő nehézségek súlya alatt, TAGÁNYI 1913-ban ismét módosította az átvételre vonatkozó nézetét: „A *civis*-ek, mint nevük is mutatja, a *civitas*-nak = *váras*-nak nevezett királyi megyei központi helynek lakói, tulajdonképpen *polgárai* voltak, mert ez a magyar szó is ... még a XI. században, a Szent István által a királyi vármegyék kormányzatával megbízott németek révén keletkezhetett, kik a megyei központi *civitas*-okat a maguk nyelvén *burg*-nak, lakóit a *civis*-eket pedig *burgari*-knak hívták, amiből a magyar vagy közvetlenül, vagy talán inkább szláv közvetítéssel a *polgár* szót alkotta.” (TörtSz. II, 517.) Itt persze először is ki kellett volna mutatnia azt, hogy Szent István vármegyéinek kormányzását valóban németekre bízta. Ma már tudjuk, hogy ez nem bizonyítható. Az állításnak nyelvészeti oldala még gyengébb alapokon nyugszik, mint a történeti. Képzelnék csak el: a vármegyéket állítólag kormányzó németek, tehát egyes személyek, nyilván a *comes*-eknek megfelelő *grāvo*-k, a *civitas*-t *burg*-nak, a *civis*-t *burgāri*-nak hívják, s ez utóbbi

szót, csakis ezt, veszi át a magyar nyelvközösség, mégpedig nem közvetlenül, hanem szláv közvetítéssel! A magyar *gróf* (hn. 1358: *Grofunsa* CSÁNKI II, 751; kn. 1393. SzófSz.) átvétele ugyanis nem történhetett meg a XII. század vége előtt, mivel a közép-felnémet kori bajorban a tőszótagbeli *ā* > (nyílt) *ō* fejlődés (ófn. *grāvo* > kfn. *grōve* > *grōf*, *o* : *krōf* 'Graf') ekkor ment végbe (MOSER VIRGIL, *FrühnhdGramm.* I, Heidelberg, 1929. 142, 116). A magyar *gróf* ugyanis nem a közép-felnémet *grāve* (így SCHWARTZ ELEMÉR, A nyugatmagyarországi német helységnevek. Bp., 1932. 225; MOÓR i. m. 67; SzófSz.), hanem a közép-felnémet kori bajor *grōve* > *grōf* (*o* : *krōf* és nem *o* : *krōf*) alakváltozatból magyarázandó; bajor *k-* > magyar *g-* lényegében ugyanúgy, mint bajor *p-* > magyar *b-* (vö. MOLLAY: MNy. XLV, 145). A *gróf* címet 1300 körül kezdik nálunk használni; első grófi családunk a Bazini és Szentgyörgyi grófoké (1318: „*Graf von Poezing*“ AnjouOkm. I, 475). Tehát az átvétel is 1300 körül történt (SCHILLER BÓDOG, Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp., 1900. 233). A *burg* átvételének semmi nyoma, hiszen a nálunk elég ritka, latin nyelvi *burgenses* (1209.) nem vehető magyar köznyelvi átvételnek, a *burgári* problematikáját meg ismerjük.

Az ebből a helyzetből eredő újabb nehézségeket TAGÁNYI is észrevette, s ezért fent idézett cikkében a *civis*-ekre vonatkozólag rögtön hozzátette: „Jobban jellemzi őket másik nevük: a *miles*, magyarul valószínűleg már akkor is *vitéz*, a mi hozzánk a szlávból . . . került“. Kitarart viszont amellet, hogy a *civitas*-nak nemcsak 'vár', hanem 'vármegye' jelentése is volt, s bizonyítékul Szent László III. törvénykönyvének három fejezetére (I., II., 13.) hivatkozik. „E kettős értelem azonban csakhamar differentiálódván, a tulajdonképeni megye fogalmára külön kifejezések jöttek forgalomba . . .“ (i. h. 514). E „külön kifejezésekre“ (*provincia, mega, parochia, comitatus*) ismét Szent László III. törvénykönyvét idézi Kálmán király törvényein kívül. Az idézett helyek vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a *civitas*-nak 'vármegye' jelentése nem volt. Nézzük meg pl. Szent László III. törvénykönyvének 13. fejezetét: „*Rerum fugitivarum collector . . . quidquid collegit, ad civitatem eiusdem provincie congregat, et regis agazo et comitis eiusdem civitatis in suburbio stabulum faciant . . .*“ TAGÁNYI az itt kétszer szereplő *civitas* szót 'vármegye'-nek értelmezi, néhány sorral odább pedig ugyanennek a szövegnek *provincia* szava már a fent említett és ugyancsak 'vármegye' jelentésű „külön kifejezések“ egyik bizonyítékeként szerepel! Mindezekből persze az is következik, hogy a *Polgár(di)* helynevek nem „intézményszerű német hatás“ (vármegye) eredményei, mint azt TAGÁNYI gondolta.

TAGÁNYI elgondolásainak egyes gyengéit BELITZKY JÁNOS (Sopron vármegye története. Bp., 1938. 223) is felismerte.

BELITZKY nem német vonalon keresi *polgár* szavunk eredetét. Azt hiszi, hogy a nyelvtudomány a *polgár* szót *bürger* > *pürger* > *polgár* úton magyarázta, s ebben a magyarázatban hangtani nehézségeket lát. A nyelvtudományi kutatás azonban — amint láttuk — nagyon korán a bajor „Umlaut“ nélküli *purger* alakváltozathból indult ki. Ezzel természetesen megszűnnek BELITZKY „hangtani nehézségei“ is. BELITZKY szerint a X. század derekán a magyarság közé letelepedett és „a római kővárákat kiigazító *bolgárok* voltak az első tulajdonképeni *polgár* elemek“. A *polgár* szó szerinte könnyebben magyarázható a *bolgár* népnévből, s ezért egy magyar *b-* > *p-* fejlődést tesz fel *Polgár(di)* helyneveinkben is (< *Bolgár-di!) Ehhez a délibábos magyarázathoz csatlakozott SUPKA GÉZA, aki már a tatárjárás után beköltözött *bolgárok* között kereste a *polgár* szó eredetét. Ez a magyarázat a szükséges nyelvészeti és történeti alapnak annyira híjával van, hogy bővebben felesleges vele foglalkoznunk (vö. még MNY. XLII, 96).

A fentiekből mindenesetre látható, hogy nemcsak a *polgár* szó XI. századi átvételének vannak nagy nehézségei, hanem az úgynevezett „német hatás“ teljes egészében újra vizsgálandó meg. E „német hatás“-nak egyik fontos megnyilvánulása a *polgár* szó. Társadalomtörténeti jelentésének és az átvétel időpontjának megállapítása középkori történelmünknek következő kérdéseivel függ össze: 1. a németiség betelepődése; 2. a királyi vármegyék eredete; 3. városaink kialakulása. Nyelvi viszonylatban ez a *hospes*, *civitas* és *civis* szavak jelentéstörténetének felel meg. E kérdéseknek a *polgár* szóra vonatkozó része eddig a szó ó-felnémet kori átvételének feltételezésén alapult. Abban a pillanatban, amint a nyelvtudományi kutatás újabb eredményei a közép-felnémet kori átvételt is minden nehézség nélkül elfogadhatóvá tették, a történettudománynak az ó-felnémet kori átvételre alapított megállapításai kétségekké váltak. Ezzel az egész kérdéscsoport új vizsgálata vált szükségessé. E vizsgálatnak a társadalomtörténeti és a nyelvtörténeti kérdéseket párhuzamosan kell figyelembe vennie. Helyszúke miatt a következőkben egyelőre — az egész kérdéscsoport vizsgálata alapján — csak a *civis* szó jelentésével és a *polgár* szó átvételével foglalkozhatunk.

3. *Civis* — *polgár*.

A közép-felnémet kori *burgaere* ~ *purger* (ófn. *burgäre* ~ *burgāri* ~ *purgāri* < *burg* 'Burg' + *wēr* 'Mann') a *burg* szó származéka, s a XI. századi latinban a *burguarii*, majd *burgenses* 'Burgmannen, Burgleute' szavakkal fejezték ki. A XII. században a német városok kialakulásával a *burgaere* ~ *purger* tágabb 'Stadtbewohner' jelentése mellett szűkebb 'vollberechtigtes Gemeindemitglied' jelentést is nyer (KLUGE—GÖTZE, EtWb.). A várnépek (várszolgák, várjobbágyok) jelölésére

nálunk a XI. században a *civilis* és a *civis* szavak szolgáltak. Az ugyanakkor már feltűnő *hospes* szó viszont nem jelent feltétlenül 'idegen'-t, sem 'német'-et, s minden esetben külön-külön kell megállapítani, milyen nemzetiségű és társadalmi állású *hospes*-ekkel van dolgunk. A *hospes* szó megjelenése forrásainkban tehát nem bizonyíték a németiség bevándorlása mellett. Minthogy *polgár* szavunk szókezdő *p*-je miatt feltétlenül felnémet jövevény, átvétele csak felnémet területről származó németiségünk betelepedésével lehet kapcsolatban. Nem térhetünk itt most ki a németiség betelepedésének időpontjához fűződő kérdésekre; az eddigi eredmények alapján csak annyit jegyzünk meg, hogy a nyugatmagyarországi németiség betelepődése a XII. század utolsó évtizedeiben indul meg s Sopront ezután kilencven-száz évvel éri el. — A soproni németiségnél korábbi felnémet eredetű hazai németiségünk többi része. KNEZSA ISTVÁN (Szent István-Emlékkönyv II, 443) ennek betelepődését is a XII. század végétől vagy a XIII. század elejétől számítja, s ez a megállapítás el is fogadható. Így pl. a pesti (német) *hospes*-ek kiváltságait a tatárjárás alatt elpusztult kiváltságlevelük pótlására 1244-ben foglaltatja IV. Béla újra írásba (GÁRDONYI ALBERT, Budapest történetének okleveles emlékei 41). Ebbe a keretbe tartoznak már említett *Polgár* ~ *Polgár(d)i* helyneveink is, amelyek jelenleg első nyelvtörténeti adataink az átvett *polgár* szóra.

Polgár ~ *Polgár(d)i* nevű helyeket az alábbiakat ismerjük: Heves megyében: 1234/1243: *Palgar* (ÁUO. VI, 548) | Szabolcs megyében: 1272—1290: *Pulgar* (ZichyOkm. I, 71); 1484: *Polgary* (CSÁNKI I, 524) | Fehér megyében: 1277: *Pulgar*; 1435: *Polgary*; 1506: *Polgardy* (CSÁNKI III, 343) | ugyanott: *Polgárdi* puszta: 1487: *Polkarty* (i. h.) | Valkó megyében: 1392: *Palagar* (Anjou-Okm. II, 431); 1332: *Pargary* ~ *Palagari* (BánffyOkl. I, 68, 69); 1491: *Polgary* (CSÁNKI II, 344).

Figyelembe véve a németiség bevándorlásának időpontját, a helynevek alapjául szolgáló *polgár* szó átvétele 1200 körül történhetett. Ez a klasszikus közép-felnémet korszaka. Az átvétel hangtani fokozatai: bajor *purger* > magyar (*purgér* ~) *purgár* (> *porgár* > *pargár*) > *pulgár* > *polgár* ~ (vidékenként) *pologár*, *palagár* (GOMBOCZ: MNy. IV, 365). A németországi városok kialakulása már megindult, s a közép-felnémet *burgaere* ~ *purger*, latin *burgensis* ekkor a *váras* helyekhez tartozókat, azaz a *váras*i-akat jelenti. Hazai forrásainkban ugyanakkor (1209.) feltűnő *burgensis* szó tehát nem Szent István korabeli „német hatás“-ra mutat vissza, ahogy TAGÁNYI és az ő nyomán HOLUB JÓZSEF (Szent István-Emlékkönyv II, 73) gondolja, hanem a korabeli helyzetet tükrözi. II. András 1217/1412. évi oklevele „omnes populos et hospites ecclesie sancti Michaelis de Castroferreo“ másképpen mint „*Burgenses*

eiusdem castrī“ emlegeti (HazOkm. IV, 9). Ezek szerint *Polgár* ~ *Polgár(d)i* helyneveink ugyanazt jelentik, mint szláv eredetű *Gerec* ~ *Gréc* helyneveink, amelyekről PAIS DEZSŐ mutatta ki (MNY. XLIV, 107), hogy *gradec* ’várbán lakó’ jelentésű szláv alapszóból származnak. A *Polgár(d)i* adatok *d*-je magyar földrajzinév-képző (BENKŐ LORÁND: MNY. XLV, 317), *i*-je pedig ugyancsak magyar birtoknév-képző (vö.: MELICH JÁNOS: MNY. X, 156; PAIS DEZSŐ: MNY. XXXII, 110; KNIEZSA ISTVÁN: MNY. XLV, 100). A társadalomtörténeti kutatás további feladata volna az ilyen elnevezésű települések keletkezésének megvilágítása. Csak tanulságul utalok arra, hogy — MEZEY LÁSZLÓ szíves közlése szerint — pl. Észak-Franciaországban a XII. század második felében falvakba telepített parasztokat hívnak *burgenses*-nek (WALRAET, M.: *Revue belge de philologie et d’histoire* t. XXIII. 1944.). Az európai fejlődés figyelembe vétele magyar szempontból is bizonyára tanulságos volna.

A magyarországi *burgenses* adatok kis számának okát *váras*-aink fejlődésében kell keresnünk. Sopronnál pl. azt látjuk, hogy a *váras* lakossága többségben magyar *civis*-ekből és többségben német *hospes*-ekből tevődött össze. Ahogy Sopronban az együttélés kezdetén voltak súrlódások, ugyanúgy bizonyára más városban is. Jellemző e szempontból az 1277. évi soproni szabadságlevélnek az a fontos kitétele, hogy a ’váras’ bírása az egyik legrégebbi magyar város, Székesfehérvár *civis*-einek és az országban levő *hospes*-eknek a joga szerint ítéltkezzék. E küzdelmeknek az lett a végük, hogy a XIV. század közepére a *civis*-ek és a *hospes*-ek közti kezdeti különbség eltűnt, s a *hospes*-ek teljes jogú *civis*-ek lettek. Ezért volt nálunk olyan rövid életű a *burgensis* szó élete, s ezért váltak a *civis* és a *hospes* körülbelül a XIV. század közepétől ’városi’ értelmezésben nagyjából egyenrangú kifejezésekké. A kancelláriai nyelvhasználatban pl. Sopron város közönsége mint „*cives* et tota *universitas populorum Soproniensium*“ ~ „*cives* Sopronienses et eorum *incolae*“, röviden csak „*universi cives* (regales)“ vagy „*universi hospites*“, majd „*universitas civium et hospitum*“, röviden „*cives et hospites*“ szerepel (SoprOkl. I, 1 : 213, 214, 201; II, 6 : 5, 75; I, 1 : 40 stb.). Ahogy a *civis* mellett van *conciivis*, ugyanúgy a *hospes* mellett *cohospes*. Pl. István comes soproni polgár fiát, Istvánt forrásaink hol „*unus ex cohospitibus civitatis nostre Supruniensis*“-nek, hol „*civis Supruniensis*“-nek mondják (i. m. I, 1 : 75, 92). A város követei „*pro universitate conciivium seu cohospitum suorum*“ járnak el, magában az oklevélben azonban már vagy *hospites*-ről vagy *cives*-ről van szó (i. m. I, 1 : 76, 84, 211, 221). A XV. századi soproni adójegyzékek (1424., 1427., 1437., 1442., 1456., 1466., 1468.) az adózó lakosságot *hospites et inquilini*-nek nevezik (i. m. II, 2 : 316, 364; II, 3 : 64, 345; II, 4 : 32, 128, 269, 288). Azonban a polgármester,

akinek a tiszteége éppen a tanács választása miatt a magyar *cives* és a német *hospites* között kitört harcban 1321 táján született meg (i. m. I, 1 : 35), mindig „magister civium“, a tanács esküdt tagjai mindig „iurati cives“; a városi pecsétek felirataiban ugyancsak a *civis* s nem a *hospes* szó szerepel. Mindez azt mutatja, hogy a *civis* szó jelentésköre terjedelmesebb volt, mint a *hospes*-é.

Német nyelvű forrásainkban a *hospes* szónak természetesen nincsen megfelelője. A *purgermaister* ~ *di geswaren purger* ~ *mitpurger* 'magister civium' ~ 'iurati cives' ~ 'con-civis' szavak azt mutatják, hogy a német *purger* tágabb 'Stadt-bewohner' és szűkebb 'vollberechtigtes Gemeindemitglied' jelentésének hordozója a *civis* volt, s a *hospes* szó a *civis* — *hospes* különbség fokozatos eltűnésével a *civis* mellett hova-tovább üres címmé lett.

A soproni családfők 1440. évi összeírása az adójegyzékekből ismert *hospites et inquilini* német megfelelőjeként „alle wirtleüt, auch alle inleut“, az 1454. évi adójegyzék *die wirt und holden* kifejezést használja (SoprOkl. II, 6 : 133; II, 4 : 15). Az *inquilinus*-t magyarra a *zsellér* szóval (1370/1506.) szokták fordítani; ezt pedig a közép-felnémet *seldner*, osztrák-bajor *söller*-ből magyarázzák (SzófSz.). Az *inquilini* mellett *incolae*, németül *inwoner* is szerepelnek. Mindez azt mutatja, hogy a zsellérség kialakulását is meg kellene vizsgálni. A középkor végén, 1526-ban tűnik fel Sopronban a *bürgersleüt* kifejezés (i. m. II, 6 : 419), amely a mai napig élő nyelvjárási *piaxsläit* 'a városi lakosság'nak (külvárosi) szőlőművelő, őstermelő része' elődje, s a későbbi magyar *pógár* 'szántóvető, földműves' német párja.

A XV. században a *civitas*-nak még két jelentése volt: szűkebb értelemben jelentette az egykori *vár*-at, a fallal körülvett *váras*-t (1430: „cives et tota communitas nostre civitatis et suburbii Soproniensis“ SoprOkl. I, 3: 13. 14), tulajdonképpen belvárost (*intra murum civitatis*) és tágabb értelemben előbbi a váraljával, a külvárossal (*extra murum civitatis*) együtt (1430: „iurati cives civitatis nostre Soproniensis nominibus universorum concivium et hospitum ac totius communitatis eiusdem civitatis“ i. h. 10). Ennek felelt meg a *polgár* 'civis' tágabb 'váras helyen lakó, *váras*i → városi' és szűkebb 'teljes jogú városi lakó', a valóságos gyakorlatban 'belvárosi polgár' jelentése. Így pl. Sopronban, Schadendorfer Miklós 1430-ban mint *civis* és mint *inquilinus* is szerepel (i. h. I; i. m. II, 6 : 93); Zsigmond király egyik 1430. évi oklevelében írja „magistro civium et iudici ac iuratis, ceterisque civibus civitatis nostre Soproniensis intra muros eiusdem constitutis“, hogy az „incole et inhabitatores suburbii... extra ipsos muros civitatis“ közül a módosabbakat fogadják be polgártársaknak: *concives* (i. m. I, 3 : 16). Ez a helyzet nemcsak abban nyilvánult meg, hogy az

egész XV. században passzív választójoga gyakorlatban csak a belvárosi polgároknak van, azaz csak a belvárosi polgárok közül kerülnek ki a polgármester, a városbíró és az esküdtek, hogy a belvárosi polgárok közé házvétel vagy beházasodás révén való bejutás társadalmi emelkedésnek számított, hanem abban is, hogy belváros és külváros között feszült volt a viszony, amely pl. Sopronban 1426-ban a külvárosiak nyílt lázadásában tört ki (MOLLAY: AEEO. IX—X, 291). Az újkorban ez a különbség fokozatosan eltűnik, vele a *polgár* 'civis' szónak ez a kettős jelentése is. Az egyes polgárok társadalmi helyzetét már nem belvárosi vagy külvárosi háztulajdonuk szabja meg, hiszen a külváros is már fallal van körülvéve, s a *civitas* a belvárost és a külvárost egyformán jelenti. (Vö. még GRIMM II, 537: *bürger* 1. 'Burgbewohner'; 2. 'Einwohner der Städte'; 3. 'Bürger, civis, auf alle berechtigten Unterthanen oder Genossen des Landes, Reiches, Staates erstreckt... und seit dem 16. Jh. allgemein hergebracht'.) Ennek a fejlődésnek egyik szakaszát fejezi ki Kolozsvár 1603. évi statutuma: „Az Reghi szent Királyok... különb rendtartást es törvent attak azoknak, kik köfal közé szorultanak, mely városi rendet az benne valoknak Egyes-segeröl neveztenek *civitas*nak, azért hogy egy aranyu törvennyel elnenek es egy aranyu meltosaggal birjak egymast“ (KOLOZSVÁRY—ÓVÁRI i. m. I, 262). Az újkori fejlődés vizsgálata azonban már nem e dolgozat feladata.

4. A Soproni Szójegyzék.

A *polgár* szó vizsgálata folyamán nem akadtunk olyan adatra, amely a szó 'esküdt' jelentését bizonyítaná. Ezt nálunk a középkorban mindig a *iuratus* (civis) ~ *geswaren purger* ~ *ainer des rats* fejezte ki. GOMBOCZNAK (MNY. IV, 280) SCHMELLER bajor szótárából (I, 277) és SZALAY JÓZSEF munkájából (Városaink a tizenharmadik században. Bp., 1878. 54) idézett német nyelvi adatai nem meggyőzőek a *purger* 'esküdt' jelentésére nézve. E példákban a német szó mindig többesben fordul elő, s ezért már SCHMELLER is megjegyezte, hogy bizonyára a teljesebb *die Burger des Rats* kifejezés elliptikus használatából jöttek létre. „Nem akarjuk ezen adatokból azt következtetni, hogy a *polgár* (civis, burger) mindig egyértelmű volt az esküdtel“ — teszi hozzá SZALAY. „Nota, mein herren, *di purger* zu Ödenbürrh, habent derfunden in dem rät...“ — e szavakkal kezdi a XIV. század végén és a XV. elején Sopron város jegyzője a városi szabályrendeleteknek az ú. n. városi könyvekbe való bejegyzését. A felületes vizsgálat itt is könnyen 'esküdt' jelentést tulajdoníthatna a *purger* szónak, ha nem tudnók azt, hogy a szabályrendeleteket a jegyzőkönyvek tanúsága szerint mindig a tanács és az egész polgárság közgyűlésén hozták, s pl. egy 1391. évi szabályrendelet-gyűjteményben a fent idézett kifejezés mellett annak teljes alakja is megtalálható:

„Nota daz di purger ze Ödenbürch, der gantz rät in dem rät derfunden habent“ (SoprOkI. II, 1: 2). Ebből következik, hogy a *purger* ~ *civis* szavak 'esküdt' jelentése nem bizonyítható.

Így a SoprSzój.-kel kapcsolatban még a *sequester* szót kell megvizsgálnunk. — A *sequester* értelmezése a SchlSzój.-ben és a SoprSzój.-ben egyaránt 'törvényértő'; az utóbbiban második értelmezésként még az *effes* 'esküt tett' is szerepel. Előfordul pl. CALEPINUS szótárában (1585.) is: „sequester — *Köz-biro*, az *kire mind ket fel haggia magat*“. CALEPINUS értelmezéséből tűnik ki, hogy szójegyzékeink *sequester* szavának jelentése tulajdonképpen 'döntőbíró', esetleg 'fogott bíró'. Az ú. n. „fogott bírák“ intézménye középkori peres eljárásunknak bevett gyakorlata volt: a peres felek nem az illetékes bírósághoz folyamodtak, hanem közmegegyezéssel köztisztelőben álló, a vitás kérdés eldöntésére alkalmas, tehát törvényhez értő férfiakat kértek fel, akiknek döntését magukra nézve kötelezőnek ismerték el (HAJNIK IMRE, A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt 408). Ezek az alkalmi bírák, döntőbírák, nem tettek esküt, s így érthetetlen a SoprSzój. második (*effes* 'esküt tett') értelmezése.

Középkori okleveles gyakorlatunk a 'fogott bíró'-t *arbitrator* néven nevezi, ugyanígy pl. a BrassSzót. is: „*Fogott biro* — *arbitrator*“. Ez viszont nem meglepő, hiszen szójegyzékeink latinsága nem mindig azonos okleveleinkével. A *sequester* egyik jelentése már a klasszikus latinban is: 'eine Mittelsperson, bei der das, worüber zwei Personen streiten (Geld etc.), indess verwahrlich niedergelegt wird; ein Vermittler' (GEORGES); 'qui medius est inter plures et quasi conciliator' (FORCELLINI). Megvan a németországi középkori szójegyzék-latinságban. Egyik idetartozó jelentése: ó-felnémet *griezwarto* 'Aufseher und Richter der gerichtlichen Zweikämpfe' (DIEFENBACH, Novum glossarium; SCHADE, AhdWb.). Ismeri az angliai és írországi középkori latinság is, csak hogy más ('follower, disciple') jelentéseiben (BAXTER, J. H.—JOHNSON, CHARLES, Medieval Latin word-list from British and Irish sources. Oxford, 1934.).

Mindezeknek ismeretében most már megkísérélhetjük a SoprSzój. problémájának megoldását. E végből a latin nomenclatura szerint állítsuk egymás mellé a SchlSzój. és a SoprSzój. megfelelő részét, azaz a méltóságnevekkel foglalkozó fogalomkör végét úgy, hogy az egymásnak megfelelő szópárok egy sorba kerüljenek. (Az eredetiben a latin szavak nem egymás alatt, hanem egymás után következnek, és a magyar értelmezések a latin szavak fölött vannak.) Tehát:

SchlSzój.

506. villicus — *folnag*
 507. villa — *falw*
 508. vrbs — *vilag varas*
 509. vrbanus — *varasy*
 510. ciuitas — *varas*
 511. ciuis — *polgar*
 512. iuratus — *efes*
 513. sequester —

terven ertw

SoprSzój.

97. vilicus — *folnag*
 98. villa — *falw*
 99. villanus — *falus*
 100. vrbs — *varas*
 101. ciuis — *varas biro*
 102. ciuitas — *varas*
 103. iuratus — *es pulgar*
 104. sequester — *tur*

wenerte, effes

Ha így tekintjük át a két szójegyzéknek ezt a részét, rögtön feltűnik, hogy a SoprSzój. 99. sz. „villanus — *falus*” szópárja a SchlSzój.-ből hiányzik. A két szójegyzék közti többi eltérés azonban, véleményünk szerint, csak látszólagos. A SchlSzój. 509. sz.: „vrbanus — *varasy*” szópárjának megfelelő helyre a SoprSzój.-bän önként kínálkozik a 101. sz. szópár. Ennek magyar ’városbíró’ értelmezését már a szójegyzék felfedezője, HÁZI JENŐ is elírásnak tartotta (MNY. XX, 153). Méltán, mert a *ciuis*-nek ’városbíró’ jelentése nem volt; volt ellenben — amint láttuk — éppen a XV. század elején, a SoprSzój. keletkezésekor, *varasy* jelentése! Bár a régebbi *varasy* melléknevünk mellett ekkor második, *-si*-vel képzett melléknévként már él a *falusy* (1410.) is, összetételekben az eredeti *varas* (1234.) melléknév megmaradt (ZOLNAI GYULA, A *-si* képző eredete: NyÉrt. XXIII, 10: 11). A 101. sz. szópár tehát helyesen így hangzik: „*ciuis* — *varas pulgar*”. A SoprSzój. az *vrbs* szót sem *vilag varas*-nak, hanem *varas*-nak (első adat: 1224/1317.) értelmezi, egy szópárral odább pedig másodszor is használja a *varas* szót a *ciuitas* értelmezésére. Így nem meglepő, hogy a *pulgar* ugyancsak kétszer fordul elő: másodszor a SchlSzój. 511. sz. szópárjának megfelelő helyen. Itt azonban a szójegyzék latin szavainak leírásánál tévedésből kimaradt a második *ciuis*, s ezért a magyar szavak leírásakor ennek és az utána következő *iuratus* szónak magyar értelmezése egy helyen eltolódott! Így került a második *ciuis*-nek *es pulgar* ’is polgár’ értelmezése a *iuratus* fölé, a *iuratus* ismert *effes* értelmezése pedig a *sequester* fölé szorult! A SoprSzój. e részének helyes értelmezése tehát ez:

SchlSzój.

508. vrbs — *vilag varas*
 509. vrbanus — *varasy*
 510. ciuitas — *varas*
 511. ciuis — *polgar*
 512. iuratus — *efes*
 513. sequester — *terven ertw*

SoprSzój.

100. vrbs — *varas*
 101. ciuis — *varas [pulgar]*
 102. ciuitas — *varas*
 102.* [*ciuis*] — *es pulgar*
 103. iuratus — *effes*
 104. sequester — *tur wenerte*

Az *es pulgar* ezek szerint nem a másoló „egyéni összetétele“ téves ’eskü + polgár’ értelmezés alapján (TAMÁS), hanem ugyanaz, mint szójegyzégeink *es szár* (SoprSzőj.), *es borju* (Schl-Szőj.), *es vápa* (BesztSzőj.) szavai, amelyekkel kapcsolatban éppen TAMÁS LAJOS mutatta ki, hogy itt *es* ’auch, etiam, quoque’ szavunkkal van dolgunk. Azt hiszem azonban, hogy az *es* szónak ez a szerepe szójegyzégeink leírásánál nem másolásra, hanem inkább diktálásra mutat.

MOLLAY KÁROLY.

Hangoslat, hangos, hang.

A Müncheni Kódex 74. levelén találhatjuk a *hangoslat* szót. Tudomásom szerint sehol másutt nem fordul elő nyelvemlékeinkben. A biblia latin szövegében *symphonia* van; ezt fordította a kódex fordítója *hangoslat*-nak.

A *symphonia* görög eredetű szó: συμφωνία ’összezseng’, átvitt értelemben: ’összhangzik, megegyezik’; συμφωνία ’zenei összhang, egyértelműség, megegyezés’, majd: ’szimfónikus zenemű’, ’zene’, ’hangverseny’ (MENGE—GÜTHLING szótára).

A szó a latinba átkerülve szintén ’összhangzó zene’, ’zene-kari zene’, ’hangverseny’ jelentésű, majd egy dobféle hangszert jelöl. A belőle képezett *symphoniacus* ’zenéhez tartozó, zeneszerű’, illetőleg ’zenekarbeli (zenész)’ (FINÁLY HENRIK, A latin nyelv szótára. 1884.).

A valamilyen hangszer jelölésére szolgáló *symphonia*-val kapcsolatban a hangszerről különböző leírást, illetőleg megjegyzést közöl a DUCANGE-féle szótár (1883—1887-i kiadás, VII, 687). Például: „Symphonia vulgo appellatur lignum cavum ex utraque parte, pelle extensa, quam virgulis hinc et inde Musici feriunt. Fitque ex ea concordia gravis et acuti suavissimus cantus.“ Egy másik: „Tympanum quoddam instrumentum musicum, vel pellis, vel corium, vel ligno ex una parte contentum vel contextum... Est enim media pars Symphoniae in similitudinem cribri, et virgula percutitur ut Symphonia.“ Több glossza „tuba“-val, „sistrum“-mal (’ére kereplő’) említi együtt, másutt mint a ’lant’ jelentésű szó egyenértékese szerepel („Liris id est Symphoniis“), vagy mint a ’hárfa’ jelentésű *sambuca*-é. A *symphoniare* ige ’hárfazik’; hárfa zenélő ember-ről olvashatjuk, hogy „symphoniavit“. — A szótár idézi a bibliából Dániel próféta könyvének harmadik részéből azokat a sorokat, amelyekben a hangszereknek egész serege van felsorolva, köztük a *symphonia* is. — SEUMERNÉL (Kirchenlateinisches Wörterbuch) ’zene’, ’hangverseny’ és ’húros hangszer’ jelentéssel találjuk meg a szót. — BARTAL (Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae) az ’énekesek’ jelentésű *symphoniaci*-t említi.

SZABOLCSI BENCE és TÓTH ALADÁR Zenei Lexikona (1935.) a *Szimfónia* címszó alatt a szóának a következő jelentéseit tartja számon: Az ókori görög zenében általában konzónáns hangközt, speciálisan az oktávát jelenti. — A rómaiaknál egy hangszer neve, mellyel oktávákban kísérték az éneket. — A Kr. u. VII. században a *symphoniaci* a pápai énekkar gyermek-énekeseinek neve, akik felső oktávában kísérték az éneklő férfiakat. — Az ókori asszír-babiloni kultúrában dudaszzerű hangszer neve a *symphonia*. A középkorban hol dudaszzerű, hol húros hangszert jelent. — A XIV–XV. századtól többszólamú hangszeres darabok jelölésére használják a szót.

A középkori magyar nyelvemlékekben a *symphonia*-nak kétféle fordításával találkozunk.

Dániel könyvének az imént említett sorai a Bécsi Kódexben (125) így vannak meg: „Az vðqbèn melbèn hallangatoc a trombitanac lipnac τ høgèdonèc τ bozfaban alkotot igreç keffegnèc τ, a foltarnac τ *dobnac* zozattat τ menden igreç keffeg [eiet] nèmzefeiet le èfuen imaggatoc az araü ozlopot mellèt zerzet Nabuchodonozor kiral: In hora, qua audieritis sonitum tubae, et fistulae, et citherae, sambucae et psalterii, et *symphoniae* et universi generis musicorum, cadentes adorate statuum auream, quam constituit Nabuchodonosor rex.“ (Csaknem szórul szóra ismételve a kódex 125–6. lapján összesen négyszer van meg.) — A Vizsolyi Bibliában a szöveg megfelelő helyén *éneklés* van. A *symphonia* pedig itt nyilvánvalóan valamilyen hangszert jelent, a Bécsi Kódex fordítása szerint egy nem húros hangszert: *dobot*. Károlyi — úgy látszik — már nem ismerte a *symphonia* szónak ezt a jelentését.

Lukács evangéliumának 15. részében, a 25. versben a tékozló fiú példázatában olvassuk: „Erat autem filius ejus senior in agro, et cum veniret, et appropinquaret domui, audivit *symphoniam* et chorum“. Első bibliafordításunkból a megfelelő szövegrészlet (MünchK. 74. levél): „Vala ke az q idèsb fia a mèzqñ, τ micor haza iqñq τ a hazhoz kqzèlèitènè halla a *hangoflatot* τ a kart“. Későbbi fordításainkban a *symphonia* és a *chorus* magyar megfelelőjét tartalmazó részlet így van meg: Pestinél: „halla a *wygasag tetement* ees a tanczot“, Sylvesternél: „*fipolāft* es tanczolaft halla [alanyi ragozású]“, Károlyinál: „halla az *énekléft* és az *igadozáft*“.

Ahhoz, hogy e fordításokat összehasonlítsuk egymással, s megítéljük, melyik hogyan felel meg az eredetinek, meg kell néznünk közelebbről, miféle alakulat a *hangoslat*, és mi lehetett a jelentése.

A *hangoslat* szóval nyelvészeink nem igen foglalkoztak. A Régi Magyar Nyelvemléktárbeli kiadás jegyzeteiben megvan (III, 300), de JÁSZAY csak azért említi, hogy vele kapcsolatban elmondhassa a nyelvújítás *hangászkar*-áról azt a dicsérő véleményyt, amelynek azóta az ellenkezőjét igazolta az idő. — A CzF.

szótár mint elavult főnevet tartja számon a szót, jelentését 'symphonia'-ban állapítja meg, idézi a MünchK. adatát és latin megfelelőjét. — A NySz.-ban azonban — legalább is a helyén — hiába keresnők a *hangoslat*-ot. Pedig már csak azért is érdemes lett volna felfigyelni rá, mivel a későn jelentkező *hang* szónak, — mely nyilvánvalóan alapszava a *hangoslat*-nak, — korábban előforduló származékai között időrendben éppen ez a legelső. BÁRCZI (SzófSz.) a *hangos*-t mondja a legkorábbinak (először a SermDom.-ban), s bár tudjuk, hogy szótárában csak a legfontosabb származékokat veszi sorra, feltehetjük, hogy a *hangoslat*-ot nem mellőzi, ha a NySz.-ban benne találja.

A *hang* szóról a SzófSz.-ban azt olvashatjuk, hogy ismeretlen eredetű, árja és finnugor egyeztetése nem fogadható el.¹ Részemről nem tartom lehetetlennek, hogy mint több hangjelenségre vonatkozó kifejezés, ez is hangutánzó eredetű. A *hang* névszó csak a XVII. század első felében kerül elő; feltehető tehát, hogy elvonással jött létre a *hangos*-ból. A *hangos* -s képzős deverbális származék lehetett (vö. *tilos, tell[í]jes*) -g gyakorító képzős hangutánzó igéből (vö. *bonq, dong, kong, zsong; cseng, peng, zeng*). A magánhangzó nyíltsága nem volna egyedülálló: -a-t találunk a *zanabona* (SermDom.) kifejezés előtagjában is, mely a *zeng zen* alapszava velaris párjának igeneve (PAIS DEZSŐ egyetemi előadása: A szóalkotás a magyar nyelvben. 1947—1948. II. félév). Nehézséget láthatnánk abban, hogy az igéből -s képzővel alakult melléknevek szenvedő jelentésűek, a *hangos* pedig általában nem az.² — Bárhogyan magyarázzuk is a *hangos*-t, bizonyos, hogy ez az alapszava a *hangoslat*-nak. Hogy a *hangos* -l képzős igei származékához járult -t deverbális névszóképző, vagy alakitanilag hasonló szerkezetű szavakról leválasztott, már egységes képzőnek érzett -lat kapcsolódott a *hangos*-hoz, ezt már megint nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni.

Ami a *hang* jelentését illeti, a hangmegnyilvánulásokra vonatkozó kifejezések közül ez a szó a legáltalánosabb, s így a legközömbösebb is: mindenféle hangjelenséggel kapcsolatban egyaránt alkalmazható. A *hangos* szó erőteljesebb hangbenyomással kapcsolatban használt kifejezés, akár magára a hangra, akár a hang okozójára, akár pedig a hanggal betelő helyre vonatkozik. Több kellemes hangjelenségre vonatkozó hangutánzó szavunk jelentése eredetileg általánosabb, közömbösebb volt.³

¹ A SzófSz.-ban felsorolt irodalomhoz kiegészítésül megemlíthető VÁMBÉRY ÁRMIN szögyeztetése (NyK. VIII, 149). Ő egy uigur szóval próbálta kapcsolatba hozni a magyar *hang*-ot.

² Néha mégis talán szenvedő jelentésűnek tekinthető ez is: nemcsak a hang vagy a hangot adó *hangos*, hanem az is, ami hanggal, zajjal megtelik. Lehet azonban, hogy csak a szó értelmű szó átvitt alkalmazásával van dolgunk az ilyen esetekben.

³ Nem tartozik szorosan ide, de itt közlöm: Nem csatlakozhatom BALOGH JÓZSEF véleményéhez, aki egy szólásmagyarázatában (MNY. XVIII, 111) azt írja, hogy Pál apostol ismert szállóigéje, a „zengő érc és

Viszont ha a *hang* szó tartozékainak régi adatait megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy közülük nem egy sajátosan a 'zenei hang' vagy 'énekhang' fogalommal kapcsolatos. Íme, néhány adat, nagyrészt a NySz.-ből: Van *hangatlan*, melynek értelme 'zeneiség nélküli': Com: Jan. 169: „Kiknec külömbözö zengese *hangatlan*, ékes zengés nélkül való: quorum dissonantia absona est“. A *hangicsál* nemcsak 'gyenge hangot ad', hanem 'hangszeren játszik': KirBesz. 79: „Tud hegedülni, lantolni, sipolni és sokféle egyéb szerszámokkal *hangitsalni* . . .“ Van *hangicsáló szerszám* 'hangszer': MA: Bibl. V, 15: „*Hangiczalo szerszamokban énekellyetec*“; Telekesi: FLél. 214: *Hangicsáló szerszámok*. Többször van szó *hangicsáló madarak*-ról is. A *hangicsálás* nemcsak 'madárének', mint a NySz. mondja, hanem 'canticum' is: Komj: SzPál 334—5: „Tanoicyatok es incyetek (onfollyatok) egytek maftokot eneklefekeuel es dicyeretekuel es leky *hangicyalastokual* malaftual eneketekuel az thi lyuetegben az vr iftennek: docentes, et commonentes vosmetipsos, psalmis, hymnis, et canticis spiritualibus, in gratia cantantes in cordibus vestris Deo“. Érdekes az *öszvehangicsál* 'összhangot alkot': MA. I., PP. I.: „*Öszve hangitsáló*: symphoniacus“. — A *hangos*-ra 'szépen hangzó, zenei, dallamos'-féle jelentéssel rengeteg adat van. Külön meg kell említeni a GuaryK.-ból egy adatot (117), mely szerint a szent imádság „az iftenec zent aldozat, angaloknac *edq/hangos* orgona“. Ebben az *édőshangos* szó egybe is írt összetétel, mégpedig szerintem nem alárendelő jelzős, hanem mellérendelő. (A Nytárbeli kiadásban helytelenül van különírva a szó.) A *hangoskodik*-nak van 'kellemes, zenei hangot ad' jelentése. A *hangosság*-nak 'szép hangzás, zenei hangzás, zenei összhang' jelentéseit látjuk. Pl. GuaryK. 120: „az eneclo nec *zaua hangoffag* nekülön ol'an mint az diznoenac rohogefe . . .“ A SándK.-ból idézi a NySz.: „Az orgonabol külömb sonosok hallatnak es eg egyenős *hangossagot* tezne“. Megvan az ilyenféle jelentés még a XVII. század elején is: Pázm: Préd. 461: „Szép musikát halgatnak, és gyönyörködnek

pengő cimbalom“ (I. Kor. 13 1.) nálunk Károlyi tévedése folytán elvesztette eredeti értelmét. Szerinte Károlyi mondatának euphonikus hangfestő ereje van, pedig éppen kakophonikus hatást kellene elérnie. A következőket jegyezhetjük meg: Nem Károlyi volt az első, aki így fordította a verset. Már az ErdyK.-ben (96) *zöngő érc* és *csengő cimbalom*. Komjátinál (172) *csengő érc* (réz) és *pengő cimbalom* van. Nem dönthető e bizonyosan, hogy a *zeng*, *peng*, illetőleg *cseng* itt kellemes, zenei hangmegnyilvánulásra vonatkozik-e. Én is valószínűbbnek tartom, hogy igen, de nem találok ezért a fordítást helytelennek. A latin szövegben használt szökről nem mondhatjuk, hogy kellemetlen hangjelenségek kifejezésére szolgálnának. Ha meg a szentírási vers teljes szövegének értelmét nézzük, akkor éppen helyeselhetjük az euphonikus hatású fordítást: azt az embert, aki „embereknek és angyaloknak nyelvén“ szól, azaz sok nyelven és szépen beszél, de nem érez szeretetet embertársai ránt, az ilyen embert több okunk van a kellemes hangot adó, de lélek nélküli érchez és hangszerhez hasonlítani, mint a rossz hangúhoz.

benne, de egyik fülükön bé-menvén, másikon ki-mégyen a hangosság“. *Hangosságos* 'canorosus' van a SermDom.-ban (II, 556): „aures dum aperiuntur ad cantica sonorosa (*hangosfaghos énekekre*), et verba otiosa...“ Van SándK. 17: *hangosságtevő instrumentum* 'hangszer', valamint ugyancsak SándK. 18: *hangosságátétel* 'zenélés'. Hasonlóképen a zenével kapcsolatos a *hangosulás* is: SándK. 9: „Lezön nag gônörősegők az neg eltető allatoknak zepön hangossulassokban, merth myndönik az ű zengeseeth őrzí“.

Feltűnő, hogy mind a 'zene', mind a 'hangszer' fogalom jelölésére sokáig igen kezdetleges próbálkozásokat találunk. Maga a *zene* rendkívül késői, nyelvújítási szó, először 1832-ben fordul elő (PAIS idézett előadása). A fogalom jelölésére szolgáló korábbi latin (illetőleg ezen keresztül görög) eredetű jövevényszavunk: a *muzsika* az eddigi kutatások eredménye szerint szintén elég késői időtől fogva jelentkezik, t. i. először CALEPTINUS szótárában van meg (1585.). Bizonyára volt ilyen értelmű szó forgalomban ez előtt is, de írásos emlékekben alig maradt nyoma. Éppen ezért annál kevésbbé lenne szabad megfélekednünk azokról, amelyek mégis maradtak. Ilyeneknek tekinthetjük a *hang*-nak az idézett 'zene', 'zenél', 'zenélés'-féle jelentésű tartozékait. További kutatások talán más szókat is kimutathatnának ebből a fogalomkörből. — Sokféle hangszer nevére van aránylag korai adatunk, de az általánosabb fogalomnak, a 'hangszer'-nek a jelölésére későn jött létre megfelelő kifejezés. A BécsiK.-ben a már idézett részletben (125—6) a 'hangszer' értelmű *musicum* fordítása *igrec keffeg* (készség 'szerszám', vö. *alkalmatosság* 'szerszám'). A SándK.-ben egymás után két érdekes 'hangszer' jelentésű kifejezés is van: *hangosságtevő instrumentum* és *Vygasag tewő algyw.* (A NySz. idézi az *ágyú* 'instrumentum' jelentésű adatai között.) — Még Károlynál is *vigaľľág téuő ľzerľzám*-okról olvashatunk (Dániel 3: 5., 7., 10., 15.).

Ezek után megnézhetjük, mit akartak kifejezni fordítóink a Lukács evangéliuma 15. részének 25. versében előforduló *symphonia* fordításával, és hogyan sikerült ez nekik.

A Münchener Kódexben *hangoslat* van. Ha csak magában tekintenők a szót, első pillanatban 'hangoskodás'-ra, 'veszekeedés'-re gondolnánk (vö. SermDom.: *zanabona* 'fabulae et rumores', 'dissensiones'). A magyar szövegkörnyezetet és a későbbi Pesti-féle fordítást figyelembe véve 'hangos mulatozás, vigadozás' jutna eszünkbe. Minthogy azonban ismerjük a latin eredetű és tudunk a *hang* családjába tartozó szavak közül többnek is a zenei hanggal kapcsolatos alkalmazásáról, másképen ítélünk. Nem lehet kétséges: a fordító helyesen felismerte, hogy a latin szó a 'zene' fogalomra vonatkozik, s ennek megfelelő fordítást akart adni. Amennyiben az egymással jelentéstani vonatkozásban álló szavak között az analógiás indítékok erősebben hatnak, nem tekinthetjük függetlennek a *hangoslat*-ot a 'cantus,

prologus' jelentésű *éneklet*-től. (Ez a BécsiK.-ben egyszer, az Apork.-ben háromszor előforduló, sokáig rosszul olvasott szó szintén kimaradt a NySz.-ből, illetőleg csak „ismeretlen“-jei közt szerepel, vö. MNY. IV, 145—6, 316—7, VII, 32.) — Pesti fordítása: *vigasságtétemény*. Ha a *vigasságtévő ágyú* a. m. 'hangszer', akkor ez a kifejezés is jelenthet 'zené'-t vagy 'zenélés'-t. Mindenesetre feltűnő Pestinél a kifejezés nehézkessége, s a nála megszokott tömörség hiánya. — Sylvester fordításában *sípolás*-t találunk. Nem igen hihető, hogy a latin szöveg *symphonia* szavát Sylvester egy bizonyos hangszerre: a sípra vonatkoztatta volna. Valószínűbbnek találom, hogy mivel az egyes hangszerek hangjánál általánosabb 'zene' fogalom kifejezésére nem talált alkalmas magyar szót, választott egy olyat, amelyik a hangszerek egy csoportjának hangjára vonatkozhat. Mai megítélésünk szerint jobban is választhatott volna. Egyébként Pesti is, Sylvester is jól gondolták, hogy a *symphonia* melletti *chorus* eredetibb, 'táncoskar' jelentésben szerepel itt. — Károlyi a latin *symphonia*-t következetesen *éneklés*-nek fordítja, függetlenül attól, hogy egy hangszerre (l. fentebb) vagy 'zené'-re vonatkozik-e.

A *symphonia*-nak e négyféle fordítását összehasonlítva, legsikerültebbnek a Müncheneri Kódexét ítéldhetjük, mivel pontosan, minden nehézkesség nélkül, egy szóval, a szó jelentés-tartalmát és a szóalkotás módját tekintve kora nyelvhasználásának megfelelően fejezte ki a fordító, amit ki kellett fejeznie.

Ami a szó használatának stilisztikai szempontú meg-bírálását illeti: Nem érthetek egyet IMRE SÁNDORRAL, aki „A középkori magyar irodalom stíljáról“ szóló tanulmányában (1890.) említi és kissé elítéli a *hangoslat*-ot (44). A tanulmány-nak abban a szakaszában, amelyben a szabatoság hiányával foglalkozik, többek között arra hoz fel példákat, hogy sokszor a képzők összehalmozása, s különösen az *-at* képző kedvelése hosszasságot, bágyadtságot okoz. E példák között szerepel a *hangoslat* is, melyet IMRE 'hangosság' jelentésűnek gondolt. Megvallom, hogy engem első olvasásra meglepett a szó szépsége. Most meg, miután igyekeztem kideríteni, mi is van e kifejezés mögött, s arra a megállapításra jutottam, hogy zenei hangra vonatkozik, nem tudom eléggé dicsérni a fordító ízlését, — mely-ről egyébként lépten-nyomon tanúskodik a fordítás, — amiért ezt a szép hangzású szót választotta. Mert mondhatott volna például *hangosság*-ot vagy *hangosulás*-t is. „A középkor ízlése kivált a hangzatosságon kapott“ — mondja IMRE SÁNDOR (i. m. 41); s hozzátehetjük ehhez, hogy minden kor embere a szép stílus egyik fontos követelményének a jó hangzást fogja tar-tani.

Összefoglalva a szó vizsgálatának eredményét: A *hangoslat* szerintem 'zene' jelentésű, s így a *hang* szó több tartozékának régi adataival együtt annak nyomát őrzi, hogy volt a *hang*-nak egy szűkebb körű: kellemes zenei vagy énekhanggal kapcsolatos

használata, amelynek máig is maradt némi nyoma (*hang* 'jó énekhang'). A *symphonia*-nak ez a fordítása egyszersmind első, és korát tekintve nem is sikertelen kísérlet a 'zene' fogalmának eredeti magyar nyelvelemmel való kifejezésére.

Fejtegetéseink alapján elmondhatjuk, hogy a Münchener Kódex *hangoslat* szava, mely félig-meddig számon kívül maradt a magyar nyelvtudományi irodalomban, nemcsak nyelvtörténeti, de talán zenetörténeti szempontból sem érdektelen.

HEXENDORF EDIT.

„Nyelvészet és valóság“ című cikkemről és a marrizmussal kapcsolatos egyéb hibákról.¹

Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkei a marrizmus hibáinak végérvényes és világos leleplezését jelentették és megmutatták, hogy a marrizmus idealista, a marxizmus-leninizmustól idegen, a tudomány fejlődésére nézve lényegében véve káros irányzat volt. Ezen keresztül természetesen rámutattak Sztálin elvtárs cikkei azokra a hibákra is, amelyeket egyes magyar nyelvészek követtek el azáltal, hogy megkísérelték a marrista tanítások magyarországi terjesztését, meghonosítását. Ismeretes, hogy jómagam a Marr-féle tanítások egyik aktív propagátora voltam Magyarországon és írásban meg szóban egyaránt hozzájárultam ezeknek a tévedéseknek magyarországi terjesztéséhez.

Az önkritikai utalások, amelyeket ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban 1950 végén tettem, nyilvánvalóan nem pótolhattak, csak előkészíthettek egy részletesebb, a hibák gyökereire és kiküszöbölésük útjára konkrét módon rámutató önkritikát. Ilyen önkritikára szükség van egyrészt azért, hogy, bármily szerény mértékben, de a magam részéről is hozzájáruljak a hibák maradványainak, utóhatásainak kiküszöböléséhez és a hibák más formában való újraéledésének megakadályozásához, másrészt pedig azért, hogy az önkritika segítségével hibáimat magam is tisztán lássam és ezzel saját tudományos fejlődésemet előmozdítsam.

Bevezetésül még egy megjegyzés: „Nyelvészet és valóság“ című cikkem, amelyben a magyarországi marrizmusnak mintegy

¹ HERMAN JÓZSEFnek ez az önkritikai hozzászólása, amely egy a Sztálin-féle nyilatkozatokkal kapcsolatban a Magyar Tudományos Akadémia 1950. november 28–29-i ülészaka során tartott felszólalás kifejtéseképpen készült, ez év február eleje óta a Magyar Nyelv szerkesztőségében volt, közzétételre készen. Késői megjelenésének oka a jelen folyóiratszám megjelenésének nem a szerkesztőség vagy a Társaság mulasztásából történt hosszas elhúzódása. — A szerk.

a programját próbáltam többek között megadni, a Nyelvtudományi Közleményekben jelent meg annakidején (l. NyK. LII, 83—106). Helyes lett volna, ha mostani megjegyzéseim, amelyek szükségszerűen nagyrészt ehhez a cikkhez kapcsolódnak, ugyanebben a folyóiratban látnak napvilágot. Mivel azonban szükségesnek tartottam, hogy önkritikám megjelenése ne húzódjék el a Nyelvtudományi Közlemények következő számának megjelenéséig, a Magyar Nyelv szerkesztőségét kértem meg arra, hogy hozzászólásomnak helyt adjon.

Első sorban azért kell itt fentemlített cikkemmel foglalkoznom, mert ez a cikk általános nyelvészeti, átfogó szándékú, többé-kevésbé programmatikus jellegű cikk volt, és jellegénél fogva igen világosan mutat rá elméleti és egyéb hiányosságaim egész rendszerére.

A cikk elméleti igényű része a Marr-féle „elméletek” kifejtését próbálja adni úgy, ahogy azokat a Marr-tanítványok, különösen MESCANYINOV akadémikus általánosságokban mozgó ismertető-cikkeikben közvetítették. Cikkem döntő részben a nyelv és a gondolkodás viszonyának kérdései körül forog: ez a problematika gyakorolta rám a legnagyobb vonzóerőt és — tévesen — ezen a ponton véltem felfedezni a Marr-féle iskola tanításainak kulcskérdését. Sztálin elvtárs cikkei után világos, hogy a Marr-féle iskola alaptétele — és alapvető tévedése — a nyelv felépítményjellegéről és osztályjellegéről szóló tétel; Marr egyéb tételei — és így a nyelv és a gondolkodás viszonyának helytelen Marr-féle értelmezése is — csupán „levezetett”, az alapvető tévedésekből következő tévedés. Az azonban, hogy cikkemben nem fejtettem ki Marrnak a nyelv felépítményjellegéről és osztályjellegéről szóló téves tételeit, egyáltalán nem jelenti azt, hogy cikkem ezektől a tévedésektől mentes volna. Az a mód, ahogy a cikkben a nyelv és a gondolkodás viszonyát próbáltam analizálni, többé-kevésbé hallgatólagosan feltételezi a nyelv felépítményjellegéről szóló tételt. Cikkemben a gondolkodást lényegileg — és csak a cikk terminológiai bizonytalanságából folyik, hogy nem kimondottan — az ideológiával azonosítom, és ebből a hibás tételből „levezetem” a stadiális változásokról szóló tételt: a nyelvet az ideológiai tartalom határozza meg, az ideológiai tartalmat a társadalmi-gazdasági környezet (ezt a terminust a cikk nem fejti ki közelebbről), ez utóbbi ugrásszerű, robbanásszerű átmeneteken keresztül változik, tehát a nyelv is ugrásszerűen változik (l. i. h. 88). Világos, hogy ez a gondolatmenet tartalmazza a nyelv felépítményjellegéről, következésképpen osztályjellegéről vallott felfogást. Ezek a tévedések persze a cikk egyéb helyein is lépten-nyomon kiütköznek.

Sztálin elvtárs cikkei után tökéletesen világos előttem is, hogy ez az elképzelés hibás. A nyelv és a gondolkodás kapcsolatának egyszerűsítő, hamis elképzelése az, hogy a nyelv közvetlenül és kizárólag az ideológiához, az alap robbanásszerű válto-

zásait követő felépítményi jelenséghez kapcsolódik, hogy a nyelv lényegét annak az ideológiához való viszonya, ettől való függése határozza meg, és hogy a nyelv ekképpen maga is felépítmény. A gondolkodás és az ideológia két dolog; a nyelv a g o n d o l a t közvetlen valósága és „közvetlen kapcsolatban van az ember termelő tevékenységével és nemcsak termelő tevékenységével, hanem az ember minden egyéb tevékenységével is, munkájának valamennyi területén, a termeléstől az alapig, az alaptól a felépítményig“ (SZTÁLIN, Marxizmus és nyelvtudomány — A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. Szikra. 36 és 10—1). Ez közvetlenül következik abból az alapvető tényből, amelyet Sztálin elvtárs első válaszában fejtett ki: a nyelv nem felépítmény, nem rendelkezik azokkal az ismertetőjegyekkel, amelyek elmaradhatatlan jegyei minden felépítményi jelenségnek; a nyelv nem változik és nem szűnik meg az alappal együtt, közömbös magatartást tanúsít az osztályok iránt, rendkívül hosszú életű és a termeléssel közvetlen kapcsolatban van: tudjuk, hogy ezeket az általános jellemző jegyeket, amelyek a nyelvet a felépítménytől élesen megkülönböztetik, számtalan nyelvi példával lehet megvilágítani.

Már az eddigiekből is kitűnik, milyen helytelen az úgynevezett stadialitásról szóló marri tétel, amelyet cikkemben általánosságban ugyan, de határozottan képviseltem; hogy a stadiális változások elmélete milyen tökéletesen idegen a marxizmustól, azt Sztálin elvtárs művének egy másik helyén részletesen kifejti (i. m. 25).

A nyelv és a gondolkodás viszonyáról beszélve, cikkemben egyéb hibákat is elkövetek: elszakítom a nyelvet a gondolkodástól. Cikkemben (93—6) tudati háttér nélküli nyelvi kategóriákról és a nyelv szerkezetétől független „tudat kategóriákról“ beszélek. Sztálin elvtárs igen élesen és világosan mutat rá ezzel szemben arra, hogy „csak idealisták beszélhetnek olyan gondolkodásról, amely független a nyelv természeti anyagától, csak idealisták beszélhetnek nyelvnélküli gondolkodásról“. Hogy milyen „automatikusan“ osztályjellegűnek tekintettem a nyelvet, anélkül, hogy ezt a tételt részletesebben kifejtettem volna, mutatja az a tény is, hogy előbbi hibás tételem illusztrálására felhozott példánál parasztot paraszttal és munkást munkással állítottam párhuzamba, gondosan vigyázva arra, hogy különböző osztályokhoz tartozó egyének nyelve és nyelvük „tudati háttere“ között ne állapítsak meg azonosságot. Sztálin elvtárs teljes világossággal mutat rá arra, hogy „a nyelv mint az érintkezés eszköze mindig egységes volt és marad a társadalom számára és közös a társadalom tagjai számára“ (i. m. 20) és következésképpen a nyelv osztályjellegéről szóló tétel hibás, nem marxista tétel.

Cikkem egy további részében (96—9) a marxizmusnak a régi, egyértelműen idealistának bélyegzett nyelvtudományi

iskolákkal való viszonyát tárgyalom. Ennek a résznek középpontjában az összehasonlító nyelvészet marrista bírálata áll. Hosszú fejtegetésekben próbállok megbirkózni azzal a ténnyel, hogy míg egyrészt a marrista ortodoxiának megfelelően tagadom a nyelvrokonság tényét, magam is kénytelen vagyok elismerni azt, hogy egyes nyelvek között szerkezeti stb. hasonlóságok vannak. A megoldási mód, amelyet ajánlok, többszörösen téves: a hasonlóságokat egyrészt a társadalmi fejlődés párhuzamosságával próbálom magyarázni — ami nem más, mint a nyelv felépítményjellegéről szóló hibás elmélet alkalmazása erre a kérdésre —, másrészt pedig „keveredések, kereszteződések“ lehetőségére utalok (99). Sztálin elvtárs meggyőzően mutatta ki, hogy az úgynevezett keveredések marrista felfogása helytelen, nem felel meg a marxizmusnak, nem felel meg a tényeknek, mert a kereszteződés nem „valamely új, harmadik nyelvet eredményez, hanem megőrzi az egyik nyelvet, megőrzi annak nyelvtani szerkezetét és alapvető szókincsét, és lehetővé teszi számára, hogy saját fejlődésének belső törvényei szerint fejlődjék“ (i. m. 27). A nyelvrokonság tényére vonatkozóan általában pedig megállapítja Sztálin elvtárs: „az olyan nemzetek nyelvi rokonsága, mint a szláv nemzetek, nem kétséges, s . . . e nemzetek nyelvi rokonságának tanulmányozása a nyelvudomány nagy hasznára lehetne a nyelvfejlődés történetének tanulmányozása terén“ (i. m. 31). A marrizmusra jellemző helytelen, elutasító magatartás a nyelvtudomány eddigi eredményeivel szemben egyébként több helyen is kiütözik cikkemből: ezt mutatja például az a felületesen elutasító nyilatkozat, amelyet egy helyen (87—8) a hangváltozások és az analógiás változások kérdéséről teszek.

Rá kell mutatni itt arra, hogy cikkemben nagyrészt megmutatkoznak a marristákra jellemző araksejevizmus jelei is. Megmutatkoznak egyrészt abban, hogy cikkem bevezetésében (83—5) a marrizmus szószékéről egyértelműen elmarasztalom a magyar nyelvtudomány egészét az élettől, a szocialista építéstől való elmaradottság stb. vétségében. Az araksejevizmus kitűnik abból, hogy cikkem egy másik helyén ellentmondást nem tűrő hangon a marrizmust mint az egyetlen követendő példaképet állítom a magyar nyelvészek elé. Kitűnik az araksejevizmus alapvetően és általában abból is, hogy mint fiatal, kezdő kutató az elevenek és holtak feletti ítélkezés, a programadás pózát veszem magamra.

Összefoglalva: a Nyelvtudományi Közleményekben megjelent cikkben, — amely szinte összezsúrlítva tartalmazza egyéb, abban az időben tett megnyilatkozásaim stb. hibáit is, — teljesen a marrizmus elméleti tévedéseire támaszkodom, helytelenül elutasító álláspontot foglalk el a nyelvtudomány százados eredményei, kipróbált — bár természetesen tökéletesítendő, továbbfejlesztendő — módszereivel szemben, és cikkem alap-

hangjában a kritikát nem tűrő, fölényes marrista hangot és magatartást juttatom érvényre.

Melyek voltak ezeknek a hibáknak a gyökerei?

Első sorban — kétségtelenül — ideológiai fogyatékosságaim és ezzel kapcsolatban magának a marxizmusnak helytelen, dogmatikus felfogása. A marxizmus-leninizmus fölületes, hozzávetőleges elsajátításából következett, hogy nem tudtam észrevenni a Marr-féle elméletek vulgarizáló jellegét, a marxizmustól idegen voltát. Tudatában voltam a marrizmus „egyes gyengeségeinek“ (így cikkemben utaltam is — MESCSANYINOV nyomán — a négy-elemes analízis homályosságára, és cikkemben a négy elem kérdését figyelmen kívül is hagytam), azonban ezeket a tévedéseket kezdeti tapogatózásoknak tartottam, és a Marr-féle tanításokat alapjukban a marxista nyelvészettel azonosítottam. Igen súlyos hiba volt az, hogy a marxizmust dogmaként kezeltem; így a Marr-féle tanításokat, amelyeket marxista tanításoknak vettem, akkor is helyállónak fogadtam el, amikor láttam, hogy tételeit nem tudom szakmai ismereteimre támaszkodva példákkal támogatni. A marrista tételek és a tőlem ismert nyelvi tények közötti ellentmondásokat láttam, de ezeket az ellentmondásokat látszólagos ellentmondásoknak fogtam fel, amelyeket a további kutatásnak kell kiküszöbölnie; feltételeztem, hogy a marrista tételek mögött előttem ismeretlen ténybeli anyag és előttem egyelőre megközelíthetetlen elvi mélység áll; küszködésem eredménytelenségét, hogy a marri tételekkel saját ismereteimet összhangba hozzam, saját hibámnak, „polgári“ nyelvészeti képzettségem eredendő hibájának fogtam fel. Mindezek a bizonytalanságok bizonyos fokig tükröződtek cikkemben is; igen erősen megmutatkoztak például tavalyi egyetemi előadásomban, ahol az anyag legnagyobb részét ismereteimnek és a szokásos, évtizedek óta forgalomban levő nyelvtudományi tételeknek és módszereknek megfelelő, hagyományos francia nyelvtörténeti előadás töltötte ki, — ezt viszont szerves kapcsolat nélkül rövid marrista elméleti bevezetés előzte meg; ugyanitt kijelentettem azt is, hogy „még“ nem vagyok képes a francia nyelvtörténetet a marrizmusnak megfelelően tárgyalni. Mindez — ezt világosan meg kell állapítani — lényegileg a marxizmus, a szovjet tudomány akaratlan, de tényleges kompromittálását jelentette: feltételezését annak, hogy marxista tudománynak lehet tekinteni olyan dogmaszerű tételeket, amelyek nem konkrét ismeretanyagra, nem a marxizmus-leninizmus segítségével értelmezett, marxista módszerrel felfedezett tényekre támaszkodnak.

Ezzel a helytelen elméleti felfogással szorosan kapcsolatos az arakcsejevi hang és magatartás, amelyre fentebb utaltam. A dogmákra való támaszkodás, a dogmatikus beállítottság nem bizonyított, a marxizmustól idegen, de könnyű és maguktól értődőnek látszó megoldásokra csábít s ezáltal

elbizakodottságra mindazzal szemben, ami az így kialakult, a tényektől független rendszernek nem felel meg: a helytelen elméleti alap és a helytelen tudománypolitikai magatartás szoros és elválaszthatatlan összefüggésben vannak.

A marrizmussal összefüggő hibáim felsorolását, a hibák gyökerének elemzését több kérdésben lehetne még kiegészíteni, folytatni. Azt hiszem azonban, a lényeges pontokra a fentiekben kitértem. Nem volna teljes azonban ez a hozzászólás, ha nem térnék ki közelebbről ezen a helyen a hibák kiküszöbölésének útjára.

Azt hiszem, hogy a hibák kiküszöbölésének legfőbb útja a marxizmus-leninizmus alapos, mélyreható tanulmányozása és a rendszeres szakmai továbbképzés. Nem kétséges, hogy marxista-leninista képzettség nélkül tovább is fennáll az a veszély, hogy vulgarizáló, egyszerűsítő, dogmatikus módon próbálok a tudomány kérdéseire feleletet találni. Világos az is, hogy konkrét kutatás nélkül, a szakmai anyag elmélyítése nélkül sem lehetséges a hibák kiküszöbölése: a hibákat végérvényesen tudományos eredményekkel és nem nyilatkozatokkal kell jóvá tenni. Természetes persze, hogy nekem, éppúgy, mint mindenki másnak, rendszeres, segítő tudományos kritikára lesz szükségem ahhoz, hogy megjelenő dolgozataimban megmaradt hibás tételeket, módszereket stb. felismerjem és a továbbiakban kiküszöböljem. A tudományos kutatáshoz és a tudomány eddigi eredményeihez, a kritikához való helyes viszonyban kell zálogát keresni annak, hogy az elméleti-tudományos hibák mellett az arakcejevizmus magatartási hibái is eltűnjenek.

A hibák kiküszöbölésében, mint minden nyelvésznek, minden tudósnak, páratlan értékű segítség és vezérfonal áll rendelkezésemre: Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái. A sztálini segítség adja meg számomra is alapvető biztosítékát annak, hogy a jövőben helyes úton járulhatok hozzá a magam eszközeivel tudományunk fejlődéséhez.

HERMAN JÓZSEF.

Jegyzetek Anonymus tulajdonneveihez.

Az Árpád-kori Magyarország helyrajzának vizsgálata során több olyan adat került eléem, amely kapcsolatba hozható Anonymus helynévi és személynévi adataival és ezek megértéséhez hozzásegít. Vizsgálódásaim főleg a régi Komárom megye területét illetően voltak eredményesek az Anonymus-kérdés szempontjából, amin nem kell csodálkoznunk, ha eszünkbe idézzük, hogy P. mester milyen jól tájékozott e megye területén. Elfogadva azt a véleményt, hogy Anonymus Péter mester esztergomi préposttal azonos, megérthetjük, hogy tisztában volt a közelben lakó nagybirtokos nemességgel, így a Szemere és Katapán nemzet-

ség hagyományaival és birtokviszonyaival.¹ Első két adatunk ezt példázza.

Tursoc. Anonymus műve 35. fejezetében elmondja, hogy Szovárd, Kadocsa és Huba a Garam mellett fekvő Várad felől jöve a *Tursoc* erdőn túl tábornokot ültetett a Zsitva mellett: „Zuardu et Cadusa nec non Huba post discessum Borsu cum omnibus exercitibus suis egressi de castro, quod dicitur Warod, ultra silvam *Tursoc* castra metati sunt iuxta fluvium Sytua.“ (Script-RerHung. 76.)

37. fejezetében már azt olvassuk, hogy Huba, — akitől másutt² a Szemere nemzetséget származtatja, — Árpád vezértől a Zsitva folyó és a *Tursoc* erdő között elterülő földet kapja adományba: „dux Arpad Hubam fecit comitem Nitriensem et aliorum castrorum et dedit ei terram propriam iuxta fluvium Sytua usque ad sil(vam) *Tursoc*.“ (Uo. 80.)

Régóta tudott, hogy a Szemere nemzetség és a belőle kiágazott családok a XIII. századtól kezdve az Anonymustól megjelölt vidéken birtokoltak. Itt találjuk még a XV. században is a Csúziak, Lóthiak és Szemerieiek mintegy 20 falura kiterjedő birtokait.³ Ez a körülmény nem hagy kétséget sem az anonymusi birtok kiterjedése, sem *Tursoc* erdő hozzávetőleges fekvése tekintetében. Annál problematikusabb maga a *Tursoc* név.

SZABÓ KÁROLY 1860-ban *Törzsök*-nek olvasta és így írt a névről: „A *Törzsök* erdő (sylva *Tursoc*) eredetileg nem tulajdon név volt, hanem valamint a számos helységek határaitban található agg erdő, lábas erdő, eresztvény (azaz fiatal erdő) elnevezések, úgy a *törzsök* erdő név is csak tulajdonságot jelölő elnevezés volt. Tudtomra e nevet eddig a névtelen jegyzőnk egy magyarázója sem fejtette meg.“ (Béla király névtelen jegyzőjének könyve 47, 3. jegyz.)

PAIS DEZSŐ Magyar Anonymusában *Tursok-erdő*-nek olvassa és úgy vélekedik róla, hogy „a Garam és Zsitva között kellett lennie, körülbelül Várad és Verebély magasságától é. felé. Neve lehet a *tors* am. 'tő' szónak -k képzős kicsinyítője“ (146. l.). Később kiegészíti e nézetet azzal, hogy *Tursoc* lehet a magyar *tors*: törzs 'tő' szó -k kicsinyítővel ellátott alakja, de esetleg *Tursok*-nak olvasandó, s ebben az esetben egy szláv *turček*: tur 'bölény' szóra vezethető vissza (MNy. XXXII. 125; SRH. I, 80, 2. jegyz.).

Az anonymusi alak önmagában valóban sok olvasási lehetőségét enged meg. Nemrégiben azonban előkerült a névnek egy újabb, XV. századi változata, amely eldönti a kérdést.

¹ SZILÁGYI LORÁND: Századok 1937: 1—54, 136—202, MNy. XLIII, 247; GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet 112, 117.

² SRH. I, 41.

³ WERTNER MÓR, MNemz. II 331; KARÁCSONYI JÁNOS, MNemz. III, 58—9; CSÁNKI III, 484, 521.

Az Országos Levéltárba került Eszterházy-levéltár tartalmaz egy 1460. június 17-én kelt oklevelet, amely felsorolja a Szemere nemzetségből származó Csúziak összes birtokait. E birtok-felsorolásban Szemere és Hoba falu neve mellett olvassuk az anonymusi erdő nevét is *Thursekfew* alakban: „cuiusdam particula silve *Thursekfew* nuncupata in Comaromiense“.

Ez az adat kétségtelenné teszi, hogy a *Tursoc* név magas-hangú, és így törzsök szavunkhoz, illetőleg az OklSz. következő adataihoz kapcsolható: 1366: „ad unum truncum in latere unius silve ad usum ulmi ulgariter *zyltursuk*“ (KárOkl. I, 272) | 1402: „Blasio *Tursuk*“ (Veszpr. 10, Palaznak) | 1420: „Johannes *Thersek*“ (ZichyOkm. V, 581) | 1441: „Anthonii *Thursek*“ (Muz. Tört. Társ. 4).

A KárOkl. adata a *türsük* szó korabeli jelentését is tisztázza, amennyiben a 'truncus: tuskó' szóval hozza kapcsolatba. *Tursoc* erdő, illetőleg mai ejtéssel *Törzsök* erdő tehát azt jelenti, hogy a névadás idején tuskókból álló letarolt erdő terület el a helyen, a komárom—barsi határvidéken, s így Anonymus adata a magyarországi erdőirtás egyik első írásos emlékének is tekinthető.

Ami a *Tursoc* névalak ő értékű o-ját illeti, nem egyedülálló jelenséggel van dolgunk. Ide kell sorolnunk az anonymusi *Colsoy* nevet (SRH. I, 41), amely valószínűleg a *Külcej*, *Kölcese* (1181/1288/1366/XVI. század: *Kulchey* SZENTPÉTERY, Regesta 133. sz.) személynév változata¹ és az 1228/1378-i *Coquinus* személynévet (BánffyOkl. I, 5—6), mely a mai *Kökényes* névnek felel meg.

Tulma. Anonymus Gestájában öt ízben tesz említést Ketel fia *Oluptulma*-ról, mint a magyarokhoz csatlakozott „kunok“ (kavarok) egyik vezérééről. Műve 15. fejezetében elmondja, hogy Árpád vezér nagy földet adott neki ott, ahol a Vág a Dunába torkollik. Itt a kun vezér és fia utóbb várat épített, s ugyanezen a helyen temették el pogány módra Ketelt meg fiát *Tulma*-t: „ubi Ketel et filius suus *Tulma* more paganismo sepulti sunt“ (SRH. I, 55).

A szóbanforgó név kettős előfordulásának (*Tulma* ~ *Oluptulma*) oka régóta ismeretes. GOMBÓCZ ZOLTÁN² mutatta ki, hogy a név első *Olupt-* része jelző, a török *alıp* 'hős' szóval azonos; második része, *Tulma*, a tulajdonképeni személynév, szintén török eredetű, éspedig a török *tol* 'voll sein, gefüllt sein, sich füllen' ige *-ma* képzős származéka.

Ketel fia Alaptolmától származott le a Katapán, illetőleg Koppán nemzetség.³ Birtokai a középkorban Komárom megye

¹ VÁSKÓP PAIS: MNy. XXV, 127—8. — A SZERK.

² Árpád-kori török személynéveink 31 és itt irodalom.

³ GYÖRFFY i. m. 117—8.

síkvidéki részein terültek el, főleg Komárom tájékán.¹ A kun vezérek neve e vidék helyneveiben nem maradt fenn; előkerül azonban a Gerecse erdős hegyláncai között. A mai *Vértestolna* község, amely hajdan Esztergom megyéhez tartozott, a középkorban ilyen név alatt szerepel: 1247 körül: *Tholma* (ÓMolv. 98); 1367–1469: *Tolma* (Dl. 5526); 1391: ~ (Dl. 7699); 1440: ~ (Dl. 13900); 1440: *Tholma* (Dl. 24732); 1440: *Thalma* (Dl. 13604); 1409–1469: *Tolmay* (Dl. 9526); 1489: *Tholma* (Dl. 19607).

A szomszédos helységekben fel is bukkan birtokosként a Koppán nemzetség, ami bizonyítja, hogy *Tolma* falu névadója valóban a Koppán nemzetség egyik őse lehetett.² A Koppánok kezében találjuk a Tolmával határos Tardos falut 1217-ben (MonStrig. I, 559), Szalontát 1326-ban (AnjOkm. II, 256–7), a közeli Gyarmatot és Kápát 1267-ben (CodDipl. IV/3, 428), Kovácsit és Abostyánt (CSÁNKI III, 519 *Bábonai* család alatt); sőt a Vértesszőlős és Vértestolna között elterülő hegyet ma is *Kappanbukk*-nek nevezik.³

Az a körülmény, hogy a Koppán nemzetség síkvidéki telepei mellett a Gerecse erdőségeiben is nagy birtokokkal rendelkezett, rávilágít a X. századi állattenyésztő életmóddal együttjáró kettős megszállásra. A még félnomad életmódot folytató nemzetség télen a Komárom körüli sík vidéken, nyáron a Gerecse erdeiben — *Tolma* környékén — legeltette állatállományát.⁴

Bular, Billa. Anonymus Gestájának utolsó fejezetében elbeszéli, hogy *Bular* földről Magyarországra jött sok izmaelitával *Billa* és Baks: „Nam de terra *Bular* venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hismahelitarum, quorum nomina fuerunt *Billa* et Bocsu.” (SRH. I, 114.) Árpád vezér az ország különböző vidékein földet adott nekik, s emellett Pest várát is nekik adta (uo.).

Köztudomású, hogy *Bular* föld tulajdonképen Volgai Bolgárországot jelenti, ahonnan más források szerint is jöttek izmaeliták (mohamedánok) Magyarországra. Emléküket

¹ KARÁCSONYI i. m. II, 327–36.

² A Koppán nemzetség kezén levő Komárom megveit *Bábolna* falu 1280 körül szintén előkerül *Tulma Babuna* néven (KARÁCSONYI JÁNOS, Az első Lónyaiak 28. 75; az adatra PAIS DEZSŐ figyelmeztetése után találtam rá).

³ 1 : 75000 katonai térkép. Érdekes, hogy a *Koppán* nemzetség másik ősi birtoka, Tiszabábolna határában ma *Kappan-ere* víznév őrzi a nemzetség emlékét (i. o.). A *Kappan* alakra l. 1365: *Kapanmunustura* (AppOkI. I, 18).

⁴ Hasonló kettős megszállásra mutatnak az Abák birtokai a Zagyva síkságán és a Mátra erdeiben; a Borsák birtokai a Körösközben és a bihari hegyekben; a Kaplonyok birtokai az Ecsedi-láp körül és az Avas hegység lejtőin stb.

nálunk a *Bolyár* helynév őrizte meg.¹ *Billa* neve PAIS DEZSŐ szerint valószínűleg összefügg *Muktedir-billah* kalifa nevének második elemével, kinek uralkodása alatt (908—932.) a volgai bolgárok mohamedán vallásra tértek át.²

Aligha tulajdoníthatjuk véletlennek, hogy a XIII. században e két tulajdonnév egy falu neveként tűnik fel a Csallóközben.

1268-ban Szakállas (utóbb Apácaszakállas) helység határjárásában Megyer (utóbb Nagymegyer) és Staul (utóbb Alistál, Felistál) között említést tesznek *Bolar* faluról: „villa Abrahe, que vocatur *Bolar*“ (MonStrig. I, 556).

A szóbanforgó Ábrahám azzal a Hont-Pázmán nemzetségbeli Sebes fia III. Ábrahámmal azonos, akit más néven Abicsknak neveztek.³ 1260—1270 körül Ábrahám ugyanitt mint *Bele*-i birtokos jelenik meg, midőn a közeli Nyéken tanúskodó jobbagyáról van szó: „Gregorius de *Bele* Jotagio Abraee filij Se. us comitis“ (HazOkm. III, 19). 1296-ban „*Abram dictus Abichk*“ fiaival együtt eladta *Billie* nevű birtokát: „quandam villam eorum *Billie* vocatam in Challokuz“ (1421-i kivonat: ÁrpÚjOkm. XII, 593), s midőn megjárják határát, kiderül, hogy *Scauol* (o: *Stauol*, azaz Alistál, Felistál), *Zakalos* (Apácaszakállas) és *Elehch* (helyesen Ekecs) között fekszik, tehát pontosan ott, ahol harminc évvel korábban *Bolar*-t leírják. Ma ugyanitt *Béla* pusztát találjuk.

Meg kell jegyeznem, hogy Komárom megyében ugyanilyen néven szerepel egy másik falu is. Névalakjai a következők: 1231: *Billa* (PRT. I 705); 1232: *Bille* (uo. 711); 1235: *Bylie* (uo. 787); 1268: *Bylle* (MonStrig. I, 559); 1244: *Billam* (accusativusban) (PRT. II, 281); 1393: *Bylle*; 1425: *Bylie* (CSÁNKI III, 495—6); ma pusztá *Billeg* néven. A két helynév azonoságához kétség nem férhet, s így a legkorábbi *Billa* alakból kell kiindulnunk.

A szóbanforgó *Billa, más néven *Bolar* helység pedig a névadás szempontjából azt jelenti, hogy itt 1200 előtt egy *Billa* nevű volgai bolgár volt birtokos. Ez az adat azt a folyamatot példázza, hogy a legelső magyar tőkések, az izmaeliták birtokot szereztek és ezen a révén bekerültek a földbirtokos úri osztályba.⁴

GYÖRFFY GYÖRGY.

¹ Vö.: EtSz. *Bulár* címszó; PAIS, Magyar Anonymus 109; GYÖRFFY i. m. 13, 59 s itt irodalom.

² I. m. 106.

³ KARÁCSONYI i. m. II, 215—6.

⁴ MOLNÁR ERIK, A magyar társadalom története az Árpádoktól Mahácsig 56.

Szótanulmányok.

Össze.

Ezt a határozószónkat (KönTör.: *ufve*) többféleképp próbálták már magyarázni. VÁMBÉRY török, MUNKÁCSI iráni származásúnak vélte. BUDENZ pedig egy finnugor szócsoporthal próbálta kapcsolatba hozni. E magyarázatok azonban sem hangtani, sem jelenéstani szempontból nem voltak kielégítők, amint ezt JUHÁSZ JENŐ is, aki e szavunkkal legutoljára foglalkozott, helyesen felismerte és hangsúlyozta (MNY. XXXI, 151). Ő viszont az *önteni* igéből kikövetkeztetett *ö- ~ *ë- igető -sz gyakorító képzős alakjából származott igenevet próbált szavunkban felismerni. Csakhogy a kikövetkeztetett igének semmi nyoma. Az 'öntve → együtt, együvé' jelentésfejlődés feltevése pedig szintén nagyon is merész kombinációnak mondható, úgyhogy helyeselnünk kell BÁRCZI (SzófSz.) felfogását, aki szavunkat JUHÁSZ fejtegetései ellenére is ismeretlen eredetűnek jelezte.

Szavunk szerintünk is szókinsünk finnugor származású rétegéből való. Eredetének felismerésére a finnugor szóbelseji affrikáták fejleményeire vonatkozó vizsgálataink során bukkanunk rá. Ezért a következők könnyebb megértése céljából helyesnek látjuk a finnugor affrikáták fejleményeire vonatkozó vizsgálataink eredményeit rövid összefoglalásban előrebocsátani. E vizsgálatainkban TOIVONENNEK a finnugor szóbelseji affrikátákról szóló tanulmánya (FUF. XIX.) kiváló kritikai érzékkel és nagy gondnal összeállított szóanyagára támaszkodtunk. Hogy TOIVONEN igazán gazdagnak mondható szógyűjteménye segítségével sem tudott a finnugor szóbelseji affrikáták fejleményei tekintetében teljesen kielégítő megállapításokra eljutni, annak okát részint abban látom, hogy az affrikáták mibenlétét fonetikai szempontból tévesen értelmezte, amennyiben a finnugor nyelvtudomány hagyományainak megfelelően összetett hangoknak akarta tekinteni őket, részint pedig abban, hogy mereven ragaszkodott ahhoz a gondolathoz, hogy az affrikáták fejleményei tekintetében megállapítható tarkaság csak a finnugorkori, illetőleg későbbi fokváltakozás feltevésével magyarázható, illetőleg magyarázandó.

Az affrikátákra vonatkozó vizsgálataink legfontosabb eredményei a következők:

A finnugor ősnyelvben minden hangtani helyzetben három dentalis affrikáta fordult elő, úgymint *č*, *č̣* és *č̣̣*. A **č̣̣* és **č̣̣̣* hangok a finnugor nyelvterület legnagyobb részén egybeestek, csupán az ugorországban maradtak meg külön hangokként: azonban az egyes ugor nyelveken belül egyes szavakban szórványosan történtek itt is *č̣̣̣* > *č̣̣̣̣* vagy *č̣̣̣̣* > *č̣̣̣̣̣̣* irányban való fejlődések, keveredések, egybeesések. Szó belsejében az affrikáták éppúgy geminált

és geminátlan alakban fordulhattak elő, mint a tenuisok. A finnugor geminált affrikáták fejleményei annyiban különböznek a tenuisokétól, hogy a geminált affrikáták csupán a lappban maradtak meg, míg a geminált finnugor tenuisok — amint ismeretes — a finnségben is megmaradtak bizonyos hangtani helyzetben. Egyébként a geminált affrikáták fejleményei a többi finnugor nyelvben teljesen megegyeznek a szókezdeti affrikáták fejleményeivel, vagyis teljesen úgy viselkednek, mint a geminált tenuisok. Csupán a finn nyelvben nem egyezik a szókezdő *č, *ć fejleménye: az *s* a geminált *č, *ć fejleményével: a *c*-vel (*ts*). Ez az eltérés azonban újabb hangfejlődés eredménye, mert hisz a karjalaiiban szókezdeti helyzetben ma is *ts* (*-c*) felel meg a finnugor *ć-nek és *č-nek.

A szóbelseji zöngétlen, geminátlan affrikáták zöngés hangok környezetében a középső és keleti finnugor nyelvekben általában zöngésekké váltak. Ez a feltehetőleg ősrégi nyelvterületről kiinduló zöngésülési folyamat a finnséget már nem érte el (illetőleg bizonyos keleti finn nyelvekben csak újabb korban következett be), s így a geminátlan finnugor *č-nek a finnben *t*, a *č-nek és *ć-nek pedig *s* felel meg.

Az obiugor nyelvekben a szóbelseji zöngés affrikáták a magyarság kiválása után ismét zöngétlenekké váltak, és így egybeestek a geminátlan affrikáták fejleményeivel. — Ami mármost a magyar nyelvi megfeleléseket illeti, ezek a következők: finnugor *č- > m. *-gy-*, || finnugor *čč- és *č- > m. *s* || finnugor *č- > m. *-gy-* || finnugor *čč- és *č- > m. *cs, s* || finnugor *ć- > m. *-z-* || finnugor *ćć- és *ć- > m. *sz*.¹

Ezek a hangfejlődések teljes mértékben igazolják azt a felfogásunkat, hogy ezeknek a hangváltozásoknak elindítója a gyengén vágott szótaghangsúly meghonosodása volt. Ugyan-ezek a fejlemények jellemzik ugyanis a vulgáris latinnal szemben a nyugati román nyelveket is, amelyekben ezek a hangváltozások kétségtelenül a gyengén vágott szótaghangsúly hatása alatt jöttek létre. Tehát a vulgáris latin *k'*-ből lett *c*-nek magánhangzóközi helyzetben a franciában, provanszálban és portugálban *z* felel meg, a többi román nyelvben pedig már *č*, *s* és *š* (pl. lat. *nocere, decem*), de a latin *k'*-ből származott *-cc-*-nek már mindenütt egyszerű zöngétlen affrikáta vagy sziszegő felel meg (*c, č, s* és *š*; pl. vulg. lat. *brac(h)iu*) és csupán az olaszban *-čč-*.²

Az előbbieken vázolt hangfejlődés alól azonban a finnugor nyelvekben bizonyos kivételek is vannak. Ezek közül legnevezetesebbek azok, amikor egyes finnugor nyelvekben,

¹ A szókezdő finnugor *ć. magyar nyelvi fejleményével *szegni, szár* és *szú* szavainkban találkozhatunk, amint már PAASONEN is felismerte, hogy a *sz-* e szavakban finnugor affrikáta reflexe (PAASONEN, s-laute 120).

² Vö. A. ZAUNER, RomSprachw.⁴ I, 80, 84, 106.

illetőleg nyelvcsoporthoz nem az egyszerű affrikáta várt fejleményével, hanem a megfelelő geminált affrikátával találkozzunk. Ennek oka az, hogy emfaticus használatú szavakban az affrikátákat a finnugor nyelvterület bizonyos részein gemináltak kezdték el ejteni, vagyis olyan módon, ahogy például a magyarban az *épen* mellett az *éppen* alak jött létre; egyes esetekben azután ez a geminált alak állandósult. Ilyen emfaticus módon használtak bizonyos megszólításként is szereplő szavakat, továbbá bizonyos igéket és mellékneveket. Az utóbbiaknál az emfaticus használattal együtt a szó fogalmi értékének intenzitása is növekedett. Néha a normális és az emfaticus használatú szóalak egymás mellett él tovább valamely nyelvi közösségben. Pl. a zürjén és votják *īj* 'juh' szónak a finnbén szabályszerűen *uutu* felel meg. Mivel azonban ezt a szót a finnek becéző szóként megszólításul is használták, újabban egy *uttu* szóalak is kifejlődött náluk (így magyarázza ennek az alaknak létrejöttét TOIVONEN is). De úgy látszik, ily módon e szót már ősrégi időkben is használták, aminek folytán a felteendő **č-* benne még a finn-volgai közösség korában geminálódott; ennek a geminált **č-*-nek a folytatása ugyanis a finn *uuhu*, *uuhi* (a m. *juh* szónak természetesen semmi köze sincs ehhez a szócsoporthoz), másrészt a mordvin *uča* 'juh' szóalak. — A jelentéstartalom a geminált ejtéssel kapcsolatban pl. a következő esetben vált intenzívebbé: A geminált affrikátának folytatása *-ž-* a 'trennen, auftrennen' jelentésű zürjén *režedni*, votják *žež-* igében, a geminálté pedig *-ts-* az ugyanazon szócsoporthoz tartozó, de már 'reissen, zerfetzen' jelentésű finn *riitsiä*, *riitsoa* igében (TOIVONENNél 265. sz.).

Ezek után visszatérhetünk *össze* szavunkra. Az a finnugor szócsalád, melyhez szerintünk hozzátartozik, a következő: f. oloneci *säzi* 'ett qvarter'; É. *säzi-voks* 'kleine Spanne (zwischen Daumen und Zeigefinger)' | lp. N. *saesse* 'folium, planum palma' | zürj. *sodž*, *södž*, *soš* 'beide hohle Hände zusammengehalten'; POV. (Rogov) *sož*, *sodš*, PN. (GENETZ) *syž* 'beide hohle Hände zusammen', (WICHM.) I. *södž*, Ud., V., S., P. *sodž* 'ua.' | votj. *suž*, *sudž*, *suž* 'handvoll, beide hohle Hände zusammengehalten' (vö. TOIVONEN i. h. 274. sz.).

E szócsoporthoz a magyarban **öz* felelhetne meg, amennyiben feltesszük, hogy a permi nyelvek *ž*-je finnugor *-č*-ből származott, mert hisz a permi nyelvek *s-* hangjának a magyarban hiány szokott megfelelni; az idetartozó finnségi szavak alapján pedig a magyarban magas hang teendő fel. Ha azonban e szónál emfaticus geminatio következett be, aminek a fejleménye lehet a zürjén *soš* alakváltozat is, ebben az esetben e szónak mai alakja a magyarban **ösz* volna. — *Össze* szavunk régi nyelvi *űszve*, *öszve*, *észve*, *észvén* alakváltozatai azonban azt tanúsítják, amint ezt már JUHÁSZ is helyesen felismerte, hogy *össze* szavunk eredetileg igenév volt. Ezért feltehetjük, hogy

az *űszű névszóból a régiek a -sz gyakorító képzővel, amely denominális használatban is előfordul, *űszűszni igét képeztek 'a két tenyeret összeszorítani → összeszorítani' jelentésben. Ebből egyszerezítés útján jöhetett létre az az *űszni ige, amelynek határozói igeneve volt szavunk legrégibb alakja: *űszve*. Az 'összeszorítva → össze' jelentésfejlődés annyira magától értetődő, hogy semmiféle magyarázatra nem szorul. Az *űszve* alakból — amint erre már JUHÁSZ is utalt — a *messze, vissza* határozószók analógiájára lett *össze*. — Az *űszni → *űszni ~ *űszni ige pedig azért mehetett ki nálunk a használatból, mert praesensének legtöbb alakja egybeesett az *enni* ige praesensével.

Isten kecskéje, kégy, higy.

1. A közelmúltban *szivárvány* szavunkról szólva (Nyr. LXXIII, 140) annak a felfogásomnak adtam kifejezést, hogy ez a szó csak abban az esetben tekinthető az égi jelenség eredeti magyar elnevezésének, ha kimutatható, hogy a rokon népek körében is megvan a szivárvány vízszívó tulajdonságára vonatkozó népi hiedelem, amely — úgy látszik — csak a kelet-európai népi műveltségi körben ismeretes. Még mielőtt fent idézett cikkem megjelent, a felvetett kérdésre meg is érkezett a felelet HORVÁTH KÁROLYnak a szivárvány népi neveiről szóló, számomra nagyon tanulságos cikkében (MNy. XLV, 50—7), ahol egyebek között RÄSÄNEN nyomán rámutatott arra, hogy a szivárvány vízszívó voltára vonatkozó hiedelem megvan a rokon népek körében is, és hogy náluk is akadnak ennek az égi jelenségnek ezen a hiedelmen alapuló elnevezései. Ezek között legérdekesebbek bizonyos állatnevekkel kapcsolatos elnevezések, amennyiben a népi hiedelem szerint a szivárvány végén valami bika vagy borjú szívja fel a vizet.

Ennek a rokon népek körében meglevő hiedelemnek visszatükröződését látja HORVÁTH KÁROLY a XVI. századi forrásokban nálunk kétszer említett *Isten kecskéje* szivárvány-elnevezésben is. Ebben a véleményében nem tudok osztozni. A kecskével t. i. a magyarság aránylag későn, éspedig a törökök révén ismerkedett meg, akiktől ennek az állatnak elnevezéseit is átvettük. A török eredetű *kecske* (*keske*) és *olló* 'Zicklein' szavak kétségtelenül egy újonnan megismert állat elnevezéseiként honosodtak meg nálunk, és nem az állatnak valami esetleges ősi nevét szorították ki a használatból; ez abból is nyilvánvaló, hogy sem az anyanyinói, sem a pianobori kultúra emlékanyagából kecskecsontok eddig még nem kerültek elő. Ez utóbbiban, amelybe szerintem az ősmagyarság kultúrája is beletartozott, ló-, marha-, juh- és disznócsontok akadtak, vagyis azoknak a házi állatoknak a csontjai, amelyeknek nyelvünkben nem-török eredetű ősi elnevezései vannak, amilyenek: *ló, mén; tehén, űsző; juh; kan, konda* és szerintem *disznó* is. — De meg

a kecskének a magyar népi életben sohasem volt nagyobb jelentősége; csupán a juhászok használták vezérállatként, no meg mindig a szegénység tejadó állata is volt. Tartásával kapcsolatos népi hiedelmekről nincs tudomásunk, de meg valami különlegesen feltűnő vízfelvevő képességéről sem hallottunk még soha semmit sem.

Ha az a hiedelem, hogy a szivárvány végén valami állat szívja fel a vizet, az ősmagyarok körében is meglett volna, akkor a szivárválynak esetleg *Isten tehene* vagy *Isten üszője* elnevezése lenne meg vagy lett volna meg nálunk, de semmi esetre sem emlegették volna a szivárványt *Isten kecskéje* néven. Ennek alapján t. i. még azt is fel kellene tennünk, hogy ez a hiedelem a törökökkel való érintkezés után jött csak létre nálunk, ami már eleve is teljesen valószínűtlen. Sőt ha nálunk is lett volna ilyen ősi hiedelem, valószínűleg nem is Isten nevéhez kapcsolódnék nálunk a szivárvány elnevezése, hanem inkább *ég* vagy *menny* szavunkhoz, mert hisz a zürjén *jen-eš* kifejezésnek — amely HORVÁTH KÁROLYNAK ezt az ötletet adta — eredeti értelmé *'ég-ökör'* volt. Ma ugyan a *jen* szó *'ég'* jelentésén kívül *'isten'* jelentésben is használatos a zürjénben, de a neki megfelelő *voják iñ* szó ma is csak eget jelent, és így a zürjén szó eredeti jelentése szintén csupán *'ég'* volt.

Az előadottakat figyelembevéve teljesen valószínűtlennek tartjuk, hogy az *Isten kecskéje* *'szivárvány'* kifejezésben emlegetett *kecské*-nek eredetileg a legkisebb köze lett volna a *kecske* nevű állathoz. Ez a kifejezés tehát csak valami népetimológia terméke lehet; valami elavult szó lappanghat benne, amely azért mehetett ki a használatból, mert hangsorilag nagyjában egybeeshetett *'Ziege'* jelentésű török jövevényszavunkkal.

HORVÁTH KÁROLYNAK egy másik szivárványelnevezésünkre vonatkozó nagyon meggyőző fejtegetéseinek figyelembevételével — azt hisszük — még azt is meg tudjuk mondani, hogy melyik szavunk milyen jelentésű származékának tekintendő az *Isten kecskéje* kifejezés *kecske* szava. Ez a szivárványelnevezés a Székelyföldön használatos *kegyelet* szó,¹ amely HORVÁTH bizonyítása szerint a régi nyelvi, ma már nem használatos *kégy* *'kör, köralakú terület'* szavunk származékának tekintendő.

2. R. *kégy* *'kör'* szavunkat HORVÁTH KÁROLY egy rokonnyelvi szócsoporthal is kapcsolatba hozta. E szócsoporthoz szavai hangalakjainak figyelembevételével megállapítható, hogy R. *kégy* szavunkban a *-gy* finnugor **ĕ-* hang fejleményének tekintendő, s előzménye *cacuminalis *-(s)-* lehetett. Mivel ez a hang csak nagyon ritkán fordulhatott elő az ősmagyar nyelvjáráásokban, nyilván egybeesett a lényegesen gyakrabban elő-

¹ HORVÁTH Károly adatainak kiegészítéseképp megemlíthetnénk, hogy IPOLYI, LUGOSSY magyar csillagnév-gyűjteménye nyomán az adalékok között megemlékezik a Tejútnak *éjjeli kegyelet* elnevezéséről is (vö. IPOLYI, Magyar Mithologia II, 352).

forduló * $\check{z}'$ hanggal, s így azzal együtt $\check{d}$ fejlődött belőle. Abban az esetben azonban, ha e fejlődés bekövetkezte előtt a szóhoz a - $k(e)$ kicsinyítő képző járult, illetőleg ha az alapszó esetleges tövéghangzója a kicsinyítő képző előtt (pl. a származék 3. személyű birtokosjeles alakjában) kiesett volna olyan formán, ahogy azt ez esetben HORGER kétnyíltszótagos hangtörvénye is megkövetelné, ilyenkor a feltehető * $\check{z}' > \check{d}$ fejlődés már nem következhetett volna be, mert a * $\check{z}'$ -a képző k -ja előtt zöngétlenné vált volna, és így ma szabályszerűen s vagy cs felelne meg neki.¹ Arra a kérdésre, hogy mi lehetett a *kégy* szavunkhoz feltehető előzmény kicsinyítő képzős alakjának eredeti jelentése, természetesen látszik arra gondolni, hogy 'gyűrű'. Ezek szerint az *Isten kecskéje* kifejezés az *Isten *kecske* 'Isten gyűrűje' kifejezésből alakult volna népetimológiával, amikor a 'gyűrű' értelemben feltehető *kécsk szó már kiment a használatból.² Hasonló szemléleten alapszik a szivárványnak délnémet *Himmelring* elnevezése is, sőt hasonló elnevezésre valószínűleg más nyelvekből is akadna még példa.

Lehetséges azonban, hogy a **kécsk(e)* szóalakban a kicsinyítő képzőnek eredetileg összehasonlító funkciója volt, mint pl. a népi *lábka* 'gólyaláb' szóalakban, vagyis a *kécsk szóalaknak a jelentése 'körhöz hasonló', vagyis 'körív' lett volna. — Ebben az esetben a szivárványnak *Isten kecskéje* elnevezése alighanem egyházi eredetűnek volna tekintendő, mint amilyen a szivárványnak a németben előkerülő *Gottesbogen* elnevezése, sőt a német *Regenbogen* szó megfelelőinek a germánságban való általános elterjedtsége is KLUGE (EtWb.) szerint az ú. n. „őszövetség“ megkötéséről szóló bibliai helynek tulajdonítandó, ahol is a Károli-féle fordítás szövege szerint ezt találjuk: „Az én ívemet helyeztettem a felhőkben, mely az én közöttem és e föld között való szövetségnek jele lészen... Mert mikor lejéand az én ívem a fellegekben, megtekintem ezt, hogy meg-

¹ A rokon nyelvekben sincs ez másként. Így pl. a zürjénben a nyírfá neve *kid'z'*; de van e szónak egy *kít's'* változata is, amely a zürj. *kít's'-pu* ~ votj. *kis'-pu* 'nyír-fa' alakból származott (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 352. sz.).

² Gyűrűjük a magyaroknak a törökökkel való érintkezésük előtt is a legnagyobb valószínűséggel már volt; az erre vonatkozó eredeti szavunk lehetett esetleg az általunk kikövetkeztetett *kécsk(e)*. *Gyűrű* szavunk nyilván a kazár ötvösök révén meghonosodott afféle divatszó volt, aminthogy később is idegenből származott ipartermékek divatszertű elnevezéseként „felesleges“ idegenszavak könnyen honosodtak meg nyelvünkben (pl. *ottomán*, *divány*, *kanapé*, *sezlon*, *rökamié*). A kazár ötvösök révén honosodhattak még meg *csat* és *gyöngy* szavaink, sőt talán *tükör* szavunk is. Kazár fémműveseket e szavakkal kapcsolatban azért emlegethetünk, mert a honfoglaló magyarság sírjaiból előkerült fémből készült dísz tárgyak annyira magukon viselik a „kazár“ fémművesség bélyegét, hogy amíg FERTICH NÁNDOR meg nem állapította sajátos jellegüket, a külföldi archaeológusok ezekben egyszerűen csak a „kazár“ fémművesség termékeit voltak hajlandók látni.

emlékezzem az örökkévaló kötésről Isten között és minden élő állat között minden testtel egybe, mely a földön vagyon“ (Mózes I. 9: 13., 16.). Ha a bibliát a középkori klerikusok általában nem igen ismerték is, de az özönvízről és az „őszövecség“ megkötéséről szóló bibliai történetet mindnyájan ismerhették, és így esetleg nálunk is az ő körükből származhatott a szivárvánnak eredetileg 'Isten íve' jelentésű *Isten kecskéje* elnevezése. Ez a második lehetőség talán valószínűbb is az előbbinél.

3. HORVÁTH KÁROLY azt a R. *kégy* szavunkat, amelynek származéka szerinte a 'szivárvány' jelentésű N. *kegyelet* szavunk, — s szerintünk (amint kifejtettük) a 'szivárvány' jelentésű homályos *Isten kecskéje* kifejezésben a *kecske* szóalak is, — (amint erre fentebb már hivatkoztunk) egy a legtöbb finnugor nyelvből kimutatható szócsaláddal is kapcsolatba hozta. Szerintem is teljesen helyesen, bár egybeállítása ellenmondásban látszik lenni a finnugor szóbelseji affrikáták fejleményeire vonatkozó felfogásunkkal, amint azt össze szavunkkal kapcsolatban az előzőekben röviden kifejtettük. Ezek szerint t. i. a finn — geminált *č*-ből származó — *-h*- magyar nyelvi megfeleléseként a *zürjén-votják* megfelelésekhez hasonlóan a magyarban is zöngétlen hangú megfelelést, és pedig *s*-t kellene várnunk A R. *kégy* (~ finn *kehä* szavunk *gy*-jéből tehát arra következtethetünk, hogy e szó ősalakjában — az előmagyarnak tekinthető finnugor nyelvjárás alakjától eltérően — a finnugor nyelvterület legnagyobb részén már ősi időkben geminatio következett be, aminek folytatásával találkozhatunk a legtöbb finnugor nyelv idevonható szóalakjaiban. Az eredeti rövid hang *e* szóban — úgy látszik — csak a finnugor nyelvterület szélein maradt meg, mert ennek a fejleménye nemcsak a magyarban van meg, hanem az eredeti rövid hang — amint a lapp S. *kes*, *kesa* 'gyrus, circus' szóalak tanúsítja (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 64, 210) — a lappban meg is maradt. Ez a körülmény tehát így nemcsak HORVÁTH KÁROLY egybeállításának a helyességét tanúsítja, hanem bizonyos mértékig az általam képviselt elmélet helyességének igazolását is jelentheti.

R. *kégy* szavunk lapp nyelvi „rövid“ affrikáta megfeleléséből azonban arra is lehet következtetni, hogy abban a két esetben — a TOIVONEN közölte összeállítások figyelembevételével —, amelyben az előbb tárgyalt szón kívül a lappban a rokon nyelvi megfelelések alapján várható „hosszú“ megfelelést helyett a „rövid“ megfelelésre bukkanunk, a „rövid“ affrikáta (illetőleg az abból származott rövid sziszegő hang) tekintendő az eredeti hangnak az egész finnugorságra nézve, és a geminatio, — amelynek fejleményeivel a többi finnugor nyelvben találkozunk, — e szavaknál a finnugor nyelvterület egy részében másodlagosan következett be, mégha ez a körülmény ez esetekben idevonható magyar szóalakokkal nem igazolható is, mint a lapp S. *kes* ~ magyar R. *kégy* megfelelés

esetében. Csak két szóról van itt szó. Ezek: 1. lp. N. *gazzahet* 'pendere', *goccol* 'suspendere' (vö. ~ cser. *ketsem* 'hängen' | zürj. *kışnî* 'anziehen') és 2. lp. N. *euocet* 'illidi, feriri, incurrere in aliquid' (~ cser. *tšutšam* 'treffen, einen Schlag versetzen' | votj. *tšašny* 'schlagen, zerschlagen').¹ E két utóbbi szónak, de különösen a másodiknak jelentéseiből eléggé nyilvánvaló, hogy e szavakban a finnugor nyelvterület egy részén emfaticus geminatio következett be.

A fent említett, a finn *kehä* 'Umkreis' szóhoz tartozó finnugor szócsaládra vonatkozó rokon nyelvi egybeállítást TOIVONENNEL (1927) majdnem egy időben ZSIRAI is közzétette (NyK. XLVI, 307—8) 1926-ban. Ő azonban a rokon nyelvi szóalakokat a Bécsi Kódexnek magashangú R. *higy* 'fülbevaló' szavával egyeztetette.² HORVÁTH KÁROLY ezt az egyeztetést, bár nem elég határozottan fejezte ki magát, — úgy látom — hangtani nehézségekre hivatkozva el akarná vetni. Felfogásom szerint erre semmi ok. A magyarban a *h*-val kezdődő szavak ugyanis — amennyiben nem idegen eredetűek — csakis korábbi mélyhangú szóalakokból származhatnak hangrendi átesapás révén. Hogy pedig az ugarságban a finn *kehä*-nek megfelelő szó mélyhangú alakban is megvolt, azt a leghatározottabban a tavidai vogul nyelvjárás *kuš* 'abroncs' szóalakja tanúsítja: az pedig ismeretes, hogy a magyar szavak hangrendileg többnyire a tavidai vogul szóalakok hangrendi alakjaival szoktak egyezni. Tehát a 'fülbevaló' jelentésű R. *higy* szavunkban is eredetileg velaris *ɣ* szerepelhetett. Ezek szerint a R. *kégy* ~ R. *higy* szavaink a magyar szópároknak abba a sorozatába tartoznak, amelyeknél az egyik csoport szókezdő *k*-jával a másikkban *h*- áll semben. E szópárok nyelvtörténeti jelentőségét tehát először LAZICZIUS fejtegette (vö. NyK. XXXVIII, 300 kk.). Szerintem e szópárok az ősmagyarság két alaprétegének nyelvéből valók, illetőleg azokra jellemzők (vö. Nyr. LXXII, 10—1): a *h*-s változatok a szamojédes ugarság nyelvéből származnak, míg a *k*-s változatok az ősmagyarság permies alaprétegének a nyelvéből valók. — A R. *kégy* ~ R. *higy* alakpár azonban valószínűleg az ősmagyarság ugyan-

¹ L. az e szavakra vonatkozó többi adatot TOIVONENNEK a finnugor szóbelseji affrikátákra vonatkozó, fent idézett nagyjelentőségű tanulmányában a 18. és 92. számok alatt (FUF. XIX, 62, 92).

² A *higy* szó eredetileg nyilván csak a legprimitívebb fülbevalót, a fülbevaló karikát jelentette (ilyenre akadtak pl. a hencidai 5. számú női sírban; FETICH N., A honf. magyarság fémművészége I, 96 és II. LXXXV. tábla, 38. sz.). A más jellegű fülbevalókat nevezhették el a X. században szlávból származó divatszóval *násfá*-nak (vö. BÁRCZI, SzófSz.); ilyen volt pl. a gádorosi 6. férfisírban talált gyönyörű arany fülbevaló, a bizánci X.—XI. századi filigránművéség remeke (vö. FETICH i. m. I, 105, II. XVII. t. 1—2). — *Fülbevaló* szavunk, úgy látszik, újabb keletű (vö. EtSz.); gyanításom szerint a latin *inauris* tükörszavaként a XV—XVI. század folyamán került csak használatba.

azon alaprétegének, éspedig a szamojédes ugorságnak a nyelvéből ered. E szópár permi nyelvi megfeleléseiben ugyanis a finnugor geminált *-čč- zöngétlen folytatásával találkozunk: ennek pedig a magyar *kégy* szóalak *gy*-je semmikép sem felelhetne meg. Az ugarság körében e szónak nyilván már ősidők óta nemcsak mélyhangú, hanem magashangú alakváltozatai is voltak, amint ez az idetartozó vogul *kiš ~ kuš* szóalakokból is nyilvánvaló. Ezek szerint a magashangú ugor változat folytatása R. *kégy* 'kör' szavunk, a mélyhangúé pedig R. *higy* 'fülbevaló' szavunk, amely utóbbi szavunk hangrendi átesapás következtében már a magyarban vált magashangúvá.

Amint kifejtettük, az *Isten kecskéje* kifejezésbe *kecskéje* R. *kégy* szavunkhoz kapcsolandó. Teljességgel nem lehetetlen azonban, hogy e szóalakban egy a magyarság permies alaprétegének szókincséből származó változat őrződött meg. A permies alakváltozatra t. i. a finnugorkori *-čč- leegyszerűsödéséből származó *-č- lett volna jellemző. E hangnak a magyarban ugyan *s* (= *š*) felelt volna meg; azonban, ha a *-č- magas hangok környezetében palatalizálódott volna, akkor a magyarban -*cs*- is megfelelhetne finnugorkori *-čč-nak. A fent tárgyalt szófejlődés azonban talán mégis valószínűbb, mert hisz ez utóbbi esetben azt kellene feltennünk — bár lehetetlenségnek ez elvileg egyáltalán nem az —, hogy egyetlen finnugorkori szóalak nem két, hanem három egymástól eltérő változatban élt volna tovább nyelvünkben.

Ostor.

A 'jávorfa' jelentésű ősi szavunk eltűnésében (vö. MOÓR: MNy. XLVI, 159) gyaníthatólag annak a körülménynek is szerepe lehetett, hogy a mordvin E. *ukštor* 'Ahorn' stb. szó¹ feltehető magyar megfelelője hangsorilag egybeesett *ostor* szavunkkal.

MOÓR ELEMÉR.

Csille, kutya, hund.

A magyar bányászok nyelvében általában a következő három szó használatos kisméretű anyagszállító kocsit jelölő fogalomra: *csille*, *kutya*, *hund*.

A *csille* szóról az EtSz. azt írja, hogy tapadással és elvonással keletkezhetett a *csilleszekér* összetételből, amelynek első tagja azonos lehet a *csillyehajó*, *csillyemalom* összetétel előtagjával. BÁRCZI (SzófSz.) is az ismeretlen eredetű szavak közé sorolja, hangfestő eredetre gyanakszik és a népnyelvi *cselleng* 'billeg;

¹ Vö.: TOIVONEN: FUF. XIX, 244; N. SEBESTYÉN IRÉN, FgrÉrt. VII, 72.

lézeng' szóhoz kapcsolja. LUMTZER—MELICH (DLw. 84) a 1. *csille* 'ratis; Floss, Kahn, Barke' (NySz.), 2. *csölle* 'cymba; Schiffchen' (MTsz.) és 3. *csille* (bány.) 'Kasten, ein Wagen zur Beförderung der Kohlen in Grube' (MTsz.) szavakat egybekapcsolja és az osztrák-bajor *zille* 'leichtes und geringes Fahrzeug auf den Flüssen' szóból származtatja, kiszélesítve PETZ fejtegetéseit a *csöllé*-re vonatkozólag (Nyr. XXVII, 243).

A SzófSz. feltevése nem fogadható el: a népnyelvi *cselleng* szóhoz sem tárgyi, sem jelentéstani szempontból nem kapcsolható a szó. Ellenben kétségtelen, hogy tárgyi vonatkozása az osztrák-bajor *zille* szóhoz áll legközelebb, mely könnyű, kicsi vízi szállító eszközt jelent. GRIMM (DWB.) szerint a régi német szótárak is könnyűnek és kisméretű szállító eszköznek értelmezik és a következő latin megfelelőikkel adják vissza: „cymba, phaselus, legia, scapha, levis navis de una tantum arbore“. Tartalmi jegyeiből éppen a könnyűség és kicsiség szabta meg a magyarban is a szó további fejlődésének jelentésárnyalatait a népnyelvében. Az EtSz. a *csille* szó 2. jelentéskörét így adja meg: 'kleine, leichte Wagenladung (Holz, Heu, Stroh)' (MNY. X, 368; OklSz.; TudGyűjt. 1840. X, 26; Tsz.; MTsz.; NyF. XVII, 35, XXVI, 27, XXXIV, 64, XXXVIII, 30), majd a 3. jelentését is: 'kis boglya, kisebb csomóba rakott takarmány' (MNY. II, 186; Nyr. XXXV, 93).

A német szó földrajzi elterjedtségét KLUGE (EtWb.) a Duna, Odera, Elba, Spree és Havel vidékére teszi; egyben kiemeli, hogy a Rajna vidékén már nem ismerik. Végső forrását a szlávban mutatja ki, mégpedig ugyanabban a szóban (crosz *čelnu*), amelyből más irányban a magyar *csónak* is származik. A XIII—XIV. században nálunk a *csille* nevét kisebbfajta, könnyű szárazföldi szállító eszközre is alkalmazták, és egy 1285/1358-i oklevélben, amely a somosi vámot szabályozza a *mázsszekér*-nek nevezett nagyobb szekértípussal szemben szerepel: „De curru magno vulgariter *masa* vocato et de qualibet tunella vini pondus item de curribus levioribus *Chelle* vocatis duo denarii exigentur“ (Fejérpataky-Emlék 42). „A csillét tehát ezek alapján“ — írja DOMANOVSKY (uo.) — „1358-iki előfordulásában is csak annak vehetjük, ami a XVI. században volt, s ami a dunántúli nyelvhasználat szerint ma is: rudas módra befogott könnyű kis szekérnek, amely különösen a hegyvidéken volt használatos.“ Régi ábrázolásokon az egész szekér csupán egy tengelyre erősített könnyű faládából állott. Ilyen típusú csilleszekeret látunk a Képes Krónikában is, amelyen László király holttestét szállították Nagyváradra. Ez a könnyű szekértípus igen célszerű szállítási eszköznek bizonyult hegyes vidékeken, és természetes, hogy a magyar bányászat XVIII—XIX. századi fellendülésével még fokozottabb mértékben használták a hegyvidéki bányákban kitermelt anyag szállítására. CzF. már főleg új szerepét emeli ki: „Némely hegyes vidéke-

ken am. szűkre, keskenyre vont kis szekér, melyen a hegyek közötti szoros utakon szenet, meszet, fát, szénát hordanak a piacra.“ A köznyelvben éppen a bányászat körében nyert jelentése erősödött meg, s mint szakmai szó vált a mai köznyelvnek is élő alakjává. A múlt század közepétől kezdve a szótárak is visszatükrözik szakmai jelentőségét. BUGÁT PÁLnál (Szóhalmaz. 1843.) még *csille* 'currus leviter oneratus', de SZABÓ JÓZSEFnél (Bányaműszótár. 1848.) *Hund* 'csille', *Hundlaufer* 'csillér', *Hundlaufen* 'csilléz, csillőzés'. További szótári adatok: BALLAGI (TeljSz. 1867.): *csille* 1. 'szoros utakon használható, hosszú keskeny szekér; kis szekér, melyen az aknákból ércet hordanak ki; 2. 'hosszú dunai ladik'. PÉCH ANTAL (Bányászati szótár. Selmeecz, 1879.): *csille* 'Hund, Grubenhund, Schlepphund, Förderhund, Auslaufhund, Truhe' | *csillejegyző* 'Hundaufschneider' | *csillekerék* 'Hunderad'. RÉVÉSZ SÁMUEL (Vasúti szótár. 1886.): *csille* 'anyagszállító kocsi: lowry, Lóri', *csille* 'kutya; Hund; chien'. ACSÁDY JENŐ (Magyar és német műszaki szótár. 1900.): *csille* (bány.) 'Hund, Minenhund, Förderhund, Grubenhund, Truhe'. SZEŐKE IMRE (Bányászati Szótár. 1903.): *csille* 'Hunt, Hund, Berg-, Förder-, Grubenhund; a bányaszállítás legjobb eszköze, mely fölül nyitott fa- vagy vas-szekrény, mely kerekeken mozgatható. RÉVÉSZ SAMU (Technikus szótár. 1926.): *csille* 'Hund, Förderhund, Grubenhund'.

A *csille* szó mint bányászati szakkifejezés az ország nyugati feléből terjedt a többi bányavidékre. A Nyr. (XXXV, 93) tudósítása szerint az Erdővidéken „Greguss János bányagazgató honosította meg a köpeci barnaszén-bányánál 1870-ben; azelőtt Erdélyben a petrozsényi szénbányánál *rizli*-nek nevezték (német *Riesen*)“.

De bányászaink az ország különböző vidékein más szót is használnak a *csille* helyett. Esztergom vidékén, a Sajó völgyében és a salgótarjáni bányavidéken általában a *kutya* szóval jelölik (SZEŐKE i. m. 170); másutt viszont német megfelelőjének: a *hund* szónak különböző alakváltozatait használják. Selmechányán *hund* (PÉCH i. m.); Kapnikbánya és Nagybánya vidékén *hont* 'négy apró keréken járó ládás kocsi, amelyen a bányában az ércöveket szállítják' (Nyr. XIV, 238 után MTsz.); *hontfutó* 'fiatal bányamunkás, aki a *hont*-ot (többnyire futva) tolja' (NyK. II, 376 és Nyr. XIV, 238 után MTsz.); Torockó vidékén *hant* 'négykerekes toloszekér', *hantvezér* 'kis horog a hant elején', *hantút* 'melyen hanttal lehet közlekedni' (JANKÓ JÁNOS, A torockói vasbányászat és kohászat. 1893.). Ide tartozik a régi magyar nyelvből a *hunk-futó* is: „Erczvágóknak 1 pár ércztűl fl. 1 hunk-futóknak egy sit után den. 28, első kovácsnak egy sit után den. 30“ (NySz.).

A magyar *kutya* 'csille' szó kétségtelenül a német *Hund* tükörszava. A német szó vándor- és tükörszóként sok európai nyelvbe bekerült: szlovák *hunt* 'csille' (HVOZDZIK), francia

chien 'csille' (SAUVAGEOT). A cseheknél már 1486-ban előfordul a *hunt* mint bányászati műszó (STERNBERG, Umriss der Geschichte des Bergbaues und der Berggesetzgebung des Königreichs Böhmen. Id. Bányászati és Kohászati Lapok 1900: 111).

A *hund* bányászati szó eredetét többféleképpen magyarázták. AGRICOLA GYÖRGY (De re metallica. Basillae, 1556.) a csille kerekének csikorgása és a kutya ugatása közötti hasonlóságot jelöli meg a névátvitel alapján: „Es sei unser *Hund* damit gemeint, die Ähnlichkeit des Knarrens der Räder an dem betreffenden Fördergefäße mit Hundegebell habe die Übertragung veranlasst“ (idézi TARJÁN JENŐ, A vasércbányászat szaknyelvének szókincse Rudabányán. 1939. 69). Ezt a magyarázatot TARJÁN is elfogadja. STERNBERG (Urkundenbuch zur Geschichte der böhmischen Bergwerke. Prag, 1838.) szerint a német bányászok *Hund* (*Hunt*) kifejezése nem azonos a német *Hund* 'kutya' jelentésű szóval, hanem a magyar *hintó* 'kocsi, hintó' szláv közvetítéssel (*hyntow*) kifejlődött alakja. Ezt az etymont fogadja el GRIMM (DWb.) is: „*Hund* ... die deutschheit des wortes in dieser bedeutung wird jedoch angezweifelt; es soll (a. a. o.) mit slowak *hyntow*, magyar *hintó* kutsche, prachtwagen zusammenhängen“.

Nyilvánvaló, hogy a fenti magyarázók az élettől, a valóságtól teljesen elszakadtak. Hiszen a *hintó* és *csille* között tárgyi szempontból komolyan számba vehető kapcsolat nincs. Helyesen csak akkor tudjuk a szó eredetét megfejtetni, ha figyelemmel kísérjük a termelési eszközök és folyamatok fejlődésmenetét, és magyarázatunkat ennek szemmel tartásával alakítjuk ki. — Vizsgáljuk meg hát, hogy milyenek voltak az anyagszállítási lehetőségek a középkori bányászatban. A korbeli leírások és metszetek alapján kétségtelen, hogy a kitermelt anyagot többnyire emberi erővel hordták ki a tárnákból bőrzsákokban. A kecskebőrből készült zsákokat kutyák vitték hátukon a fejtés színhelyére. Valószínű, hogy kisebb mennyiségű anyag szállítására is felhasználták őket, legalább is addig, míg a szűk tárókból olyan helyre értek, ahol már szántalpakra szerelt ládába is betölthették az anyagot. — A szállításnak ezeket a mozzanatait még pontosan figyelemmel kísérhetjük egy XVI. századi metszeten, amely éppen AGRICOLA fent említett művét díszíti. Az előtérben ott látjuk az A) jelzetű szállítási eszközt, mely szántalpakra szerelt faláda. Nem nehéz felismerni, hogy a *csillé*-nek ez a fajtája átmeneti típust jelent a fejlődés folyamán a 'kisebb szállító hajó' és 'apró kerekeken járó ládás kocsi' között. Ez képviseli az a korbeli bányásztechnika legfejlettebb szállítási eszközét. De a háttérben még látható a kisebb teljesítményű régi szállítási mód is: a D) jelzetű helyen, balról, kutyák viszik felfelé a bőrzsákokat hátukra erősítve. A bőrzsákok végén még a lelógó kecskelábak is felismerhetők. A szállítás más módja a csúsztatás volt. Ezt látjuk a kép jobboldalán az E) jelzésnél.

Egy bányász sokágú kötélhez erősített bőrzsákokban csúsztatja le a kifejtett anyagot a lejtőn és mellette hű segítő társa a bányakutya lépeget teher nélkül. — A szóhasználat története tehát világos: a hű szállítótársnak a neve rajtaragadt a technikai fejlődés folyamán a szántalpas csillén, sőt a kerekes fa- és vaskocsin is. Egyes adatokból arra lehet következtetni, hogy a kutya segítő szerepe még sokáig megmaradt a bányában. A Bányá-

szati és Kohászati Lapokban olvashatjuk a következő tudósítást (1900. XXXIII, 111): „hegyes vidékeken, mint például az osztrák Alpokban kutyákat alkalmaztak, sőt talán mai nap is alkalmaznak arra, hogy a völgyből a hegyre, az akna- vagy táornyításokhoz üres zsákokat felhúzzanak”.

Kétségtelen tehát, hogy a *hund* szó német bányászok révén került be a magyar bányanyelvbe, és ennek a hű háziállatnak a neve megmutatja a fejlődésnek azt az útját, amelyet a bányatechnika a kutyával történő szállítástól a mai billenő csilléig megtett.

HEGEDŰS LAJOS.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Új adatok a steppe-népek és északi szomszédaik történetéhez.

1. A mohamedán forrásoknak a tajga és tundra népeiről szóló tudósításai között az Urál vidéki Jugriára vonatkozó feljegyzéseket is találunk. Jugria kérdése az utóbbi időkben mind a magyar (ZSIRAI: NyK. XLVII. 1930.), mind pedig a szovjet tudományt ismételtelen foglalkoztatta (Sz. V. BAHRUSIN, Osztyackie i vogulskie knyazsesztva v XVI—XVII. vekah; V. N. CSERNYECOV, Ocserk etnogeneza obszkih jugrov: Kratk. Szooob. Inszt. Mat. Kult. IX. 1941.). Érdekes idevonatkozó új adatokat találunk az 1120 körül író Marwazīnak 1942-ben kiadott munkájában (vö. MNy. XLV, 43), aki a finnugor vepszékről, Jugriáról, továbbá egy tenger melletti népről és a Sötétség Országáról is tudósításokat közöl (MINORSKY kiadása 34—5).

2. A nyugatsibériai tajga és tundra vidékén, az Obnál, a mohamedán források korában (IX—X. sz.) a szamojédek népe és egy *alači* nevű török nép lakott. Távolabb keleten, a Jenisszejnél a törökök kirgiz ága, a Szaján vidékén az alább tárgyalandó új mohamedán adat értelmében jenisszeji-osztják törzsek éltek. A kirgizek keleti végeinél levő területeket egy szintén alább ismertetendő mohamedán adat tanúsága szerint mongolok birtokolták.

A tajga déli szomszédságából, az Irtis, Isim és Tobol vidékének ligetes steppéiről a szabírok és (vö. Mar. Aba adatát: MNy. XLVI, 361) a besenyők — az ogurok és az onogurok nyomában — ekkor már régen délre, a füves steppére vonultak, bár úgy látszik, hogy a szabírok nevét az Irtis vidékén egy *sibir* nevű népelem még a mongol korig fenntartotta. A mongol kori *sibir*-nek erre a magyarázatára hajlott PELLiot is. Ő azt is hangsúlyozta, hogy a *sibir* ekkor még nem földrajzi fogalom. Az Irtis és az Urál közötti ligetes steppét a szabírok és a besenyők után (VI. sz.) a kimekek és a kipesakok foglalták el (vö. a MNy. XLV, 292 közölt térképet).

3. Az északi öv népeire vonatkozó újabb kutatások igen jelentős haladást mutatnak a régebbiekkel szemben. Még csak néhány évtizeddel ezelőtt is általános szokás volt a szamojédeket, jenisszeji-osztjákokat, ogurokat és ugorokat minden komoly nyelvi bizonyíték nélkül a kínai forrásokban a hiung-nu idők táján emlegetett, ismeretlen nyelvű ting-lingekkel azonosítani, s csak szórványos kísérletek történtek arra, hogy ezeknek az elméleteknek szilárd nyelvészeti alapot is teremtsenek. Ebben az irányban Kai Donner és Németh Gyula tették meg az első lépéseket. Míg Räsänennek a Toivonen-Emlékkönyvben, 1950-ben felvetett idevonatkozó ötleteit jórészt már Zsirai és Németh munkáiból is ismerjük, A. Joki 1946-ban (FUF. XXIX) a jenisszeji-osztjákok és szamojédek igen régi nyelvi érintkezésének több fontos bizonyítékára mutatott rá. Hajdú Péter nemrég a szamojéd törzsneveket tárgyalta (JSFOu. LIV. 1950.), Ligeti Lajos pedig a nyelvészeti paleontológia minden eszközét felhasználva megvizsgálta a jenisszeji-osztjákok és szamojédek egymás közötti kapcsolatának, illetőleg a régi kirgizekkel való érintkezésének körülményeit, s ő is ezeknek az érintkezéseknek igen régi volta mellett tört lándzsát (Acta Orient. Hung. I, 141—88).

Néhány új adatra azonban az említett értekezések után sem lesz felesleges felhívnom a figyelmet.

A kirgizek országa a türk és ujjur feliratok korában (VIII. sz.) az erdő borította *Kögmän* ('Kékes') hegységen túl, a *Käm* folyó (= Jenisszej) vidékén volt. A kirgiz kagan a kínaiak szerint is a Ts'ing-san ('Kékes-hegység') vidékén táborozott (THOMSEN, Inscr. 149; SCHOTT: AbhBerlAkad. 1864: 481). A körül azonban, hogy a *Kékes* nevet a türk korban az Altáj–Tannu-ola–Szaján hegyvidéknek melyik vonulata viselte, mind máig folyik a vita. Sokan a legészakibb hegyláncra, a Szajánra gondolnak. Mások, élükön THOMSEN-nel, a Tannu-olában találták meg a *Kögmänt*. — A régi vitát végleg eldönti Jaihäniak egy eddig tévesen olvasott adata, amely szerint a kirgizekhez a *Kögmän* hegységen keresztül lehet eljünni, mégpedig az attól négy napi járóföldre levő *Tanqlu* (ez a helyes olvasat, nem pedig az általánosan használt *Mätklu*, amely téves kézirati alak) hegység irányából. A *Tanqlu* név más forrásokban is megtalálható, mint a Tannu (Tangnu) hegység neve. A régi *Kögmän* tehát szükség-szerűen a Szaján neve.

A kirgizek törzsei közül Jaihäni egyedül a kestimeket említi névszerint. Ez arra mutat, hogy a kestimek valaha igen nevezetes szerepet játszhattak a kirgiz törzsszövetségben. A mint tudjuk, késői leszármazottaik még a XVIII. században is jenisszeji-osztjákul beszéltek. Jaihäni is megemlíti, hogy a kestimek nyelve különbözött a kirgizekétől. Az ő adata, valamint PELLIOtnak az a fontos közlése, hogy a kínaiak a *kästim* nevet már 652 óta ismerik, mutatja, hogy a *kästim* valóságos népnév, s hogy a szajáni tatár nyelvekben újabban kimutatható köznévi 'szolga' jelentése csak másodlagos fejlődés eredménye. Az a főleg KLAPROTH nyomán általánosan elfogadott elmélet tehát, amely a *kästim* szóban tatár köznevet lát (vö. erről utoljára HAJDÚ: i. h. 90), elvetendő.

A kestimeknek a kirgizség török elemeibe való beolvadása nyilván igen régi keletű. Más részük azonban, amint az az orosz oklevelekből és újabbkori utazók tudósításaiból kiderül, a szamojédek, illetőleg a tatárok nyelvét vette fel. Minthogy a Szaján északi lejtőinek lakói már Jaihäni szerint is a kestimek voltak, igen valószínű, hogy a Tuba menti törzseknek a kínai forrásokban már korán említett népe is közéjük tartozott. A tubák (a mongol korban *tubas*) szamojédé válása ugyanolyan körülmények között mehetett végbe, mint a többi kestimeké.

A kirgizek nyugati szomszédságában lakó, a nyugati türkök fennhatósága alá tartozó „színes lovú nép“-ről a kínaiak szintén 650 körül vettek tudomást. DE GUIGNES már a XVIII. században észrevette, hogy ugyanez a nép a mongol korban a hasonló jelentésű *alaqčın* néven szerepel (LIGETI: i. h. 160); ARISZTOV orosz tudós pedig 1896-ban már a középkori orosz okmányok *pegaja* (*pesztraja*) *orda*-ját ('színes horda') is, igen helyesen, ugyanerre a népre vonatkoztatva, s mindezeket az adatokat behatóan tárgyalta (Zsivaja Sztarina 1896). Minthogy azonban CHAVANNESnak (1903.) és bírálójának PELLIOtnak (1904.) figyelmét ezek az adatok elkerülték, a „Documents“-ba hibás névalakok kerültek. Ennek pedig az lett a következménye, hogy az *alači* (másik változata *alu*, mindkettő a. m. 'színes') nép nevével együtt csaknem ötven esztendőre a feledés homályába merült. Pedig egy kínai glossza alapján, amely a szó török jelentését is megadja, már DE GUIGNES (újabbán, kínai hang-

történeti alapon P. A. BOODBERG is) rekonstruálta az eredeti török névalakot. NÉMETH GYULA érdeme, hogy a régebbi adatokat felújította, Kāšrari *alkā-bulaq*-jával kiegészítette, legfőképpen pedig az, hogy ezeket a neveket is besorolta a többi lószint jelölő török törzsnév tölé megállapított kategóriájába.

A színnévi eredetű törzsnevek körül nálunk kialakult vitával (vö. MNY. XLV. 165) kapcsolatban egyébként megjegyzem, hogy az arab forrásoknak a tibetiekre vonatkozó adatait vizsgálva, F. W. THOMASnak egy fordításban közölt régi tibeti szövegére lettem figyelmes (Lit. Texts and Doc. 264 kk.), amely Tibet törzsi és katonai szervezetét írja le. Szerzője felsorolja a törzseket és katonai alakulataikat is. Mindegyik alakulatnál közli a vezér nevét, az alakulat zászlójának leírását, az alakulatnál használt tinta színét (tudjuk, hogy ez milyen fontos szerepet játszott a régi Belső-Ázsia történetében), és azt is megmondja, hogy milyen színű volt az illető „alakulat lova”. Ez az utóbbi mindenestre igen meglepő. THOMAS nézete szerint azonban aligha valószínű, hogy egy-egy alakulatnak kizárólag egyszínű lovai lettek volna. A közölt színnevek sem mind közönséges lószínűek. Van közöttük szerinte nem valószínű lóra vonatkozó különleges színnév is. Így THOMAS azt a gondolatot veti fel, hogy itt voltaképpen csak lófigurákról van szó, amelyeket a zászlók mellett használhattak. Minthogy mindezek a motívumok a lószínűvi eredetű törzsnevek vitájában nálunk is szerepeltek, úgy látom, a tibeti adat ebből a szempontból is szakértői vizsgálatot érdemelne.

Újabbban többször felmerült az a kérdés, hogy vajon az alacsik és a kirgizek soraiban szamojéd eredetű törzsek is voltak-e. Határozott választ erre a kérdésre a mohamedán források alapján sem tudunk adni. Az első kétségtelenül a szamojédekre vonatkozó adatokat mongol kori forrásokban találjuk, amelyekben a *baj* (többszben: *bajid*) törzsről, mint a kirgizek nyugati szomszédairól esik szó. Ez a *bajid* szerintem egyezik a Jermák előtti orosz tudósítások *baid*-jával és nyilvánvalóan a szamojédek fontos *baj* törzsét (vö. HAJDÚ: i. h. 74) jelöli. A mongol korban *tas* néven emlegetett népben is valószínűleg szamojédeket, mégpedig azoknak a Tas folyó menti törzseit kell látnunk.

A kirgizek keleti szomszédságában Jaihānī szerint a mongol *guri* (mongolul '20') nevet viselő nép lakott. Ez a név, amelyet eddig BARTHOLD nyomán tévesen *furi*-nak szoktak olvasni, és amelynek helyes olvasata MINORSKYTÓL származik, nézetem szerint egyezik a kínai forrásokban a régi kirgizek keleti szomszédságában említett *Ku-lie* nép nevével.

4. Mongol törzseknek ilyen korai nyugati fellépésére egyébként nem ez az egyetlen példa. Már PELLiot rámutatott arra, hogy a tatárok mongol kor előtti történetének vizsgálatában tekintettel kell lennünk a régi mohamedán forrásokra is. S valóban Jaihānī már a IX. század közepén említ tatárokat az Irtis vidékén, másik csoportjukat pedig a Huang-ho nagy kanyarjának nyugati szomszédságában jelzi. Ez utóbbi csoportról egyébként újabban igen érdekes sáka nyelvű adatok kerültek elő. Sáka forrásban találjuk a *qūsa-tatar*-ok nevét is. A sáka szövegek kiadójának, H. W. BAILEYnek véleménye szerint ebben a névben az a *quz* szó rejtőzik, amelyet később, Kāšrarinál és kínai forrásokban Balaszagun (vö. MNY. XLV, 48) török neveként találjuk. Úgy látom azonban, hogy BAILEY figyelmét

elkerülte az a körülmény, hogy PELLiot már régebben idézett kínai adatokat egy tatár népről, amelynek *hu-su* (*husu) volt a mellékeve. Minthogy a kínai forrás szerint a tatár *husu* szó jelentése 'víz', PELLiot ennek az adatnak az alapján a mongol *usu(n)* szót a régi *h*-val kezdődő szavak közé sorolta. A sáka feljegyzésű *qūsa* szó, úgy vélem, ezzel a kínai adattal és a más forrásokban is előforduló „vizi” névvel egyeztetendő. Ezekben a kérdésekben azonban meg kell várunk a hozzáértők véleményét.

5. A török *quz* név szerintem a J. DENY egyik értekezésében tárgyalt *quz* 'északi, árnyékos oldal' szóval azonos. Ugyanez a szó van meg a türk feliratok *Čoyai-quzi*-jában is. A feliratok szerint a *Čoyai-quzi* vidékén volt a *Qara-qum*, a türköknek és az ujugroknak a kínai limes és az Orkhon folyó vidéke között levő átmeneti hazája. A *Čoyai-quzi* név etimológiájával és magyarázatával sokan eredménytelenül foglalkoztak (THOMSEN, PELLiot, DENY és mások). A *Qara-qum* nevet ('fekete-homok') ugyan már HIRTH (újabbán A. GABAIN is) párhuzamba állította a kínai források *Hei-sa*-jával ('fekete-homok'), azonban továbbra is kérdéses maradt, hogy a *Čoyai-quzi* és a *Qara-qum* a Góbi-sivatagtól északra vagy délre levő vidéket jelöl-e. Nézetem szerint a kérdést végleg eldönti az a tény, hogy a *Čoyai-quzi*-ban levő *čoyai*-nak MENINSKI szótára szerint 'árnyék' a jelentése. Ez pedig nyilvánvalóan egyezik a kínai limesen a Huang-ho északi kanyarulatánál húzódó hegység kínai nevével, a *Jin-san*-nal, amelynek szintén 'árnyék-hegység' a jelentése. A *Čoyai-quzi* fordítása tehát 'az Árnyék hegység északi oldala'. A türkök és ujugrok átmeneti hazája ezek szerint a Góbi-sivatag déli szegélyén, *Jin-san* északi oldalánál volt, annál is inkább, mert a *Hei-sa* (= *Qara-qum*) a kínaiak szerint is a *Jin-san* szomszédságában volt.

CZEGLÉDY KÁROLY.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Közjóra világol, mint Márton grammatikája. ERDÉLYI JÁNOS Magyar Közmondások Könyve című (1851.) munkájának 286. lapján olvasható a fenti szolás a következő jegyzet kíséretében: „Iskolai közmondás. Márton német grammatikájából egyszerre többen tanulván, az közös volt mindnyájukkal, innen a példabeszéd.”

Helyesen jegyzi meg ERDÉLYI, hogy a szolás iskolai jellegű, a nép körébe egyáltalában nem hatolt le. Magyarázata azonban téves. Ha felütjük SZINNYEI, Magyar Írók megfelelő kötetét, ott több nyelvtanító Márton is akad, de Istvánról van itt szó, akinek Győrött Streibignél jelent meg 1794-ben a következő című görög és nem német nyelvtana: „A' görög nyelv' első kezdete. A' magyar ifjúság' javára kiadta Márton István.” A címlapon egy kis metszet is van, a bécsi C. Schütz jelzésével: 2 trombitás angyal felhőkön neki támaszkodik egy tojásdad keretnek, ebben tartóban égő gyertya, felette írásszalag: A' közjóra világol.

Az iskolai közmondás tehát innen ered. Márton Istvánnak egyébként is kedves szólása a *közjó*. A *közhaszon*-nal együtt ajánlásának első két lapján már megjelenik, aztán a 3. lapon: „Edgy kis pislogó

méts is, ha a' köz haszonra világol, talán hasznosabb, mint a' Régi-eknek edgynehány Századokig koporsóikba el nem aluvó lámpások."

A szólás ma már nem ismeretes. Magam még 1910 táján idős emberektől hallottam Sopronban; Győr közelsége révén a nyelvtan is kelendő lehetett itt. 1915 körül „Bombák és kartácsok” címen GANTNER ANTAL, a Soproni Kaszinó ruhatárosa, füzetet adott ki a sopronmegyei közmondásokról; ott is szerepel a *közjóra világító grammatika*, szintén (valószínűleg ERDÉLYI alapján) a hibás magyarázattal. Így lehet, hogy valamely régi diákadoma olvadt bele a közmondás magyarázatába. A régi diáknymorúság idején könnyen megtörténhetett, hogy többen egy könyvből tanultak. Éppen itt Sopronban rögzítettek is egy efféle történetet Dóczy Lajossal kapcsolatosan, aki hatodmagával lakott, és akinek nagy eszét lakótársai elismerték. Éppen azért is az egyetlen pislákoló gyertya fényét neki engedték át a közlés később esett jóslása szerint, mert felismerték benne a leendő nagy embert, akinek jobban kell magát képeznie; valójában bizonynyal azért, mivel könnyebben tanult és az átvett leckét tovább adhatta. (Sopronvármegye 1933 I. 15. „A régi Sopron mosolya” című sorozatban.)

A halló Arany Jánosnál. Néhány évvel ezelőtt parázs vita folyt arról a Pesti Hírlap hasábjain, hogy a telefon jelentkező szava, a *halló!*, így, vagy angolosan *helló*-nak ejtendő-e. Nem emlékezem már pontosan a vita eredményére, de akkoriban felhozták, hogy a *halló!* magyar szó, mivel Puskás Tivadar vitte be a találmány tökéletesítése idején a világhasználatba. Így van-e, nem tudom ellenőrizni, de az bizonyosnak látszik, hogy a *halló!* magyar indulatszó, és a telefon feltalálása előtt már ismeretes volt. Nyelvtörténeti szótárainkban ugyan nem találtam nyomát, de igen Arany János Elvesztett Alkotmányában, amely pár évvel 1848 előtt keletkezett. Az első ének 27. (számozatlan) szakaszában olvassuk:

Hallik a Bende jér erre, ne arra, elő, ide, szózat
A *halló!* a *hahó!* meg az ördög tudja: mifélék.

(A legújabb Franklin-kiadás 567.)

Úgy gondolom, hogy a fenti idézet perdöntő jelentőségű a kérdésre nézve, hogy a *halló!* magyar szó, és ha az angol ki is csavarja, ám tegye, mi ne majmoljuk, tetézve azzal, hogy éppen saját szavunkat angolosítjuk.

CSATKAI ENDRE.

Kanóc. A SzófSz. szerint: régi alakváltozata *kanót* (első adat 1544-ből OklSz.), és valamelyik északi szláv nyelvből származik, vö. cseh *knot*, megfelelői a lengyel meg a kisorosz nyelvben és az orosz nyelvjáráásokban; azonban ennek a származtatásnak hangtani nehézségei vannak, és a magyar szó fejlődése is meglepő.

Szótárunk nem mondja ugyan, de azt hiszem, a legnagyobb hangtani nehézséget a *kanot* ~ *kanóc* szóvégi *t* ~ *c* váltakozása okozza. Ezt szeretném eloszlatni az alábbiakban. És ha a meglepő fejlődés a szó jelentésének a fejlődésére vonatkozik, akkor talán majd arra is világgosság derül.

Láttuk, hogy a címül írt szó eleinte *kanót* alakban jelenik meg nyelvünkben. Ezt tanúsítja a NySz. meg az OklSz. is. A XVI.

századból csak *t* végű formában említik szótáraink. A XVII. század elejétől kezdve már egyre gyakoribb a *kanóc*, s ma már általában így ejtik, a *kanót* csak némely nyelvjárásban maradt fenn megőrzött régiségként (vö. MTsz.).

Véleményem szerint a *kanót* ~ *kanóc*-beli *t* ~ *c* váltakozást egy, a régi hadi nyelvből való szólásunk segítségével magyarázhatjuk meg. Azt ugyanis, hogy valaki megérzi a fenyegető bajt, veszedelmet, a régiek a többi között (pl. *megérzi a sáfrányillatot*, a *pecsenyeszagot*, a *puskaporszagot*) így is mondták: *megérzi a kanótszagot*. Pl. 1686: „... *megérezvén a kanótszagot*, nagy sip, dobszóval visszajöve minden hadaival“ (TörtTár 1899: 331) | 1709: „Igazán, jó kuruczok, ... az orrotok előtt a német, azt nem bántjátok, mert *nehéz a kanót-szag*“ (i. h. 1906: 515) | „De ti mikor Magyarországhan a *kanót* szagát megérezitek, Erdélyben szaladtok“ (i. h. 519). A német is szokta mondani: *Lunte riechen* és átvittén a. m. 'man merkt etwas' (vö. CSEFKÓ, Szállóigék, szólásmódok 28—33).

Bizonyos, hogy szólásokon kívül is sokat emlegethették a *kanótszagot* és ezt *tsz-szel* írták ugyan, de a kiejtésben *kanóccag*-nak hangoztatták. Azt hiszem, ebből a *kanótszag* (ejtve *kanóccag*) összetételéből vonták el azután a *kanóc* szót.

Ami szavunk jelentéstörténetét illeti, eredeti jelentése nyelvünkben 'Zündstrick, Zunder, Lunte (gyújtásra való eszköz)'. Ebből a jelentésből fejlődött azután a 'lámpabél, gyertyabél, mécsbél', újabban a 'gyújtózsínór' jelentés, bizonyára azért, mert ezek is gyújtásra való eszközök, és mert a *kanóts* ~ *kanócos* *puskák* meg a régimódi ágyúk elsütéséhez használt *kanót* ~ *kanóc*-ot éppúgy kenderből, kenderkócból, a kender csepüjéből készítették, mint a lámpa-, gyertya- és mécsbelet. Megegyeztek ezenkívül abban is, hogy a meggyújtott kendernek, kócnak, csepűnek, *kanóc*-nak ugyanolyan kellemetlen, erős átható szaga van, melyet eloltása után is áraszt magából, mint a parázsló lámpa-, gyertya-, mécsbélnek és némely égő gyújtózsínórnak. A szamosháti nyelvjárásban a *kanóc* az a kénnel bevont vászon szalagocska, mellyel a méhet ölik össze (CSÜRY, SzamSz.). Ezt a *kanóc*-ot főképen a szagbeli egyezés kapcsolja az előbbiekhöz.

Vár állott: most kőhalom. A Hinnusznak erről a soráról azt írja MÉSZÖLY GEDEON a „Kölcesy Hymnusa és a Hymnus Kölcesyje“ című értekezésében, hogy: „A romba dőlt vagy pusztán hagyott magyar várak *Kölcesy*nek nem romantikus kép, hanem mint hazafinak: a magyarság romlásának kínzó emlékei“ (AkNyÉrt. XXV. k. 10. sz. 466). Bizonyos, hogy így van. De az is bizonyos, hogy maga a kifejezés nem az ő egyéni leleménye. Megvan író-költő elődeinél is, de többnyire valóban csak mint romantikus kép. Előttém ismeretes legrégibb előzője ebben az alakban olvasható *Szentz i Fekete István* „Lelki nyugasztalo orak“ című németből fordított imádságos könyvében (é. n. jelent meg a XVII. század végén): „Melly sok *Vár vagyon most hamuban*, a ki az előtt edgyehány esztendőkkel nagy fáradsággal és költséggel építettet“ (488). *Ó r c z y L ő r i n c* egy versének ez a helye már közelebb áll Kölcesy fogalmazásához: „*Virágzó várak kő halommá lesznek*, A fényes paloták hamubann süllyednek“ (KöltHolmi 129. 1787.). *G v a d á n y i* ban is csak még hazafiúi fájdalom nélküli romantikus kép a következő mondat-

ban: „Már most azon a helyen, a melyen azon fényes Tyrus Városa állott, nem láztattatik más, hanem tsak egymásra omlott kő-halmaz, és halászkodnak Vínnyói“ (A világnak köz. hist. I, 50.1796.). De már a hazáját féltő ember aggodalma remeg a sorokban, melyeket II. Józsefnek a török ellen igen rosszul kezdődő háborúskodása adott az öreg katona tollára: „Hogy ha ezen szerentsétlen ütközet kaput talál nyitni nékik [t. i. a törököknek] kedves Hazánknek elborítására; bődög Isten, mint nem fogja aztat dúlni, zsákmányozni, várait, városait, Templomait kő-halomná tenni“ (A most folyó török háborúra tzelőző gond. 266.1790.). Alig több romantikus képnél ez a kifejezés Kisfaludy Sándor Somlójában, mikor ezt írja a rommá lett várról: „De a mely most pusztán áll feñ — összeroppant kőhalom: Feldulá a minden dúló, Legfőbb erő s hatalom, Az idő mely vas gyomrával Megemészti, a mi van.“ Hanem a hazafiúi fájdalom megnyilatkozása Virág Benedek egy versében, ahol legjobban megközelíti a Hymnus című írt sorát: „Mely sok, és nagy, és erős vár | E hazában kőhalom! | Nemzetünknek drága vére | Még piroslik többeken“ (Remekírók Képes Kt. XXIV, 209).

Talán elég is az idézetekből. Szinte közhely volt már a hajdani várak kőhalmainak emlegetése, mielőtt belekerült volna nemzeti imádságunkba. Kétségtelen azonban, hogy legtömörebb fogalmazása és legmélyebb tartalma K ö l c s e y től való, mert ahogy MÉSZÖLY írja fent idézett munkájában: „A szabadságharcok vesztén kesergő Hymnusban az egykor fönnálló, most kőhalommá lett vár: kuruc emlék, magyar sorsnak szimbóluma“.

A Duna hét torka. Honunk könnye, a Buda, Mohács, Nándornál elfutó (Eötvös) száz hajókat rengető (Berzsenyi) országos Duna (Virág, Vörösmarty), mely Gvadányi szerint szépségével Európa minden vizét hatja (FalNót. IV. r.), mai tudásunk szerint 3 ágba: a Kilia-, Szulina- és Szent György-ágba (az előbbi kettő hajózható) ömlik bele az Euximum tengerébe (Gyöngyösi), — és Arany mégis így énekel az Elveszett Alkotmányban: „Ostoba fáradtság! Könnyebb volna a Duna torkát (Mind a hetet) betemetni folyói fővényvel örökre, mint e folyó táborát megakasztani a rohanásban“ (5. É.).

Hogy hány ágú a Duna torka, deltája, arra nézve az ókori írók közlései nagyon eltérők. Herodotos azt írja, hogy a Danuvius, illetőleg görög nevén az Ister nyugaton ered és egész Európán átfolyva öt ágba a Fekete-tengerbe ömlik. Strabo szerint hét ágba. Az idősebb Plinius hatágú torkolatáról tud (Pecz, ÓkLex. I, 523). Tacitus Germaniája szerint: „A Danubius az Abnoba hegy lassan és szelíden emelkedő nyergén eredve, több nép földén folyik keresztül, míg nem hat ágba a pontusi tengerbe ömlik; a hetedik ág mocsarak között tűnik el“ (Tonelli Sándor fordítása: MKt. 278. sz. 8). Ovidius a Tristia II. könyvében, melyet már száműzetése helyén, Tomiban, a Duna deltája közelében írt, panaszkodik, hogy egyetlen száműzött sínc messzebb hazájától, egyedül őt küldték a hétágú Ister torkolatához: „Ultima perpetior medius eiectus in hostes, nec quisquam patria longius exul abest. Solus ad egressus missus septem-templeicis Istri“. Ezt az adatot VAJDA LÁSZLÓ kartársam szívessége nek köszönöm.

A mi irodalmunkban hatágú deltát említ a Minden Gyűjtemény egy közlése: 1790: „Minek utánna egynehány száz mért-

földeket bé-fut, s többeket hatvan nagy folyó-vizeknél kebelébe vészen, *hat ágakon* bé-megy a Fekete tengerbe, s még ott is majd tíz mért-földig ki-esmerteti habjait" (1790. III, 156.). Azonban szinte hagyományosan *hétágúnak* tartják a Duna torkolatát, akár a Nilusét. Pl.: Gyöngy.: „A szép Nilus vize *hét* tág *ágaival* Aegyiptum tengerben dől sok habjaival" (B a d i c s F e r e n c : Gyöngyösi István ism. és ismeretlen költeményei 23) | Gvad.: A világnak köz. hist. 1796. I, 57: „Ezen víz [a Nilus] *hét ágakban* kősziklákról dül-bé (Egyiptusba) éppen így foly-bé a Duna vize is a Fekete Tengerbe" | Gvad: FalNót. IV. r.: „Ő [a Duna] ezen tengerbe foly-bé *hét folyással*, Magas kősziklákról tajtékos habzással, Valamint a Nilus dül *hét ágazással*, Egyiptom Tengerbe kövekről zugással" | Vedres István: A Tiszát a Dunával öszve kapcsoló újj hajókázható Tsatorna. Szeged, 1805. 2: „A Duna Sváb-Országban eredvén, külső Tartományokon jön Béts mellett keresztül; Magyar Országot által vágván, és 60 nagyobb Folyóvizeket magába vévén, a Török Birodalomban *hét ágra* szakad és úgy rohan bé a Fekete Tengerbe" | Vörösmarty: Zalán Futása II. é.: „Merre köves Haemos kékellő bérceivel int, S a tengerbe vesző Duna *hét-szeres árai* zúgnak".

Arany is ezt a hagyományt követi, mikor a fent idézett helyen a Duna hét torkáról énekel.

Zöld káder. MIKESY SÁNDOR (MNy. XLV, 94) közli Károlyi Sándor önéletrajzából, hogy Esze Tamás és üldözött társai erdőről erdőre lappangtanak, de a *zöld vár* [t. i. az erdő] erős lévén, nem keríthették őket kézre.

Az erdő minél sűrűbb, minél nagyobb, mindig jó menedéke volt mindenféle üldözöttnek, a bujdosó katonáknak is, akik azért nevezték *zöld vár*-nak, mert a rengeteg úgy védte biztonságukat, mint az erős vár.

Az első világháború idején az ilyen menedéknek *zöld kádér* volt a neve (szlovákul *zelení kader*). Hogy miért nevezték így és nem *zöld vár*-nak, mint a régi bujdosók, annak oka a következő.

Ha a katona betegsége vagy sebesülése miatt hagyta el a csatateret, kórházba került. Felgyógyulása után a csapat-törzshöz, a *káder*-hez kellett bevonulnia, hogy onnan aztán a menetalakulatokkal ismét a rajvonalba kerüljön a harcéri emberanyag veszteségeinek pótlására. Akinek azonban nem volt többé kedve a háború kockájára tenni életét, az nem jelentkezett a *káder*-nél¹, hanem az erdősségekbe vagy a délvidéki latifundiumok, összefüggő nagy kulákbirtokok hatalmas kukoricásaiba vette bele magát, vagyis a *zöld kádér*-hez vonult be. Emlékezetem szerint ennek az életéről valaki regényt írt *Zöld káder* címen, de a szerző nevét már elfelejtettem.

Persze a szökött katonák, hivatalos nevükön katonaszökevények erdőben bujdosása nemcsak nálunk volt szokás. M. Solohovnak L. N. Tolsztoj „Háború és béké"-jével vetekedő regényében, a „Csendes Don"-ban olvastam, hogy a nagy orosz polgárháborúban nemcsak a vörösök meg a fehérek vettek részt, hanem a cári hadseregből már jóval előbb elmenekült *zöldek* is. Elnevezésük eredetét

¹ Ma a káder egy párt vagy egy szervezet magja, vezető kerete (SÁNDOR KÁLMÁN, Idegen szavak marxista magyarázatokkal).

a regénynek ez a párbeszéde magyarázza meg: „— Hallottál-e már a *zódekrül*? kérdezte óvatosan. — Hallottam. Hát osztán? — Mifélék azok a *zódek*? Kikkel tartanak? — A veresekkel. — Mér híjják *zódeknek* őket? — A nyavalya tudja. *Erdőben bujdosnak, biztosan azért kapták ezt a nevet.* — Mi lenne, ha mink is *megzódulnánk*? — ajánlotta Prokor félénken“ (Makai Imre fordítása II, 751).

CSEFKÓ GYULA.

Szottyant. (Vö. PROHÁSZKA JÁNOS: MNy. XLVI, 267.) A *szottyant* szót a Hajdúságon (Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló) *szottyán* alakban használják, éspedig ebben a kifejezésben: *kedve szottyán*. Azt jelenti e kifejezés, hogy kedve jött valamire, de nem előre való megfontolás, elhatározás után, hanem csak úgy hirtelenében, anélkül, hogy arra előre még csak gondolt volna is. Tehát 'kedve jött, kedve született, kedve kerekedett' jelentésben átvitt értelmű a használata, de a gondolat itt is érintkezik a születés fogalmával. Pl. egy párbeszéd: „Amint mentem a vásári konyhák előtt, láttam, hogy fonatost sütnék, hát *kedrem szottyant*, oszt' én is meg-ettem egy tányirral!“ — „Elig szígyen, amit csinál kend, még aszt hiszi, aki láttya, hogy ithon nem tud enni ojat!“ — mondja az asszony. — „Ugyan már, hát van úgy aval az ember, hogy *kedve szottyán* valamire!“

Ismerős a Hajdúságon a *lelkem szotty* szólás is, és ha nem is egyezik meg a *lelkemtől lelkedzett* kifejezéssel, de hasonló hozzá, mert pl. mikor a gyerekre alkalmazva mondják, sok kedvesség és szeretet árad ki belőle. De más jelentéssel is használják. Ebben is van kedvesség, de inkább valami felülről leereszkedő színezetű, amit az idős a fiatallal, az erős a gyengével, az ügyes a gyámolatlanlall szemben éreztet. Ennél azonban sokkal erősebb a színezete a lekicsinylés, lebecsülés tekintetében, s ehhez még egy kis gúny is járul. Például: Komolyabb házi munka, kenyérdagasztás van soron. Arról folyik a szó, hogy ki dagassza be a kenyeret. Azt mondja egy 10—12 éves leányka: „Bedagasztozom én“, s már kezd is készülődni hozzá. A nénye, aki még nem tartja hugát erre a munkára elég erősnek, azt feleli rá: „Eriggy már *lelkem szotty*!“ Benne van tehát ebben nemcsak a lekicsinylés, hanem az is, hogy hogyan is mer ilyenre még gondolni is, hiszen arra a munkára gyengék az ő képességei. De komolyabb bántás még sincs benne, olyanféle, mintha azt mondaná: „Eriggy már te kis csacsi!“ A helyzettől függőleg ez a lekicsinylés egy más használatban lehet erősebb fokú, sőt bántó is, főként akkor, ha az azt használó magával hasonlítja össze azt, akinek mondja. Pl.: „Jobban értek én ahho, mint te!“ — „Te értesz jobban, te *lelkem szotty*!“ — hangzik a válasz, melyben már nemcsak kedveskedés nincs, hanem egyenesen bántó lekicsinylés.

Ha a nyári körte sokáig áll, vagy a vadkörte is valamelyes rothadászerű folyamat folytán megpuhul, erre azt mondják, hogy *megszottyosodott*, s az ilyen gyümölcs *szottyos*. Ez túlérés esetén is bekövetkezik, s ha a fa megrázására az ilyen körte leesik a fáról, az szétmállik a földön. A gyümölcsöt szedő ezt látva, és hallva a földet éréskor támadó lágy ütköző hangot, mondja: „*Szotty*, e szíjment!“ A hangutánzás tehát itt az által jött létre, hogy egy puha test egy keményebbel esés vagy ütődés folytán találkozik. De van ennek fordított esete is. Az, amikor kemény test esik vagy

ütődik a lágyabba. Pl. ha valaki belelép vagy beleesik a sárba. Mondják: „Őjan setít vaót, hogy nem láttam a járdát, oszt a bal-lábommal *beleszottyantam* a sárba, majnem megmerült a cüpöm!” — Vagy: „Még így nem jártam, a két lábom csak kicsúszott alóllam, oszt félódalt *beleszottyantam* a sárba!” Határozott hangutánzás ez: a lágy sárba lépés vagy esés zaja, mely nem éles hang, nem a koppanás, nem a zuhanás stb. éles zöreje, hanem egy csendes, halk hangja a sárral való érintkezésnek. H. FEKETE PÉTER.

Miskulancia. ZOLNAI BÉLA érdekes cikkét (MNY. XLVI, 137) néhány adalékkal kívánom kiegészíteni. A *miskulancia* (*miskulancia*, *miskurancia*) szót a következő jelentésekben ismerjük: 1. 'Olasz saláta, kevert saláta' XVII. sz. (MNY. XLVI, 138). Más adat: NYSZ. II, 1501 *saláta* alatt; az itt idézett helyen (Nyr. IX, 72) a *Miskulancia Saláta* szót találjuk 1785-ből (vö. Nyr. IX, 167). Érdemes volna a szónak RADVÁNSZKY „Régi magyar szakácskönyvek” című művében is utánanézni. — 2. 'Keverék, elegy' 1865: BABOS, Közhasznú Magyarázó Szótár; 1936: HOROVITZ, IdSzavMagy. — 3. 'Kotyvalék, habarék' 1899: KALMÁR—SIMONYI, Magyarító Szótár (Tervezet); 1901: BARTAL, MLSz. 718; 1914: SIMONYI, HMg.; 1928: TOLNAI, Magyarító Szótár; 'összekotyvasztott étel vagy ital' 1920: Gyula, saj. gy. — 4. 'Valami lágy anyag' 1936: SzamSz. — 5. 'Tarka ruha; cifra; ruhán' Bihar megye Érköbölkút (MNY. XLVI, 137). — 6. 'Keveredés, elegyítés' 1865: BABOS i. m.; 'keveredés'; 1936: HOROVITZ i. m. — 7. 'A dolgoknak érdekből való összekeverése' 1930: MNY. XLVI, 138; 'mesterkedés, üzelmek' 1901: BARTAL i. m.; 1909: PRÉM, IdSzavSz.; 'csalafintaság, csalárdság, csalás' 1896: Tokaj MTsz. (innen MNY. XLVI, 137); 1936: SzamSz.; 1940: BALASSA, MNYsz. Vö. még: „Ki vót csináva a zegész *miskulanciaja* (az egész terv)“ 1909: Nagykőrös NyF. 57. sz. 34. — 8. 'Szemfényvesztés' 1940: PINTÉR, MNYvK.

A szót BABOS barbárlatin, KURSINSZKY KÁLMÁN (Latin jövevényszók. Gyula, 1910.) középkori latin eredetűnek tartja. BABOS barbárlatin *miskulancia* alakot közöl; KURSINSZKY megjegyzi, hogy a szó jelentése tulajdonképpen 'zavargás'.

A szó nyilvánvalóan hazai latin eredetű. A hazai latin szót egyedül BARTALnál találjuk, de nem a betűrendi helyén, hanem a pótlékban: „*Misculantia*, perturbatio et confusio rerum, machinatio, techna; *kotyvalék*, *mesterkedés*, *üzelmek*. Misch-masch, MACHENSCHAFTEN, Intrigue. Passim.” (BARTAL, MLSz. Additamentum 718.) — A „Passim” jelzés BARTALnál nemcsak azt jelenti, hogy a szó közkeletű és számos adat van rá, hanem azt is, hogy BARTAL a magyarból visszakövetkeztetett szót a hazai latinban meglevőnek tartja.

Az újlatinban valóban meg is kellett lennie. Erre mutat a következő német adat: „*Misculan*z (nl.) [neulateinisch], Mischung. (*Misculan*z-Ehe, gemischte Ehe, bes. zwischen Katholiken u. Protestanten)“ 1908: HEYSE, Fremdwb.

A *miskulancia* szó l. jelentésére a ZOLNAI közölte adatokon kívül még a következő olasz adatok vetnek fényt: „*Mescolan*za, . . . ein Salat von allerhand Kräutern“ 1766: VENERONI, Il Dizionario Imperiale I. — „*Mescolan*za, . . . Salat von allerley Kräutern“ 1802: ANTONINI, Nuovo Dizionario Italiano-Tedesco. — Ugyanazt jelentik

a következő, azonos töből származó szók is: *mischianza*, *mischia-mento* 1766: VENERONI i. m. — Az olasz *miscuglio*, *mescuglio* szónak átvitt jelentése is van: „*Miscuglio*, ein Gemengsel, Mischerey; *Verfälschung*“ [én emeltem ki] 1802: ANTONINI i. m. — MELZI olasz-francia szótára a következőképpen értelmezi „*Miscuglio*, ou *Mescuglio*, Mélange [‘keverék’]. || Ripopée [‘pancs, rossz bor’] || fig. Mélange [átvitt értelemben: ‘keverés’]. || Gâchis [‘zürzavar, kellemetlen ügy’], brouillamini [‘zavar, perpatvar’].“ 1917: MELZI, *Nuovo Dizionario Italiano-Francese*.

Az újlatin és hazai latin *misculantia* szó az újlatin *misculo* igéből származik. Legrégibb adatunk 1774-ből való: „*Misculo*, vermischen“ (KIRSCHLIUS, *Äbvnatissimvm Cornvcoptae Lingvae Lat. et Germ. selectvm*). — Ennek az újlatin *misculare* igének olasz folytatása: „*Mescolare*, mêler“; alakváltozatai: „*Mescugliare*, mêlanger, vermischen, miscere“, *miscugliare, vö. „*Miscuglio*, mélange“; valamennyi adat 1766: VENERONI i. m. — Amint látjuk, *i*-s olasz alakok is vannak, tehát olasz-magyar egyeztetés esetén is szükségtelen volna *e* > *i* változást feltenni. Egyébként az 1. jelentésű olasz, hazai latin és magyar alakok viszonyát és a jelentésfejlődést csak további adatok alapján lehet tisztázni.

Az eddig ki nem mutatott hazai latin *misculo* igéből származik a magyar *miskulál* ige. Jelentései: 1. ‘kever, kotyvaszt’ 1899: KALMÁR—SIMONYI i. m.; 1928: TOLNAI i. m.; 1936: HOROVITZ i. m.; 2. ‘mesterkedik, machinál’ 1901: valószínűleg idevaló a Nyr. XXX, 391 a kolozsmegyei Gyaluról közölt népnyelvi adat; 1920: Gyula, saj. gy.; 1928: TOLNAI i. m.

A székely *meg-miskulál* ‘rászed’ szót (MTsz., id. MNy. XLVI, 141) R. PRIKKEL MARIÁN (NyK. XXIX, 338) a latin *misceo* ige *miscui* alakjából származtatta. A latin *misceo* igéből azonban csak *miscéál* lehet a magyarban, vö. *immisceál* ‘bekever, beleelegyedik’ 1865: BABOS i. m. A *miskulál* a *miskulál* alakváltozata. Erre mutat az ugyancsak székely *miskuvál*, *miskuváncija* alakváltozat is, ahol a -*v*- nyílvánvalóan hiatustöltő hang: „Addig *miskuvált* [‘csalafintáskodott’], míg megnyerte a pert.“ | „Nem hiszek én neked. Félek, hogy ebben nagy *miskuváncija* [‘csalás, fondorlat’] van.“ (Mindkét adat az Udvarhely megyei Firtosváraljáról, JÓZSEF DEZSŐ tanár közlése.)

IMPLÓM JÓZSEF.

Hajdan. A szó jelentései: 1. ‘aliquando, interim, einmal, mitunter’; 2. ‘quondam, olim, vor diesem, vor Zeiten, weiland, ehemals’ (NySz.); van harmadik ‘egykor, a jövőben’ jelentése is: „De oltárt szívében Létának szentele, Remélvén, hogy *hajdan* találkozik vele“ Perecsényiből 1800. (MNy. VII, 451). Szavunkat BUGÁT (MNy. XXXIV, 143) a *hajnal* szó tövéből valónak magyarázza. HUNFALVY (NyK. IV, 127) csak annyit mond róla, hogy a *ha* határozószó származéka. CzF. szerint a szó ebből lett: *ha-időn*, de ezt a magyarázatot BUDENZ (MUSz. 607) helytelennek tartja. HORGER (MNy. XXXVII, 43) szerint szavunk *ha-idén*-ből lett. RAMSTEDT (JSFOu. XXXVIII, 1: 19) a török *kajdan* ‘woher’ szóból származtatja, de ezt GOMBÓCZ (MNy. XX, 174) elfogadhatatlannak tartja, s hozzáfűzi, hogy az alapszó itt kétségtelenül a *ha* időhatározó szó. BÁRCZI, SzófSz. szerint is a *ha* családjába tartozik a szó, de megjegyzi, hogy képzésmódja nem világos.

A *hajdan* alapszáva, amint többen is mondták már, kétségtelenül a *ha* 'mikor' jelentésű időhatározó szó. 'Egykor' jelentése olyanféle kapcsolatban keletkezhett, mint a *Mikor volt az!* 'régén volt az!' mondatban a *mikor* időhatározó szónak.

A szó belsejében levő *-j* elem azonos az *-i* melléknévképzővel, amint már BEKE (Nyr. LXXI, 73) helyesen meglátta, de bővebben nem fejtette ki felfogását. Az *-i* melléknévképzővel a *ha* alapszó *hai* lett, s ez megvan ma is a *néhai* szóban. s megvan a régi nyelvi *haj-régi*, voltaképen **hai-régi* 'egykori-régi' szavunkban is. Ezt a *haj-régi* szót RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN (MNy. III, 279) helytelenül a *haj!* indulatszóból magyarázza. Volt ennek a **hai* szónak *-ba'* (= *-ban*) ragos alakja is: **haiba'* (mint *akkoriba'*, *nemrégibe'*, *egyszeribe'*), **háiba* a *ha* szó *-a*-jának olyan megnyúlásával, mint a *ma* szóból *mai* és *mái*. Ez a **haiba*, **háiba* nem őrződött meg, de téves népetimológiával megmaradt mint játszi ikerszó: *hai-bai* KASSAI: *háji-báji* SzD.; Sopron m. Magylózs (MNy. III, 279, Nyr. XXXIII, 419). A *hai-bai*, *háji-báji* (*ha* + *-i* melléknévképző + *-ba'* határozórag + *-i* melléknévképző) félreértés következtében a *csiga-biga*, *tarka-barka*-féle ikerszók csoportjába került.

A *hajdan* *-d* elemét legegyszerűbb volna határozóragnak magyaráznunk, s itt első sorban az *ide*, *odu* névmási eredetű határozószók *-d* elemével azonosíthatnók. Ez a *-d* azonban a finn *sinne* 'oda', *tänne* 'ide' *-nn* (<: **-nt*) elemével együtt nem határozórag, hanem névmásképző (BEKE: Nyr. LV, 32). — Van a moksa-mordvin nyelvben egy *-ndä* időhatározói rag: *talândä* 'télén' <: *talä* 'tél', *kizândä* 'nyáron': *kizä* 'nyár' stb., s ez kitűnően egyeznék is a *hajdan* *-d* elemével. De már gyanússá tenné az egyeztetést az a tény is, hogy ez az *-ndä* rag csak a moksa-mordvinban van meg (az erzá-mordvinban 'télén' így van: *felna*, *-na* időhatározó raggal). BEKE (NyK. XL, 464) már régebben utalt arra, hogy a moksa-mordvin *talândä*, *kizândä* szóalakokban a *-d* ablativus-ragot kell keresnünk, s igaza is van. Az *-n* elem azonos a genitívusi *-n* raggal. Ezt igazolják a *šemb'ë* 'összes' szónak ilyen származékai, mint *šembân ofšu* (genitívusi *-n* raggal), *šembâdä ofšu* (ablatívusi *-da* raggal) s a két szóalak keveredésével *šembândä ofšu* 'legnagyobb' (l. NyK. XLVIII, 121–2). Ugyanígy keletkezett a *talândä*, *kizândä* is *-n* genitívusi és *-dä* ablatívusi raggal, vagyis ez a moksa-mordvin *-ndä* rag nem ősi finnugor örökség, hanem újabb alakulás. — Nem marad más hátra, mint hogy a *hajdan* szó *d* elemét a magyar nyelvben keressük. Meg is találhatjuk. A *-d* kicsinyítő képzőnek van 'féle' jelentése is: *apród* 'apró-féle', *gyöngéd* 'gyöngye-féle', *édesden* 'édes-féle módon', képzőismétléssel *kisded* 'kicsi-féle', *kerekded* 'kerek-féle'. A *hajdan* szó *hajd-* (voltaképen **haid-*) részének jelentése tehát 'egykori-féle', s az *-an* határozórag hozzájárulásával lett szavunk *hajdan* alakúvá.

Hangtani szempontból levezethető a HORGER-féle magyarázat is *ha-idén*-ből, de talán valószínűbb a most elmondott elemzés, mert a *néhai*, *haj-régi* (**hai-régi*), **haiba'*, **háiba'*, illetőleg *hai-bai*, *háji-báji* szóalakok azt igazolják, hogy a *hajdan* szó *-j* eleme azonos az *-i* melléknévképzővel.

JUHÁSZ JENŐ.

Humor. A NySz. a *humor*-nak hat adatát közli, a legrégebbit 'Saft, Flüssigkeiten', a többi 'Laune' jelentéssel.

Szavunk a latin *humor* 'Feuchtigkeiten' — alkalmasint közvetlen — átvétele. WALDE, LatEtWb.² szerint a szó eredeti alakja *umor*; a járulékhang a *humus* analógiás hatására fejlődött. A latin szót s jelentését átvette a XII. században a francia (GAMILLSCHEG, FrzEtWb.), a XVI. században a német (GRIMM IV/2, 1905); az angolba az ó-franciából került (SKEAT, EtDict.). Első magyar adata 1652-ből való (NySz.).

Galenus tanítása szerint az emberi szervezet négy nedve dönti el a testi és a lelki állapot mineműségét. A középkori orvosi tudomány a négy nedvet jelölte a *humor*-ral. Ez szavunk első jelentésbővülése. Mivel pedig azt tartották, hogy az ember jellemét ezek a nedvek határozzák meg, a XVI. század végén — második jelentésbővülésként — a 'Temperament, Charakter' jelentést kapta (KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹). A XVIII. század elején formálódott ki a 'Stimmung, Laune' jelentés, vagyis a harmadik jelentésbővülés. FRISCH, FrzWb. 1719-ben így értelmezi a francia *humeur*-t: „Feuchtigkeiten, natürliche Art d. Geblüts, d. Wesen u. Natur eines Menschen; Sinn, Begierden, Wille, Weise, Lust“. A szótár német része nem ismeri szavunkat. A XVI. század óta kimutatható a francia *humoriste*-nak 'übelalunig' jelentése (GAMILLSCHEG: i. h.).

Az új fogalom — immár a negyedik jelentésbővülés — a XVIII. század második harmadában, Angliában alakult ki. De még Lessing a *humor*-t 'Laune'-val jelölte, Goethe meg 'Laune' értelemben jó s rossz *humor*-ról írt. VOLKELT, System der Ästhetik II, 532—3 a *humor* lényegét ekként állapítja meg: „... die Bewusstseinshaltung des Weltgeschehens der entscheidende Zug [des Humors]... Der in dem Humor waltende Erkenntnistrieb richtet sich zunächst auf die Scheinwerte des Lebens“. A középkornak meg a XVI—XVII. századnak életszemlélete nem ismerte — egyes kivételek ellenére — a *humor*-nak ezt a fogalmát. Az új műfaj tehát Angliából indult hódító útjára, ám elkerülte a román népeket; a román népek irodalma alig ismeri a *humor*-t. RIGUTINI—BULLE még 1922-ben megállapítja szavunkról, hogy „verstehen die Italiener das Wort nicht recht, da sie den eigentlichen Humor nicht haben“. A német irodalomban 1730-ban Hagedorn szólaltatta meg az új *humor*-t (KLUGE—GÖTZE: i. h.). Nálunk meglepő korán vert gyökeret az új irodalmi műfaj: Mikes meg Gvadányi a *humor* első képviselői.

Ha ezek után a NySz. adatait vizsgáljuk, azt látjuk, hogy csak az első adat jelentésmegállapítása helyes, vagyis az 1652-i Bécsi Kalendárium „megrodhat *Humorok* vagy neduességek“ 'Saft, Flüssigkeiten' jelentése. Téves azonban a további öt idézet 'Laune' jelentésadása. Ez a jelentés csak a XIX. századból mutatható ki nyelvünkben. Matkó 1668-ból való alábbi mondásában: „a Sörgyűrő orrában *humora* szerint való szagot indicsak“ szavunknak 'Saft, Flüssigkeiten' a jelentése. A többi adat jelentése pedig — a második jelentésbővüléssel azonosan — 'Temperament, Charakter'. Ez a jelentés az alábbi négy adatra vonatkozik. Kemény János (1657—1658): „az Scythiából kijött régi magyarok közül truncus levén az akkori vad *humor* és nevezetek szerint...“, majd: „...mindazáltal olaszos és egyéb idegen nemzetek conversatiojában nevelvén az magyar *humor* is corumpáltatott benne“. „Sőt az török *humor*

szerint való ratio is azt dictálja“ (MonOkm. VI, 371; a kimutatott helyen nem akadtam rá). A m a d é L á s z l ó: „Ezt tegye, Szenvedje Kinek tetszik: Nékem nem *humorom* És nem lesz szokásom Így hódolni“ (Vers. 13). Ugyanezt a jelentést állapíthatjuk meg a II. R á k ó c z i F e r e n c nek BARTAL kimutatta önéletrajzi adatában: „...quam propter *humoris* et morum contrarietatem et inordinatam vivendi methodum...“.

Szótári irodalmunk CALEPINUSTÓL WAGNER Phraseológiájának 1822-i kiadásáig a latin szónak csupán 'nedvesség, nedv' jelentését ismeri. Kivétel számba megy az 1807-i Baranyai Tiszti Szótár: itt a 'Laune, kedv' jelentést találjuk. FOGARASI 1833-i Műszókönyvétől kezdve valamennyi szótárunk 'Laune, kedv, szeszély' jelentéssel mutatja ki a latin szót. A Magyar Tudós Társaság 1834-i Philosophiai Műszótára szerint *humor* '(a testben) nedv; (a lélekben) kedv, szeszély kedvélly, kedvsszeszenés...', *humorista* 'kedvmester, kedvűző', *humorismus* 'amit a magyar jó és rossz kedvnek mond, mások azt így mondják: gute u. böse Laune, bonne et mauvaise humeur, good and ill humour'.

A *szeszély* szóról ezt mondja D ö b r e n t e i (NyÚSz.): „Az angol *humorban* majd élc perceg, majd kesernyesség, miként *szesze* tartja ezért is nevezé ezt a magyarban gróf Dessewffy József *szeszélynek*“. Dessewffy adata 1847-ből való (NyÚSz.), de, miként főntebb láttuk, a *szeszély* már 1833-ban a *humor* egyértékese. A Magyar Tudós Társaság 1847-i Törvénytudományi Műszótára is FOGARASINAK tulajdonítja a *humor* 'szeszély, kedv' jelentésének meghatározását. A *szeszély* elég sokáig volt a *humor* egyértékese. Még CzF. is így állapítja meg a *szeszély* három fogalmának egyikét: „Alkalmas szó azon fogalom kifejezésére is, melynek *humor* a neve, azaz derült vidám kedélyi tehetség, melynél fogva valaki a dolgokat nem a szokott, hanem új, sőt céljához képest fonák oldalról fogja föl és terjeszti elé“. KLUGE—GÖTZE (i. m.) szerint a német *Laune*, a francia *les lunes*, az olasz *luna*, az angol *lune* — vagyis a *szeszély* egyértékesei — a 'Mond' jelentésű latin *luna* szónak az átvételei. Ezeknek az átvételeknek 'Zeit des Mondwechsels' volt az eredeti jelentésük, később kapták a 'wechselnde Gemütsstimmung' jelentést, mégpedig azért, mert a középkor asztrológiájának tanítása szerint a hold-változás befolyásolja az ember hangulatát. Így lett az asztrológia szava a Galenus elmélete szerint a testi és lelki állapotot meghatározó nedvek *humor-jának* kifejezője.

Meghonosodott szavunkat először az 1858-i Német-magyar Tudományos Műszótár szótározta, mégpedig ilyképen: „Humor: 'humor, nedély' | Humorist: 'humorista, humoros v. nedélyes író' | Humoristik: 'humorság, humorosság, nedélyesség' | Humoristisch: 'humoros, nedélyes, humorosan, nedélyesen'“.¹

Nyelvünkben is megvan tehát a *humor* 'Feuchtigkeit' alapjelentésének más nyelvekben kialakult mind a négy jelentésbővülése.

A MTsz. ezt a három adatot mutatja ki a népnyelvből: Tokaj „Az annya *humorja* van benne: anyjára ütött“ (Nyr. XX, 238); Göcsej: „...akkor már jó *hámorba* (:humorba) vót!“ (Nyr. VII,

¹ A *nedély-t* Szemere Pál alkotta a *humor* egyértékesekeként a *kedély* mintájára (NyÚSz.).

131); Csallóköz: „kutya *húnyorú* ember: kutya természetű ember“. A népnyelvi adatok szavunk régi 'Charakter' és 'Laune' jelentését tükrözik vissza.

A német 1700 körül, francia hatásra, elvetette az első szótag latinos hangsúlyozását (PAUL, DWb.³) az utolsó szótagra téve át a hangsúlyt. A német hangalakból indul ki az 1858-i első magyar szótározás *humor* hangteste. A Magyar Helyesírás Szabályai mind- ezideig a latin szónak megfelelő *humor* (de: *humorista*, *humoreszk*) hangalakot mutatta ki, s csak az 1940-i 8. kiadásban találjuk a *humor* hangalakot.

Jubileum, A NySz. csak a 'cum annuis praebendis dimitto; in den Ruhestand versetzen' jelentésű *jubilál* igét ismeri; 1759—1767-ből idéz két adatot.

Új adatot találunk Károli bibliájának 1660-i kiadásában, a váradi bibliában. Itt Mózes III. könyvének 25: 10. versét az alábbi magyarázat egészíti ki: „Ezt azért mondja, mert a' *Jubileus* esztendő előfordulván. . .“. A bibliának hivatkozott verse — mai szövegében — ekképen szól: „És szenteljétek meg az ötvenedik esztendőt, és hirdessetek szabadságot a földön, annak minden lakójának; kürtölésnek esztendeje legyen ez néktek, és kapja vissza kiki az ő birtokát, és térjen vissza kiki az ő nemzetségéhez“.

A *jubileus* a héber *jōbēl* 'Widder (horn)' szóra vezethető vissza (LOKOTSCH, OrientEtWb. 959; PAUL, EtWb.³). WALDE, LatEtWb.³ szerint a héber szónak a görög ιουβηλαιος meg a latin *iubilaerus* a megfelelője. WALDE és PAUL (i. h.) megállapította, hogy a 'jauchze, jodle' jelentésű régebbi latin *iubilo* nem rokona a *iubilaerus* szónak. Amde később a *iubilaerus* a másik szó jelentésének hatása alatt a 'Jubelzeit' jelentést kapta (WALDE: i. h.). Szavunk második, 'jauchze, jodle' jelentése is megvan az új-latin nyelvekben; ó-francia közvetítéssel, 1250 körül, bekerült a németbe (KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹), s ma is él ezekben a nyelvekben, akárcsak az angolban, a svédben stb. Az egyházi zenének *iubilus*, *iubilatio* kifejezése a *iubilo* származéka.

CALEPINUS 567 a *iubilatus* egyértékeseként a 'paraszt kiáltás' (így!) jelentést mutatja ki. Ennek a különös jelentésnek magyarázatát megtaláljuk WALDENÁL (i. h.). Azt mondja ugyanis WALDE, hogy a *iubilo* 'jauchze, jodle' jelentését kiváltképpen vincellérekre, vadászokra vonatkoztatva használták. A *iubilo*-nak tehát nyelvünkben is megvolt az egyértékese.

Az egyház VIII. Bonifácus pápa alatt, 1300-ban, átvette a búcsú hirdetésének kifejezéséül a reformáció megindulásában nagy jelentőségű *jubileumi év* fogalmát. — BARTAL kimutatja a 'búcsúév' jelentésű *iubilaeum* szót („Verum cum ipsis et *jubileum* promissum sit . . .“). Mátyás király egyik levelében.

Szavunkat először LIKVÁNDI, EgyhSzót. 1802. szótározta. Nála *jubilaeum* jelentése: *jubiléomi búcsú*, *jubiléomos esztendő*.

A NySz. idézte XVIII. századi 'in den Ruhestand versetzen' jelentésű *jubilál*, úgy látszik, szintén az egyház nyelvéből került be mind a németbe, mind nyelvünkbe, akárcsak az azonos jelentésű *emerítál*. LIKVÁNDI i. m. szerint *jubilare* jelentése 'tisztiből, hivatalából valakit fölszabadítani, nyugalomra tenni'.

A *jubileum* 'ünnepi évforduló, ünneplés' jelentésű használata új keletű. A Tzs. még nem ismeri. Itt a német *Jubiläum* jelentése 'százados ünnep, öröme', az 1854-i Idegen Szavak Tárában pedig *jubilaeum* 'század ünnep'. Mai jelentésében először KELEMEN BÉLA szótározta.

Szavunknak tehát négy jelentését találjuk nyelvünkben: 1. 'ótestamentumi ötvenéves ünnep'; 2. 'egyházi búcsú'; 3. 'hivatali állásból nyugalomba vonulás'; 4. 'ünnepi évforduló, ünneplés'.

Komisz. BÁRCZI, SzófSz. szerint szavunk első előfordulása JUHÁSZ JENŐNEK (MNY. XXVI, 333) Tolcsva község kéziratos jegyzőkönyvéből való 1837-i adata: „*Comis* laibliba“. A MTsz. egy adatot ismer: *komisz* 'durva parasztság' Komárom megye. — MELICH, DLw. szavunk jelentését így jelöli meg: 'schlecht, grob', ellentétben a jobb 'extra' minőséggel (*Extramontur* stb.). BALASSA (Nyr. XLVII, 44) a *komisz* jelentésfejlődésének megismétlődését látja a *hadi* minőségjelentő használatában.

Kimutathatunk azonban régebbi adatot is. A Magyar. Merkurius 1795-i évfolyamában (1001. l.) az alábbi olvasható: „Tsupa *komiz*-kenyér . . . mellett, a leg nagyobb strapátziák között élték-el egyik napot a' másik után“. A múlt század közepéről több adatot idézhettek. Vas Gereben IX, 338 ezt írja 1856-ban: „Bizony *komisz* az ilyenadtának a feje . . . ez az, aki a prófuntokat komendirozza“. Jókainál XVIII, 55 (1894-i kiad.) ugyancsak 1856-ban az alábbi találjuk: „Rendesen . . . négy-öt napon át folytatott egy tányér árpakásaleves s négy lat *komiszkenyér* úgy kigyógyította az infit . . .“. Jókainál egyébként 1863-ban, 1872-ben és 1878-ban is előfordul szavunk.¹

A *komisz* a latin *commissio*-ból származó német *Commission* > *Commiss* átvétele. — HEYSE, FdWb.⁵ 1827-i kiadásában *Commissariat* 'Heeresverpflegsamt einer Armee', *Commiss* 'nur in Zstzgen gebräuchlich von Dingen, deren Verfertigung u. Lieferung in Menge anderen aufgetragen wird, z. B. *Commissbrot* 'Soldatenbrot, Feldbrot', *Commisshemde* 'Soldatenhemde' etz.'. — SCHMELLER I, 1246 és GRIMM V, 1681 adatainál bőszegesebb tájékoztatást kapunk SCHULZ—BASLERTŐL (FdWb.). Azt mondja SCHULZ—BASLER, hogy a *Kommiss* szó ma csak a *beim Kommiss* 'im Dienst als Soldat' szólásban és összetételekben (főleg *Kommissbrot*) él, s hogy voltaképen a 'Vorrat von Unterhaltungsmitteln eines Heeres' régi jelölése; továbbá, hogy a régi adatok szerint az 'Auftrag' jelentésű *Kommission*-ból rövidült *Kommiss* mindenekelőtt a lakosságnak szóló 'Auftrag' a hadsereg szükségletének szállítására; végül hogy később az összegyűjtött 'Vorrat'-ot jelentette a szó. SCHULZ—BASLER a régi adatok egész sorát mutatja ki: *Kommissbrot* 1552., *Kommissmetzger* 1555., *Kommissordnung* 1564., *Kommissplatz* 1589., *Kommissregister* 1589., *Kommissdiener* 1608., *Kommissack* 1613., *Kommissmeister* 1625., *Kommisshafer* 1641., *Kommissheu* 1652., *Kommissfutter* 1652., *Kommissgelder* 1664., *Kommissschreiber* 1681., *Kommisshure* 1702., *Kommissschneider* 1778., *Kommissrock* 1778.

Nyelvünknek két legrégebbi, 1795-i és 1837-i adatában a *komiz*, *comis* kétségtelenül a német szó eredeti jelentését érzékelteti.

¹ Adataim a Nagy Szótár cédulaanyagából valók.

A *komisz* pejoratív jelentését az átadó nyelv nem ismeri. Nyelvünkben fejlődött ki, úgy látszik, a múlt század közepe táján. — Szótárainkba később kapott bebocsátást szavunk. Első szótározása 1899-ből, SIMONYI—BALASSÁTÓL való: *komisz* 'schlecht, niederträchtig, miserabel', *komiszkenyér* 'Kommissbrot'. Szavunk 'schlecht, grob' jelentése tehát új jelentésárnyalattal bővült. A német szót azonban megtaláljuk az 1835-i Tzs.-ban, magyar szótárban való első előfordulásként: *Commissbrot* 'katonakenyér'. Így vagy 'prófund' jelentéssel él aztán későbbi szótárainkban. Dr. PICHLER FERENCNEK Pesten, 1844-ben megjelent Fremdwörterbuchjában a *Commiss* szóról ez olvasható: „In Zstg. zeigt es an, dass jemand mit d. Besorgung d. betreffenden Gegenstände in grösserer Menge beauftragt worden sei, z. B. *Commissbrot*, *Commisshemde*... *Commissbrot* 'Soldatenbrot', *Commisshemde* 'Soldatenhemde'. FOGARASINAK az új szavakat tartalmazó 1845-i Segédszótárában *comiss* jelentése 'aljas, hitvány'. Mivel a német nem ismeri a lefokozó jelentést, alkalmasint immár a nyelvünkben végbement jelentésmódosulással állunk szemben: magyar hatásra vall a német helyesírással ellenkező szóalak is (rövid *m*). Ugyanezt a hatást tükrözi FOGARASI 1860-i szótárában a *Commissbrot* alatti utalás a *Comissbrot* címszóra. Említést érdemel az is, hogy FARKAS ELEK 1857-i szótárában *Commissfahrer* jelentése 'kalóz, kalózhajó, tengeri rabló'. Mivel a német nem ismeri ezt a jelentést, nyelvünkben kellett kifejlődni. A régi katonai műszótárak, KISS KÁROLY (1843.) és MÁTYUS UZOR (1868.) nem ismerik szavunkat a német-magyar részben sem.

Megtaláljuk a régiségben is a *Kommissbrot* megfelelőjét. MURMELIUSNÁL (2093) *panis militaris* 'Wytezy kener', CALEPINUSNÁL (141) pedig *buccellatum* 'tábori kenyér'.

Adataink azt mutatják, hogy a sok német *Kommiss*-összetételű, katonai jelentésű fogalomból mindössze kettő, a *komiszkenyér* meg a *komisz lajbli* került be nyelvünkbe, mégpedig az eredeti jelentéssel. Az új képzésekben: *komiszruha*, *komiszgutya* stb. már a nyelvünkben létrejött pejoratív jelentésváltozás nyilvánul meg.

LOVÁNYI GYULA.

Derelye. Első említése 1786-ból Faludinál: „A szalonnát, ha egyre füstölök is, nem válik belőle *derelye*“ (NySz.). A XVIII—XIX. század fordulója körül leginkább *derellye*, *derejje* alakban használják (l. EtSz.), de a MTsz. is ismer *derelle*, *derellye* változatokat. Úgy látszik tehát, hogy ez a kettőztetett mássalhangzós alak az eredetibb. Vannak *ë*-vel és *ö*-vel ejtett változatai is (EtSz.).

De mi is az a *derelye*? Kapros túróval, krumplival, de legáltalánosabban és leginkább szilvalekvárral töltött *rombusz* alakú tészta: *lekváros derelye*. Van *hagymás* és *tiüds derelye* (másképp *tiüds táska*) is, de ezek csak levesbe valók. A *restderelye* vagy ejtés szerint *rezsderelye* édesanyám szerint túrósgombóc, s olyan elnevezés, mint az ugyancsak tőle hallott *lustamézes*, ami szintén azt jelenti, hogy az igazinál gyorsabban, könnyebben elkészíthető (l. Nyr. XLIV, 232, MNy. XXX, 250, SzamSz.). A *derelye* úgy készül, hogy a kisodrott tésztára lekvárhalmocskákat stb. tesznek, majd ezt a másik kinyújtott tésztalevéllal lefödik. A tésztába zárt kupacokat derelyemetszővel vágják szét, különítik el egymástól, mégpedig úgy, hogy az egyik metszési vonal a másikra nem merőlegesen, hanem bizonyos

szög alatt esik: így keletkezik a két egymásnak talppal fordított háromszöget mutató *rombusz* alak.

Szerintem a *dereglye* szóval azonos, azonban elszakadt tőle és mind hangalakban, mind jelentésben önállósult. Az először SzD.-tól adatolt *dereglye* eredete nincs tisztázva (vö. EtSz., SzófSz.; én később kifejtendő nézetem szerint szláv eredetűnek gondolom).

Az, hogy tésztafélét valamilyen hozzá hasonló alakról vagy tárgyról neveznek el, nem ismeretlen nyelvészeink és néprajzosaink előtt. Így pl. *madár*-nak nevezzük és nevezik a madáralakúra sütött vakarót (MNY. XXXVIII, 388); *szabógallér*-nak hívnak egy tészta-ételt (SIMAI, Végtagokra szedett 126; NYF. XXVI, 25); egy *koldusláb* nevű tésztás ételt említ Mikes Kelemen (LXII. levél); *lepedősarok* 'sodrott, tenyérnyi főtt tészta' (NYF. XXXIV, 43); *ludgősarok* 'tojásos tésztaféle' (BOLLA JÓZSEF, A népi konyhamesterség műszókincse Felsőgörzsönyben 9); *bugyelláris*-nak hívnak alakjáról egy sült tésztát (BOLLA 53); ugyanott van *medvetalp* is (28); *darunyak*, *tészta-sulyom* (NYF. XXVI, 25); a köznyelvben *angyalbogyőrő*, *kockatészta*, *csigatészta* stb. Ilyen magának a *dereglye*-nek is másik népszerű neve: a *barátfül* (MÁRTON 1807.; LESCHKA, Elench. *derellye* al. stb.; I. EtSz. I, 638—9) vagy *barátfüle*. E nevet szintén alakja után vette, amely más kimetszési mód szerint valóban *fül* alakot mutat. Így vágják ki: egy vonalat egyenesen vágnak el, majd a kupacokat félkör alakban kimetszik. A sort újra egyenesre vágják és folytatják a félkörös kimetszést. Ennél a metszésnél kis töltetlen tésztadarabkák maradnak, ezeket szintén belefőzik a többi közé. A Barát: Fráter György *szőrös* (!?) fülével való hasonlóságát és rokonságát (MSzav.) teljesen valószínűtlennek tartom, olyan mesének, mely regényirodalmunk Martinuzzit elhíresítő hatására a XIX. század közepe táján keletkezett. Meg kell jegyeznem, hogy a *barátfüle* Nyr. LXXIV, 217 szerint Jókainál forgácsfánkot, csörögét jelent, és így tudják ezt ma is a vasmegyi Pápocon. Nem lehetetlen, hogy ez az eredeti jelentése. Mindenesetre ennek az alakja is emlékeztethet a fülre.

Támogatja feltevésemet a magyar konyha *sifli* < német *Schiffel* 'hajócska' szava, amely édesanyám szerint *dereglye* alakú (de nem töltött) levestésztát jelent.¹ Valóban hasonlít a csónakhoz. Ezt a *sifli* szót MÁRTONFFY MÁRIA „Német jövevényszavak a magyar konyhaművészetben” című 1944-ben megjelent értekezése a *bröckli*, *cájj*, *fánk*, *kráfli*, *krigli*, *kugli*, *márc*, *must*, *perec*, *ringli*, *sámli* ~ *sámedli*, *stampedli*, *stanicli*, *vekní*, *zsemlye* stb. szókkal együtt nem tárgyalja.² — Pontos megfelelőjét eddig nem találtam, de SCHMELLER,

¹ Ilyen *siflis* díszítés látható hódmezővásárhelyi tálakon: NéprÉrt. XVII, 79.

² A *sifli* szót a népnyelv is ismeri, 'mézeskalács, csusza, barát-füle' jelentéssel főként a Dunántúl, a Kisalföldön és a Palocságban él (MTsz., MNy. IV, 192). Közös mozzanatuk a rombusz- vagy kocka-alakúság. — A tóiban *siflik* 'kockatészta, mézeskalács' (Nyr. XVIII, 216). — A tót szövegi *k*-ra vö. *fáslik* (Nyr. XVIII, 212), *lajblik* (Nyr. XVII, 447). — E szómagyarázat olvasása után PAIS DEZSŐ közölte velem, hogy ő 'vacak, hitvány' értelemben ismeri a *sifli* szót. CZEGLÉDY KÁROLY is hasonló jelentését tudja. Úgy gondolom, hogy ez a jelentésváltozás a hűskedvelő férfi vélekedését fejezi ki a levesben lebegő meg általában a tészták irányában, és eredetileg főként étellel kapcsolatban volt

BayrWb.² szerint „*Schifflein*, Name eines kleinen Gebäcks”, UNGER—KHULL, Steirischer Wortschatz (Graz, 1903.) szerint „*Schiffel*, *Schifferl* 1) viereckiges Holzstückchen, kleines schiefes Viereck, Raute; 2) viereckiges Lebkuchenstück”.

A jelentéstaninál nagyobb nehézséget okoz a *gly*: *ly* hangviszony. A *gly*, *kly*, *bly* stb., illetőleg *gj*, *kj*, *bj* stb. hangkapcsolat nyelvünkben megmarad, nem oldódik fel egy (hosszú) mássalhangzóra: így *boglya*,¹ *máglya*, *fáklya*, *gereblye* stb. Mégis van az ellenkezőjére példánk: *saroglya* ~ N. *sorollya* (Nyr. VII, 39 [ásló al.] után MTsz.), *furuglya* ~ *furullya* ~ *furulya* (l. EtSz., OklSz.), N. *vilia < *viglia* < lat. *vigilia* (NNy. VI, 160). A két szó szétválása annál könnyebben megtörténhetett, mivel egyrészt a gyermeknyelv nehezebb hangkapcsolatokat kerülő irányzatának (törekvésének) is szerepe lehetett benne, másrészt a *dereglye* szóval való összetartozás, összefüggés tudata sem lehetett vagy volt mindig meg, s így a szó hangalakja könnyebben megváltozhatott. Gondoljunk arra, hogy a *dereglye* szót sok helyütt nem ismerik. Így a Szamosháton használják a *derelye* szót, de hiányzik nyelvükből a *dereglye*, amelynek pedig a szomszédos Bereg megyében fekvő Tiszaadonyból 'igen nagy ladik' jelentéssel *deregye* alakváltozatát közölték (Nyr. XXVI, 467; vö. EtSz.). A nem folyómenti vagy vízparti lakosság a tésztának a *c s ó n a k*-alakokkal való kapcsolatát nem érezhette. Végül arra is gondolhatunk, hogy az elválásban részes lehetett a szintén tésztát jelentő és több alakváltozatában a *derelyé*-hez meglehetősen hasonló hangalakú *dödölle* (MTsz.). Ennek 2. jelentése ugyanis 'derelye, barátfüle'. — Ellentmondásban levőnek látszik ezzel egy a csallóközi Bacsfáról közölt gyűjtés, amelyben együtt szerepel *deregle* 'hegyes orrú komp' és *derelle* 'barátfül' (Nyr. XVI, 47). E kettősség talán a köznyelv hatása, de lehetséges, hogy a jelentésmegoszlás nyelvilleg így fejeződött ki.

MIKESY SÁNDOR.

Káburc, habares. A mai magyar nyelv nem ismeri a *káburc* szót; a régi magyar nyelvből is csak egyetlenegy adatot említ a NySz., annak sem lehet megállapítani a jelentését. A NySz.-ban ez olvasható: „*Káburc*: [?] Tíz szók alig találtathatnak, a' melyekben *c* után *s* következne, hanem ha valami tsinált szókban, mint: malacság, *káburc-sár*, kilenc saruk vagy valami e'félékben (Corp-Gramm. 296)”. Az idézett hely Geleji Katona Magyar Grammatikáscskájából való.

Ebből az adatból csakugyan nem lehet megállapítani, hogy mit jelent a *káburc*, hiszen még csak nem is a maga természetes mondatkörnyezetében fordul elő, hanem nyelvtani példaként. Már pedig, ha nem ismerjük egy szó jelentését, nem lehet megfejtetni annak eredetét sem. Az ilyenek megfejtetlenül hevernek mindaddig, míg valami újabb adat meg nem világítja őket.

Ilyen — a *káburc* jelentését megvilágító — adat került eléem Geleji Katonának egy másik művéből, a „Válság titká”-ból a követ-

használatos. Akik a *sifli* szót ilyen értelemben kezdték használni, nyilván nem ismerték, vagy inkább nem ismerték el ezt a köznyelvi szólást: „lekáros derelye — magyarnak ereje”.

¹ A MTsz. Nyr. X, 185 után közölte fejezmegyei *baggya* adatát *baglyá*-nak kell olvasni.

kező helyen: „Mert a' Szent Lélek volt immár a' teremteskor, mint a Mojzes írja Gen. 1. 2. és élesztgette s formálgatta a még dísztelen és rendetlen első materia-t, a' vízvel összevegyeledett földet, a' melly még mint egy híg sár, avagy *kaburcz* olyan vala, hogy azt alkalmatosvá tenné a' külömb-külobb formáknak bevételekre, mint ezt ide feljebb... bővebben Enyedi ellen megforgattam“ (Válts. titk. III, 359).

Azon a fentebbi helyen, melyre Geleji Katona céloz, ezt írja ugyanó: „[a Szent Lélek] fias madár módjára kiterjeszkedvén a' még dísztelen és formátlan s híg földvel-sárral elegy-belegy lévő mély vizeket meleggette, élesztgette és formálgatta legyen, mert azt jegyzi ez az ige az írásban...“ (i. m. III, 277).

A Geleji Katona említett művéből való két idézet összevetéséből kiviláglik, hogy a *kaburcz* a. m. „híg sár“, „híg földvel-sárral elegy-belegy“. Ezért is alkotta ugyanó nyelvtenában ezt a „tsinált szó“-t: *kábure-sár*. A „tsinált szó“ kifejezés az összetételt illeti, nem pedig az előtagot.

Most már megkísérélhetjük e szó rokonságának a megállapítását is.

Mai magyar nyelvünkben nincsen ugyan 'híg sár' jelentésű *kábure*, de van *kubure*. Ennek a jelentése is: 1. 'híg sár, különösen a vályogvetésnél és vályogfal rakásánál használt sár'; 2. 'sárkemence' (MTsz.).

Ebből nemcsak az világlik ki, hogy a *kábure* ~ *kabure* ~ *kubure* azonos jelentésű, és így minden bizonnyal közös eredetű szó, hanem az is, hogy a vályogfalú ház építésének egyik mesterszavával van dolgunk, a *kábure* ~ *kabure* ~ *kubure* egymás hangváltozatai.

De még tovább is mehetünk. Van e szónak még *habarc* ~ *habarcs* hangváltozata is. Ez is: 'vályogvetésnél és vályogfal rakásánál használt sár' (MTsz.), mint a *kubure*, vagyis a *habarc* ~ *habarcs* is mesterszava a vályogfalú ház építésének. Ma már — a házepítés anyagának és technikájának fejlődése következtében — újabb jelentést vett fel ez a szó: mézshabarcsot, más szóval maltért értnek rajta. Ebben a jelentésében általánosan el van terjedve a *habarcs*. Jelent ez a szó még 'híg sár'-t, meg még ezt is teszi: 'összekotyasztott pép vagy kásaféle szegényes étel'; 'tejes vagy mézes keverékes étel'; 'tisztátalan, romda'; 'eszélős' (MTsz.). E jelentéscsoport összefüggése annyira világos, hogy több szót rá vesztegetni nem kell; eredeti jelentése ennek is: 'híg sár'.

De az megemlítendő, hogy a *kábure* ~ *habarc* stb. szókezdő *k* ~ *h*-váltakozása több szavunkon tapasztalható. Bújosdi játékban egyik vidéken *kumni* szokott a kereső, másfelé meg *humni*. Ki a *kumó*? — kérdik Komáromban. — Ki a *humó*? — kérdik Ószentivánon (MTsz.). A halmocskát, dombocskát egyik helyen *komp*-nak mondják, más vidéken *homp*-nak (MTsz.). Ugyanígy van a *kábure* ~ *kabure* mellett *habarc* ~ *habarcs*.

Nyilvánvaló, hogy a *habarc* ~ *habarcs* ~ *kábure* ~ *kabure* ~ *kubure* képzett szó: a végén levő *-c*, *-cs* kicsinyítő képző. A *habarek* is ezt mutatja: 1. 'hamarjában összehabart étel'; 2. 'tejes és ecetes lé, keszőce'; 3. 'híg sár, locs-pocs' (MTsz.). Továbbá a *habar* ige is. A nép nyelvben ez utóbbinak 'kever' és 'hadarva beszél' jelentése

ismeretes. A régi nyelvből a főzés egyik kifejezéseként idézi a NySz., mint ahogy még ma is használatos az *el-habar*, *föl-habar*, *habar* 'összekavar, kanállal összekever, fölkever' jelentéssel. „Míg megforr, addig mind *habard* egy kalánnal“ (Radv. Csal. III, 43, 42 után NySz.).

A *habarék* mellett van *kabarék* ~ *koborék* is 'locs-pocs' értelemben. *Kabar* igét nem tudunk ugyan kimutatni, *kobor* igéről sem tudok, de *koboré* szó van 'híg sár' jelentéssel az Ormányságból (MTsz.), és ez csak -é igenévképzős származék lehet (vö. MÉSZÖLY, A *fattyú* szó eredete: MNy. X, 164).

A 'híg sár' jelentésű *kábure* ~ *kabure* ~ *kubure* ~ *habarc* ~ *habarcs* változatoktól aligha választható el a HERMAN OTTÓ följegyzette 'közeledő égháború' jelentésű *kabarc* Abatúj-Torna megyéből (A magyar pásztorok nyelvkincse 635). Hangalakja a *kabarék*-hoz kapcsolja, képzője a *kábure* ~ *kabure* ~ *kubure* ~ *habarc* ~ *habarcs* szavakéval azonos, jelentését meg ('közeledő égháború') a zivatarral együttjáró locs-pocs magyarázza: ez utóbbi jelentésű szóhoz hozzáfűződhetik a 'közeledő égháború' jelentés: az égháborúval járó zivatarnak locs-pocs, sár a következménye. NYÍRI ANTAL.

A római *castellum* szláv-magyar folytatásai. Ilyen című közleményemhez (MNy. XLV, 107–15) szolgálnak kiegészítésül az alábbiak.

1. J. STANISLAV (Slovenský Juh II [1948.], 269) *Keszthely* nevét JIREČEKRE utalva *Kostel(*u*)-ból származtatja, a hangfejlődés szempontjából pedig párhuzamosnak mondja a Nyitra megyei *Kostolany* helynévnek 1244: *Keztelen* (SZENTPÉTERY, Reg. I, 764) alakjával.

STANISLAV (i. m. I, 265, II, 269) a Tolna megyei *Kesztölc* név eredetijéül *Kostelucu formát jelez. Az Esztergom megyei *Kesztölc* nevét pedig kb. eredeti többes nominativusi *Kostelci* formából vezeti le és nem singularis locativusi formából, ahogy CHALOUPECKÝ gondolta; különben a későbbi névalak szerinte nyilvánvalóan *Kostelec* (STANISLAV hivatkozik MELICHRE).

2. KNEZSA ISTVÁN „A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi emlékek“ című tanulmányában (Magyar Néprajz VI, 18) a zobori 1113-i oklevél „villa *Custolen*“ (1297: „terra *Keztelen*“) adatabeli nevet a latin eredetű nyugati-szláv *kostel*, *kostol*, lengyel *kosciol* 'templom' szó szláv *Kostolyni* melléknévi származékával egyezteteti, de nem fogadja el STANISLAVNAK (I, 299) a dunántúli két *Kesztölc*-cel kapcsolatban kifejezett nézetét, hogy minden helynév, amelyben *kostol* vagy *kostel* rejlik, nyugati-szláv, illetőleg tót eredetű, pl. nem ez a szerbiai *Kostolac* vagy a Turnu-Severinnel szemben fekvő *Kostol* sem. KNEZSA (i. m. 24) szerint az 1113-i oklevélbeli *Costelan* a Nyitra megyei Gimes-Kosztolány és eredetije egy szláv *Kostelane* 'templom emberei' alakulat.

Igen megszívlelni való az a gondolat, amelyre KNEZSA ISTVÁN és BÁRCZI GÉZA egy időben ötlöttek (szóbeli közlésük), hogy a tihanyi alapítólevélbeli magyar *caftelic* vagy *kaztelic* alak a szláv alapszónak egy eredetibb szláv *a*-zó, vagyis a latin formához közelebb álló *kastel formáját mutatja, nem pedig magyar nyelvi *o* > *a* változásnak az esete.

3. Dolgozatomat ismertette VL. ŠMILAUER (Časopis pro moderní filologii XXXIII, 131–2) jelzi, hogy a latin *castellum* utóéletével, illetőleg e szónak szláv vonatkozásaival foglalkozott PETER SKOK (Zschr. f. romanische Philologie LIV. 1934.), amiről sajnos nem volt tudomásom. Skok „Zum Balkanlatein“ című tanulmányában (i. h. 465–8) azt a véleményét nyilvánítja, hogy a dunai limes közelségénél fogva a balkáni latinság sok kifejezést a katonai élet révén a katonai latinságból vehetett át, annál is inkább, mivel a bizánci hadseregben hosszú ideig a latin volt a kommando-nyelv.

A katonai latinságból magyarázza SKOK, hogy a *turris* a Balkánon éppen úgy, mint a rajnai limes vidékén a *turnare* 'forgat' és *burgus* szóktól befolyásolt *turnus* elváltozás fejleményeiben marad fenn, s ez úgy válik érthetővé, ha az ember a római katonaság mozgatható támadó vagy megfigyelő tornyaira gondol. Ezt írja SKOK: „daher rum. *turn* »Befestigungsturm«, ahd. *turn*, afr. auch *torn* (selten) neben *tor*, skr. (kajkavisch und slovenisch, also in den Dialekten, die sich in Pannonien gebildet haben), *türen*, gen. *türna* »Kirchenturm« > ung. *torony*, daher rückentlehnt skr. *tórañ*, gen. *tórña* und *tőron* (Serbien).“ A következő bekezdésben: „Es ist sehr bezeichnend, dass in Dalmatien beide Formen einmal vorhanden waren. Dass *turris* »Teil des Wohnungsgebäudes« bestand, erfahren wir zuerst aus dem dalmatinischen Mittellatein.“ Alább: „*Turris* am Wohnungsgebäude, von welchen die mittellateinischen Belege aus Split und Zadar sprechen, heisst *tūrañ*, gen. *türña* in Cavtat bei Dubrovnik (Zore 22). *Turan* bedeutet auch »Gefängnis« (MAŽURANIĆ, Prinosi 1475). ON. *Turañ* bei Zadar heisst ital. *Torrette*.“ Ezt a magyarázatot nem tartom teljes mértékben megnyugtatónak. Azt el tudom fogadni, hogy a német *turn*-nak valóban egy katonai latinságbeli *turnus* az előzménye. Azonban egészen valószínűtlennek kell nyilvánítanom, hogy a magyar *torony* a Skoktól idézett szerb-horvát nyelvelemből származnék. Íme a magyar szó korai adatai: 1291: „penes quoddam *torn* ad possessionem *Tornalya* alio nomine Kewy constructam“ (ÁrpÚjOkm. X, 55); a 'torony alatti' jelentésű gömörmegeyi helynév 1418, 1427, 1446: *Tornalya* (CSÁNKI I, 148). 1399, 1416: *Tornalia* birtok felmerül Szepesben is (CSÁNKI I, 268). (Vö. PAIS: MNY. XII, 17.) 1324: „Castrum seu Turrem *Symonthurnya* vocatam“ (Oklsz.); 1343–1347, 1346–1380, 1364: „Castrum *Symonthurnya*“; 1359, 1360, 1388, 1397, 1416, 1441, 1446, 1478 stb.: *Symont(h)orny[i]a* Tolna megyében (CSÁNKI III, 405) | 1333: „castra nostra [regis] Strigow et *Chaaktornya*“ (AnjouOkm. III, 31); 1343: „Castra *Chaaktornya* et Sturgow vocata“ (Oklsz.); 1367: „de *Chaaktornya*“ (uo.); 1350, 1351, 1376 stb.: *Chaaktornya* Zala megye Dráva–Mura közti részében (CSÁNKI III, 9); mindezek és mások is várakra és nem templomokra vonatkozó helynevek, amelyeknek előtagja a birtokos személynek a neve, második tagja pedig a 'turris' jelentésű magyar szónak egyes 3. személyű birtokos személyragozott formája. 1358/1365: „Cum loco sessionali wgo *Tornhel*“ (Oklsz.) a. m. 'torony helye'. 1371: „Possessionis *Toron*“ (Oklsz.) | 1413: „venissent ad alium Bercz wgo *Regytoronhel* vocatum“ (Oklsz.) a. m. 'régi torony helye'. A XIV. század végéről — a XV. század elejéről való Besztercei Szőjegyzekben: „Turis: *thoron*“. Az adatok szerint eredetileg *turn* ~ *torn* alakot és 'castrum' jelentést mutató magyar szó világosan a németből való (így BÁRCZI, SzófSz. is), de hogy közép-felnémet,

felnémet *turn*, vagy középnémet, alnémet *torn*-e az eredetije, nem dönthető el. Sőt az is lehetséges, hogy az északnyugati magyarság (Gömör, Szepes) az ottani középnémet bevándorlóktól *torn* formában vette át, a magyarság egyéb részeihez pedig a felnémetből mint *turn* jött, s a két alak utóbb hangtanilag egybe fejlődött. — Hogy az idézett egyszótagú rumén és kétszótagú délszláv szók balkáni latin jövevények-e, vagy pedig a német → magyar nyelv útján a nyugati latinságból jutottak-e az illető nyelvekbe, arra nézve most nem tudok és nem akarok állást foglalni.

A balkáni latinság katonai elemei közül a latin *castellum*-ra viszi vissza SKOK a horvát-szerb helyneveken kívül az idéztük ó-szerb 1253: *kostelb* 'castellum' és a majdnem minden szláv nyelvben meglevő *kostel* szót. Egyszersmind kiemeli a *Viminacium* → 1380: *Kostolac*, ma: *Kostólac* kapcsolat jelentőségét, ahol a szláv -*ac* végződést latin -*aceum* képviselőjének,¹ a *kostol* formát pedig a második szótagbeli *o*-jával trákosított latin *castallu folytatójának tekinti. (Az utóbbira azt jegyzem meg, hogy ha így volna, akkor miként magyarázhatók a szlovák adatokban jelentkező *kostol*-formák.) SKOK azt az észrevételt teszi, hogy a latin *castellum* szót a szlávok a latin katonai nyelv révén a Dunánál ismerhették meg, s hogy az annál inkább lehetséges, mivel a Prokopios-féle helynévjegyzékek bizonyossága szerint a szó ezen a tájékon erősen járatos volt a Justinianustól a birodalmi határ védelmére létesített erődítmények megjelöléseiben.

Örülök, hogy a latin *castellum* és szláv *kostel* viszonya dolgában SKOKkal, a jeles szlavistával tudtomon kívül hasonló véleményre jutottam.

PAIS DEZSŐ.

A Napbaöltözött Asszony. BÁLINT SÁNDOR (Sacra Hungaria. Bp., 1943. 20) szerint ennek a Jelenések Könyve 12: 1. versén alapuló kultusztörténeti ábrázolásnak elnevezése „történelmileg kialakult név hiányában” tőle származik. Téved, mert A r a n y J á n o s Az Elvesztett Alkotmányban (1845-ben) „A napot öltöztetül testére fűzött csodanémberrel” (Összes Versei. Franklin. 569) ír, s hozzá írt jegyzetében közli: „A napba öltözött asszony. Apocalypse.” (I. h. 658, 13. j.) S bár a Szentírás (i. h.) „egy asszony, akinek öltözete volt a nap” formában ismeri ezt a képzetet, a Szent István Társulat kis Újszövetsége (Bp., 1928.) a fejezet címében szintén használja a múltidejű melléknévi igeneves alakot: „A napba öltözött, csillagkoronával ékes asszony” (i. m. 653). E kultikus képzet magyar nevének tehát legalább százesztendősi múltja van.

PÉTER LÁSZLÓ.

Megrázta, mint Krisztus a vargát. Országsgazerte ismert szólás. CSÜRY BÁLINT (SzamSz. I, 559, II, 104) pl. ilyen alakban hozza: *Megrázlak, mint Krisztus a vargát!* — Úgy tudom, eddig nem próbálkoztak magyarázatával. BEKE ÖDÖN kérdezte tőlem eredetét. Ezt — azt hiszem — most megtaláltam. A magyar népmesében Jézus Krisztus és Szent Péter betérnek egy öreg vargához és kérnek tőle valamit enni. Étkezés után távoztukban Jézus a varga három kérésének teljesedését ígéri. „A varga azt kívánta, az elsőt: hogy a lúdaprólé-

¹ SKOK különben megjegyzi, hogy a tőle feltett latin -*aceum* > szláv -*ac* nincs meg az ugyancsak a Duna mellett Negotin kerületében található *Kostol* hely nevében.

kos kása és a fehér czipó az asztaláról soha el ne fogyjon; a másodikat: hogy a kulacsából a bor soha ki ne fogyjon. Ekkor Szent Péter oda ugrik a varga mellé, rángatja a ruháját, súgja neki: 'az örök idvességet! az örök idvességet!' — de a varga nem hallgat rá, hanem a harmadikat azt kívánta: hogy örökké éljen." (MNGy. I, 499.) A varga és az örökélet motívumai miatt helyesen gondoltak arra, hogy a bolygó zsidó mondájának hatásával van itt dolgunk (KÉCSKE-MÉTI ÁRMİN: IMIT Évkönyve. 1896. 319—23; GYÖRGY LAJOS, A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp., 1934. 86). Azt gondolom, lehetett olyan változat, amelyben Krisztus maga rángatja meg a *varga* ruháját, s ebből alakult a címben feltüntetett szólás.

SCHEIBER SÁNDOR.

Fersing. HORGER ANTAL: MNy. XXV, 256 és rá hivatkozva az EtSz. is kimutatta, hogy a címszóul írt, Erdélyszerte ismert tájszó a *felső-ing* elhomályosult összetételből hangzókivetéssel alakult. Az EtSz. a szóra vonatkozó legrégebbi adatot GYARMATHI Vocabulariumából, azaz 1816-ból idézi. — Magam egy századdal előbbi 1717-ből való kolozsvári adattal nyithatom meg a történeti adatok sorát így: „egy bagazia *fersing*“ (Kmita Jánosné jegyzőkönyve).¹ Ugyancsak Kolozsvárról még a következő adatokat ismerem: 1790: „a tarisnyámban tanálá egy rongyos *Fersing*“; 1818: „Also Fejér *Fersing* egy. Egy ujj gyapott karton *Fersing*“ (Hilibi Gál gyűjt., Ádámosi Végh lev.). 1822: „Egy Fejér Gyolts *Fersing*. Egy viseltes Vászón *Fersing* és más Sárga durva *Fersing*“; 1827: „Pujonba én fontam egy *Fersing*ért, és egy rosz ingért“ (E. M. Kolozs m. lt. 7. csomó). — Marosvásárhelyi vagy e környéki szóhasználatot tükröztetnek vissza a következő adatok:² 1790: „adták el ezen ide írt Portékákat . . . Egy fejér *Fersing*et.“ „Egy viseltes Kanavázt *Fersing*“. 1791: Bárdosi György boltbéli portékáinak összeírásában „1 fekete *fersing*“ is szerepel. 1810: Néhai Szathmári Krisztina Farkas Pálné asszony ingóságeltárában „Egy fejér pikét *fersing*“-et is összeírnak. 1817-ben Néhai mézsáros Görög Józsefné Kelemen Sára ingóságai közt „Egy Fejér *Fersing*“, ugyanez évben egy csizmadiáné ruhái közt „Egy Veress kék Csikos Szörös *Fersing*. Egy Fejér virágos karton *Fersing*“, Özv. Szántó Simonffi Józsefné Kovács Zsuzsánna halálálakor pedig „Egy rongyos *Fersing*“ is akad a holmik között. Ugyanez évből más „Egy hitvány Fejér *Fersing*“ és „Egy karton *Fersing*, és egy karton Ruha“ leltári adatban találkozunk e ruhanévvel. 1818: „Egy gyapot gyolts *Fersing*“. 1829: „Egy valisz also *fersing*“. 1846: „Egy fejér *fersing*“. — A marostordai Nyárádszentanna egyik udvarháza gazdasszonyának, Novák Péternének 1832-ből való gazdasszonyi konvenciójából írtam ki ezt az adatot: „Egy Muszuj Csikos *Fersing*“. 1846: „Egy fejér *fersing*“. — A székely nyelvterületről még csak Udvarhelyszékből³ vannak magamnak történeti adataim; íme: „Len-

¹ Adataim mind az Erdélyi Múzeum levéltárának gyűjteményeiből valók. Bocáts alább idézett adatait a Székely Nemzeti Múzeum levéltári anyagából gyűjtötte.

² Az itt következő marosvásárhelyi adatok a Múzeumban őrzött marosvásárhelyi városi levéltár anyagából valók.

³ Az udvarhelyszéki adatokat a Tarcsafalvi Pálffy család leveleiből gyűjtöttem.

gyolts *fersing*“. 1827: „Egy szösz *fersing*“. 1826: „Egy szösz *fersing* . . . kétt ingal“. 1850: „Egy szottes *fersing* fejtőzött siritottel szött“ „Egy szottes *fersing*-nek fejtővel szöve siritettel“. — Néhány érdekes adathoz juttat Cs. BOGÁTS DÉNESnek felhasználás céljából hozzám küldött kéziratos háromszéki történeti tájszógyűjteménye. Ebből a következő adatokat iktathatom ide: Altorja 1779: „Házi Gyoltsból való *Fersling* három“. Kézdivásárhely 1803: „Házi szött *fersing*“, „... egy veres fejtős *fersling*“. Sepsiszentgyörgy 1845: „Hat fejeér valisz *Ferschingek* Urkolással“. Uzon 1848: „14 fejeér *fersing* 100 Rf.“. Felsőcsernáton 1874: „vagyon két fejeér *fersing*“. — Mikor 1824-ben az Alsófehér megyei Fugadon összeírják özvegy Mara Lászlóné br. Bánffi Rozália ruháit, köztük „Egy Gárnéros Gyolts *Fersing*“ is szerepel (Hilibi Gál gyűjt.). — Br. Brukenthal Mihályné br. Wesselényi Anna kelengyéje összeírásában 1832-ben ezt olvasom: „Alsó *fersing* tizenkettő“ (i. h. Brukenthal lev.). — Az Erdélyi Múzeum egyik conscriptiójából 1792-ből jegyztem ki ezt az adatot: „*Fersingre* való Potyolat Tászli“. — Esetleg ide vonható ez az 1783-i, udvarhelyszéki vállalatból kiírt vállalatós-részletben szereplő változat is: „(az az asszony) olyan szeretője volt . . . kinek gyapottas Reklit vagyis *Firis inget* tsináltatott“ (Tarcsafalvi Pálffy lev.).

Az előbbi adatok közül a legrégebbinél, az 1717-ből valónál is több, mint egy évszázaddal korábbi adatom az az egyetlen, amely a *fersing* tájszó hangzókivetés nélküli és *felső* előtagú alakját őrizte meg így: „egy *felseo ing*“; ez egy 1612-ből való kászonszéki forrásban maradt ránk. Minthogy a címszóbeli ruhanévnek az erdélyi népnyelvi területről ismert *fërsing*, *fërsing*, *försing*, de talán a *fëssing* és *fössing* alakja nyilván egy *ferső ing* hangzókivetéssel, az utóbbi kettő még ezen túl hasonulással keletkezett alakjának látszik¹ (csak a Háromszékről egyetlen ismert *fëlsing* alak esetében indulhatunk ki *felső* előtagú kapcsolatból), feltétlenül tekintetbe kell vennünk, hogy az erdélyi régiségben és a mai nyelvjárásokban is gyakran találkozhatni az *alsó*, *első*, *felső*, *tulsó* szók *arsó*, *erső*, *ferső*, *tursó* alakjával. Szinte kizárólagosak ez utóbbi alakok például Kalotaszegen, itt, ahol a ruhafajtának megfigyeléseink szerint ma szintén *fërsing* ~ *fërsing* ~ *fërsing* alakja van. A *fersing* formát tehát nem egy *felső ing, hanem egy *ferső ing kapcsolat további alakulásának kell tekintenünk. Mint a kolozsvári egyetemi Magyar Nyelvtudományi Intézet népnyelvi gyűjtése adataiból látom, valóban a Hunyad megyei Lozsádon a nyáron viselt szoknya neve *fersing*, de ugyanakkor *ferső* is (l. még ugyanitt a *ferszég* szót is. Nyr. XXII, 406). Az Erdély-szerte általános *fersing*-féle adatokból és a csak egy pontról ismert *fëlsing* formából vagy arra következtethetünk, hogy régebben Erdélyben meglehetősen általános lehetett a *felső* melléknév *ferső* alakja, vagy pedig arra, hogy a (*ferső* + *ing* >) *fersing* tájszó olyan vidéken keletkezett, amelyben az *arsó*, *ferső*-féle szóalakok általánosan használtak voltak. Harmadik, kevésbé valószínű feltevés az lehet, hogy a *felső ing* > *fëlsing* változás után a folyékony mássalhangzók cseréjével ment végbe a *fëlsing* > *fersing* változás. Minthogy az erdélyi magyar népnyelvből, sőt előreláthatólag a régiségből is kerülnek még elő *fëlsing* adatok, természetes, hogy az ilyen pontokon csak

¹ A *fëssing* és *fössing* ugyanis lehet egy eredetibb *fëlsing*, illetőleg *fölsing* hasonulással keletkezett alakja is.

egy *felső ing* összetételből alakult *felsing* (~ *fëlsing*) ruhanévről lehet szó.

A történeti adatok között feltűnőnek tarthatjuk az 1779-ből való altorjai *fersling* alakot. Puszta elírásnak tarthatnók, ha elő nem bukkanna egy 1803-ból való kézdivásárhelyi adatban is. Talán ez az alakváltozat az erdélyi régiségben általánosan használt, egyébként német eredetű *ferslóg* 'láda' (EtSz.) hatására keletkezett. A falusi nép ruhatartó helye a láda, és így a ruha eltevése és elővétele alkalmával gyakran kellett együtt említeni a *fersing*-et a *ferslóg*-gal. Az 1845-i *fersching* írásmód a német helyesírást ismerő leíró írásváltozata. A *fersling* és *fersching* írásmód láttán hirtelenjében felvetődik bennem az a gondolat is, hogy mivel a nép és a műveltebb levéltári forrás-szerkesztők, leírók tudatában nyilván teljesen elhomályosultak a *felsing* és még inkább a *fersing* szó eredeti elemei, ezt a két alakváltozatot idegen eredetű szónak tartották. Ezért írhatta idegen helyesírással az egyik forrás szerkesztője a *fersching* írásváltozatot, és ezért kapcsolhatta a népi etimológizálás az idegen (német) eredetűnek érzett *ferslóg*-hoz a *fersling*-et.

A MTsz. szerint a *fërsing* ~ *fëlsing* szó 'szoknya', az EtSz. szerint 'gyolcsszoknya, rokolya' jelentésű. Nincsenek pontos adataink arra nézve, hogy mi különbség van a *szoknya* és a *fersing* között. Lehet vidék, ahol a két szó azonos jelentésű, de kétségtelenül van olyan pont is, ahol különbség van a két szó jelentése között. Gyűjtéseinkből tudjuk, hogy például a Hunyad megyei Lozsádon a *fersing* vagy *ferső* névvel csak a könnyű nyári szoknyát illetik, a téli, melegebb ruhadarab neve szoknya. Gyergyóban a *rokoja* szót váltogatják a *fërsing*-gel, már t. i. ahol ez utóbbi szó ismeretes. A régiségből való adatok ilyen jelzői, illetőleg körülírásai, mint amilyen: *fejér* | *fejér virágos kartan* | *fejtőzött siritöttel szőtt, szöttes* | *fekete* | *gyolcsból való* | *lengyolcs* | *karton* | *gárnéros gyolcs* | *muszuj csikos* | *sárga durva* | *szösz* | *vászon* | *veres fejtős* | *fejér valisz fersing vokolással*, mutatják, hogy régebben az egészen egyszerű kenderszösz szoknyától a díszesen szőtt vagy hímzett anyagból készültig a legkülönbözőbb szoknyafajtát jelölhette a *fersing* szó. Mindenesetre korán elveszthette a szó az erdélyi régiségben a *felső* melléknévvel való etimológiai kapcsolat tudatát. Csak így érthető meg, hogy már 1818-ban *alsó fejér fersing*, 1829-ben *valisz alsó fersing* és 1832-ben *alsófersing* fordul elő különböző leltárakban.

SZABÓ T. ATTILA

NYELVMŰVELÉS.

Helyesírásunk néhány kérdéséről.

1. Közel százhusz éve annak, hogy helyesírásunk ügyével a Magyar Tudományos Akadémia szervezeten és rendszeresen foglalkozik. 1832-ben jelent meg első helyesírási szabályzatunk, mely a „Magyar helyesírás’ és szóragozás’ főbb szabályai” címet viselte. E szabályzat elsőnek vitt bizonyos egyöntetűséget és következetességet a régi magyar helyesírásban uralkodott tarkaság és következetlenség helyébe. Ez időtől kezdve elég sűrű időközökben jelentek meg az első szabályzatnak újabb, javított kiadásai,

melyekben mindig igyekeztek az élő, fejlődő nyelvvel lépést tartani, s az időszerű és észszerű változtatásokat végrehajtani. Közben nagyobb változtatásokra, reformokra is sor került, így például az 1856-i vagy 1922-i kiadásokban. Ma lényegében véve az 1922-ben elfogadott szabályok szerint írunk, s ezekhez alkalmazkodik „A magyar helyesírás szabályai”-nak legújabbban megjelent kilencedik, átdolgozott és bővített kiadása is.

Kétség nem férhet hozzá, hogy helyesírásunk jól van felépítve, és meglehetősen következetes is. Mindamellet az azonban — mint eddig is történt — ezután is szükség lesz javításra, csiszolásra. A nyelvfejlődés következtében ugyanis írásunknak egyes sajátosságai idővel elavulnak, s ezáltal az írás és a beszélt köznyelv között bizonyos szakadék támad.

Mint a gyakorlat mutatja, manapság még elég jól, komolyabb nehézség nélkül tudunk írni az 1922-ben elfogadott szabályok szerint. Ha azonban nem is ütközünk leküzdhetetlen nehézségekbe, tény az, hogy nyelvünk harmincéves fejlődése bizonyos módosítást kíván írásunkban, azonkívül helyesírásunknak nem egy új, eddig még nem szabályozott problémáját veti föl. Tény az is, hogy az 1922-ben elfogadott szabályok némelyike egyszerűsíthető és következetesebbé tehető. Manapság tehát megint abban a fázisában van helyesírásunk, hogy bizonyos változtatásokat tegyünk rajta. A szabályok észszerű módosításának, egyszerűsítésének, vagy ha úgy tetszik: reformjának időszerűségét ma már minden elméleti és gyakorlati helyesírási szakember elismeri.

A magyar helyesírás módosításáról az utóbbi időben elég sok szó esett. Az *ly*-nak *j*-vel való helyettesítéséről és az *i*, *u*, *ü* és *í*, *ú*, *ű* betűk egyöntetű írásáról több cikk jelent meg, s most van megjelenőben a mindinkább elharapózó betűszókkal foglalkozó tanulmány is. Az *ly* és a felső nyelvválású magánhangzók írásának a megváltoztatása kétségtelenül kényes problémája helyesírásunknak, és nagyméretű, komoly változtatásra törekvő reformjavaslat. E javaslatok nem pusztán elméleti kérdések, s így nem csupán az elmélet oldaláról kell eldönteni időszerűségüket.

E két kérdésen kívül azonban helyesírásunknak még több olyan kisebb problémája akad, amelynek az újabb megvizsgálása, s a régi szabályok esetleges módosítása időszerű és könnyen megvalósítható.

E kérdések némelyikét már a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási bizottsága is tárgyalta, egyike-másika pedig a „Magyar helyesírás szabályai” kilencedik kiadásának a készítése során merült fel. Nem árt, ha e problémák a Magyar Nyelv hasábjain írásban is rögzítődnek. — Az alábbiakban röviden sorra veszem ezeket a problémákat, s ahol tudok, megoldási javaslatot is teszek. Megjegyzem még, hogy a cikkek többször lesz szó a köznyelvi kiejtésről, amely bizonyos helyesírási kérdések eldöntésénél elvi jelentőségű. E köznyelvi kiejtés megállapításánál nem csupán a saját nyelvérzékemre támaszkodtam, hanem minden lényeges esetben több beszélő kiejtését vettem figyelembe.

2. Elsőnek az úgynevezett kettős alakok kérdését vizsgáljuk meg. Mai helyesírásunkban igen sok az olyan szóalak, amelyet kétféleképpen is írhatunk, mivel a szabályzat mindkét alak használatát helyesnek, megengedettnek tartja. Sőt nem ritkán olyan esetek is

előfordulnak, hogy egy-egy szót három vagy négyféleképpen írhatunk, pl. *feljebb, följebb, fellebb, föllebb*. Tudott dolog azonban, hogy ezek a kettős, sőt hármas és négyes alakok sok nehézséget okoznak a gyakorlatban. Első sorban a nyomdászok nem kedvelik őket; joggal, mert rengeteg bosszúságot okoznak a szedésben és korrigálásban. De didaktikai szempontból sem helyes a kettős alakok megléte, a változó írásképp ugyanis megzavarja a tanulókat, s hibás analógiákat szül. Ezen okok miatt arra kell tehát törekednünk, hogy a kettős alakokat, — ahol csak lehetséges, — kiküszöböljük helyesírásunkból. — Persze, nem könnyű feladat eldönteni, hogy mely szavakban vihetjük végbe e helyesírási módosítást, s melyekben nem. Irányadó lehet azonban számunkra az, hogy mai helyesírásunk kettős alakjai több típusra oszlanak, s e típusok létjogosultsága nagyon bízós.

Az első csoportba azokat a szavakat sorolhatjuk, amelyeknek a mai köznyelvi kiejtése ingadozó, azaz kétféle köznyelvi kiejtésük is van. Ilyen első sorban a labialis-illabialis alakpárok jó része: *csendes* ~ *csöndes*, *csepeg* ~ *csöpög*, *fel* ~ *föl*, *per* ~ *pör*, *seper* ~ *söpör*, *szeg* ~ *szög* stb. Ilyenek továbbá egyes, felső nyelvtanilag magánhangzót tartalmazó szavak is: *bír* ~ *bír*, *nyíl* ~ *nyíl*, *huny* ~ *hűny*, *kun* ~ *kún*, *mult* ~ *múlt*, *hül* ~ *hül*, *gyűjt* ~ *gyűjt* stb. Világos, hogy az olyan labialis-illabialis alakpárok, amelyek a köznyelvben mindkét alakjukban egyaránt előfordulnak, nem hagyhatók ki helyesírásunkból sem. Ezeknek létjogosultsága az írásban vitán felül áll. A felső nyelvtanilag magánhangzót tartalmazó alakpárok már egyszerűsíthetők lennének úgy, hogy csak az alakpár egyik tagját hagynók érvényben. Az *i*, *u*, *ü* hangokat ugyanis nagyon sok szóban ejtjük ingadozóan (vö. Nyr. LXXIV, 257—67), fölösleges tehát ezt az ingadozást egy pár kiragadott esetben megjelölni.

A kettős alakok második csoportját azok a szavak és szóalakok alkotják, amelyeknek nyelvtörténetünk folyamán két- vagy többféle kiejtésük volt, s e kiejtészváltozatok nyelvújásainkban részben még ma is egymás mellett élnek. A labialis-illabialis alakpároknál ilyenek: *megé* ~ *mögé*, *ser* ~ *sör*, *cserdít* ~ *csördít*, *perkel* ~ *pörkök*, *izen* ~ *üzen*, *kinn* ~ *künn*, *ismer* ~ *üsmer*, *müves* ~ *müves* stb. Ilyenek továbbá a következők is: *ozsonna* ~ *uzsonna*, *nehány* ~ *néhány*, *előljáró* ~ *előljáró*, *ennenmagam* ~ *önmagam*, *önmagunk* ~ *minnenmagunk*, *önmagatok* ~ *tinnenmagatok*, *máshé* ~ *máshová* stb. E csoportba tartoznak a hangzónyújtó ige-tövek alakpárjai: *ad* ~ *ád*, *hagy* ~ *hágy*, *kel* ~ *kél*, *ver* ~ *vér* stb. Ide sorolhatjuk végül a többes 3. személyű birtokos személyraggal ellátott főneveket és főnévi igeneveket is: *ruhájuk* ~ *ruhájok*, *hátuk* ~ *hátok*, *erejük* ~ *erejök*, *látniuk* ~ *látniok*, *elmenniük* ~ *elmenniök*, *kérniük* ~ *kérniök* stb. Ezek a kettős alakok, — mint írásbeli változatok — joggal szerepelhettek a múlt századi helyesírási szabályzatokban. Átvette őket az 1922-ben felülvizsgált szabályzat is, — némelyiküket már kevésbé jogosan. Azóta azonban három évtized telt el, s e kettős alakok még mindig benne vannak helyesírásunkban, holott a mai köznyelvi kiejtés már rég kiküszöbölte őket. Föltétlenül indokoltnak látszik tehát, ha e kettős alakokat helyesírásunkból kirekesztjük úgy, hogy csak a ma a köznyelvben élő változatot hagyjuk meg.

A harmadik csoportba több mesterségesen csinált kettős rövidítés, azonkívül néhány más mondavacsínált kettős szóalak tartozik.

A rövidítések közül ilyenek: *db.* vagy *drb.* (*darab*), *s. k.* vagy *sk.* (*saját kezével*), *u. a.* vagy *ua.* (*ugyanaz*), *u. o.* vagy *uo.* (*ugyanott*), *v. ö.* vagy *vö.* (*vesd össze*) stb. Az etimológiát és a kiejtést egyaránt figyelembe veszik a következő kettős szóalakok: *ép* ~ *épp*, *épen* ~ *éppen*, *másképen* ~ *másképpen*, *tulajdonképen* ~ *tulajdonképpen* stb. — Világos, hogy ezekre a kettős alakokra semmi szükség nincs írásunkban. A rövidítésekben különösképpen megkívántatik az egyöntetűség, és az *éppen* és társai esetében is nagyon hasznos volna, ha csak a mai kiejtéshez igazodó hosszú mássalhangzós alak maradna érvényben.

3. Nem olyan szerteágazó, nagy probléma mint az előbbi, mindenestre azonban érdemes fölvetni az elavult írásmódú szavak kérdését is. Egy néhány magyar szóban ugyanis helyesírásunk mindmáig megőrizte az eredetet feltüntető írást, bár e szavak származása jórészt már teljesen elhomályosult. A *kapzsi*, *lakzi*, *lélekzik*, *mindjárt*, *rögtön*, *éjtszaka* stb. szók kiejtése elűt etimológiájukat feltüntető írásmódjuktól, s éppen ezért helyesírásuk nehézséget jelent. Különösen akkor adódnak problémák, ha egyes szavak ragozott vagy képzett alakját kell leírunk: *lélekeznek*, *lélekeztet* stb. A magyar alapszók túlnyomó részének az írásában nem vesszük tekintetbe az etimológiát, hanem helyesírásunk ezen szavak köznyelvi kiejtését tükrözi. Nincs tehát értelme annak, hogy néhány esetben eltérjünk ettől az elvtől, s nehezen megokolható kivételeket alkalmazzunk. Azt a néhány magyar szót, melynek írásmódja elavult már, könnyen kiküszöbölhetjük azáltal, hogy e szavakat a mai köznyelvi kiejtésük szerint írjuk. E módosítással sem csorbítjuk a magyar helyesírási alapelveket, hiszen éppen a jelenleg érvényben levő helyesírás tartalmaz ez esetben is kivételeket.

4. A meghonosodott idegen szavak magyaros írásmódjával kapcsolatban szintén adódik probléma. Ezekre mai szabályunk a következőket mondja: A nyelvünkben közkeletűeknek, meghonosodottaknak tekinthető idegen szavakat magyarosan, a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk. Csak abban térünk el e szavaknak teljesen magyaros írásától, hogy az idegen *ch* és *x* betűt nem írjuk át, hanem megtartjuk: *technika*, *mechanikus*, *lexikon*, *oxigén* stb. — Kérdés azonban, hogy ilyen kivételre szükség van-e, nem lehetne-e a magyaros írást valóban magyarossá, kivétel nélkülivé tenni. Az *x* betűt a magyarban *ksz*-nek vagy *gz*-nek olvassuk, s a *ch* ejtése is igen közel jár, sőt sok esetben teljesen megegyezik a magyar *h* hanggal. Nem ütköznék tehát különösebb akadályba az, ha a *ch* és *x* betűket ezután *ksz* (*gz* és *h* betűkkel cserélőnk föl; elérnők azonban azt, hogy meghonosodott idegen szavainkat egységesen, kivételektől mentesen tudnók írni, azaz a magyaros írást minden megkötés nélkül tudnók alkalmazni.

Ugyanez a módosítás vonatkozna az idegen nyelvekből újabban átvett keresztnevekre is. *Albrecht* helyett tehát *Albreht*-et, *Félix* helyett *Féliksz*-et lehetne írunk. Az idegen eredetű családneveket és e családnevekből származó közneveket természetesen továbbra is változatlanul hagynók. Ezekben tehát a *ch* és *x* betűk megmaradnának: *Marx*, *marxizmus* stb.

5. Nem megnyugtató mai helyesírásunkban a kótjegyű mássalhangzóra végződő keresztnévek *-val*, *-vel* ragos formáinak az írása sem. Szabályaink kimondják, hogy a családneveket ragozva is csonkítatlanul írjuk: *Madáchcsal*, *Kossuthal*, *Keménynyel* stb.

Ugyane szabály vonatkozik a keresztnevekre is, s e szerint kétjegyű mássalhangzóra végződő keresztnelveink *-val*, *-vel* ragos alakjait így kell írunk: *Károlylyal*, *Mihálylyal*, *Györggygel* stb. — A családneveknek és keresztneveknek ez az egy síkra hozása nem helyénvaló. A magyar családnevek helyesírása ugyanis szigorúan követi a hagyományt, s bizonyos ragozott formákban a családnév hagyományos írásformájának a megváltoztatása megcsonkítása valóban nem kívánatos és nem is kerestülvihető. Keresztnelveinket azonban nem a hagyomány, hanem a mai kiejtés szerint, rendes helyesírási szabályaink szerint írjuk, egyáltalán nem megokolt tehát, hogy néhány kétjegyű mássalhangzóval végződő keresztnelvünk *-val*, *-vel* ragos formájának az esetében eltérjünk az általános írásszabályoktól, s ragaszkodjunk a csonkíthatatlanság elvéhez. A gyakorlat különben eddig sem nagyon vette tekintetbe a hivatalos akadémiai szabályt, s e keresztnevék kérdéses formáit általában így szokták írni: *Károlylyal*, *Mihálylyal*, *Györggygel* stb. A javasolt módosítás, vagyis az, hogy a keresztneveket ne soroljuk a kivételek közé, tehát csak a mindennapi gyakorlatot szentesítenné.

6. A nagy és kis kezdőbetűk írásában is akad néhány probléma. Mai szabályaink szerint a könyvek, költői művek, értekezések, cikkek címét háromféleképpen is írhatjuk: A) Minden lényeges szót nagy kezdőbetűvel írunk akkor, ha a címet kézírással, idézőjelek nélkül írjuk vagy nyomtatásban álló betűkkel szedjük: Az Ember Tragédiája, Buda Halála stb. B) csak az első szót írjuk nagy kezdőbetűvel akkor, ha a címet s kézírásban aláhúzzuk, illetőleg ha a nyomtatásban dőlt betűkkel szedjük: Az ember tragédiája, Buda halála stb. C) A címet idézőjelek közé tehetjük, akkor is csak az első szót kezdjük nagybetűvel: „Az ember tragédiája”, „Buda halála” stb. — A könyvcímek és hasonlóké eme hármas írásmódjának nem sok értelme van. Sokkal helyesebb volna egy világos szabályt adni, amelyet egyöntetűen, könnyen lehetne alkalmazni. A szabály úgy szólna, hogy a könyvek, költői művek, értekezések, cikkek és effélék címében csak az első szót írjuk nagybetűvel, s idézőjelet nem alkalmazunk. Ez az írásmód nem zavarná a megértést, annál is inkább, mivel a cím után folyó szövegben rendszerint ki szoktuk tenni a *című mű* (könyv, vers stb.) vagy *című műve* (könyve, verse stb.) szavakat is.

A mai szabályok alapján a föld geológiai korszakainak neveit nagy kezdőbetűkkel kell írni: *Kréta*, *Jura*, *Miocén*, *Diluvium* stb. Ugyanakkor azonban a történeti korszakok nevét kisbetűvel kezdjük: *kőkorszak*, *bronzkor*, *vaskor*, *ókor*, *középkor* stb. — Ezt a kettősséget is kiküszöbölhetnők oly módon, hogy a geológiai korszakok nevében kis kezdőbetűt használják.

7. Akad javítanivaló a *-tyű*, *-tyű* és *ttyű*, *-ttyű* végű névszók írásában is. Mai helyesírási szabályaink ezzel kapcsolatban a következőket mondják: Ha a *ty* hangot mássalhangzó előzi meg, akkor egy *ty*-t írunk: *fogantyű*, *kopolytű*, *billentyű* stb. Ha azonban a *ty* hang magánhangzóközi helyzetben fordul elő, akkor az írásmód kétféle: A szavak többségében *tty*-t írunk: *dugattyű*, *forgattyű*, *szivattyű*, *nyirettyű* stb. Van azonban néhány kivétel is, melyeknek írásában egy *ty*-t használunk: *csengettyű*, *csörgettyű*, *fergettyű*, *pörgettyű*. E kettősséget a szabályzat alkotói részben nyilván a kiejtésre, részben pedig a szavak etimológiájára alapozták. — Mai köznyelvünkben

azonban már jóval gyakoribb az említett szavak hosszú *tty*-s kiejtése, mely a *dugattyú*-nak és társainak az analógiás hatására terjedt el. E köznyelvi kiejtés hatására a gyakorlatban is általában a *tty*-s írásmód használatos. Indokolt volna tehát a szabály kettősségét megváltoztatni, illetőleg kivételeit eltüntetni, oly módon, hogy hangzóközi helyzetben minden esetben *tty*-t írunk.

8. Az egybeírás és különírás szabályozása legnehezebb kérdése helyesírásunknak, sőt mondhatjuk azt, hogy e kérdésben nem is lehet pontos szabályokat felállítani. Így tehát nem csodálkozhatunk azon, hogy az egybeírás és különírás eseteiben nem egy olyan következetlenség is található, amelyet aligha tudunk kiküszöbölni. Néhány esetben azonban talán lehetne javítani, módosítani e téren is.

Igen kevesen ismerik, és a gyakorlatban még kevesebben alkalmazzák azt a helyesírási szabályt, hogy ha az összetett szavakban az egybeírás folytán két kétjegyű mássalhangzó kerül egymás mellé, akkor mind a két kétjegyű betűt csonkítatlanul kiírjuk: *jegygyűrű*, *nagygyűlés*, *ésszerű*, *jénynyaláb* stb. — A kétjegyű hosszú mássalhangzók írásában meglevő emé kötöttséget minden bizonnyal el lehetne tüntetni, s zökkenő nélkül áttérhetnénk a gyakorlatban már úgyis meglevő *nagygyűlés*, *ésszerű* stb. írásmódra.

Az előbbihez hasonló természetű az a helyesírási szabály is, hogy ha szóösszetétel folytán a szóvégi kettős mássalhangzó után még egy ugyanazon mássalhangzóval kezdődő szó kapcsolódik, akkor az összetett szó két tagja közé kötőjelet teszünk: *sakk-kör*, *balett-táncos*, *ott-tartózkodás* stb. — Ezt a körmönfont írássabályt is ki lehetne küszöbölni, annál is inkább, mivel a ragozott szavakban hasonló esetben csak két mássalhangzót írunk: *jobb: jobbal, jobba, szebb: szebbel, szebbé* stb. Az összetett szavakban is elég volna tehát, ha ilyen esetekben csak két mássalhangzót íránk, és az összetételt szabály szerint egybeírjuk: *vádlottárs*, *ittartózkodás* stb.

Nem kevés zavart, bizonytalanságot okoz helyesírásunkban az a szabály, hogy a határozószóvá fejlődött *az*, *ez* mutató névmást egybeírjuk a névutóval, a névmás *z* nélküli *a*, *e* alakját azonban nem: *azalatt*, *ezelőtt*, *azután*, *ezáltal* stb., de: *a fölött*, *e mögött*, *a nélkül*, *e közben* stb. — E kettősség megszüntetése: a határozószók minden esetben való egybeírása föltétlenül kívánatos. Természetesen továbbra is külön kell írni a névmást és a névutót abban az esetben, ha a névmás határozott rámutatást fejez ki: *az alatt az idő alatt*, *e mellett a fa mellett* stb.

Mai szabályaink szerint nincs meg az összhang az összetett földrajzi tulajdonnevek és a belőlük képzett melléknévek írása között: *Veszprém megye*, de: *veszprémmegyei*, *Király-utca*, de: *királyutcai* stb. — E nehézségen úgy lehetne segíteni, ha az összetett földrajzi tulajdonneveket részint egybe, részint pedig külön írjuk, s a kötőjeles írást általában elhagynók; a belőlük képzett melléknévek egybe- vagy különírását pedig mindig a tulajdonnevek írásához alkalmazzuk: *Veszprém megye: Veszprém megyei*; *Király utca: Király utcai*; *Margithíd: margithídi*; *Gellérthegy: gellérthegyi* stb. — Csak így tudnók kiküszöbölni mai írásunk ilyen furcsaságait: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye*, de: *borsodabaujzemplén-megyei*; vagy *Arany János-utca: Arany János-utcai*, ahol a *János-utca*, *János-utcai* kapcsolatok vannak szorosabbnak feltüntetve,

holott nyilvánvalóan az *Arany János* fogalom áll egyrészről, az *utca, utcai* másrészről.

9. Az elválasztás esetei általában megnyugtatóan vannak rendezve helyesírásunkban. Két szabály körül azonban itt is kérdések vetődnek fel.

Az egyik kérdés az idegen szavak elválasztásával kapcsolatos. A szabály kimondja, hogy az olyan meghonosodott idegen összetett szavakat, amelyeknek elemeit érezzük, azok szerint választjuk el: *in-struktor, kon-strukció, pro-skribál, re-flexió* stb. — Kérdés azonban, hogy hány ember tudja ezt a szabályt a gyakorlatban alkalmazni, hányan tudják azt, hogy ezek az idegen szavak összetételek, és hogy ezen összetételeknek hol válik el a két eleme. Egyszerűbb s jobb volna, ha az idegen szavak összetett formáira nem alkalmaznók ezt a nehéz szabályt, hanem e szavakat a magyar szótagolás szabályai szerint választanók el.

A *dz* és *dzs* betűs szavak elválasztására nincs egységes szabályunk. Ha a *dz* és *dzs* hangzóközi helyzetben szerepel, akkor *d-z*, illetőleg *d-zs* elemekre bontandó: *mad-zag, ped-zi, hod-zsa, maharad-zsa* stb. Ha azonban a *dz* és *dzs* előtt mássalhangzó áll, akkor e betűk elemei nem válnak szét: *brin-dza, lán-dzsa, fin-dzsa* stb. — A második elválasztási mód kiküszöbölésével egyszerűbbé, egységessé lehetne és kellene tenni a szabályt.

10. Az írásjelek köréből két problémát ragadhatunk ki. Az egyik a pont használata a rövidítésekben, a másik a kötőjel kérdése. Mindkét esetben megokolt lenne a mostani szabályok bizonyos mértékű módosítása.

Jelenlegi helyesírásunkban a rövidítések után általában pontot teszünk: *csüt.* (*csütörtök*), *É.* (*észak*), *szept.* (*szeptember*) stb. Kivételek azonban a mértékek és pénzek rövidítései; ezek után ugyanis rendszerint nem használunk pontot: *cm* (*centiméter*), *l* (*liter*), *f* (*fillér*) stb. De e kivételnek is van kivétele, mert ha a mértékek vagy pénzek rövidítésében magánhangzó van, akkor mégis kitesszük a pontot: *fill.* (*fillér*) stb. — Az első kivételt némiképen megmagyarázza az, hogy a matematikában a mértékek és pénzek rövidítését pont nélkül célszerű használni. Ez azonban nem lehet elég ok arra, hogy a szabály egységét megbontsuk, hiszen szinte minden szaktudománynak megvan bizonyos esetekben a maga kivételes írásmódja, amit nem viszünk bele az általános helyesírásba. Miért tennénk tehát kivételt a matematika esetében? — A rövidítések pontjára vonatkozó szabályt, éppen kivételei miatt nehéz alkalmazni. Elég sok határeset is van, s ez csak fokozza bizonytalanságunkat: *drb.* (*darab*) ponttal, de *C* (*Celsius*) pont nélkül stb. Célszerű volna tehát a szabályt úgy módosítani, hogy a rövidítések után minden esetben tegyünk pontot. A pontnak ugyanis a rövidítésekben funkciója van, felhívja a figyelmet a kérdéses szó rövidített voltára.

A kötőjel használata rendkívül elterjedt helyesírásunkban. A sorvégi elválasztástól az *-e* kérdőszócska csatolásáig mindenütt alkalmazzuk, s általánosan elfogadott elv az, hogy ahol az egybeírás-különírás kérdését nem tudjuk eldönteni, ott is kötőjelet használunk. — Mai kötőjeles írásunknak van azonban néhány olyan esete, amikor a kötőjel helyett célszerűbb volna egy hasonló alakú, de valamivel hosszabb írásjelet alkalmazunk. Ez az írásjel tulajdon-

képen a gondolatjelnek felel meg, csak előtte és utána nem hagyunk közt. Funkciója inkább a tagolás, a vele összekapcsolt szóknek nincs olyan szoros összetartozásuk, mint a kötőjeles írásúaknak: *magyar—oroszl szótár, francia—német háború, nagybirtokos—nagytőkés rendszer, budapest—bécsi gyorsvonat, Szarvas—Simonyi: Magyar Nyelvtörténeti Szótár* stb. E jelet esetleg választójelnek vagy kapcsolójelnek nevezhetnők.

11. Úgy érzem, nem mérítettem ki mindazt, amit helyesírásunk esetleges módosításáról el lehet mondani. Van még néhány olyan részletkérdés, amelyet fel lehetett volna vetni, de van néhány olyan bonyolult probléma is, amelynek megoldását pillanatnyilag nehezen lehet átlátni. Mivel teljességre törekedni amúgy sem akartam, ezekre nem tértem ki. Azt hiszem, a fentebb fölvetett kérdések is elég áttekintést nyújtanak abból a szempontból, hogy helyesírásunkban milyen pontokon és milyen jellegű módosítások hajthatók végre.

Mivel a „Magyar helyesírás szabályai“-nak nemrég megjelent kilencedik kiadása az előzőkhöz képest elveiben változatlan, módosításokat — egy kivételével — nem hajtottunk benne végre. Az egyetlen változtatás az *amellett, anélkül*-féle határozószók egybeírása volt. Volt azonban az előző szabályzatoknak néhány pontja, amit egyszerűen nem vettünk fel az új kiadásba, mivel tárgyalásuk részben fölöslegesnek bizonyult, részben pedig a nyelv- és írásszokás már túlhaladta őket. Így például igen sok kettős alaknak elvetettük az egyik alakpárját. Jelen cikkem azonban részben e régi problémákkal is foglalkozik, mivel nem küszöbölhetjük ki addig őket véglegesen, amíg nyilvánosan le nem számolunk velük.

1950. december.

BENKŐ LORÁND.

Elég az hozzá.

Jól és szépen beszélő magyarok sokszor élnek ezzel a szólással: *Elég az hozzá.* Olyankor mondják, mikor únják már az előzmények felsorolását, mert azt hiszik, hogy az előrebocsátott részletek, bizonyítékok, körülmények eléggé tájékoztatók, s rátérnek végre arra, amit voltaképpen mondani akarnak. Rokona a következő mondásoknak: *Száz szónak is egy a vége. Annyi bizonyos. Elég annyi.* Meg a következőknek is: Csokonai (Kerecsényi: Régi m. pr. 546): *Akár-hogyan legyen.* Petőfi: Lehel I. 6.: *De vissza, vagyis rá térek a dologra.* Bacsányi: Költ. Vál. P. r. Ir. 116.: *egy szóval* (1788-ból). Arany: B. I. I. 5.: *Hanem a dologra.* A gyakori használat az *Elég az hozzá*-beli három szót szinte egy szóvá, kötőszóvá kovácsolta össze (vö. *tudni-illik, jölehet* stb.). SIMONYI egységes kifejezésként említi, mikor a *hogy* kötőszó elmaradhatásáról ír: „Alanyi mondatokból elmarad néha a kötőszó (t. i. a *hogy*) történik, megeshetik, lehet, hihető, igaz, való, látszik, elég az hozzá főmondati kifejezések után“, s példái közt ott van ez a mondat is Vas Gerebenből: „*elég az hozzá, nem igen akadt még olyan leány*“ (MKöt. II, 129).

Egy kissé elcsodálkozik hát az ember, amikor a következő megállapítást olvassa: „Ez a fordulat: *Elég az hozzá* helytelen. Ez a dohos, öreg germanizmus (a német *Genug an demszolgai fordítása*) kilóg e kötet friss, tiszta nyelvi környezetéből.“ (RUBINYI: Nyr. LXXIV, 203). — És csodánk nem fog, ha a kezünk ügyében levő könyvekbe belelapozunk:

Mikszáth (Rubinyi: M. K. stil. és ny.): „Mit gondolt, mit nem, elég az hozzá...” Uo.: „Eleg az hozzá, főként alá került Laczkó Anna”. Lehr Albert: „Eleg az hozzá, jó nyelvértékére hallgatott a Curia” (MNy. VII. 368). Szekfű: Mit vétettem én? 161: „Eleg az hozzá, hogy függelékének V. iratai” stb. Réthei Prikkel M.: A m. táncny. 10: „Eleg az hozzá, hogy magyarítása közkeletivé lett”. Baksay: Puszt. Tal.⁴ 159: „Eleg az hozzá, hogy a kegyed ajándéka kárba veszett”. Beöthy László: Vál. M. 1859. I, 152: „Eleg az hozzá, hogy Rozina megismerkedék a tudás fájával.” Vas Ger.: Nemz. Napsz. 192: „Ne kutassunk se lakhelyet, sem vármegyét, elég az hozzá, hogy” stb. Arany: Jóka: „Nem tudom mit felelt Judit asszony néki: *Eleg az hozzá*, hogy ő most is a régi.” Vörösmarty: Szép asszony: „Eleg az hozzá, bármilyen volt Kató” stb. Vörösmarty: Kecskébőr: „... hollók riaszták el őket, *elég hozzá*, hogy nem kerültek meg.” Kis János superint. eml.: „Eleg az hozzá, hogy ki egyszer hozzánk jöhet” stb. Fáy András: Újabb M. 1824. IV.: „Eleg az ahhoz, engem mejképemmel megörökített az Úr!” Ráth Mátyás 1780-ból (Régi m. pr. 435): „Eleg az hozzá, hogy mindenképen nagy s érdemünk felett való jóakarattokat mutatták hozzánk.” Népmeséből: „No de *elég az hozzá*, hogy a fekete király oda adta a leányát.” (Nyr. VIII, 376.) ZOLNAI idézi: „Eleg ah hozzá, enyém tied lettek.” (Mondatt. buv. 33).

Mikszáth, Lehr, Szekfű, R. Prikkel, Baksay, Beöthy László, Vas Gereben, Arany, Vörösmarty, Kis János, Fáy András, Ráth Mátyás: hevenyében összeszedett névsor, de a célnak jó, mert körülbelül meg is magyarázza, hogy miért keressük hiába a megrótt szólást a jó magyarság könyveinek rossz magyarság-fejezetében. Legalább is nincs — természetesen — SIMONYI könyvében (HM.³), de nincs BALASSÁBAN (A m. nyelv k.) sem, KELEMENÉBEN (JóM.) sincs, DENGLEBEN (M. nyelv. és m. st.) sincs, PINTÉRÉBEN (M. nyelv k. 1938) sincs, de még a Magyarosan tizenhét évfolyamában sem találkoztam vele. Ezek nem tudnak arról, hogy *Eleg az hozzá* germanizmus. De tud róla GÁRDONYI, az író. „Magyarul így!” című nyelvészkedő könyvében ezt írja: „*elég az hozzá* (genug da zu, vagy genug an dem) Elég ennyi. Röviden szólva. De hogy ne nyujtsam. De hogy a végét mondjam. De hogy dülőre jussak.” — Hát a *genug da zu*-val hamar végezhetünk: a németek nem vádolják el! Nem írják be szótáraikba. GÁRDONYI nem mondja, honnan vette; lehet, hogy ő maga fordította magyarból németre, azt híven, hogy visszafordítja. De nem rossz az sem, ami a *genug an dem*-mel történik. Ez a német szólás a KELEMEN-szótár⁵ szerint magyarul: *elég az hozzá*. De a SACHS—VILLATTE-féle (1895-i) nagy német-francia szótárban nem találni. S ez azért nagyon érdekes, mert BALLAGI 1854-i német-magyar szótárában sincs meg. 1856-i magyar-német szótárában *Eleg* címszó alatt — az *elég* szót vízszintes vonással (—) jelezve — ezt írja BALLAGI: „— az hozzá, *kurz und gut*” stb. Tehát nem *genug an dem*! Úgy lehet, ezt sem vádolják el a németek; azért nem kell a nagy német-francia szótárnak. *Eleg az hozzá*, BALLAGI az *Eleg az hozzá* szólást lefordíthatatlan, tősgyökeres magyar szójárásnak tartja. Teljes szótárban csakugyan szójárásnak mondja, s ezt a részmondatot: „*elég az hozzá*, hogy ő ezt mondta, stb.” így értelmezi: „a többi elhagyom, csak azt említem meg, hogy stb.” CzF. nem magyarázza, csak megemlíti szójárásként, de CSÚRY értelmezi Szamosháti Szó-

tárában a szójárások közt, így: „*Elég a hozzá* (az elbeszélést a rendes mederbe terelő kifejezés = egy szó, mint száz.) *Ém má meg nem mondom, hogy hányá voutak, csak elég a hozzá, hogy ékesztek azok jönni szembe fele velliünk.*“

Nincs ugyan érdekesség nélkül az a kérdés, hogy megvan-e a németben a *genug an dem* vagy nincs, vagy hogy nem vette-e át magyarból a hazai németiség, de itt most csak azzal a föltevessel kísérletezünk, hogy az *Elég az hozzá* eredeti szólás, tehát hogy nem fordítása semminek sem. E föltevésre nem igen gondolna az ember, ha az *elég* melléknévnek nem volna *-hoz, -hez, -höz* ragos határozója is. De hát van, ez nem is vitás. Ime: „Papiros külyühöz *elég* patakok, folyóvizek vannak“ (MHat. I, 272). „Ha idegen marhák által akarunk jovitani, *elég ehhez egy jó bika*“ stb. (Pethe: Szarvasm. teny. 44. §.) „*Kegyelemkenyérhez kevés fog is elég.*“ (Közm.) stb.

De vajjon mit jelent az a határozóragos személynévadás: *hozzá* vagy mutatónévadás: *ahhoz* a szóbanforgó szólásban? Nem azt, amit mondatbeli helyéből következtetnénk, vagyis nem rámutató szó, pontosabban: nem *hogy* kötőszós mellékmondat főmondatának rámutató szava. A rámutató szó az az mutatónévadás, a *hozzá* szó határozó, s a szólás céljának megfelelőleg a már elmondottakra vonatkozik, ezért jelentése is eleinte, míg el nem homályosult, bizonyára ez volt: *A már elmondottakhoz. T. i. elég.* Tehát: *A már elmondottakhoz elég az, hogy* stb. Egyébiránt a *hozzá* szót el is hagyhatni a mondat értelmének sérelme nélkül. Mikes: TörLev. VI.: „*Elég a, hogy* a császár megbotozta vejét.“ Ua. XXII.: „*Elég a, hogy* azzal az úriasszonnyal inkább eltöltheti ked az időt, mintsem a görög kéréccákkal.“ Még a *hogy* kötőszó is elmaradhat. Bethlen Miklós: Önéletír. (Régi m. pr. 298): „... *elég az, férfi ábrázatom sokaknál volt szebb*“ stb. Uo. 303.: „No *elég az, Apáczai nyitá meg Erdélyben a tudós embereknek mind a becsületnek ajtaját*“ stb.

A szólásnak mind a négy alakja használatos ma is: *Elég az hozzá, hogy* stb. *Elég az, hogy* stb. *Elég az hozzá, stb. Elég az, stb.* Gyér adataimból arra következtetek, hogy az eredeti szólás *Elég az*, tehát ez a szójárás bővült, s nem az *Elég az hozzá* szólásból kopott ki a *hozzá*. A bővülés alighanem a XVIII. században ment végbe. Kármán József 1795-ben halt meg, s műveiben megvan ez is, az is: „*Elég az, hogy* kevesbedett a vendégek száma“ (K. J. Művei I, 132). *Elég az ahhoz, hogy* végtére csakugyan elkészült.“ (i. h. 233). —1780 előttről nem került előm *hozzá-s* alak. A NySz. közöl ugyan egy mondatot: „De még ez nem *elég hozzája*“ a XVII. század végéről, de a teljes szöveg ismerete nélkül nem tanácsos következtetni belőle.

Amint látni, akad ok elég, hogy az ember eredeti magyar szólásnak tartsa az *Elég az hozzá-t*. Azt nehéz megérteni, hogyan keveredhetett germanizmus hírébe.

GY. GÖMÖRI JENŐ.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Szegedi Lőrinc levelei.

A szepesi kamara és a Zichy-levéltár kötegeibentaláltam a Theophania (1575.) jól ismert szerzőjének három levelét, melyből némi fény derül magánéletére. Kiderül, hogy 1588 és 1593 között Szatmár városában és a bányászvárosokban volt lelkipásztor és a luteránus Melith Istvánnak, a szepesi kamara elnökének volt komája és pártfogoltja, kinek az egyház belső ügyeiről is állandóan beszámolt.¹

A három levél közül kettő magyar nyelvű, a harmadik latin. Ez utóbbit Szatmárról 1591. július 21-én intézte a szepesi kamarásokhoz, de Melith címére, és benne azt kéri, hogy a n ki és az egyháznak járó és erőszakkal elvett t rmenydezsmanegyedet (de salario meo non restituto, potissimum de frugibus et agerorum decimalium quarta mihi ereptis) végre a kamarai bizottság útján kiadják. A sallarium után sóhajtozó, a jobbágyok terményét követelő predikátor 16 évvel azelőtt fordította magyarra Selnecker naív moralitását, ahol Luther lelkes híve bibliai alapon igazolta a parasztok elnyomását: Káin gorombán és parasztosan válaszol a katekizmust kikérdező Isten kérdéseire, s ezért az Úr büntetésből őt és ivadékait paraszti sorba süllyeszti. Ertjük, ha Szegedi Lőrinc, ki Wittenbergben már a reakciós luteranizmus szellemét szívta magába, olyan kitűnően illeszkedett bele a feudális rendbe, és a terményedzsmát olyan természetesnek találja, hogy Selneckernek azt a darabját fordítja le, mely a jobbágylázadás véres elnyomását volt hivatva igazolni.

A magyar levelek is Melith Istvánhoz szólnak.

Egregie ac Generose Domine omnibus obseruantiae officys mihi colendissime patrone salutem et multiplicem omnium prosperitatum copiam ex animo sincero precor, meoque officio ac seruitia debita fideliter ac candide offero polliceorque G: D: Vrae.

Tiftölenő Bizodalmas Vrunck, es nekönk közönfeghős ghond-uifelő patronufunk, kquetöm Wrafgd'at mint neköm mindönkor io akaro bizodalmas vramat: hogy Wrafag: enneköm megh boczyaffon, hogy ot Czinghorben az gyölefben leuen, Wrafaghodat megh nem uifaltam es nem falutaltam, az mint az haladatoffagh tölem kiuannya uala. Mőrt megh ertem az Wraf: fű fű ghongyait, es lok diffractyoit, nem akaram azert Wraf: interpellalnom es moleftalnom. Mind azaltal Wraf: enneköm, mindönkoron wgy paranczolyon mint köteles jó fegheny kaplanának. Mind eghes életömben, tifta fzöbol haladatoffon akarok Wraf: szolgálalom, mind azokban az mihöz ölegh lefők Touabba Wrafagh: Boghati Myhaly vram felöl azt irhatom, hogy hiuatalyaban hiufegheffen, es szorghalmatoffon el iar, es mindönkoron haladatoffon emlekőzik Wrafadrol, diciretre melto kölso tifteben üalo forghodafa.

Az minemő dologhbol penigh neki föllot Wrafaghod, nem mondom ha mikor publica recri minatyót töttem, hogy nekys abban refe nem uolt uolna, mint az többinek. De . . . maftan ugyan nagy jo

¹ Szegedi Lőrincről legutóbb érdekes tanulmányt írt [HÁZY ALBERT:] A XVI. század társadalomszemlélete Selneccerus Miklósnál és Szegedi Lőrincnél. Adalékok a tudományok szociológiájához A-2 Adalékok az irodalomtörténet szociológiájához. (A címlapon a szerző neve hiányzik.) Ugyanő azelőtt GERHAUSER ALBERT néven írásbeli értekezést is írt Szegedi L. nyelvéről: Szegedi Lőrinc Theophaniája, mint a szegedi nyelvjárás emléke. Szegedi Egyetem Bölcsészkarai Doktori Ért. 1921—1922. Ezt csak a szerző egyik kéziratosszövegéből ismerem.

remenfeqhöt indittot es ighirt kœuetközö elete felöl, hogy akar my kifded suspiciotis precauealný akar, es Szent tífzta eletben foghlalya maghat. Azert melto hogy Vraf: ez utannis kegylmeffõn laffa, es jo akaratbol promouealya Wrasaghod, kit Vraf: eghes eleteben haladatoffaghal igyeközik megh szolghalny. Erözze ualamy ereyet Vrafagh. az en commendatiomnakis, kit en is Wrasaknak mint nekõm mindõnkoron io akaro bizodalmas Wramnak szolghalhaffak megh nagy haladatoffaghal. Az Vr Iften elteffe Vraf: es latogaffa w Sz: föl: mindõn kiuenta iokkal io egheffeghel, hoffu elettel, es mindõn tistõffeghõs elõmõnetelõkben bodoghlagos allapottal.

Az megh kesertes utan, vighaztalya megh az Vr Iften Vraf. Date Szattmariný Ao. 1588

Vltima Januãry

Generofae D: Vrae

obfrequentiffimus

capellanus Lauren: Szegedj

Generofe ac Egrege Domine omnibus obfseruantiae officijs ac feruitys mihi Colendifsime patrone Salutem et noui Annj ac recurrentium felicissimum successum cum perpetua gratitudinos sue studiorumque commendatione G: D: V: precatur.

Tiftõlendõ bizodalmas Vram, es nekõm koronkent io akaro patronõfom Ertem hogy az ur Iften sulias beteghfeghel latoghatta az Vraf: legh kõsseb edõs maghzattyat: Az Vr Iften w Szent fölfege ky mindõn Nyaualiaknak es beteghfeghõknek bölczy es hatalmas Vruofsa Szent fiayert kõnyörõlyõn megh rayta, es gyogytya megh, hogy nagy lok idõket eluen õruendõzteffe kegtõket: Ellebený sok siralmj es keferõfegi ne vyulianak megh, kik azokis nagy tefty tõredelmere lõnek kegtõknek. kualkeppen peginh az en tiftõlendõ komam Asszonynak. Otalmazza az Vr Iften kegtõket mindõn keferõfeghtõl

Allapatom felöl irtam uala Vrafagh: ez elõt ualo leuelemben, maftannis nem egyebet irhatok. Ne feletkõzök Vraf: el felõlem. Mõrt az en it ualo maradafomat baron cyak Vraf: kõffõnyek. Mõrt taualy megh az Banyaj Vraym huiatalytis hatra hagyam. Az Vr Iften nagy sok ideigh eltesse Vrafagh. mind az en tiftõlendõ Asszonyommal es ferelmes maghzatiual, Jo egeffeghben, bekõseghben es mindõn tiftõfeghõs elõmõnetelõkben.

Az en kis leanyom Suzanna kõldõt az en kõrõft leanyomnak az kis Aszonynak egy paraft koforut, w kegme vegye jo neuõn az io akaratot.

Date Szatthmarinj A: Domini 1593 hodie

Gratiosam Dominationem Vestram

obfrequentiffime colens

Laurentius Szegedj

Szegedi Lõrinc írása egészen elõt a korabeli írásoktól; jól kiirt, de vaskos, apró, durva betõi egészen egyéniek. Viszont õ-je a régi, kb. 1560-ig divatos alul egyenes farkú o származéka, s ebben az idõben már teljesen egyedülálló archaizmus, bár Szegedi Lõrinc már a kurzív írásban tovább fejlesztette a betõt, s egy felül ponttal ellátott õ jellé alakította.

Ha a levelek nyelvét tájszólás szempontjából vizsgáljuk, feltûnik bennük az erõs õ-zés, s így e leveleket a szegedi nyelvjárás talán legrégibb hiteles emlékeinek tekinthetjük. Feltûnik pl., hogy még a mert kötõszót is mõrt alakban használja Szegedi Lõrinc, ahogy ezzel az alakkal ebben az idõben más õ-zõ nyelvmélekben is találkozunk,

pl. egy ráckevei kereskedő levelében (1588. október. Szepesi Kam. Repres. 3183): „nagfatok tegion kogelmef ualazt mort en oda foha nom megiok“.

Mármost, ha a Theophania nyelvét tekintjük, akkor az *ö*-zésnek csak igen halvány nyomait fedezhetjük fel benne (az Orsz. Széchényi Kt. unikumának lapszámozását követem):

-köz-, -köd- képzők: *gyűlekőzet* (háromszor 11, 12), *igyekőzet* (12), *bőlcelkődel* (16), *őβue βörkőzetet* (21), *ketelkődic* (32), egyéb szavak: *Minec őlőtte* (12, alighanem sajtóhiba), *oczoit* (13, értsd: *öccseit*), *keβitőttec* (13), *be peczettlöm* (19), *kenőget* (21, 26), *czelekőβik* (21), *őruendőz* (23 és 34), *verőnyes* (24), *βūleitōket* (27, kétszer), *Őrőgbiti* (33), *főrdet* (38), de *főredni* (39), *bűnőimre* (40), *bűnőimtűl* (40).

Ennyi az egész. A *vőtte*, *uőue*, *lőt*, *lőttec* alakokat nem számítom, mert ezek e korban köznyelveiek.

Ezzel szemben idézzünk néhány összefüggő sort (IV. felv. 4. jel.):

„D[eus]. Bator hogy ru[n]ya vagy Cain. E[va]. Illyen borzafon allaβe Iften előt, verdle az Balmat az feiedről es az ruhadrol, miert furdultal hattal az Iftenre. Igy tizteledē Iftenedet, es Iftenec angyalat ècképpen keβentede. C[ain]. Egeffeggel. E. Bal kezedet nyuytode oda tērdet nem haytuan. D. Cain tekinczen ream, mond el előttem az mit tanultal. C. O el feledkeztem rola az mit tanultam volt. D. Könnyű volt azt felelned azt à mit eleb fem tuttal.“

Az egész részben egyetlen *ö*-zó alak sincs, s így a fent elsorolt eseteket Szegedi Lőrinc nyelvéből visszamaradt hulladékoknak tekinthetjük, ha a levelek erős *ö*-zését vesszük alapul.

Mindebből azt az elvi megállapítást vonhatjuk le, hogy a nyomtatott szövegekből csak a legnagyobb óvatossággal szabad a régi írók hangrendszereire következtetni. Nem lehetetlen, hogy maga Szegedi Lőrinc igyekezett nyelvét a már terjedőben levő irodalmi nyelvhez idomítani, vagy mielőtt nyomdába adta művét, valaki mással átjavíttatta. De különben is másoló, nyomdász és korrektor iktatódik mindenkor az író és a közönség közé.

Ehhez hasonló megfigyelést tehetünk Balassi Bálint nyomtatásban megjelent műveinél is. Sem a „Füves kertecske“ első krakkói kiadása (1572.), sem a Dobokay Sándor gondozta Campianfordítás (1607.) helyesírása és hangrendszere nem azonos Balassi leveleinek és írásainak írásával és hangállapotával. A nyomtatott Julia-pásztordráma is *ö*-zik, az író uzusával ellentétben.

Adatok egy régi magyar levélhez.

MNy. XLIII, 158 IVÁNYI BÉLA kiadta a monyorókeréki Erdődy-levéltárból Bocskay Ilona Nyulak sziget-beli priorissza bátyjához írt levelét. Keltezéséről azonban csak annyit tudott megállapítani, hogy a mohácsi vész előtt keletkezett. Most Vépről, hová a levéltár került, az Országos Levéltárba jutott a levél fényképmásolata, sok más okmányával együtt, s így ILA BÁLINT egy más levéllel (5. sz. uo.) kapcsolatban megállapította, hogy a levél pontosan 1513. június 8-án kelt.

A fényképmásolatról még az is kiderül, hogy a levél azóta erősen megrongálódott; penész- és vízfoltok miatt egyes helyeken alig olvasható, sőt egy helyen, ahol még IVÁNYI a *helyeben* szót olvasta, ma egy

lyuk tátong. Az eredeti levelet érdemes volna megmenteni az enyészettől, mert korai keltezése a nagy ritkaságok közé sorolja, továbbá az a különössége is kiemeli az átlagos levelek közül, hogy írója kódexírást, különállo, nagy rideg barát betűket alkalmaz, s nem lehetetlen, hogy valamelyik ismert kódexünk írójától származik. Ezzel esetleg a kódex datálásához is alapot nyújtunk.

IVÁNYI szövegével szemben a következő helyesbítéseket ajánljuk: *zuzeknek iegyefesben* h. *iegyefekben* | *iuat* h. *iauat* | *bertalannal* h. *bertalammal* | *fenyegeted teruenyel* h. *tervenyed* (íráshiba), *byferbevl* h. *Byferbevl* (helynév nagy betűvel) | *tanachabol* h. *tanalchabol*, az *egyház ellen* h. *az zent egyház ellen* | *mass keppen* h. *maas keppen* | *te kegyelmek* h. *te kegyed'nek*. Általában minden *u* helyén *v* olvasandó.

IVÁNYI nagy szolgálatot tett azzal a nyelvészetnek, hogy még idejében kiadta ezt az írása, kora és tartalma miatt egyedül álló levelet.

ECKHARDT SÁNDOR.

NÉPNYELV.

Köznyelv és népnyelv találkozása néhány Mátra-Bükk vidéki községben.

A nyelvjárások, mint tudjuk, nyelvi differenciálódás eredményei, s ezekből integrálódás útján keletkezett a köznyelv. A kettő kölcsönhatása azonban sohasem szűnt meg és ma is megvan. Nem beszélhetünk tehát egyetlen olyan nyelvjárásról sem, amely ősi tájnyelvi sajátosságait érintetlenül megőrizte volna, legfeljebb arról lehet szó, hogy egyik vagy másik jobban vagy kevésbé van kitéve a köznyelv hatásának földrajzi vagy művelődési adottságai révén.

A köznyelv és nyelvjárás kölcsönhatása régebben foglalkoztatja a nyelvjáráskutatókat, de csak újabban törekszének arra, hogy a népnyelvi gyűjtés a tényleges nyelvállapotot tüntesse fel, tehát a köznyelvi hatásokkal együtt, s ne csak a sajátosan tájnyelvi vonásokat igyekezék rögzíteni, mint ez régebben történt. Egy-egy nyelvjárás megismerésére ezért alkalmasabbak a szöveges feljegyzések, mint pl. a szógyűjtemények. Az előbbieket ugyanis a beszéd sodrában valóban az élő nyelvi alakokat és fordulatokat hozzák eléink. Egy nyelvjárás leírása csak akkor tekinthető reálisnak, ha a tájnyelvi sajátságok mellett mindazokat az esetleges idegen hatásokat, pl. akár egy másik nyelvjárás, akár éppen a köznyelv hatását is mutatja. A köznyelv ezerféleképpen hathat a nyelvjárásokra. A rádió, az újság, a nyomtatott betű, ma már a tájszínház, a vándormozi, mind megnyitja az utat a tájnyelvek felé, de ezen kívül az egyes vidékek lakói maguk is állandóan érintkeznek köznyelvet beszélőkkel. Valójában szinte kétnyelvűségről beszélhetünk, hiszen kisebb-nagyobb mértékben mindenkielsajátította és alkalomszerűen használja is a köznyelvet a gyermekkorában megtanult nyelvjáráson kívül, ezért ez utóbbin a nyelvjárás sajátosságok mellett mindenütt lemérhető a köznyelv hatása, sőt ennek mértéke is. Nekünk éppen ezért rendkívül fontos, hogy a nyelvjárás feljegyzések a köznyelv hatását számon tartásák, mert — mint VÉGH JÓZSEF is hangsúlyozza (Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban 15) — ez mutatja a nyelv

alakulásának, fejlődésének irányát. Ő maga különben „Sárréti népmesék és népi elbeszélések” című munkájában olyan szövegeket is választott ki, amelyek már erős köznyelvi hatást mutatnak. A köznyelv és népnyelv kölcsönhatását többen észrevették, de ezen túl felvetődött az a probléma is, hogy a felülről jött nyelvi elemek az eredeti népi nyelvkincs melyik részét érintik leginkább s melyiket nem. Azon kívül kérdéses az is, hogy mi lesz a sorsa az átvett nyelvkincsnek a népnyelvben (KELEMEN JÓZSEF: NéNy. IX, 80).

1950 nyarán Mátraházán végeztem népnyelvi gyűjtést. Gyűjtésem egyáltalában nem azzal a céllal készült, hogy a köznyelv és népnyelv viszonyát vizsgáljam. Egyszerű szöveggyűjtést végeztem, a lejegyzéskor azonban arra törekedtem, hogy tényleges nyelvallapotukat rögzítsem, minden utólagos javítás, a nyelvjárási sajátosságokhoz való egyengetés nélkül. Csak gyűjtésem rendezésekor vettem észre, hogy érdemes lesz anyagomat ebből a szempontból átvizsgálni. Bár nem ilyen szempontú gyűjtést végeztem, adataim mégis legtöbbször elegendőnek bizonyultak egyes tények támogatására.

Mátraházára minden reggel feljönnek a környező falvakból az asszonyok, emberek nagy kosarakkal, puttonyokkal gyümölcsöt árulni. Naphosszat is elülnek portékájuk mellett. Vasárnaponként távolabbi községekből is jönnek, ezek már vásznakat, kézimunkákat is árulnak. Nap-nap után odaültem közéjük, beszélgettem velük, vagy ha elfáradtak, egyszerűen leírtam mindazt, amit vásárlás közben mondtak vagy egymással beszéltek. Voltak köztük olyanok, akik mindennap feljöttek árulni, mások viszont ritkábban, saját bevallásuk szerint évente egyszer-kétszer látogattak csak el ide. Mindkét típusú beszélőnek következetesen leírtam a beszédét, hogy így lehetőleg reális képet kapjak mai nyelvallapotukról. Mint utóbb kiderült, és ez természetes is, annak a nyelvében sokkal erősebb volt a köznyelvi hatás, aki mindennap feljött Mátraházára, mint azéban, aki csak ritkábban került ide. Érdekes volt azonban megfigyelni, hogy ez is, amint falujabeliekkel került össze és kezdett beszélni, azonnal visszatért a saját nyelvjárásába, és jóformán semmi eltérést nem mutatott azokkal szemben, akik alig mozdultak ki a falujukból. S ez világos bizonyítéka a többé-kevésbbé tudatos kétnyelvűségnek, ami a nyelvjárás és köznyelv keveredésének kiindulópontja. A nemzedékbeli különbségeket illetően sem lehet általánosítani. KELEMEN JÓZSEF (NéNy. VIII, 37, 41) szerint, s ez az általános vélemény, az idősebb nemzedék rendszerint konzervatívabb, mint az ifjabb, amely az iskola, újság, könyvek hatására közelebb áll a köznyelvhez. Én ezt egyáltalán nem tapasztaltam, sőt talán inkább az ellenkezőjét. A gyöngyössolymosiak pl. (ez volt az egyik község, amelynek nyelvével megismerkedtem) minden esetben ragaszkodtak *ë*-jükhöz és ezt mindig szigorúan megtartották. Mégis találkoztam egy 60 év körüli asszonnyal, aki csaknem teljesen köznyelvien beszélt, annyira, hogy *ë*-i is alig észrevehetőek voltak, társai beszéde mellett pedig szinte nyíltaknak hangzottak. Ezzel szemben egyik legkonzervatívabb beszélőtársam egy abasári huszonnégy éves fiatalasszony volt, aki különösen a hangtani sajátságokat nagyon tisztán megőrizte. Nem is beszélve arról a két nyolc-tíz éves iskolágyerekről, akiknek tájnyelvi tisztasága határozottan bámulatba ejtett, s akikről pillanatok alatt megtudtam pl. hogy a Mátra vidékén Gyöngyössolymost *Sómos*-nak mondják, miután napokon keresztül következetesen csak *Sojmos*-nak hallottam. Később, mikor egy kicsit összeismerkedtünk, már a töb-

biek is használták a *Sómos*-t az ugyancsak — nyilván köznyelvi hatásra — gyakori *Sojmos* mellett.

Mindenekelőtt fel kell sorolnom azokat a községeket, amelyeknek a nyelvvel megismerkedtem. Négy községről esik szó: mind a négy az északnyugati nyelvjárasterülethez tartozik, a BALASSA JÓZSEF-féle felosztás szerint azonban más-más nyelvjáráshoz. Gyöngyössolymos (nk. Heves m. gyöngyösi járás) és Abasár (nk. Heves m. gyöngyösi járás) a hevesmegyei, Bodony (kk. Heves m. pétervásári járás) a Mátra vidéki, Mezőkövesd (nk. Borsod m. egri járás) a bükkaljai nyelvjáráshoz tartozik. Az első három község a Mátra alján helyezkedik el, néhány kilométernyi távolságra egymástól, csak Mezőkövesd esik messzebb. Összehasonlítva azonban feljegyzett szövegeimet, megállapíthattam, hogy a döntő nyelvjárási sajátságok pontosan megegyeznek, sőt a köznyelvi hatás milyensége és mértéke is csaknem teljesen azonos, úgyhogy nyugodtan tárgyalhatom együtt a négyféle községből történt feljegyzéseimet (vö. BARTHA JÓZSEF: Nyr. XXI, 168). Hogy a nyelvjárások nagy hasonlóságát igazoljam, felhozok néhány tájnyelvi sajátságot, amely mind a négy községben megvan. Így első sorban az *ē* erős használata, különösen az első zárt és nyílt szótagban, abszolút szóvégen és tövéghangzóként ragok, képzők előtt, a *t, d* palatalizációja, az azonszótagú *l* elmaradása, a tárgyas ragozás többes első személyében a *j* hiánya. Egyetlen döntő sajátság, amelyben Abasár elválik a másik három községtől az *ā*, *ā* használata köznyelvi *a, á* helyén (vö. BARTHA JÓZSEF: Nyr. XXI, 168 és folyt.; TÖRÖK KONSTÁNT: Nyr. XXV, 521—4; továbbá szövegekben: Nyr. III, 332, 555, IV, 91, XVI, 523, XXII, 240, XXIII, 191, XXIV, 94—5). Ez a jelenség a másik három községben is megvan, de csak szórványosan, nyilván a szomszédos községek e hangjainak hatására.¹

Ezek után sorra vettem szövegeimet és pontosan összegyűjtve az eredeti tájnyelvi és a köznyelvi hatásra létrejött adataimat, azt tapasztaltam, hogy a köznyelv hatása ezen a területen mind hangtani, mind szótani, mind szókincsbeli és frazeológiai síkon érvényesül. A legerősebb talán a hangtani hatás. Ez t. i. igen sok hangnál megtalálható és a legszélsebb körben elterjedt. Vegyük talán sorra ezeket a jelenségeket, elterjedtségük szerint.

Mind a négy község nyelvének jellemző sajátsága — mint már fentebb is megjegyeztem — az azonszótagú *l* hiánya (l. a fent idézett szövegközléseket). Ez a sajátság ma is erősen él, de a köznyelv hatására mégis sok helyen megmarad az *l*. Természetesen különösen akkor, ha idegennel, s tudatosan vagy öntudatlanul finomkodva beszélnek.

¹ Adatközlőim községek szerint a következők voltak: Gyöngyössolymos: Hunyadi Jánosné, 31 éves, gyümölcsárús; Lovász Lászlóné, 30 éves háztartásbeli; Baranyi Istvánné, 25 éves, háztartásbeli; Habók Lajosné, 29 éves, gyümölcsárús; Lukács Károlyné, 25 éves, gyümölcsárús. Abasár: Bernát Antal, 62 éves, gyümölcsárús; Janoviczki Imréné, 24 éves, gyümölcsárús; Janoviczki Imre, 26 éves, napszámos. Bodony: Kispalkó Mártonné, 37 éves, földműves. Mezőkövesd: Birinyi Józsefné, 49 éves háztartásbeli. Ezekkel külön-külön huzamosabb ideig, több alkalommal beszélgettem. Több olyan segítőtársam is volt, aki csak néhány percig tartózkodott a közelemben, de beszédét jól megfigyeltem, s mintegy ellenőriztem vele lejegyzett adataimat. Ilyenek voltak pl. a fentemlített abasári gyerekek és az a gyöngyössolymosi asszony, aki csaknem teljesen a köznyelvet beszélte.

Így történt, hogy gyűjtésem kezdetén azonnal feltűnt nekem, hogy az *l*-eket megtartják ilyen szavakban, mint *zöld*, *föld*. Később, mikor megbarátkoztak velem, már el-elhagyogatták az *l*-t. De pl. bodonnyi munkatársam következetesen *föld*-ről beszélt, mégpedig más-más szóösszetételben: *Földmunkával dolgozunk*. Majd lentebb: *Földmivések vagyunk*. Viszont sok más esetben ő is elhagyta az *l*-t. Minden valószínűség szerint a köznyelvi *l* behatolása eleinte csak egy-egy szóra rögződik, s majd csak később terjed át más helyekre is.

Kétségtelenül behatolt a köznyelvi *l* az igekötőkbe, ahol pl. a tájnyelvi *ézavarta* (Gy.), *féhústám* (A.), *fékényi* (Gy.), *attam é* (M.), *fóvdtani* (M.) stb. alakokkal szemben legalább ugyanannyiszor *élgyöttém* (M.), *félgyönni* (Gy.), *méntünk fél* (A.), *félkötöszött* (Gy.) stb. *l*-es alakok fordulnak elő. Az *l* behatolásakor az *él*, *fél* igekötőkben következetesen *é* szerepel, a tájnyelvi *l* nélküli alakokban azonban csak a magánhangzó hosszúságában van meg a következetesség, ami természetes, hiszen kompenzációs nyúlás van jelen, de a magánhangzó minősége a *fél*-ben háromféle, t. i. *ē* (*fē*), *ê* (*fê*), *ö* (*fő*). E változatok azonban függhetnek a következő magánhangzótól is, mert pl. a *fékényi*-be az első *é* nyilván úgy jött létre, hogy az igekötőbeli magánhangzó hasonult a *kényi é*-jéhez.

Megfigyelhető az *l* behatolása a *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről*, *-tól*, *-től*, *-nül*, *-nél*, *-val*, *-vel* ragokban. Itt ugyanis a népmelyvi *szágosbú* (A.) *nuláslibú* (Gy.), *Parádrú* (Gy.), *Füröttó* (A.), *magáná* (Gy.), *ávva* (B.), *kánárú* (M.) stb. alakok helyett előfordulnak *évvél* (Gy.), *földmunkával* (B.) típusú alakok is. Összeállítva adataimat világosan kiderült, hogy az *l* behatolása e ragokban még mind a négy községgben elenyésző. Lényegesen kisebb, mint pl. az igekötőkben.

Az azonszótagú *l* elmaradása, illetőleg köznyelvi hatásra való megmaradása jól megfigyelhető még az igékben és névszókban is. Pl. *gondónyi* (Gy.), *fúnyi* (Gy.), *mérté* (A.), *viccényi* (Gy.), *léttem*, (A.), *vót* (M.), *bészénék* (M.), *débé* (Gy.), *nyóc* (Gy.), *szésőbő* (A.), *fé-fé kilót* (M.) stb., de *csinálnak* (Gy.), *sült* (Gy.), *bészelnék* (Gy.), *árltok* (Gy.), *volt* (A.), *zöld* (Gy.), *földmunkával* (B.), *földmivések* (B.), *fél kilót* (M.).

A legmeggyőzőbbek természetesen azok a példák, amelyek *l*-lel és a nélkül is előfordulnak, lehetőleg ugyanazon beszélő nyelvében. Ilyen pl. a *fél*, amelyet mezőkövesdi ismerősöm alig pár mondat különbséggel használt először *fé-fé kilót*, majd *fél kilót* alakban.

A különböző szófajokra és ragokra vonatkozó adatok összeállítása után azt tapasztaljuk, hogy a köznyelvi *l* behatolása legerősebb és legelterjedtebb az *el*, *fél* igekötőkben. Az *l* ősi, tájnyelvi elmaradása viszont legkövetkezetesebb a határozóragokban.

Másik hangtani sajátása e vidékek nyelvének, amely szintén a mássalhangzókra vonatkozik, a *dn*, *dny* > *nn*, *nny* (ritkábban *gn* > *nn*) hasonulás (BARTHA JÓZSEF: Nyt. XXI, 367; továbbá a fent idézett szövegközlésekben). Bár ez a jelenség még mindig igen erősen él, különösen a *d*-tövű igékben, mégis megfigyelhető néha, köznyelvi hatásra, a hasonulás elmaradása. Pl.: *tunnám*, de *tudnánk* (Gy.); *annak* (Gy.), de *ádnák-é* (A.); *ténnap* (A.), *ténnapelőtt* (M.), de *tégnapi* (Gy.), *tégnap* (M.). És így tovább: *élanád* (Gy.), *szalannyi* (Gy.), *szénny* (A.), *élannyi* (M.) stb. alakok állnak szemben az *aludnyi* (Gy.), *tudnánk* (Gy.) stb. típusokkal. Természetesen a haso-

nult alakok jóval nagyobb számban fordulnak elő, mint a nem használtak, hiszen a köznyelvi hatás itt még annyira sem érvényesül, mint az *l* elmaradása esetében.

Hogy a mássalhangzók körében maradjunk, említsük meg mint jellemző népryelvi sajátyságot a jésülést. (BARTHA JÓZSEF: Nyr. XXI, 313; TÖRÖK KONSTÁNT: Nyr. XXV, 521—4; továbbá szövegek: Nyr. XXII, 240, XXIII, 191.) Ez első sorban a dentalis zárhangokon érvényesül, vagyis *d* > *gy*, *t* > *ty* hangváltozásról beszélhetünk. Pl. *parádi* > *parágyi*, *elsőrendű* > *elsőrennygyű*, *pédig* > *pégyig*, *addig* > *ággyig* és *kötik* > *kötyik*, *sütik* > *sütyik*, *tükör* > *tyükör*. A köznyelv behatolása már itt is megindult, különösen a *d* > *gy* esetében. A *parágyi* (Gy.) ~ *parádi*, *Parádra*, *Parádrú* (Gy.) már egymás mellett él, sőt a jésítetlen alak a gyakoribb. A depalatalisatio néhol olyan erős, hogy a nyelvérzék megzavarodása folytán ott is végbement, ahol a köznyelvben is *gy* van. Így mondanak pl. *tizenegyig* vagy az ő nyelvjárásuk szerinti *tizēnēgyig* helyett *fizēnēddig*-et. A *ty* már sokkal erősebben tartja magát. Egészen ritka, különösen az geragozásban, hogy *ty* helyett *t-t* ejtsenek. Ez a tájnyelvi saját-ság majdnem olyan eleven, mint az *ē* ejtése, amely a legtovább őrződik meg beszédükben.

A palatalisatio körébe tartozik a *-ni* főnévi igenévképző *-nyi* alakban való használata, amely egyik legjellemzőbb tulajdonsága mind a négy községünknek. BARTHA (Nyr. XXI, 312) szerint a főnévi igenévben kivétel nélkül minden esetben *ny* áll az *n* helyén. Ez ma már ilyen formában nem igaz, mert jelenleg erős keveredést látunk, mindkét forma használatos, nyilván a köznyelv hatására. (Vö. még Nyr. XVI, 523, XXII, 240, XXIII, 191.) A számtalan példa közül csak néhányat sorolok fel: *lenni* (A.), *kenni* (Gy.), *alunnyi* (Gy.), *dolgoznyi* (A.), *vásárolnyi* (A.), *tunnyi* (M.), *vátanyi* (M.), *elannyi* (M.), *de lenni* (A.), *használni* (A.), *írulni* (A.), *válogatni* (Gy.), *venni* (M.), *vātani* (M.), *nyírálni* (B.) stb. Mindenesetre megállapítható, hogy a *-ni* mind a négy község nyelvébe behatolt. Kétségtelen azonban, hogy a *-nyi* még mindenütt döntőbb, s a példák száma is sokkal több a *-nyi*-re, mint a *-ni*-re. Megfigyelhető, hogy leginkább azokon a szavakon van meg a *-nyi*, amelyek különben is megtartották a tájnyelvi sajátságokat, pl. *bészényi* (az *l* kiesett), *alunnyi* (hasonulás), míg a *-ni* végűek legtöbbször teljesen köznyelvi formában mutatkoznak, pl. *nyírati*, *várni* stb. Viszont ez nem egységes szabály, mert pl. *dolgoznyi* (az *l* megmaradása köznyelvi, az *n* palatalisatioja nyelv-járási vonás), *máránni* (hasonulás van és mégis *-ni* a képző). Érdekes megfigyelni, hogy a mezőkövesdi asszony, aki legkonzervatívabb beszélő volt, milyen elenyésző számban használt *-ni* képzős főnévi igenevet. A bodonyi szövegemen nem állapítható meg a *-ni* ~ *-nyi* aránya, mert egyetlen főnévi igenév fordul elő benne és ez a *-ni* végű *nyírálni*, a szó viszont maga is minden bizonnyal köznyelvi eredetű. A *-nyi* mindenesetre megvan a Mátra vidéki nyelvjárásban (BALASSA i. m. 82; BARTHA: Nyr. XXI, 312), amelybe Bodony beletartozik, s ez az egyetlen *-ni* képzős adat is bizonyíthat annyit, hogy a köznyelvi hatás valamennyire itt is észrevehető. A *-ni* ~ *-nyi* képzővel is előfordult az az érdekes és meggyőző eset, hogy ugyanaz a beszélő ugyanabban a mondatban használja mindkét alakot. Pl. *Nem kell ást venni, csak bémenni, oszt innyi* (A.). A palócos *ilyen, olyan* alakokat jól ismerik és használják is, de már csak ritkán.

Helyüket elfoglalta köznyelvi hatásra az *ijën, ojan*, esetleg már néprajzi kettőződésel *ijjën, ojjan*.

A mássalhangzóeltérések között említtem meg a *barack* szónak tájnyelvi *barasz*, *bársz* ejtését. Ez a jelenség mind a négy község nyelvén megvan. Egészen bizonyos, hogy ez az ősből ejtés, hiszen e szavunk a szerb tájnyelvi *braskva* többeséből, a *brasky*-ból ered (SzófSz.). Az *szk > ck* változás, úgy látszik, ezen a vidéken nem ment végbe. Köznyelvi hatásra már kezdik használni a *barack* alakot, de inkább csak azok, akiknek nyelvén a legerősebbnek találtam a köznyelvi hatását, s még ezek is csak elvétve.

Miután a mássalhangzókkal végeztünk, áttérhetünk egy a magánhangzókkal kapcsolatos kérdésre.

Előfordul a magánhangzók köznyelvinél egy fokkal nyíltabb ejtése. Ezt főképen az igeragozásban tapasztaltam, ott is legerősebben a bodonyiak nyelvén, az alanyi ragozás és a birtokos személyragozás többes első személyében. Pl. *gyövnök* (B.), *mögyönk* (B.), *gyövnök* (B.), *vögyönk* (B.), *möhetönk* (B.), *nökönk*, *nálonk* (B.). Viszont köznyelvi hatásra ugyanígy előfordulnak ebben a helyzetben *pihenünk* (B.), *égyönnünk* (B.) féle alakok. A köznyelvi hatás itt, bár már érezhető, de nem nagyon erős, túlnyomó számban vannak a nyíltabb, tájnyelvi alakok. A magánhangzók nyíltabb ejtését két közszóban is tapasztaltam, t. i. *kokoricát* mondanak *kukorica*, *kompért* a vidéken általánosan elterjedt *kumpér* helyett. Mikor a *krumpli* neve után érdeklődtem, egyszerre mondták a *kompér*, *kumpér* alakot, tehát a kettő egymás mellett él. A magánhangzók nyíltabb ejtését — mint már fentebb is jeleztem — első sorban a bodonyi néprajzban tapasztaltam, de találtam rá példát abasári munkatársaim beszédében is. Pl. *árol* (A.), *körösönk* (A.), *sájáttók* (A.), *köröl-bőlöl* (A.), *quándolá* (A.). Itt azonban valószínűleg már erősebben hatott a köznyelv, mert BALASSA (i. m. 93) még általános sajátásnak veszi fel a birtokos személyragozás többes harmadik személyének nyíltabb alakját, nekem azonban már csak néha ütötte meg a fületem. BARTHA (Nyr. XXI, 168) még a többes harmadik személyű birtokos személyragban *i* hangot tapasztal. Érdekes, hogy én ezt már egyáltalán nem találtam.

Találtam azonban egy példát a zártabb ejtésre is; t. i. a *vacsora* szót *vocsorá*-nak emlegették a solymosiak. A beszélők saját bevallása szerint a *vocsora* a régiebb, minden bizonytal a következő *o* hatására végbemert hasonulás eredménye, de ma már egymás mellett él mindkét alak.

A hangok időtartamára nézve szintén vannak itt tájnyelvi sajátosságok. Főképen az abasáriak nyelvén, de a gyöngyössolymosiakéban is megfigyeltem, hogy hosszú magánhangzót ejtenek köznyelvi rövid helyett (vö. BARTHA: Nyr. XXI, 359), pl. a *türölmé*, *türölmés*, *tyükör* szavakban, de ugyanazon beszélő nem sokkal azután *türölmé*, *türölmés*-t is ejtett. A *tükör* szó köznyelvi alakját nem használják, de jól ismerik és tudatában vannak a *tyükör* tájnyelvi voltának s maguk mondják: *Mink a tükör hűjött asz monygyuk tyükör*.

Ezek után áttérhetünk az igeragozásbeli kérdésekre. Leginkább a bodonyi és mezőkövesdi néprajzban tapasztaltam, hogy a tárgyias igeragozás többes első személyében a *-juk*, *-jük* rag helyett *-uk*, *-ük* áll. Pl. *élszaggatjuk* (B.), *mögygyúruk* (B.), *kisütyük* (B.), *köverük* (M.), *sztévörük* (M.), *lészörük* (M.) *összekötyük* (M.). De hogy a

köznnyelvi alak mennyire befolyásolta már ezt a ragozási formát, arra legjellemzőbb, hogy mezőkövesdi munkatársam, egy 49 éves asszony, aki, mint már említettem, igen konzervatív volt, az ilyen igealakok mellett lépten-nyomon használta a köznnyelvi típusú alakokat, sőt példáimat összeszámolva, aránytalanul kevesebb az ősi alakok száma az újakkal szemben. A *gyúttjuk* (M.), *félcsibeldjük* (M.) (itt még hasonulás sem ment végbe!), *szaggattjuk* (M.), *megrottyoktattjuk* (M.) stb. alakok mellett elenyésző a fentiek száma.

A gyöngyössolymosi és abasári nyelvben a tárgyas ragozás teljesen köznnyelvi formát mutat.

Az ikes és iktelen ragozás tekintetében szintén tapasztaltam némi zavart (vö.: BARTHA: Nyr. XXI, 462; TÖRÖK: Nyr. XXV, 521–4), főleg az abasáriak nyelvében, ami az ikes és iktelen személyragok felcserélésében nyilvánult meg. Az egyes szám második személyben iktelen igékben is gyakori az -sz személyrag helyetti -l, pl. *gyútol*, *mulatol*, sőt egy helyen még az egyes szám első személyben is tapasztaltam, hogy -m személyragot használtak -k helyett: *méggyém*, *méggyék* helyett. A *méggyém* igealak minden bizonnyal hyperurbanismus.

Az igeragozással kapcsolatban még csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a tájnyelvi *gyön*, *gyün*, *gyönnék* mellett teljesen egyenrangú szerepet tölt már be a köznnyelvi *jön*, különösen az egyes harmadik személyben. BARTHA (Nyr. XXI, 465) és TÖRÖK szerint (Nyr. XXV, 521–4) a *j* helyett mindig *gy* áll. Itt tehát e megállapítások óta erős köznnyelvi hatás történt. A népnnyelvi *mének*, *ménünk* és köznnyelvi *méggyék*, *méggyünk* alakok állandó váltakozásban vannak mind a négy község nyelvében.

A szókincsben a köznnyelv hatása igen jól érezhető. Mennél többet forgolódik a népi beszélő köznnyelvet beszélők társaságában, annál több köznnyelvi szó kerül be szókincsébe. Előfordul, hogy az új fogalommal együtt jön át az új szó is, amely vagy változatlanul vagy pedig a tájnyelvi sajátságokhoz alkalmazkodva él tovább a nyelvjárásban. Ilyen pl. a *torta*, *kifli*, *pakkol*, *stánicli*, *ámpolná*, *konkorenciá*, *kalkulációs*, amelyek köznnyelvünkben is jövevényszavak. Ezek közül csak a *konkorenciá* alkalmazkodott hangtanilag, a *kalkulációs* pedig hangtani és jelentéstani változáson esett át. A *konkorenciá* nyiltabb *o* hangot mutat a köznnyelvi *u* helyén, a geminált *r*-et pedig egyszerűre cserélte fel, a *kalkulációs* pedig a köznnyelvi *a*, *á* helyébe *ä*, *ä*-t léptetett, a jelentése pedig 'huncut, ravasz, nehezen megfeythető' lett. Pl. *Hät én eszt nēm tudom megfeytēnyi. Ez valami kalkulációs dolog, igaz-ē?*

Érdekesebb az olyan szóátvétel, amelynek során ismert fogalomra meglevő tájszót helyettesítenek köznnyelvi szóval. Így pl. a *masina* tűzhelyet jelent mind a négy községben, általánosan elterjedt ma is, de már azért *spórhēlt*-et is mondanak. Ugyanaz a helyzet a *fēhēl*, *fējēl* szóval. Mikor az ágyneműt sorolják kérésre, *párná*-t mondanak, majd úgy kapnak észbe, hogy ők tulajdonképen *fēhēl*, *fējēl*-nek hívják a párnát. A ház részeinek felsorolásakor ismét így járunk. A ház helyett *szobá*-ról beszélnek, a *pitar* helyett *konyhá*-ról (ehhez különösen makacsul ragaszkodnak), *kamra* helyett *spájz*-ról. Majd később derül ki, hogy maguk közt *első ház*, *háccsó ház*, *komra* vagy *kamra* szavakkal beszélnek. Sőt a *pitar* is élő tájszavuk, legfeljebb a *konyha* köznnyelvi behatolása már igen erős. A *kompér*, *kumpér*

általánosan elterjedt tájszavuk, de a *krumpli*-t is igen gyakran használják, ismerni pedig kivétel nélkül ismerik azt a szót.

Néha a köznyelvi alak csak hangalakjában tér el a népryelvitől. Így pl. ezen a vidéken *cipő*-nek mondják a *cipő*-t. Mindkettő használatos, egymás mellett élő alak.

A hengeralakúvá formált édesostyát maguk közt *gürd*, *gürt*-nek hívják, de mint *holépn*-t árulják. Így történt, hogy hosszú ideig nem is tudtam, hogy a *gürd* név létezik, míg egyszer aztán a beszélgetésben kiderült, hogy a pestiek nevezték el a *gürd*-öt *holépn*-nek, s a nyaralóknak azóta így kínálgatják.

A *cipő*-nél kellett volna még megemlítenem, hogy a gumi torna-cipőt *dorcó*-nak hívják, valószínűleg a *Dorco* gyári név hatására. E szót kiejtése és hangalakja körül nagy viták folytak le előtte, de végül a *dorcó*-ban állapodtak meg. Természetesen a *gumicipő* elnevezést mindnyájan ismerik.

De a szókincssel kapcsolatban nemcsak a köznyelv hatását tudtam megállapítani, hanem azt is, hogyan tud elzárkózni a nyelv-járás a köznyelv elől. A mezőkövesdi asszony pl. egyes tájszavakat egyszerűen képtelen volt megmagyarázni; köznyelvi alakját és jelentését nem is ismerte. Így pl. hiába kísérleteztem, hogy a *gurdony* (gyomnövény), *gurdonyozni* (gyomlálni), *páka* (buzogányszerű termés) szavak köznyelvi magyarázatát megkapjam tőle.

Végül fel lehet ismerni a köznyelvi hatást a frazeológiában is. A *téssék*, *téccik*, *téccenek* stb. állandó használata minden munkatársamnál feltűnő volt. Nemcsak velem és a vevőkkel szemben, hiszen ez nem volna meglepő, de a *téssék* behatolt egymással való beszédükbe is, különösen akkor, ha egyenrangúak, de távolabbi ismerősök kerültek össze. Így pl. éppen mezőkövesdi ismerősöm, mikor fizetni akart a gyöngyössolymosi gyümölcsárús asszonynak, ezt mondta neki: *Forintot téssék mán kifognyi Margit*. De a következő pillanatban már engem is magázott ő is, a többiek pedig, mivel ezekkel többet voltam együtt, gyűjtésem vége felé állandóan magáztak. Ez a köznyelvi formula tehát benne van nyelvükben, de azért nem elég eleven még, s inkább elszigetelődik a *téssék parancsónyi*, *téssék venni* stb. visszatérő formulákra.

A frazeológia terén való köznyelvi hatást legjobban egy abasári fiatalasszony nyelvében tapasztaltam, aki pedig különben egyike volt a legkonzervatívabb beszélőknek. Ő pl. ilyen mondatokat és szókapcsolatokat mondott: *Téljesén anyu láttá el Fürödöt. Húst, szálamit hordot fel. Elsőrendű épület vót az övéké. Szépnek mutatkozik. — Hull a fálével.* (Ezt kétszer is mondja ugyanígy.) A köznyelvi hatás annyira érvényesül, hogy még a hangtani sajátságok egy részéről is megfeledkezik és pl. *elsőrendű*-t mond a különben nála is előforduló *elsőrennyű* helyett. De maga ez a kifejezés is bizonyára köznyelvi eredetű, azonban általánosan használják. Hogy miért éppen nála mutatkozik ilyen erősen a frazeológiai hatás, az érthető. Elbeszélte ugyanis nekem, hogy kisgyerek korában állandóan Mátrafüredet, Mátraházát járta az anyjával, aki élelmiszert hordott fel a nyaralóknak és téli sportolóknak. Mint mondta, sokat kényeztették őt fenn, tehát nyilván huzamosabb ideig is hallott köznyelvi beszédet. Időközben mint nagylány állandóan Abasáron tartózkodott, innen eredhet nyelvének egyéb vonatkozású konzervativizmusa, majd mint asszony most kofálgodik, s így újra köznyelvű környezettel

érintkezik. A fenti frázisok megőrződtek s most újra feléledtek nyelvében.

Ezek után megállapíthatjuk, hogy a köznyelvi hatás a népnyelv hangrendszerében, alakrendszerében, szókincsében, frazeológiájában egyaránt jelen van. Egészen természetes, hogy legtovább azok a sajátosságok tudnak ellentállni az idegen hatásnak, amelyek a legjellemzőbbek az illető nyelvterületen. Így pl. a megfigyelt négy községben a *ě*, illetőleg Abasár nyelvében ezen kívül még az *ā*, *ā* hangok őrződtek meg mindeztáig érintetlenül. Sőt annyira erősek még ma is, hogy a köznyelvből vagy más nyelvjárásból átvett szavakban is azonnal érvényt szereznek maguknak. Az *ě*-nek ezt a megmaradását már VÉGH JÓZSEF is feljegyezte (Társadalmi szempontok a népnyelv-kutatásban 18). Viszont más részről meg kell állapítanom, hogy a köznyelvi hatást éppen a hangrendszer változásai mutatták a legszélesebb körben, a legáltalánosabb elterjedtséggel és a legtöbb konkrét példával. A formások, az igeragozás alakjai, de még a szókincs is messze elmaradtak a hangrendszer mögött. Nem beszélve a frazeológiáról, amely csak igen kicsiny köznyelvi hatást mutat.

Végül arra a kérdésre, hogy mi lesz a sorsa a népnyelvbe felülről bekerült elemeknek, azt válaszolhatom, hogy nagy általánosságban alkalmazkodnak ezek az átvevő nyelvjárási sajátosságaihoz. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy egyes átvételek, különösen a szókincseliek, változatlanul, köznyelvi alakjukban éljenek tovább új környezetükben.

B. LŐRINCZY ÉVA.

A veszprémmegyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből.¹

- kő*. — 1788: „Külömb külömbféle *kü* is lévén“ | 1800: „*Kühidi* földnek felső fele“ | 1814: „*kües* itt ajai földről való Levél“. *ködmén*. — 1800: „nála hagyott bundáját és *ködménét* nem akarja néki visszaadni“. *kőkép*: kőszobor? — 1779: „el kezdven fellyül ... az *kü képnél*“.* *költ*. — 1801: „urának mindenféle keservesen keresett jószágát a torkára *költi*“. *költség*. — 1776: „az árpát és borsót az özvegy maga *költségével* vette“ | 1799: „fáradtsága *költsége* heában esvén“. *könyörgő levél*: kérvény. — 1813: „Nyujtottunk mi annak kezéhez egy ... *könyörgő levelünket*“. + *köpönyeg*. — 1801: „el sült a pisztoly és néki *köpönyegjét* és dalmányát ... ki vitte a fojtás“ | 1812: „*köppönyeg*“. *köpü*: szűrőedény. — 1806: „*küpü* téjnek való“ | 1807: „Egy cserép *köpü*“. *köris*. — 1802: „egy darab *körös* fáját elvitte“. *körte*. — 1791: „vad *körtvény* szedés is ... a Communitásnak engedelmetül függ“ | 1815: „*Körtéles* förtésnél levő földemet ... hagyom ...“ | 1818: „egy vas mázsza *körtvény* nélkül“. *köszön*. — 1802: „azt mondotta Balog Josefnek hogy a bort ne *köszönnye* reá“. *kötél*. — 1800: „egy *rudalló kötel*“ | 1800 k.: „adtam 17 Pányvázó *kötele*t“ | 1806: „ruha szárosztó *kötele*t“ | 1806: „17 széna *kötözö kötele*t“.

¹ L. MNy. XLV—XLVI.

kötény. — 1817: „Ujj patyolat paraszt *kötén*“ | 1821: „egy patyolat *kötén* Slingezett“.

kötés. — 1831: „egy *kötés* markos kender“.

kötőlánc. — 1796: „Vaszari György három nagy és négy *kötő lánczokat* akkor estve el lopott“ | 1806: „egy *kötő lánczot*“.* +

kötött. — 1820: „tizennyolcz *kötött* vánkost hagyok István fiamnak“ *közbe-korba*. — 1800: „a mi holmit adott *közbe korba* a nagyobbik fijának“ | 1802: „*közbe korba* néki adott holmik“.* +

közelebb való. — 1801: „a *közelebb való* atyafiai“.

közénk. — 1785: „Instállunk is, hogy több idegenek *közinkbe* ne hozassanak, amivel az a bajunk, hogy sok az idegen jött ment *közöttünk*“.

közép: közepes nagyságú. — 1800 k.: „*közép* furu“.*

közönséges: közösségi, közösségre tartozó. — 1753: „a *közönséges* végzést semmiben hajtván“ | 1775: „az *közönséges* legelő mező ... el ne szoríttassék (az irtások által)“ | 1798: „az országnak *közönséges* terheit ... egy eránt, ha nem nagyobb mértékben viselték“ | 1800 k.: „korbács ütessel *közönséges* helyen büntettetnek“ | 1816: „az *Közönségest* mindenben jó rendben s állapotban megtartatni“ | 1816: „*közönségest* illető vadászaton lévő minden egy legénynek adattatik egy pint bor“.* +

krisztusuccse. — 1815: „felfogván puskáját egyenesen a' Biróra mondván: no iszen *Krisztus* *uttse* lövök“.* +

krumpli. — 1798: „az égett házánál levő kertjében *krumpért* szedett“ | 1799: „ezelőtt két esztendővel 16 1/2 kila *krumplit* adott néki“ | 1815: „az Ökrein *klumprit* hordott“.

kunyhó. — 1799: „két fát az *gunyohoz* hortak“.

kurafi. — 1780: „kurvás *kurafinak* mondotta, a feleségét is megkurvázza“.

kurátor. — 1811: „*Curator* Uram parancsolatjából 26 kalandariom“.*

kúria. — 1772: „az Herendi Pusztában leveő *kuriánkat* és ottani általunk ez ideigh birtt Irtás Réteinket ... átoltadtuk“.

kurta kocsmá. — 1788: „a *kurta kocsmák* kérdése“.* +

kurva. — 1800 k.: „no baszom *kurva* teremtesedet“.

kurvás. — 1780: „*kurvás* kurafinak mondotta, a feleségét is megkurvázza“.

kurváz. — 1800: „a minapában ... az annyát *kurvázza*“.

kút. — 1809: „Király *kutánál* egy szán bor van“.

kútágas. — 1800: „*Kútágosnak* való tölgyfát vittek“.*

kutyateremtette. — 1802: „ezen kívül még *kutya* és *láncz teremtettt* is mondott“.

külföldi: más helységi. — 1795: „Más *külföldi* zsidónak nem lesz szabad bé jönni árulás végett a Helységbe“.* +

különféle. — 1788: „külömb *különféle* kü is lévén“ | 1801: „külömbféle aprólékos adósságokat néki nem akar megfizetni“.

különösen: 1. külön-külön; 2. egyénileg. — 1776: „Simonné és Leánya ... el lopván egy zsákot és réczét büntettetik mindenik *különösen* ...“ | 1791: „Törsököt, avagy csutorának, hasogatvának, karfának vagy más effélének való fát sem léssen szabad senki-nek is *különösen* el adni“.

(Folytatjuk.)

LÓRINCZE LAJOS.

LEVÉLSZEKRÉNY.

A Szófejtő Szótár anyagrendszerezéséhez. Ismeretes, hogy nyelvünkben a jelző és jelzett szó kapcsolata igen szoros, olyanira, hogy az összetétel első tagja, a jelző kapja a hangsúlyt, és csak második tagját, a jelzett szót ragozzuk. Jelző és jelzettje tehát fonetikailag egy szó, természetesen még sokkal inkább az az állandósult összetételekben. A hangsúlyozásban a megkülönböztető jegyet emeljük ki, ezzel akarván kifejezni a magyar gondolkodásnak azt a sajátosságát, mely a fajfogalomnál fontosabbnak, lényegesebbnek véli az előbbi.

Tartozunk az igazságnak annak a megállapításával, hogy Bárczi — nyelvérzékevel ösztönösen megérezvén a helyeset — könyve túlnyomóan nagy részében a fentebb kifejtett elv szerint járt el. A magyar nyelv szellemének megfelelően logikus volna, ha *holdfogytá-t* a *hold*, *készpénz-t* a *kész*, *mindenható-t* a *minden*, *napraforgó-t* a *nap*, *pápaszem-et* a *pápa*, *tányérnyaló-t* a *tányér*, *torokgyík-ot* a *torok*, *tövises disznó-t* a *tövis*, a *vérszemét* *kap* kifejezést a *vér* címszó alatt közölné. Azt az elvet követné így a Szófejtő Szótár, amit az OklSz. is alkalmazott.

Az azonos hangalakú, de különböző jelentésű vagy eredetű szavak (mint pl. a három *ír* vagy a négy *lép*) megjelölésénél a számjegyet a címszók elé s nem mögé kellene írni, ahogy a NySz., OklSz., MTsz. vagy EtSz. teszi. Talán nem hatna a szótár használóira zavarólag, ha ilyen esetekben is a jelző magyar elhelyezési sorrendjéhez igazodnánk. M. S.

Ezt a számot szerkesztette

Pais Dezső.

Felelős szerkesztő: Pais Dezső

Kiadóhivatal: Köznevelésiügyi Kiadóvállalat

Budapest V, Szalay-u. 10—14. Telefon: 128-580

Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 936540

Előfizetés és árusítás: V, Szalay-u. 10—14. Telefon: 123-145

Felelős kiadó: a Köznevelésiügyi Kiadó igazgatója

2884. — Egyetemi Nyomda, Budapest. — (F.: Erdős László)

M A G Y A R N Y E L V

XLVII. ÉVF.

1951. DECEMBER

2. SZÁM

Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében a Sztálin teremtetten fordulat után?

Előadás a Magyar Tudományos Akadémia első és második osztálya 1951. június 29-i együttes ülésén, amelyet a két osztály I. V. Sztálin nyelvtudományi munkái megjelenésének egy éves fordulója alkalmából tartott.

Megjelent az Akadémiai Értesítő 1951. szeptember-októberi számában (LVIII. 374--83).

Ünnepelni a szocialista realizmus korszakában nem szép szavakkal vagy elmékedésekkel, hanem tényekkel, sőt — ha van rá ok — kritikával kell.

Az a tizenkét hónap, amely 1950. június 20-tól, Sztálin „Marxizmus és nyelvtudomány” című első megnyilatkozásának a megjelenési napjától eltelt, a szovjet és vele a magyar nyelvtudomány történetében nem egy közönséges esztendő, hanem egy új korszak indulása. Ezért mindenesetre üdvös megvizsgálunk, hogy ez az indulás megfelelő volt-e, megtettük-e valóban azt, amit a fordulat után meg kellett tennünk vagy megtehettünk volna.

A rendkívüli hangnak, Sztálin hangjának természetesen rendkívüli visszhangja támadt a szovjet tudományos és művelődési körökben. A szovjet nyelvtudomány régibb és újabb képviselői indítatva érezték magukat, hogy Sztálin nyomában a nyilvánosság elé lépjenek. A régibbek közül Vinogradov, a vitaindító Csikobava, Avanyeszov, Bulahovszkij, az újabbak közül Szerebrennyikov, Nyikiforov nevét említjük csak.

Eleinte ismertetések és méltatások jelentek meg. Ezeket egyre fokozódóbb mértékben követték az egyes nyelvészeti tanulmányágakat és kérdésköröket a sztálini alapokon tovább építő tanulmányok azoktól a szovjet nyelvészektől, akik a Marréktól szétteregetett csodabogarak ellenében az igazi tudományos etikának megfelelően kitartottak a maguk józan marxista felfogása mellett. — Azonkívül nemcsak nyelvészeti, de más körök is egyre több megbeszélést, ülést tartanak, amelyeken közös tárgyalások eredményeül mindinkább tisztázódnak, hogy Sztálin szempontjait hogyan kell érteni, igazi marxista szellemben a nyelvtudományt hogyan kell művelni, a nyelv ügyével különféle területeken miképpen kell foglalkozni. A szovjet tudomány és műveltség illetékes szervei, élükön a szovjet

Akadémiával határozatokat hoznak, amelyekben maguk és mások számára megjelölik az irányt, de nem dogmatikus parancsok formájában.

MARXtól idézzük: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen magyarázták, de a feladat az, hogy megváltoztassuk“ (MARX—ENGELS, Válműv. II, 401). A változtatásra való törekvés beletartozik a tudományok, így a nyelvtudomány feladatkörébe is. A tudomány kötelessége, hogy az élet előtt járjon mint annak egyik legfőbb fejlesztője. De hogy e kötelességének eleget tehessen, ahhoz szabadságra van szüksége. — És senki sem látja ezt jobban Sztálinnál. A szempontok, amiket Sztálin kifejtett, nem megkötik, nem bizonyos irányokban meghatározzák a nyelvtudósok munkásságát, hanem egy-egy és széles alapot nyújtanak nekik arra, hogy tudásuk és meggyőződésük szerint a legjobbal álljanak elő. — Lehet, hogy akik Sztálin után tovább akarnak dolgozni, sokszor tévednek, vagy tévedünk, de előttünk, akik különféle tudományokkal foglalkozunk, világos, hogy vannak termékeny tévedések, amelyek többet használhatnak, mint semmitmondó közhelyek vagy tetszetősen megfogalmazott áligazságok. A dialektikus felfogásnak velejárója, hogy értékeli, hasznosítja a tévedéseket is, amint nekünk, nyelvészeknek fölötte sok tanulságot foglal magában a Marr-féle áltudományos irányzat is abban a tekintetben, hogy miképpen nem kell és nem lehet nyelvtudományt művelni.

Ha tárgyilagosan számolni akarunk saját magunkkal, akkor mindenekelőtt nem lehet elhallgatnunk, hogy Sztálin fellépésének a méltatását és felhasználását illető első érdemleges lépések nálunk talán kissé elhúzódtak. Ennek azután az a következménye, hogy a fordulat kedvező hatásának pozitív irányban való érvényesüléséből körülbelül fél, sőt némely vonalon több mint egy egész esztendő elvészítettünk. Természetesen ez a fél esztendő a tekintetben nem ment egészen kárba, hogy a marrizmusnak nálunk is elharapódzni készülő kóros folyamata megállott, és azok, akik a vele való fertőzés eszközeiül szegődtek, Sztálin fellépése után hamarosan ráébredtek arra, hogy ebben az irányban nincs tovább.

Szakfolyóirataink közül a Magyar Nyelv szeptemberi számában, a Nyelvtudományi Közlemények évvégi füzetében, vagyis kiadási lehetőségeikhez képest elég korán köszöntötték Sztálin fellépését, és adtak hírt annak a magyar tudományos közvéleményben keltett rendkívüli hatásáról, és mutattak rá a bizton várható sors- és szellemfordulatra.

Azonban a kollektív feldolgozás, elsajátítás és tényekbe való átváltás talán nem egész megokoltan váratott magára.

Elsőnek a Magyar Nyelvtudományi Társaság törekedett napirendre hozni Sztálin nyilatkozatainak nyilvános tárgyalását és a belőlük levonandó következtetések, állásfoglalások meg-

tételét hamarosan azok megjelenése után. Mégis csak a Társaság debreceni vándorgyűlése volt az alkalom, amikor 1950. október 28—29-én a magyar nyelvészek együttese érdemleges visszhanggal fogadhatta a nyelvészet számára életbevágóan fontos, egyszersmind a marxizmust is igen jelentősen tovább fejlesztő fellépést ZSIRAI MIKLÓS és TAMÁS LAJOS előadásáiban.

Egy hónappal később, november 27—28-án Akadémiánk jubileumi ünnepi hetének keretében „Sztálin nyelvtudományi cikkeinek tanulságai“ címen nyelv- és irodalomtudományi valamint társadalmi-történeti tudományi osztályaink együttes üéseken folytattak tárgyalást referátumok, korreferátumok és hozzászólások formájában. — A Sztálin-nyilatkozatokkal kapcsolatos ünnepi ülészak igen szerencsésen úgy volt megrendezve, hogy tárgysora módot nyújtott a nyelvészet és más tudományok viszonyának a megbeszélésére is.

Nem feladatomban és nincs módomban most az elhangzott előadások megtárgyalására. Valamit azonban az ünnepi ülészak előadásaival összefüggésben mégis kötelességemnek érzek röviden megemlíteni. Tudniillik mi, nyelvészek általában szeretnők tudni, hogy helyesen vagy helytelenül értelmezzük-e Sztálint. mivel erre szükségünk van munkánk helyes folytatásához. — MOLNÁR ERIK r. tag „Sztálin nyelvtudományi cikkei és a történettudomány“ című referátumában (Társadalmi Szemle 1951. 2. sz., vitaanyagként közölve) több a nyelvtudományt érintő megjegyzést tett. Ezekkel nem mindenben tudunk egyetérteni, annál kevésbbé, mivel megítélésünk szerint éppenséggel nem felelnek meg Sztálin felfogásának. Tisztelt tagtársam Sztálin észrevételeit, valamint a Sztálintól világosan felismert tényeket másképen értelmezi, mint mi. Sztálin után is ragaszkodik ahhoz, hogy „a nyelvi minőségek meghatározott gazdasági, társadalmi alakzatoknak, tehát meghatározott alapoknak felelnek meg“ (i. h. 145) Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a korszakolás, a fejlődési szakaszok vizsgálata és megállapítása területén is Sztálin állásfoglalása után a nyelvésznek nem kell mereven alkalmazkodni azokhoz a keretekhez, amelyeket a gazdaság- vagy társadalom- vagy más tárgykörű történész a maga vizsgálódásai eredményeül felvesz, illetőleg a marizmus idején nálunk is felvett, hanem a maga szemével lehet, sőt kell is néznie. Nem köteles alkalmazkodni, de köteles az említett tudományok eredményeit figyelembe venni, mert nyilvánvaló, hogy a nyelvi jelenségek nem egy ponton az azokban a körökben vizsgált tényezőktől vannak meghatározva. — MOLNÁR ERIK (i. h. 147) ezt írja: „S ha a nemzeti nyelv kifejlődését nézzük, a differenciáció ennél semmi szerepet nem játszik. A nemzeti nyelv a népi nyelvből nem a nyelvjárások eltávolodása útján fejlődik ki, hanem rendszerint úgy, hogy a népi nyelv valamennyi nyelvjárása egyetlen nyelvjárás[á]ba olvad be.“ Magam elég régóta foglalkozom a magyar vagy

más irodalmi és köznyelv fejlődéstörténetével, de nem tudok egy véleményen lenni tisztelt tagtársammal abban, hogy az irodalmi és köznyelv létrejöttében differenciációs hatások egyáltalában nem érvényesülnek. De erről talán más alkalommal bővebben beszélhetek. Nincs érkezésem itt arra sem, hogy a differenciációra, a szerinte „állítólagos finnugor ősnelyvből” való kiszakadásra, az őskor nyelvi egyszerűségére, általában az „összehasonlító iskolá”-ra vonatkozó megjegyzéseit (147) bővebben ismertessem és velük kapcsolatos észrevételeimet előadjam. Csak annyit jelzek, hogy amit Sztálintól ez irányban tanulhatunk, továbbá amit ennek továbbfejtéseként a szovjet nyelvészek szóba hoznak, azonkívül a magunk lehetséges észrevételei is kevésbé jogosultnak mutatják tisztelt tagtársam felfogását.

Lehet, hogy az ünnepi ülésszak nem minden előadásának nem minden részlete bizonyult vagy fog bizonyulni helytállónak, azonban nem lehet tagadni, hogy minden résztvevőben megvolt a jó szándék és — amire a tudománynak Sztálintól képviselt demokratizmusa szabadtott fel bennünket — a bátorság. FOGARASI BÉLA osztályelnök tagtársunk zárószavában volt egy megjegyzés, az, hogy neki az az érzése, mintha egyesek azt gondolnák, hogy régebben minden jó volt és egyes korrekciók megtétele után újra lehet kezdeni. — Magam és — azt hiszem — nyelvésztársaim nevében kijelenthetem: mi egyáltalában nem gondoljuk azt, hogy régebben minden jó volt. Sőt tudatában vagyunk annak, hogy most sem az, nagyrészt — nem egészen — miattunk. Azt, hogy egy csapásra nem mindenben találtuk meg a Sztálin nyújtotta alap továbbfejlesztésére való szempontokat, kellően kifejezett fogalmakat, talán megbocsátható, mert hiszen kényes kérdések, finom, de igen jelentős árnyalatok forogtak szóban, amelyeknek rohammal való elintézésére ugyanabban az időben szovjet nyelvész kartársaink sem vállalkoztak. Az a szerencsétlen közjáték, amelyet a marrizmus jelentett, megbénított mindenféle nyelvészeti munkát, mindenesetre pedig a maga marxista védjeggyé álcázott előjogainak erőszakolásával megakadályozta, hogy a nyelvtudomány az igazi marxizmus, vagyis a dialektikus materializmus szempontjainak érvényesítése területén még oly bátortalan lépéseket is tegyen. Ezért sokaknak nem egy tekintetben most kell újra járni tanulni.

Mi, nyelvészek Sztálin fejtegetéseinek a tanulmányozása után, sőt éppen ennek következtében fontosnak tartjuk a történeti nyelvtudománynak nem halmozását (FOGARASI), hanem súlyos mértékben való érvényesítését, mégpedig nemcsak a tudományos vizsgálódás rezervációiban, hanem a felső, közép, sőt valamennyire az alsó oktatás területén is.

FOGARASI tagtársunk zárószavának az elején azt mondta: „a tanácskozások nem most fejeződtek be, hanem most kezdődnek”. — Feltétlenül igaza volt az akkori tárgyalások vezetőjének. Kár, hogy egy fél év elmúlt, és az Akadémián hiányol-

nunk kell a folytatást. Különösen pedig szívesen látnók, ha az ünnepi ülésszak előadásai a Társadalmi Szemle ez évi januári és februári számában közölt NÉMETH GYULA- és MOLNÁR ERIK-féle referátumok után mihamarabb megjelenének nyomtatásban, és így mód nyílnék megvitatásukra, illetőleg akár pozitív, akár negatív irányban való hasznosításukra.¹

Ami az Akadémián nem történt meg, az megtörtént az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének keretében. Ott március 5-én egy kilenc előadásból álló szakmai-ideológiai tanfolyam indult meg, amelyen az előadók, valamint a hozzászólók érdeklődésükkel elősegítették a sztálini szempontoknak nemcsak a maguk és mások számára való elsajátítását, hanem a szempontokból való kitekintés útján új részletmeglátásokhoz is jutottak. — Az Intézet egyébként szolgálatot tett azzal is, hogy a Sztálin nyilatkozataival kapcsolatos szovjet méltatásokat, tárgykör-feldolgozásokat, együttes állásfoglalásokat, a népi demokráciák idevágó tudományos anyagát fordításban hozzáférhetővé tette a Nyelvtudományi Intézet Közleményei eddig megjelent három számában. Kíváncsi volna, hogy ilyen módon minél több tájékoztatást kapjunk ezután is.

Megint egy kritikai megjegyzést kell tennünk. Nyelvészeink azzal, amit Sztálintól kaptak, a maguk szűkebb szak-körében meglehetősen foglalkoztak. Azonban azt a fokozott érdeklődést, ami Sztálin fellépésének a hatása alatt általánosan támadt, korántsem elégítették ki hírlapi közleményekkel, vagy a népszerű időszaki sajtó révén. Az igaz, ezért nem egészen ők a felelősek, hanem azok is, akik ilyen irányban nem fordultak hozzájuk, nem ösztönözték őket.

VIKTOR VINOGRADOVNAK a napokban megjelent jubileumi cikkében ezt olvashatjuk: „Szélesben és sokoldalúan kifejlődött a nyelvtudományról szóló sztálini tanítás a l k o t ó elsajátítására és fejlesztésére irányuló munka a különböző nyelvek — ezen alapon való — vizsgálatával kapcsolatban is.”

Nézzük, mondhatunk-e hasonlót nálunk is! Röviden tekintsük át, hogy Sztálin hatására egyes nyelvészeti tanulmányágakban minő munkálatok folynak és ezek miképpen folynak!

A Marr-féle felfogása a nyelvnek teljes bizonytalanságot, bizalmatlanságot okozott abban a tekintetben, hogy érdemes-e egyáltalában a nyelvvel tudományosan foglalkozni, érdemes-e a nyelv művelésére gondot fordítani, mert hiszen jöhet, sőt jön egy ismeretlen, előreláthatatlan, mítikus, sőt mágikus tényező és mindent felrobbant, mindent kiforgat önmagából. Ez a bizonytalanság Marrék erőszakoskodásával együtt a szovjet nyelvészethen teljes pangást idézett elő. — Most azonban, Sztálin alkotó marxizmusának hatása alatt nagyobb

¹ Az ünnepi ülésszak tárgyalásainak anyaga azóta, összfel látott a Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztályának Közleményei ünnepi számában (1951. I. kötet I. szám).

lendülettel, a jövő felől biztosítva, munkánknek nemcsak a tudomány szempontjából való értékéről, hanem az élet, a társadalom számára való hasznosságáról is meggyőzve dolgozunk. Részben folytatjuk azt, ami — szerencsére elég sok! — korábbi munkálatainkból vagy terveinkből a fordulat után is jó maradt; részben pedig újabb tárgy- és kérdésköröket veszünk munkarendünkbe.

A marrizmus mellett kétségesnek tűnhetett fel, hogy van-e értelme a nyelv történetével foglalkozni, a régi vagy a jelenlegi nyelv szótárát összeállítani, amikor a nyelv élete robbanások sorozata, amikor lépten-nyomon valami olyan következik, aminek semmi köze nincs ahhoz, ami valaha is volt, az igaz, ahhoz sem, ami valamikor újabb robbanások folytán utána következik. Sztálin mélységes valóságérzékből fakadó szempontjai szilárd alapot vetettek a nyelvi jelenségek történeti felfogásának, és a *szal, ber, ion, ros* kísérteteinek elűzésével megteremtették a szabadságot, a lehetőséget egy — a nyelvi dolgok, ezek között különösen a nyelv és a társadalom kapcsolatainak lényegébe hatoló — nyelvtörténeti módszer kialakítására.

A marrizmus mágikus körébe nem illett bele, és vesztegzár alá került a nyelvhasonlítás is. Sőt nálunk a marristák első sorban a finnugor nyelvészet művelőit hozták kellemetlen helyzetbe. Sztálin erről az oldalról is tudományt mentett, és lehetővé tette, hogy finnugor nyelvészetünknek nagy múltjához, korábbi úttörő és vezető szerepéhez méltó jövője legyen. — Így jelenhetett meg ez év elején nagy kutatónk, R e g u l y A n t a l hagyatékából az osztják (chanti) hősénekek egy újabb kötete ZSIRAI MIKLÓS tagtársunk áldozatos és avatott fáradozásából. Itt is érdemesnek tartom kiemelni azt a gazdagodást, amelyet korábbi vogul és osztják szövegközléseinkhez csatlakozva ez a kötet is jelent a magyar mondat- és alaktan számára, nem utolsósorban magyar fordításával, amely a maga most talán szokatlan, de a régi és népi nyelvben közönséges fordulataival tanúsítja, hogy a nyelvnek Sztálin kiemelte szerkezeti elemei tekintetében is minő szoros rokonság fűzi a magyart az obi-ugor nyelvekhez. Ezért kell óhajtanunk az obi-ugor szövegeknek az eredeti fordulatokhoz lehetőleg ragaszkodó magyar fordítással való felszerelését a jövőben is.

Ha a marrizmus folytatódott volna, a nyelvjáráskutatás főfeladata nálunk is nyilván az osztályzsargonok vizsgálata lett volna. Nem mondhatjuk ezt teljesen feleslegesnek és haszontalannak, de Sztálin megvilágításában feltétlenül alárendelt fontosságúnak bizonyult a természetesen, szervesen fejlődött autonóm helyi nyelvjárások tanulmányozása mellett. — AVANYESZOV „I. V. Sztálin a nyelvek és nyelvjárások fejlődéséről“ című 1950. szeptemberében közzétett előadásában ezt mondja: „Sztálin arra vonatkozó utalásai, hogy ezeknek [t. i. a területi

nyelvjárásoknak] a nemzeti nyelvek kialakulása folyamán milyen jelentős szerepük van, megnövelik a dialektológiának mint tudományos diszciplinának a jelentőségét, különösen a történeti dialektológia jelentőségét a nyelv történetének megkonstruálása terén, és egyben azt is megkövetelik tőlünk, hogy a meglévő mai nyelvjárások tanulmányozásánál elmélyült történeti szemléletet érvényesítsünk.“ (A Nyelvtudományi Intézet Közleményei 1951. 2. sz. 44.) Annál nagyobb meglepéssel fogadtam a kitűnő szovjet nyelvtudósok ilyen megjegyzéseit, mivel a nyelvjárási anyagnak és a nyelvjárási szemléletnek a nyelvek fejlődéstörténeti magyarázatában való jelentőségét magam is hasonló értelemben tárgyaltam még a marrista időkben előadott és 1950. márciusában-májusában közzétett „Iránnyelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában“ című értekezésem (MNY. XLVI, 8—15, 97—113; külön MNYTK. 78. sz.) 9. szakaszában. — A Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseitől 1947-ben megjelent mutatvány térképlapjai és az Akadémia Nyelvtudományi Intézetétől végzett és irányított munkálatok térképre vetített eredményei szinte kinyilatkoztatásszerű élességgel lobbantanak fényt nyelvünk szókincs- vagy hangalakbeli történetének sejtett vagy igen gyakran nem is sejtett titkaira, sőt nem ritkán igen jelentős társadalomtörténeti mozzanatokát szemléltetnek.

Ki kell emelnem, amit a sztálini nyilatkozatokat tovább építő szovjet közlemények is hangsúlyoznak: a nyelvjárásgyűjtés nemcsak igen fontos, hanem szerfelett sürgős is, talán a legsürgősebb nyelvtudományi feladat. Már a kapitalizmus viszonyai is erősen közrejátszottak a nyelvjárások visszaszorításában, a szocializmus életformái meg éppen számos tényezővel a nyelvi kiegyenlítődéshez, a nyelvjárási különbségek elmosódásához, a társadalom egészére kiterjedő egységes nyelvi rendszer, a nemzeti nyelv kialakulásához vezetnek. A Sztálin észrevételeit mérlegelő szovjet nyelvészekkel együtt nem lehet más a véleményünk, mint hogy a nyelvjárások anyagát minél bővebben, minél hitelesebben meg kell mentenünk, nemcsak a nyelv múltjának tudományos ismerete, hanem sok mozzanatában a nyelv, az egységes nyelv jövő fejlődésének biztosítása érdekében is.

A nyelvtudomány fejlődésének, de az ifjabb nyelvészenemzedék fejlődésének, sőt egy szélesebb körű közönség igényei kielégítésének érdekében feltétlenül szükséges volna, hogy a nyelvtudományi folyóiratok megfelelő terjedelemben és rendszeresen megjelenjenek. Itt is rá kell irányítanom a figyelmet arra, hogy e tekintetben a Sztálin fellépését követő második félévben nem haladás, ellenkezőleg nem szerencsés körülmények következtekben teljes szünetelés állott f.e.

Mostani előadásom címe eredetileg ez volt: „Mit tettünk és mit tegyünk a nyelv és a nyelvtudomány ügyében?” A jelenlegi címtől eltérően foglalkozni kívánok a nyelv ügyébe vágó mozzanatokkal is, mert hiszen amit Sztálintól nyertünk, az nemcsak a nyelvtudomány, hanem a nyelv dolgát is megragadja, sőt a nyelvtudományon keresztül éppen a nyelv dolgát ragadja meg hatalmas erővel. — Tehát amikor Akadémiánkban, amelynek fogantatásától fogva elsődleges gondja volt a nyelv ügye, egy éves számadást próbálunk csinálni, latra kell vetnünk, történt-e valami és mi történt a magyar nyelv érdekében. Annál inkább meg kell tennünk ezt, mivel Akadémiánk legelsődrendű kötelességei közé tartozik, hogy a tudományt összeegyeztesse a gyakorlattal, annak az elvnek az értelmében, hogy a tudomány az életért van. Sztálin fejtegetései nyomán megerősödik bennünk az a meggyőződés, hogy a nyelvet, de a nyelv tudományát sem szabad elszigetelten tekinteni és értékelni, hanem hasznosítani kell szinte számtalan irányú összefüggésekben, a tudományt itt is, mint más vonatkozásokban gyakorlati velejárókkal együtt kell munkakörünkbe vonni.

Sztálin hatásának egyik örömdetes mozzanata, hogy felébredt a nyelvhelyesség és a nyelvművelés kérdései iránt való érdeklődés. Egy esomó érdekes, sőt többé - kevésbé értékes cikk, hozzászólás látott napvilágot ebből a körből folyóiratainkban és — amit helyeselnünk kell — napilapjainkban. Azonban sok olyan nézet is nyomdafestékhez és nyilvánosságához jutott, ami egy ilyen című hozzászólás közzétételére késztetett: „A nyelvet a »nyelvvédők« ellen is védeni kell!” Sajnos, hogy ezen a területen nemcsak nincs folyamatban, de nem is indult meg a szervezés, tervszerűsítés. És nem hallgathatjuk el, hogy ebben Akadémiánkat terheli nem annyira a mulasztás, hanem — sokban önhibáján kívül — a tehetetlenség. A tehetetlenség azért, mivel ebben a körben különösen kevés a szakemberünk, és akiknek ilyen irányú fogékonyságuk volna, ilyen irányban kiképezhetnék magukat, másféle — szintén fontos — munkakörökben nélkülözhetetlenek. — Itt megint érvényesítenünk kell az imént kiemelt szempontot: a tudományt a gyakorlattal összekapcsolni, illetőleg a tudományt az élet szolgálatába állítani. Némely nyelvtudományi tekintélyek ellenében nem voltam azon a véleményen, hogy passzív nyelvészkedéssel a nyelv alakulásának, változásainak tényeit egyszerűen meg kell állapítanunk, tudomásul kell vennünk, pusztán csak az a feladatunk, hogy hűvös tárgyilagossággal megmagyarázzuk őket. Régebben kinyilvánítottam azt a nézetemet, hogy mivel a nyelv bizonyos korai szakaszokban magamagára, önkéntelenül, öntudatlan és szándéktalan folyamatokban fejlődik, azért nem volna helyes a nyelvet fejlődésében később is teljesen szabadjára hagyni. A fejlődés dialektikájával is együttjár, hogy ami érthető pl. a 950 vagy 1211 körüli társadalmi, művelődési vagy egyéb

viszonyok között, az nem okvetlenül kötelező az 1800-as évek elejének vagy az 1945–1951-es időszak gyökeresen módosult körülményei között. Természetesen nem azt akarom ezzel mondani, hogy a tudatos és szándékos újítás, művelés marri értelemben kirobbanthatja a nyelvet önmagából.

A nyelv életére nézve nagy jelentőségű — sokban nyelv-helyességi és nyelvművelő jellegű — munkálatok eredményesen folynak. Így a múlt év őszén napvilágot látott — nem éppen tökéletesen sikerült — helyesírási kiadványunk után nagyon előrehaladt a helyesírási szabályzatnak, illetőleg szótárnak több tekintetben módosítandó és megjavítandó újabb kiadása. — Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének egyik fő munkálata pedig a Magyar Értelmező Szótár. Ennek megjelent próba-füzetét legközelebb beszélik meg e célra összevont bizottságaink. Hogy a művel kapcsolatos korábbi bizonytalankodó és nem általánosan helyeselt tervezés, tevékenység valóban egészséges irányba terelődött, főképen a Sztálin-nyilatkozatoknak köszönhető.

A moszkvai egyetemen már 1950. augusztusában felolvasásokat tartottak és ezek kötetben is megjelentek. VINOGRADOV a kötet zárócikkében kiemeli, hogy a főiskolákról a marrizmus idején kikerült hallgatók igen gyenge fogalmakkal rendelkeztek a nyelvtudományról és képtelenek voltak önálló kutató munkára. — Sztálin méltatásában MITYIN ezt mondja: „Azt kell hinnünk, hogy az iskolában és a felsőoktatási intézetekben véget vetnek a nyelvtan lebecsülésének, és a nyelv tanulmányozását egészséges irányba, jó kerékvágásba terelik.“

A Szovjet Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és a Szovjet Neveléstudományi Akadémia már félesztendője, 1950. november 27–29-ig egyesített tudományos ülészakon foglalkozott Sztálin nyelvtudományi cikkeivel és a szovjet iskolai nyelvoktatás kérdéseivel. A tárgyalásról kiadott közlemény kiemeli Sztálin megnyilatkozásainak a szovjet iskola szempontjából való kivételes jelentőségét, különösen azoknak a hibáknak a kiküszöbölése terén, amelyek az iskolai nyelvoktatás módszertanában és gyakorlatában együttjártak Marr és tanítványai tudományellenes nem-marxista tanaival és magatartásával. — Gondolom, megokolt, hogy a két intézmény elnökségétől jóváhagyott határozatok elvi szakaszának néhány mozzanatára ez alkalommal rámutassak. A 1. pont így kezdődik: „Az iskolai orosz nyelvi tanterv alapjává a nyelvtant kell tenni, mivel »a nyelv éppen a nyelvtan segítségével kap lehetőséget arra, hogy az emberi gondolatokat anyagi nyelvi burokbba öltöztesse« (Sztálin)“. A 3. pontból ezt idézem: „A nyelvtani elmélet tanulása olyan eszköz, amely a tanulók beszédét is gazdagítja és szabályozza.“ A 4. pontból: „az iskolában a nyelv szótári szókészletét is tanítsuk“. A 7. pontból: „A nyelvi jelenségeket lehetőleg történeti távlatban kell szemlélni.“ A 8. pontból: „Az egész nyelvtanítási munkát úgy kell

megszervezni, hogy a tanulók érezzék az emberi szó rendkívül nagy hatóerejét.“ Az elvi részben vázolt feladatok végrehajtása céljából az egyesített ülészak szükségesnek tartja tudományos kutató munka megszervezését az orosz nyelvtanítás, a nem-orosz iskolákban folyó orosz nyelvtanítás és az idegen nyelvi tanítás módszertana terén, és ezekhez a munkálatokhoz megadja a szempontokat.¹

VINOGRADOV jubileumi cikkéből értesülhetünk a fentebb jelzettek következményeiről: „Azok a változások, amelyek a szovjet nyelvtudományban végbementek, a nyelvészeti tudományok előadásának reformját is megkövetelték a filológiai főiskolán és a középiskolában. A marxizmus alkalmazása a nyelvtudományban a dolog természetéből kifolyólag a nyelvről való sztálini tanítás alapján változást eredményezett az anyanyelv és az idegen nyelvek oktatásának gyakorlatában.“

A moszkvai íróknak az irodalom és a nyelv dolgában 1951. január 17—18-án tartott pártgyűlésén A. TARASZENKOV bevezető beszédében ilyen megjegyzést tesz: „Az orosz nyelv óriási gazdagsága nemcsak alapszókincseiben, illetőleg szótári készletében rejlik, hanem nyelvtanának végtelen hajlékonyságában, rendkívül széles körű mondattani lehetőségeiben is. Az orosz szintaxis megengedi az egyszerű, világos és tartalmas mondatszerkesztést.“ TARASZENKOV itt néhány példát hoz fel F a g y e j e v műveiből, és bírálja mondatainak fölösleges szintaktikai bonyolultságát. TARASZENKOV e felfogásával egyetért a Pravda-vitában és a Sztálintól megoldott vagy felvetett kérdések megbeszélésében rendkívül kitűnt B. SZEREBRENNYIKOV, a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatóhelyettese is. SZEREBRENNYIKOV, LEVIN és ILJINSZKAJA, a Nyelvtudományi Intézet munkatársai a közös alkotó munkára és tapasztalatcserére hívják fel a nyelvészeket és az írókat. A beszámoló az irodalomtudomány művelőit vagy az irodalomtanárokat nem említi, bizonyára mivel a velük való összeműködés ott magától értetődő.

Az irodalomtudomány illetékesei nálunk általában mindmostanáig korántsem vonták le Sztálin fejtegetéseinek, szempontjainak az ő számukra is irányt jelző következtetéseit. Tudomásom szerint egy nyilatkozott közülük, szélesebb körhöz szólva: BÓKA LÁSZLÓ egyetemi tanár: „Sztálin tanítása a nyelvtudományról és irodalomtudományunk feladatai“ címen a budapesti Egyetemi Magyar Irodalomtörténeti Intézet 1950. októberi estjén (megjelent Irodalomtörténet 1950. 4. sz.). BÓKA a nyelv iránt való tájékozottság és érzék hiányára nézve ezt mondja: „Az egyetemi és főiskolai oktatást is mulasztás terheli e téren. Nemcsak arra a mostohaságra gondolunk, amivel anyanyelvünk tudományát, a magyar nyelvtudományt

¹ A Nyelvtudományi Intézet Közleményei II. évf. 3. sz. 64—71.

kezelik tanrendjeink, hanem arra, hogy az irodalomtanításból is hiányoztak az irodalmi nyelv kérdései." (I. h. 3.) Az előadás vége felé pedig ezt a kijelentést teszi: „Irodalomtudományunkat nemcsak arra kötelezi Sztálin felbecsülhetetlen értékű iránymutatása, hogy ne csak irodalmunk múltjával, hanem élő irodalmunkkal is foglalkozzék, hanem arra is, hogy törje át szakmai elzárkózását és fogjon össze a nyelvtudománnyal. Az irodalomtörténészek önmagukban nem oldhatják meg az irodalmi nyelv és a nemzeti nyelv korrelációjának vagy a nyelvújítás újjáértékelésének problémáját, s a nyelvtisztaság, nyelvhelyesség kérdéseiben, nagy íróink nyelvének helyes értékelése terén kétségkívül a nyelvtudomány dolgozóira lesznek utalva." (I. h. 8—9.)

BÓKA professzor szakmabeli társai, legalább társai többsége részéről (a szakmát nem szorítom itt a magyar irodalomtörténetre) a nyelvészet, sajnos, a lefolyt tanévben sem tapasztalta — legalább tényekben mérhetően nem — a fentiekben kifejezett valóban megértő szellemet. Sokuk számára, úgy látszik, még meglehetősen írott malaszt MARXnak BÓKÁTÓL idézett (4) az a tanítása, hogy az ideák, eszmék nem a nyelvtől elkülönülten léteznek. Hozzátehetjük még: közülük sokan sokszor megegyészenek frázisokkal, pedig a frázis, noha hangzik, sőt „jól” hangzik, a nyelvi értelemben vett „szó” fogalmának a megcsúfolása, mert nincs valóságos jelentése.

A budapesti Tudományegyetem Orosz Intézete most két hete tartott sztálini ülőszakának tárgysorán TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE tagtársunk és KRAJEVSKZI professzor egyaránt jelentős figyelmet szentelt — magától értetődően! — az irodalmi nyelv kérdéseinek.

Felmerül azonban a kérdés, hogy miképpen tudjunk az irodalmi vagy költői nyelv és a mögötte levő lelki folyamatok titkaiba behatolni, ha a nyelvvel kapcsolatos tudományos ismeretektől szinte elyszerűen elzárkózunk. A nyelvészet nélküli irodalomtörténet — nem mondom: irodalomtudomány — körülbelül annyi, mint a Marrék értelmében vett nyelvnélküli gondolkodás, amit — jól tudjuk — Sztálin milyen határozottan utasított el.

Hogyan legyenek képesek az imént érintett — irodalmi vonatkozásban valóban súlyos — nyelvi, sőt nyelvészeti kérdésekben maguknak véleményt alkotni és másokat ilyen megállapításokra ráébreszteni olyan valakik, akik (nem kevesen!) irodalmárnak, sőt jó irodalmárnak képzelik magukat, de a szakvizsgán nem tudnak hosszas rávezetés után sem példát mondani a melléknévre, nem ismerik az igeneveket, vagy halvány sejtelemmel sem rendelkeznek affelől, hogy a magyarban az igének alanyi és tárgyas ragozása akad? Stb.

Nem akarom most annak részletezésével az időt tölteni, hogy mik az egyetemi nyelvészeti oktatás sikertelenségének

az okai. Csak egyre utalok. Nevetségesen csekély volt a nyelvészet óraszámja a most véget ért — Sztálin nyelvészeti megnyilatkozásait követő — tanévben. — pl. a III. évben és a IV. év első felében heti két óra, a IV. év második felében meg éppen heti 1 óra. El lehet képzelni, milyen anyagi lehetősége, de azonfelül milyen tekintélye van egy ilyen módon kezelt tárgykörnek.

1950. augusztus 21—30-ig rendezte a szovjet Felsőoktatásiügyi Minisztérium a főiskolák nyelvész dolgozóinak összövetéségi értekezletét és az állami egyetemek meg pedagógiai intézetek nyelvész tanárainak szemináriumát. Az értekezlet záró ülésén Sz. V. KAFTANOV felsőoktatásiügyi miniszter tartott előadást. Hangsúlyozta, hogy a nyelvészeti diszciplinák oktatása óriási jelentőségű a szovjet tanulóifjúság eszmei-politikai nevelése szempontjából. Rámutatott, hogy a nyelvészeti diszciplinákat az ország valamennyi egyetemén tanítják, és hogy azoknak a diákoknak a száma, akik ilyen vagy amolyan fokon tanulják a nyelvészetet, csak azoknak a diákoknak a száma mögött marad el, akik a marxizmus-leninizmus és a politikai gazdaságtan alapjait tanulják. A miniszter mély elemzést adott a nyelvészeti oktatás megszervezéséről és felszólította a nyelvészeket a marxista elmélet alkotó fejlesztésére.

Ha figyelembe vesszük, amire itt KAFTANOVból hivatkoztunk, nem is kell külön kritikát mondani arról, ami nálunk még az 1950—1951. tanévben is volt, illetőleg nem volt.

Sztálin kijelenti: „a felépítmény működési köre szűk és korlátozott“, ezzel szemben „a nyelv működési köre, minthogy az emberi tevékenység valamennyi területét átfogja, sokkal szélesebb és többoldalúbb, mint a felépítmény működési köre. Mi több majdnem határtalan.“ (A szovjet nyelvtudomány kérdései 228) — Mi, nyelvészek a szovjet példa alapján is nyilvánvalóan nem jogtalanul hisszük, hogy Sztálinnak ebből a felfogásából a nyelvtudományra is háramlik valami, és a nyelvészet számára nálunk is az eddiginél szélesebb hatáskört engednek nem a nyelvészek, hanem a nyelv és a társadalom ügye érdekében.

Ezzel összefüggésben vetődik fel a nyelvészeti tudományos utánpótlás kérdése. mivel a nyelvészetre váró kötelezettségek és szívesen vállalt feladatok ellátása terén munkaerő és munkalehetőség dolgában igen-igen nagy nehézségekkel küzdünk. (Zárójelben mondom: a nyelvészetnek az országban egy aspirantúra jutott.) — Bízunk abban, hogy ezen az oldalon hamarosan javul a helyzet, s a nyelvészek idősebb és egyre jobban szaporodó újabb nemzedéke közös erőfeszítéssel viszi előre a nyelvnek és tudományának ügyét, amelynek különös jelentőségét Sztálin nemcsak nekünk, nyelvészeknek, hanem rajtunk kívül álló tényezőknek is annyira megkapóan és félreérthetetlenül előtárta.

PAIS DEZSÓ.

Nyelvtörténetünk korszak-beosztása.

A magyar nyelvtörténet korszakolásával kapcsolatban DEME LÁSZLÓ szigorú kritikával illeti GOMBOCZ ZOLTÁN elgondolását és az enyémet (MNY. XLVI, 210). Noha felfogása, melyen e kritika alapul, egy immár letűnt álnyelvészeti elmélet vetülete, maga a bíráló pedig meddő, mert a kifogásolt beosztások helyett más, jobbat nem ad, mégsem tartom haszontalannak röviden foglalkozni e hozzászólással. Nem a magam felfogása védelmére, hiszen, mint már cikkem végén megmondtam, beosztásomat nem tartom kifogástalannak (MNY. XLVI, 8), viszont alig hiszem, hogy DEME érvei valakit meggyőztek volna; hanem éppen mert e kérdés nincs lezárva, megvitatásra érdemes, tisztázandó pont sok van és még sokáig marad is; azonfelül DEME kritikái észrevételei, melyek között van használható is, alkalmat szolgáltatnak néhány megjegyzésre, melyek talán nem egészen fölöslegesek.

Nem tartom feladatomnak megvédeni Gomboczot, akit Deme, úgy látszik, a rossz nyelvész, a rosszhiszemű, de legalábbis a felette szűk látókörű nyelvész fajképének tart. Beszéljenek Gomboczért munkás életének eredményei, s kívánom a magyar nyelvtudománynak, hogy amikor majdan az utókor Gombocz ZOLTÁN és DEME LÁSZLÓ egész élete művét mérlegre teszi, e mérleg nyelve DEME LÁSZLÓ felé billenjen el.

Gombocz valóban nem szerette egyetemi előadásában a tisztázatlan kérdéseket. Ez a pedagógiai felfogása kétségtelenül vitatható, s magam sem értek vele egyet, hanem ellenkezőleg fontosnak tartom, hogy az előadó kitérjen bizonytalan vagy megoldatlan kérdésekre is, és vallja be, mit nem tudunk vagy miben vagyunk vaksi tapogatódzásra utalva. Sőt szakmunkáiban is Gombocz inkább megoldásokat igyekezett adni vagy eredményeket összefoglalni, mintsem megoldandónak maradó problémákra nyomatékosan rámutatni. A régi magyar nyelvjárások kérdése a legbizonytalanabbak közé tartozott Gombocz idejében, sőt ma sem állunk sokkal jobban e téren. Gombocz tehát, aki tanítványainak — talán valóban nem helyeselhető didaktikával — csak a tudomány akkori állása szerint szilárdnak tudott ismereteket akart adni, a régi magyar nyelvjárásokról keveset mondott. De vajjon akad-e még magyar nyelvész, aki elhiszi Demével, hogy Gombocz egész nyelvészeti hitvallása e két sarkalatos tételre épült: „A magyar nyelv országosan teljesen egységes volt története folyamán egészen a legutóbbi időkig. — Az összes nyelvtörténeti adatok közvetlenül a mai köznyelv előző fejlődési állapotának adatai, s így minden történeti jelenség a mai köznyelvi állapothoz vezet.” (MNY. XLVI, 211.)

Ha e tételeket egy konkrét kérdésre, pl. az ő-zésre alkalmazzuk, ezek nem jelenthetnek egyebet, mint azt, hogy Gombocz

véleménye szerint a magyar középkorban nem volt területi különbség a palatalis labialisok elterjedtsége szempontjából; hogy Gombocz nem vette észre szórványainkban a labializáció szempontjából mutatkozó nagy eltéréseket, vagy az elütő adatoknak kizárólag időrendi okokat tulajdonított; hogy vagy nem olvasta, vagy nem hitte el (nem akarta elhinni?) LOSONCZI megállapításait a kódexek különböző fokú ő-zéséről; hogy Gombocz a mai ő-ző nyelvjárásokat egy egységes köznyelvből vezette le mint újabb fejlődést. Nem hiszem, hogy volna valaki, aki valóban ehhez hasonló nézeteket merne tulajdonítani Gombocznak, de ha valakinek mégis kétségei volnának az ő valódi elképzelése felől, talán elég lesz utalni Gombocz egy mondatára, mely ugyanabban a művében olvasható, melyre Deme a maga, Gombocznak tulajdonított megállapításait építi: „az *i* a magyar nyelvjárások egy részében¹ már a honfoglalás előtt *ü*-vé vált, úgyhogy a honfoglalás táján s azután is több századon át az *i*-ző és az *ü*-ző nyelvjárások csoportja¹ áll egymással szemben“ (ÖM. II/1, 74). Ez másként hangzik, mint az az állítás, hogy „a magyar nyelv országosan teljesen egységes volt története folyamán, egészen a legújabb időkg“.

Ha elődeink nézeteivel nem értünk egyet, véleményüket cáfolni és a sajátunkat bizonygatni vagy inkább bizonyíttatni helyes dolog, de a vitatkozásnak ezzel a módjával, mely Deme cikkében feltárul, nem tudok egyet érteni. Deme szinte rosszhiszeműséggel vádolja Gomboczot, azzal, hogy azért hallgatott el tudatosan hangtörténetében egyes adatokat, mert ezeknek — rendszere szerint — egy-egy korban már nem vagy még nem lett volna szabad jelentkezniük. „Önigazolásul aztán hivatkozik — egyetlenegy esetben — arra, hogy egy neki ellentmondó adat törlendő, mert az oklevél, amelyből származik, hamis (ÖM. II, 70)“ (DEME i. h.). Ez a beállítás az olvasót tévedésbe ejtheti. A kérdéses helyen Gombocz az *u > o* nyíltabbá válás kezdetét próbálja meghatározni, s két kissé korábbi adatról megállapítja (jegyzetben), hogy nem megbízhatók. Véleményem szerint is Gombocz tévedett, az *u > o* nyíltabbá válás első nyomai régebbi időre nyúlnak vissza, mint ő vélte. Tévedésének valószínűleg az az oka, hogy nem ment végig egész XI—XII. századi szórványanyagunkon (nemcsak ő, más sem, mind máig), hanem megelégedett az OklSz.-ből tallózott anyaggal. A „rendszerén“ azonban nem sokat változtatott volna, ha a kérdéses — különben valóban nem megbízható — adatokat elfogadva, az *u > o* nyíltabbá válás nyomait néhány évtizeddel korábbi időre tette volna. — Akár igaza van, akár nem, szándékos hamisítást ebből vagy ehhez hasonló mozzanatokból semmiképen sem lehet rásütni. Gombocz való-

¹ Én ritkítottam.

ban nem teljes vagy megközelítően sem teljes adattömeget tár elő, hanem csak egy-két példát sorol föl, ami — műve természetét tekintve — az egyetlen lehetséges eljárás. A példák kiválogatása nem tendenciátlan. Talán hálásabb feladat lett volna, ha Deme bemutatja néhány példán, hogy Gombocz nem veszi figyelembe az ölelkező adatokat, amelyek feltárják azt a tényt, hogy a régebbi típus még sokáig él azután, miután az újabb típus már megjelent és terjed. Ilyen adatokat igen könnyű találni. De vajjon ez valóban Gombocz rosszhiszeműségét bizonyítja? Ne feledjük el, hogy egyetemi hallgatóknak tartott előadás jegyzeteiről van szó. Az előadó a magyar hangfejlődés főbb tendenciáit akarja röviden, vázlatyszerűen összefoglalni. Megelégszik a tendenciák megállapításával (ahol eltérő, párhuzamosan működő tendenciák vannak, szépen egymás mellett sorolja fel őket, s területi megoszlásukról nem mond semmit, mert nem tud semmit, mi sem tudunk); továbbá a rendelkezésre álló adatok alapján próbálja időrendjüket, első nyomaikat és végső elgyengülésüket meghatározni, megállapításait pedig néhány példával megvilágítani. Csak olyat igyekszik adni, amit maga szilárdnak tart, ami könnyen megjegyezhető és bevéshető ismeretté válhatik. Több részletben esetleg nem értünk vele egyet (én legalább nem értek egyet), a tendenciák összefüggéseit mi másképp láthatjuk (én legalább másképp látom), helyteleníthetjük, mint vitatható pedagógiai elvet, bizonyos problémák és nehézségek mellőzését, melyek a kezdő embert (kiknek a legnagyobb része a tudomány tevékeny művelője amúgy sem lesz), megzavarhatják. — Különösen érthető ez a magatartás egy olyan szakember részéről, aki tudományos dolgozataiban sem tárja fel saját tépelődéseit, vívódásait, ingadozásait, hanem azt adja csak, amiről úgy véli, hogy valóban előre vitte a kérdést, akire nem a tervek készítése mások számára, hanem a megoldás vagy az elért eredmények összegezése jellemző. Csakugyan ok mindez arra, hogy Gomboczról olyan jellemzést adjunk, aminőt Deme adott róla? Mert ne felejtjük el, hogy Gombocz soha, sehol sem állította, hogy a nyelvi változások az egész országban mindig egységesen és egyöntetűen jelentkeznek, sőt nyilván a szemébe nevetett volna annak, aki ilyesmit mondott volna, hiszen Gombocz ismerte a magyar nyelvtörténetet, és nagyon is sokat foglalkozott a hangváltozások, de általában a nyelvi változások elméletével. Régi nyelvjárásainkról Gombocz viszonylag keveset beszél, hiszen erről kevés szilárd ismeretünk van (olyan, amelyet Gombocz egy ilyen szűk vázlatba beilleszthetőnek tartott) ma is, még kevesebb volt Gombocz idejében, s hogy ma mégis legalább tapogatódzunk ebben az irányban, abban éppen Gombocznak s egy-két kortársának vannak elvitathatatlan érdemei.

A magyar nyelvtudománynak abban a, talán még szinte heroikusnak nevezhető, de mindenesetre igen termékeny korszakában, melyet a Magyar Nyelv megindulása és egyebek között Gombocz nyelvtudományi munkássága jellemez, a régi magyar nyelvjárások problematikája háttérbe szorult, egyrészt mert a rendelkezésre álló adatok helyes értelmezése még bizonytalan volt másrészt mert előbb a fejlődés legfontosabb tendenciáit kellett felderíteni, kihüvelykezni az adatokból (s ezeket foglalja össze Gombocz hallgatói számára), anélkül, hogy időrendi kérdéseken kívül sor kerülhetett volna a sokkal de sokkal nehezebb területi elhatárolásra (ezzel különben még ma is adósok vagyunk). Ez természetes. Az úttörő fölfedező a bozótban keskeny és bizonytalan határú, hepe-hupás ösvényt vág, s nem épít rögtön autóstrádát. De e nagy munka közben — amelyről igazi emberi hálátlansággal, úgy látszik, könnyen megfeledkezünk — a nyelvtudomány e korának munkásai igen is észre vették, hogy nyelvjárási jelenségek minden korban voltak, s föl is hívták rá, konkrét megállapításokkal kapcsolatban, a figyelmet, egyebek között az elsők soraiban éppen Gombocz (MNy. X, 62).

Igaz, hogy nem éltek sokszor a nyelvjárási különfejlődés elvével. Ha nem látták a dolgot elég világosan, inkább tartózkodtak a megbizonyíthatatlan állításoktól. Mondtak ők elég újat és eléggé előbbre vitték a tudományt más téren. S megvallom, magam is, aki igen gyakran fordulok egyes nehezebb nyelvtörténeti jelenségek magyarázatában a nyelvjárási különfejlődés lehetőségéhez, látom a módszertani bizonytalanság veszélyét. A fejlődésben található ellentmondásokat voltaképpen csak akkor magyarázhatnám nyelvjárási elágazással, ha ezt bizonyítani is tudom. Ez a bizonyítás a legtöbb esetben igen nehéz, ha nem is lehetetlen, és eredményében ingatag. Eljárásom bizonyára egyáltalában nem kifogástalan, s az eljövendő nemzedék talán rám fog sütni nemcsak tévedéseket, de elfogultságot is. Hagyján! Nem az a fontos, hogy valakinek igaza legyen, hanem hogy az igazság derengése lassan, észrevétlenül érvényesüljön. Én úgy vélem, a tudomány fejlesztéséhez csekély erőnkkel hozzájárulni még akkor is, azon az áron is kötelességünk, ha tudjuk, hogy a fejlődés, mely eleinte bizonytalan utakon indul, új hibalehetőségeket is nyit. Ám az előző nemzedék annyi téren alakította át és irányította új utakra tudásunkat, hogy nem lehet szemére vetni, ha egy-két ponton tartózkodóbb volt, mint mi.

A mindenáron való ellentmondás könnyen vezet hibás tételek felállítására. Deme szemére veti Gombocznak az $u > o > u$ változás föltevését. Magam sem vallom ezt a fejlődés vonalat; már kilenc év előtti egyetemi előadásaimban cáfolni igyekeztem. Úgy hiszem, hogy e ponton Gombocznak, legalább részben, nem volt igaza. Azért csak részben, mert

viszont az kétségtelen, hogy az *u* a XVI. században terjed, és már régebben *u*-ból fejlődött *o*-k helyét is elfoglalja a nyelvterület több részén. Amilyen hiba azt föltenni, hogy minden *u* *o*-vá lett és azután fejlődött vissza *u*-vá, éppoly tévedés annak a föltevése, hogy ahol ma *-unk*, *-uk*-ot mondanak, ugyanazt mondták a magyar nyelvtörténet egész során. De bár-hogy álljon is ez a részletkérdés, vajjon lehet-e felállítani egy olyan általános tételt, hogy $x > y > x$ fejlődés képtelenség. Minden attól függ, hogy a megfelelően értelmezett adatok mit tesznek valószínűvé. Vagy tagadjuk pl. azt hogy a latin (zárt szótagbeli) *ū* és a mai francia *u* (*ou*) között volt egy *o* fok? Alig hiszem, hogy romanistáink ezzel egyetértenének. Pedig Deme Gombocz állítását (s más hasonló véleményt) csak azzal igyekeznek neveltségessé tenni, hogy ilyen fejlődési sor képtelenség.

Nem folytatom, noha hasonló megjegyzések még kínálkoznak. Ismétlem, nem Gomboczot akartam megvédeni, hanem arra akartam rámutatni, hogy a vitának ilyen módon való vezetése nem méltányos. S ha nem az, könnyen vezethet világosság helyett homályra. A nemzedékek között fennálló természetes ellentétet, mely úgy látszik, igen mélyen gyökerező emberi gyöngeségekből fakad, talán lehetetlen kiúrtani, talán nem is kell; ez esetleg a haladás egyik rúgója. De igyekeznünk kell méltányosaknak lennünk elődeinkkel szemben, akiknek mai tudásunk nagyon is túlnyomó részét köszönhetjük, egyebek között azt a lehetőséget is, hogy ellent tudunk mondani nekik. S utódainktól szintén kíméletet nem, de méltányosságot igenis várunk. Az előttünk járt nemzedék egyik kiváló képviselője szerint ugyan a fiatal szakember azt hiszi, hogy az öregek mind szamarak, nem tudnak semmit, s a tudomány az ő generációjával kezdődik, aminthogy az öreg tudós hajlamos azt hinni, hogy vele a tudomány befejeződik, utána már csak ostobaságokat találunk ki. Mi még talán nem vagyunk ilyen öregek, Deme viszont már nem olyan fiatal — az emberre vonatkoztatva ez sajnálható, a szakembernek azonban rendesen nem válik kárára —, hogy ez az „általános szabály“ rá alkalmazható legyen.

*

Ami magát a korszakolást illeti, az első kérdés, amiről szót kell ejtenünk, az, hogy szükség van-e a gyakorlat (a nyelvtudomány gyakorlata) szempontjából ilyen beosztásra. Alig hiszem, hogy valaki ezt kétségbe vonja; olyan sok előnyt jelent, amennyire világosabbá, áttekinthetővé teszi az ilyen korszakolás a tájékozódást a nyelvtörténeti tények és folyamatok egymásba fonódó kusza tömegében. Ha azonban elismerjük az ilyen felosztás gyakorlati célszerűségét, nyilvánvaló, hogy az egyes korszakok határai is fontosak. Hiába jelölném meg egyes korszakok „góceait“, ha az egymást követő időszakok között változó terjedelmű, gyakran igen hosszú átmeneti koro-

kat kellene beiktatnom, melyeknek maguknak a határai különben szintén elmosódnak. Ezzel csak szaporítanám a korszakok számát, és a korszakolás mégis bizonytalanná válnék. Ha tehát a nyelvtudományi tárgyalásban hasznos és előnyös, hogy a tényeket korszakokban tudjuk elhelyezni, tudomásul kell vennünk, hogy e korszakokat el is kell határolni egymástól, s azt viszont szakembereknek nem kell ismételni, hogy ilyen elhatárolás csak önkényes lehet.

Másodsorban meg kell egyeznünk abban, hogy mivel a korszakolás a nyelvtörténet, azaz a nyelvtudomány számára óhajt kezelhető eszközt adni, az ilyen korszakolásnak a nyelvtudomány szükségleteit, a tudományos kutatás szempontjait kell figyelembe vennie. Kétségtelenül szép volna, ha egyetlen elvet tudnánk találni, melynek alapján megközelítő biztonsággal és gyakorlati szempontból is használhatóan el tudnók határolni a korszakokat. Ilyen egyetlen elv, mely a követelményeknek megfelelne, azonban csak nagy általánosságban állítható fel, az t. i., hogy a felosztásnak megállapítható, konkrét és időben elrendezhető tényeken kell alapulnia, mégpedig olyan tényeken, amelyek a nyelv történetének tudományos kutatása szempontjából fontosak. Ilyenek pedig elsősorban maguk a nyelvi tények, főleg azok, amelyek jól kitapinthatók, időben megközelíthető biztonsággal elhelyezhetők (ezért, s csakis ezért használunk főleg hangtörténeti és lexikális tényeket bizonyos korokban), mert a nyelv történetének felosztása legtermészetesebben a nyelvtörténeti tényeken alapulhat, s a nyelvi tények egyszersmind magának a nyelvtudománynak is anyagát adják.

Igen régi korban azonban a nyelvi tények nagy tömegének időrendje túlságosan bizonytalan — legalább is egyelőre — ahhoz, hogy rájuk korszak beosztást lehessen alapítani; ha néhány mozzanat kezd is derengeni előttünk, csokorba ezek még nem köthetők, s a nyelvfejlődés képét ezek alapján biztos kézzel még nem lehet megrajzolni. Ilyenkor felhasználhatunk határvetésül olyan nagyfontosságú eseményeket, melyeknek nyelvi következményei kétségtelenek. Hogy pl. a magyarságnak az ugarságtól való elválása bizonyos már fennálló nyelvi tények, különbségek — bármik voltak is azok — megszilárdulását és mások megindulását idézte elő, azt igazolni nem nehéz. A magyarság és az ugarság elválása tehát, noha önmagában nem nyelvi tény, a nyelv s ezen át a nyelvtudomány szempontjából nagy fontosságú, mert igazolható, sőt sokszor széles határok között időben is lemérhető nyelvi folyamatok előidézője, és éppen ezért korszakhatárnak alkalmas. Alkalmasabb egy korszak megjelölésére, mint maguk a nyelvi tények, mert ezek között az összefüggést ma még nem igen látjuk, s melyeknek kora különben még ha több-kevesebb valószínűséggel sejthető is, mindenestre vitatható.

De a nyelvtudomány szempontjából még egyéb mozzanatok is figyelmet érdemelnek. Egészen más módszerrel, egészen más eljárásokkal nyúlhat a nyelvész egy olyan korhoz, melyből írásos nyelvtörténeti adatok állanak rendelkezésünkre, mint olyanhoz, melyre ilyen adatok hiányoznak, s egészen más természetű lesz az a tudományos kép, amelyet e különböző történeti szakaszokról össze tudunk állítani. Ha a nyelvtörténeti munka szempontjából színes idő-térképfélét akarnánk szerkeszteni, nyilvánvaló, hogy bármely nyelv történetének adatolt korszaka élesen elválnék színben az adattalan kortól. Ha minden más korszak-megkülönböztetéstől lemondanánk is, a nyelvtudomány számára a nyelvtörténeti adatok nyomatékosabb jelentkezése természetes cezúrát jelentene. Kétségtelen, hogy az első gyér szórványok fölbukkanása a nyelv történetére, a benne lefolyó folyamatokra közömbös, de maga „az írás megjelenése“, „a többé-kevésbé szabályozott írásbeliség“ egyáltalában nem érdektelen nyelvi szempontból sem, mint erre SZTÁLIN nyomatékosan rámutatott. S az írásbeliség lényeges funkcióhoz jutása igenis megfogható jele, sőt egyik közvetlen gőcözője nyelvi történéseknek, tehát gócul, vagy legalább is gőc megfogható jellegzetes jeléül szolgálhat egy nagy nyelvtörténeti korszak számára. Semmiképen sem látom tehát főbenjáró bűnnek, ha egy hosszú kor — korszakok sora — történeti vagy adatolt kor nevet kap. Lehet, hogy az elvek ilyen nem tökéletes egyöntetűsége egy dogmatikus, skolasztikus elmét megbotránkoztat, én azonban, s azt hiszem, mások is, addig míg minden célnak megfelelő teljesen és szorosan egynemű osztályozási elv nem bukkan föl, megelégszünk egy ilyen, valóban nem tökéletesen egymásba skatulyázható, de gyakorlatilag használható, tévedésbe nem ejtő, tényeknek megfelelő és tényeken alapuló beosztással. Mindezeket különben nagyjában már elmondtam, rámutatva magam is az osztályozás elvének ingadozására (MNy. XLVI, 1 kk.).

De íme, Deme ajánl ilyen egyetlen felosztási elvet: a nyelvi változások okait kell korszakolni, s máris megvan az egységes elv. Egy kissé meglepő, hogy Deme maga meg sem próbálja ezen az alapon végrehajtani a korszakolást, tehát ötletének próbatételével adós marad. De egyebet nem tehet. A nyelvi változások okai — azokat értve rajtuk, amelyek egy adott nyelvi rendszerben akár egységesen, akár területi megoszlással módosulásokat idéznek elő — sokfélék és nagyrészt ismeretlenek, hatásuk nagysága és iránya pedig egyáltalában nem mérhető le. Deme azonban voltaképpen talán nem is a nyelvi változások megindító okaira gondol Fejtegetéseiben igen sok a Marr-örökség. Ezek cáfolása könnyű, de fölösleges munka volna, ezért nem is térek ki rájuk. Végső elemzésben a nyelvtörténet korszakolásának szempontja, elve szerinte -- ha jól értettem gondolatát -- a nyelvi egység változatos alakulásának kérdése. Minthogy a

nyelvi elkülönülés és egységesülés mindenütt és mindig jelenlevő tendenciája oly erők eredője, melyek között a gazdasági és társadalmi alakulás döntő szerepet visz, első pillanatra valóban úgy látszik, hogy erre az elvre esetleg föl lehetne fűzni az egész nyelvtörténetet. Igaz, hogy ez esetben beosztásunk teljesen más síkra terelődne, teljesen elszakadnánk maguktól a nyelv rendszerében lassan beálló és a nyelv arculatát átalakító változásoktól, s ezek helyébe a nyelv társadalmi funkciójának bizonyos részletkérdései -- mondhatnók, e funkció patológiája és terapeutikája -- kerülnének, de elvégre ezek is nyelvi kérdések, nyelvi történések, s még talán meg is békélünk e felosztási elvvel, ha képes volna megközelítően megállapítható időhatárokat adni, s legalább kerülő úton a korszakolást a nyelvi változásokkal párhuzamba, összefüggésbe állítani.

Azt hiszem, senki sem vádolhat azzal, hogy nem törődöm a nyelvi egységesülés és elkülönülés mindig jelenvaló és egymással szembenálló tendenciájával, sem pedig azzal, hogy ezeket valami rejtélyes, metafizikai erőknek fognám föl. Egy némi vihart felidézett tanulmányomban talán elsőnek foglalkoztam nálunk e kérdésekkel és megpróbáltam kimutatni néhányat azok közül a fontos tényezők közül, amelyeknek a függvényei a differenciáció és az unifikáció. Azok a gazdasági és főleg társadalmi okok azonban, amelyek a magyarság nyelvének egységesülésébe és elkülönülésébe döntően beleavatkoztak, mai tudásunk szerint az őstörténeti szakaszban oly sok, a nyelvész érdeklő tényt hagynak szükségszerűen homályban (szinte mindent), hogy korszakolásra a nyelvtörténetész számára még nem alkalmasak. Hogy a nemzetségek, majd a törzsek s végül a törzsszövetségek kialakulásának a nyelvi egység vagy többféleség szempontjából volt szerepe, az nem vonható kétségbe. De mikor alakultak ki a nemzetségek, törzsek, törzsszövetségek? Az ugor együttélés korában a társadalmi fejlődés milyen fokára jutott el a magyarság, az uráli őshaza korában milyen volt a társadalmi szervezete, vajjon tudjuk ezt akárcsak megközelítő valószínűséggel is meghatározni? Az eddig erre vonatkozó próbálkozások teljesen talajtalank, légüres térben épült elképzelések. S ez az időbeli bizonytalanság még a kisebb baj, hiszen a mi korszakolásunkban is annak a meghatározása, hogy pl. az ugor vagy a finnugor együttélés időben mikor szűnt meg, nagy mértékben bizonytalan. Ámde ezeket az eseményeket, ha vitatkozva, ha óvatosan, ha tévedéseknek kitéve is, de összefüggésbe tudjuk hozni számos és változatos nyelvi ténnyel: hangváltozásokkal, szókinszbeli bővüléssel, a ragozási rendszer módosulásával stb. De milyen nyelvi változást tudunk pl. a nemzetségek kialakulásával kapcsolatba hozni? A törzsi nyelvváltozatok kérdéséhez megpróbáltam fé én k kézzel hozzányúlni (MNY. XLIII, 89; Régi magyar nyelvjárások 6 kk.; Ósmagyar nyelvjárások, előadás a MNYT. debreceni vándor-

gyűlésén 1951. október 27.), de mindenki, s elsősorban magam előtt nyilvánvaló, hogy itt is a kutatások legelején vagyunk, noha itt már történeti korunkhoz közelebb álló századok eseményeiről van szó.

De még ha — a szókinszen kívül — egyelőre lemondunk is a társadalmi fejlődés kitapintható nyelvi hatásáról, — pedig a korszak-beosztás szempontjából nem mondhatunk le róla, mert akkor teljesen elveszítjük a kapcsolatot a korszakolás és azon jelenségek között, melyekkel bíbelődünk, amelyek kedvéért magára a korszakolásra szükségünk van, — hogyan foglaljunk állást akárcsak abban a kérdésben, milyen méretű volt adott esetben a differenciálódás vagy az unifikáció? Vajjon tudjuk-e, hogy a nemzetségek között az érintkezés milyen természetű és milyen szoros volt? Hogy az endogámia és az exogámia hol, milyen mértékben szerepelt? Hogy a törzsekké alakulás során mely, azaz milyen nyelvváltozatot beszélő nemzetségek mely, azaz milyen nyelvváltozatot beszélő nemzetségekbe szívódtak föl, s ennél fogva mely nyelvi jelenségek tarthatnak számot arra, hogy fejlődésüknek legalább irányvonalára a törzsekké alakulás lényeges hatással volt? Tudjuk-e, hogy a törzsek könnyen vagy nehezen bomlottak szét, könnyen vagy nehezen egyesültek, milyen szoros volt köztük a viszony (valószínűleg korokként, esetleg nemzedékekékként, sőt talán évtizedenként változó), mely nyelvi jelenségek határolódtak el vagy terjedtek el a törzsek időnként változó viszonyulása következtében? Vajjon használható-e egy időben teljesen bizonytalan elhelyezésű korszakolás, ahol sem a nyelvi jelenségeket konkrétan nem tudom a korszakba bekapcsolni, s nem tudom magának a felosztásnak alapjául szolgáló nyelvi egység tekintetében beállott módosulások mértékét és anyagi vonásait megállapítani, és még kevésbé vagyok képes ezeket az egyes fejlődési szakaszokhoz kötni?

S végül ne áltassuk magunkat. Mint már említettem, a kérdéses nagy társadalmi átalakulások nem okai a nyelvi jelenségek nagy részének, hanem csak azok elszigetelődését vagy elterjedését segítik elő, s még azt sem tudjuk megmondani régi korszakokra vonatkoztatva, hol, mikor, milyen mértékben irányították egyes nyelvi jelenségek sorsát. Hiába tudjuk tehát, hogy ilyen hatásuk lehetett, a kapcsolat egyelőre nem állapítható meg: így erre az elvre alapítani a korszakolást irreális volna, s gyakorlatilag hasznavetetlen.

Ismételten hangsúlyoztam, hogy egyelőre. Meggyőződésem ugyanis, hogy ha lassú és szívós munkával is, de idővel több-kevesebb mértékben mégis csak tisztázhatók lesznek az ilyen természetű összefüggések is. Sőt, ha időm és sokrétű elfoglaltságom engedi, a közel jövőben máris kísérletet fogok tenni egyes ősmagyar kori nyelvi változásoknak nemcsak időrendi elhatárolására és a nyelvi egységhez való viszonyulásuk

kitapogatására, de ugyane tényeknek a társadalmi fejlődés korszakaival való párhuzamba állítására is. Azt hiszem, valami mondanivalóm akad ezen a téren. E kérdés azonban, ismétlem, még nem érett meg az eredményes tárgyalásra, és ha valaha felelni lehet rá, még sokáig aligha lesz alkalmas arra, hogy a magyar nyelv történetében gyakorlatilag is használható korszakolás céljából jelentős mértékben számba jöjjön. Ilyen korszakolás csak kétségbevonhatatlan tényeken alapulhat.

Fenyeget itt egyéb veszély is. Kétségtelenül tudjuk pl., hogy a kapitalizmus, majd a szocializmus a nyelvi egységesülést segíti elő. De azt is kétségtelenül tudjuk, hogy csökevényként a régi differenciálódás eredményei — nem nyomok, hanem jellegzetes állapot — még nagyon sokáig fennállanak. Szovjet-országhban csakúgy mint Németországban, Franciaországban, Angliában nyelvjárások ma is vannak, mint a múlt makacs csökevényei, sőt ilyenek a nagyon csekély feudális múlttal rendelkező Egyesült Államokban is világosan felismerhetők. Tájnyelvi változatok ugyanis a közelmúltban is keletkeztek, sőt talán ma is keletkeznek. A francia Svájcban vagy Metzben már több nemzedék óta kihalt a nyelvjárás. Elfoglalta helyét a közfrancia, tehát az egységesülés diadalt aratott a gazdasági és társadalmi fejlődésnek megfelelően. Viszont a differenciálódás tendenciája sem halt meg; máris megindult az elkülönülés: a francia köznyelv élesen elkülönülő helyi színezetet nyert. E helyi színezetnek sok vonása kétségtelenül az elpusztult nyelvjárás öröksége, de nem valamennyi. Igaz, ezek lehetnek múlt jelenségek. Jogunk van föltenni, hogy e differenciálódások idővel halványodni fognak, majd eltűnnek a fejlődés során. De történeti szemmel nézve: vannak, és ha mereven arra az álláspontra helyezkedünk, hogy nem szabad lenniük, akkor a tényeket tagadjuk. Hasonló ingadozások, az uralkodó vonallal szemben álló lappangó ellentétes tendenciák mindenkor megvoltak, de okuk, mértékük, arányuk, időbeli elhelyezkedésük megállapítása a régi idők kódében gyakran nehéz feladat, sok zavarnak és homálynak lehet a forrása. — S aztán az elkülönülésbe egyéb erők is beavatkoznak, olyanok, amelyeket ma már régi időkre föl sem tudunk deríteni, nemhogy hatásuk nagyságát, erejét megmérhetnők.

Nem óhajtok részletkérdéseket érinteni. Hogy a magyar irodalmi nyelv kialakulását miért keltezem én régebből, azt, ha egyáltalában igazolásra szorul, csak terjedelmesebb bizonyító anyag felsorakoztatásával világíthatnám meg. Erre itt nincs mód és alkalom. Deme szerint Mikes és Faludi pl. nyelvjárásban írtak. De akkor Tamási Áron is nyelvjárásban ír, mert aligha van több erdélyizmus Mikesnél, mint Tamásinál, sőt ha Faludi nyelvjárásban írt, nyugodtan mondhatjuk ugyanazt pl. Illyés Gyuláról. E szerint irodalmi nyelv ma sincs, sőt talán sehol a világon nincs. Mégis különös, hogy ha pl. a XVIII.

században felbukkan egy olyan nyomtatott szöveg, melyben valóban jó egynéhány helyi vonás mutatkozik, miért oly feltűnő akkor ez a többi egykorú szöveghez viszonyítva (TRÓCSÁNYI: MNy. XXXIV, 259). Pedig a kérdéses nyomtatvány közel sem tükrözi a teljes nyelvjárást, csupán annak a szokottnál több vonását, tehát maga is nyomát viseli az írott nyelv egységre törekvésének.

Egy ponton hajlandó vagyok módosítani felosztásomat. A KirBesz.-re, a WAGNER-féle Phraseológiára és Faludira gondolvam meg a kerek évszámtól csábítva a XVIII. század közepét tettem meg a nyelvújítás kora kezdetéül. De itt valóban helyesebb s az állandóság elvének is megfelelőbb, ha a hagyományos 1772-t tartjuk meg, hiszen az ortológus ellenhatás korának kezdetét sem kerek számban jelöltük meg.

Még egyszer ismételhetem, amit előző cikkem végén mondtam: felosztásomat közel sem tartom tökéletesnek, számos fogyatékoságát látom. Másrészt nemcsak készséggel elismerem, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés összefüggéseit keresni érdekes és izgató tudományos feladat, hanem e téren próbáltam is tenni néhány kapavágást. Úgy látom azonban, hogy mai tudásunk mértéke mellett nyelvtörténeti tárgyalásban használható korszakfelosztást nem lehet az e téren eddig elért eredményekre alapítani.

BÁRCZI GÉZA.

Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához.

Részlet ismételten tartott egyetemi előadásaimból. Először az 1936—1937. tanév első—második félévi „Magyar alaktan I. Szóalkotás” című kollégiunban. — „Magyar szóalaktan I. Szóösszetétel” címen és „Egyetemi tanári előadás a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karán az 1948—1949. tanév második félévében” jeleléssel 100 példányban kinyomtatva 1949. májusában. Azóta féltetve állott. — Közlése — gondolom — most azért is időszerű, mivel ösztönzést és alapot nyújthat bizonyos — főképen az alaktan mivoltára és a nyelvtanban elfoglalt helyzetére vonatkozólag — újabban felmerült kérdések megvitatásához és tisztázásához.

I.

A szóalaktan mivoltával összefüggő kérdések.

1. Mi a mondat? — mi a szó?

Amint egy úgynevezett „m o n d a t”-ot végigmondok, az én lelkemben: a beszélőében és a hallgató lelkében a mondat egyes elemeinek kiejtésével, illetőleg meghallásával kapcsolatban — több-kevesebb világossággal — bizonyos képek, lélektani műszóval: képzetek tünedeznek fel. A mondat képzetek váltakozását foglalja magában, de különösképen olyan természetű

képzetváltakozást, amely egységes, bizonyos mértékig lezárt tudattartalomba, tudatállapotba torkollik bele. Vagyis az ilyen esetben a képzetek logikai szempontból szerves viszonyban állanak egymással. Tehát a mondat — logikai minősítés szerint — szerves viszonyban álló képzetsorozatnak, egységes tudattartalmat nyújtó képzetváltakozásnak nyelvi kifejezése. Ezzel azonban korántsem azt akarjuk mondani, hogy a mondatalkotás mindig tudatos lelki tevékenység. A beszéd és benne a mondat vagy mondatsszövedék igen gyakran, — ha nem legtöbbször, — a léleknek féltudatos, sőt reflexszerű működésére vón jön létre. De még az utóbbi esetben is valami reflexpályákon végbemenő önkéntelen viszonyítások, mégpedig képzetviszonyítások nyilvánulnak meg benne.

A mondat viszonyt jelentő részlete a beszédnek, viszonyt jelentő nyelvi alakulat. A viszonyjelentés a mondat szerepe, funkciója.

A mondatbeli képzetváltakozás mozzanatainak nyelvi hordozói az úgynevezett „szavak”. A szavak funkciója — szemben a mondat viszonyt jelentő funkciójával — a képzetjelentés, a képzetkeltetés.

A nyelvelemek funkció szempontjából való megkülönböztetésének jelentőségét, ebből a szempontból a hang — a szó — a szószerkezet: syntagma, illetőleg felsőbb rendű szószerkezetül: a mondat kategóriái szerint való elhatárolásuknak, osztályozásuknak indokoltságát GOMBÓCZ ZOLTÁN emelte ki most tizennyolc esztendeje: 1934. január 22-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén „Funkcionális nyelv szemlélet” címen tartott elnöki előadásában (MNY. XXX, 1—7).

A mondat alkalmi meg- vagy újrateremtése egy szócsoporthoz, melynek az alakulása során fellépő képzetváltakozásból a beszélő és a hallgató tudatában a tényleges, elképzelt, elképzeltetésre szánt vagy akart valósághoz való viszony fejeződik ki. A valósághoz való viszony mozzanatát mint a mondatfunkció megkülönböztető lényegét a nem-mondat: a szó vagy szócsoporthoz ellenében JOHN RIES, a jeles német syntaxis-theoretikus állítja oda „Was ist ein Satz?” című 1931-ben megjelent munkájában (72—7).

A mondat a lélek eleven erejének, úgy is mondhatjuk: dinamikájának a megnyilvánulása, valami lendület feszül benne. A mondat lelki élmény, átélés. — Ezzel szemben a szó nem erő, a szónak nincs élményszerűsége, hanem előző lelki erőfeszítések lecsapódása, korábbi élmények emléke. A szó nem dinamikus mozzanat, hanem eszköz, amely az anyagraktárból előkerül, ha valami

erőkifejtéshez szükség van rá. Mert szükség van rá! Nélküle nem hathat a léleknek az a dinamikus képessége, ahogy akármilyen egyszerű gép nélkül a természet erőivel sem megyünk sokra.

2. A szónak a mondat- és szófunkcióval kapcsolatos alakj viselkedése.

A szavakat gondolhatjuk, mondhatjuk mondatokon, vagyis szerves beszédfolyamatokon kívül is: képzetjelentő, képzetkeltő erejük akkor is van. Vizsgálhatjuk is a szavakat a beszéd kötelékeiből kiszakítva: elvont állapotban. Vizsgálatunknak bizonyos eredményei ekkor is lesznek, hasonlóképpen, mint ahogy az anatómus igen sok becses megállapításra juthat úgy is, ha a testi szervezet egészéből kivágott részeket boncolgat. De az életbúvár számára a legtermékenyebb kutatási anyagot mégis az élő szervezet szolgáltatja. Nagy mértékben így vagyunk a nyelvi jelenségekkel is: a mondatfunkció szerves egészében nézve érthetjük meg a szófunkciót és a szavaknak a szófunkcióval kapcsolatos alakj viselkedését.

A mondatbeli viszonyjelentő funkciókkal összefüggésben is alakjukat változtatják a szók. Ezek az alakváltozások a) részben eredményei, b) részben eszközei a viszonyfunkció módosulatainak. Tudniillik a) egyes szóalak-változások azért léptek fel a nyelvfejlődés korai szakáiban és lépnek fel később is, mivel a mondatbeli funkciókban változás állott be. De b) azt is tapasztaljuk, hogy némely alakváltozások a végett történnek, hogy a mondatbeli funkció változásának a jelei legyenek.

Amit most mondtunk: hogy a mondatbeli viszonyjelentő funkciók módosulataival összefüggésben alakjukat változtatják a szók, abban történeti, diakrónikus felfogást érvényesítettünk. De a nyelv életműnetében az időnek bizonyos keresztszomszékai szerint a nyelvnek bizonyos rendszerei alakulnak ki és vannak életben. Ezeknek a rendszereknek az elemei, összetevői egymással vonatkozásban vannak, sőt éppen vonatkozásaik révén kerekednek ki rendszerré. Ezekben a szinkrónikus nyelvi rendszerekben a szók — szabatosan szólva — nem változtatják, hanem váltogatják alakjukat annak megfelelően, hogy más-más mondatfunkcióban szerepelnek. Mindjárt megjegyezzük azonban, hogy nem minden funkcióárgyalatnak felel meg alakváltogatás még a legfejlettebb nyelvekben sem, a kevésbé fejlettekben meg éppen nem.

3. A képzetjelentés módosulása alakj módosulással és e nélkül.

Jeleztük, hogy a szók sajátos szófunkciójuknál fogva, vagyis mint képzetjelentések hordozói is így vagy amúgy viselkednek alakj szempontból: a diakróniában tekintve az alakjukat változtatják, a szinkróniában nézve pedig az alakjukat váltogatják.

Az emberi lélekben megforduló töméntelen képzet kifejezésére nem terem a nyelvekben mindig új meg új szó, hanem a nyelv alkotó ereje a meglevő szavak átalakításával nyer új képzetjelentő nyelvelemeket. Másképen így is megfogalmazhatjuk ezt: a nyelv a felmerülő képzetváltozatokhoz a maga régebbi képzetjelentő elemeinek, mondjuk: szavainak bizonyos alakimódosításával alkalmazkodik.

Azonban meg kell itt jegyeznünk, hogy nem minden képzetjelentés-változásnak szükségszerű velejárója az alakimódosulás. — A szó mögött álló képzet módosulhat a beszédtevékenység sodrában felfakadó lelki folyamatoknál fogva. „Az ember halandó.“ „Igen sok ember futott össze.“ „Az ember a következő főbb testi sajátságokban tér el a majomtól...“ „Az ember még most sem jött (illetőleg: »gyütt«) haza“ — mondja a falusi asszony az uráról. „12 ember vonult ki az ellenség felderítésére“: az ember itt a. m. 'katona'. „Ember a talpán“: 'derék ember'. *Emberem az ember.* (Arany: BudH.) Az ember szó mindezekben az esetekben más-más jelentésárnyalatban szerepel. A mögötte álló képzet, sőt hangulat a mondat szerint módosul, amelyik a szót magában foglalja, a mondat szerint, a lélektani helyzetnél, a dologi körülményeknél fogva, amelyekben a beszélés meg a beszélés felfogása történik. A jelentésváltozás, illetőleg -váltakozás mellett a szó alakja változatlan maradt. — Módosulhat a képzet a beszélést, a mondatalkotást megelőzőleg lejátszódó lelki folyamatok eredményeként. A *rikító* szó esetében a színbenyomást a rokon hangulatú hangérzet nevével jelölték meg — ez az ú. n. komplikációs jelentésváltozás —; a képzetváltozás itt is mindenféle alakimodifikáció nélkül ment végbe. — Módosuláson mehet át a képzet a képzetek keletkezésénél szereplő indítékok történeti megváltozása következtében is. Az etimológiai szempontból a *révül* és *rejt* igével vagy a *reg* és *regős* névszókkal összetartozó *részeg* szó eredetileg a vallásos révületbe, kábulatba esett sámán-pap jelölője volt; majd ahogy a samanisztikus mozzanatok őseink műveltségében visszafelé szorultak, átment a szó egyéb természetű kábületi, önkívületi állapotok megjelölésére is, de a jelentés-eltéréssel itt sem járt együtt alakimodifikáció. Műveltségi változások során a *toll* szó előbb madártollból készült íróeszköz, majd a fémanyagú íróeszköz nevévé lett, megint csak a szóalak minden módosulása nélkül. — Tehát a jelentésváltozásnak nem okvetetlen feltétele az alakváltozás!

4. A szóalaktan beosztása a nyelvtan vizsgálati irányai és tagozatai közé.

A nyelvtannak az a fejezete, amely a szó és a benne foglalt szavakon át a mondat alakjával viselkedésével foglalkozik, az „alaktan“. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szavak alakjának nem mindenféle változását tárgyaljuk az alaktan körében.

A nyelv történeti életében ugyanis a szavak hangelemei is változáson mennek keresztül: a szavak hangtestében egyes hangok másoknak adnak helyet, hangelemek teljesen eltűnnek stb. Ezek az alakváltozások jelentékeny részben ugyan szintén a szavak mondatbeli szereplésének a folyamánai, de amennyiben viszony- vagy képzet-jelentésbeli funkció-módosulással, illetőleg funkció-váltakozással nem járnak együtt, nem az alaktan, hanem a hangtan vizsgálati körébe tartoznak. Tehát az alaktan csak a viszony- vagy képzetjelentés szempontjából számot tevő funkcionális alakváltozásokkal foglalkozik.

Ismételjük: A beszéd viszonyjelentő egysége a mondat, képzetjelentő egysége pedig a szó. Természetes, hogy e funkciókülönbség szempontjából kell vizsgálódásunkat végezni a nyelvten két részében: a mondatban és a szóban. Mind a két részben van jelentés: a mondatban „viszonyjelentés”, a szóban „képzetjelentés”. Tehát a jelentés kiterjed a mondatra és a szóra egyaránt. Hasonlóképpen ágazik bele az alaktan is mind a mondatba, mind a szóba. A mondatban vagy a viszonyjelentő alaki módosulások vagy a szinkrónia síkján tekintve: alaki változtatások vizsgálata, a szóban a képzetjelentő alaki módosulásoké, illetőleg változtatásoké.

Felvehető azonban egyfelől az alaktan, másfelől a jelentés is tárgyalási körül. Ilyen felfogás mellett megkülönböztethetünk egyfelől az alaktan körében „szóalaktan”-t és „mondataalaktan”-t, másfelől a jelentés körében „szójelentés”-t és „mondatjelentés”-t.

Az alaktannak itt kifejtett felfogása különben lényegében összevág azzal, amelyet GOMBÓCZ idézett előadásában (i. h. 5) jelez és késői egyetemi előadásaiban alkalmaz.

< Ries

Egyébként, amit mi az imént képzetjelentési alaktanként vagy szóalaktanként határoztunk meg, azt a fogalmat szokás a „szóalkotás” műszóval is megjelölni.

Az alaki módosulások nélkül — részben a mondat szerkesztés folyamataitól függetlenül — végbemenő képzetjelentés-változásokkal foglalkozó nyelvi tanulmányt szokás egyszerűen „jelentés”-nak nevezni. Mi inkább a „képzetjelentés” vagy „szójelentés” fajaként jelöljük meg. — Az alaki módosulások nélkül lefolyó jelentés-változások tárgyalásának jeles kézikönyve GOMBÓCZ ZOLTÁNNAK „A magyar történeti nyelvten vázlata” című sorozatban IV. számként közrebocsátott „Jentés” című munkája (1926.).

II.

A szóösszetételre vonatkozó általános észrevételek.

1. A szószerkezet és a szóösszetétel különbsége.

Ha azt fogjuk vizsgálat alá, hogy a beszédünk során, mondatainkban egymás után következő szavak milyen mértékben járulnak hozzá a mondat erőhatásának, dinamikájának előidézéséhez, azt tapasztaljuk, hogy gyakran hangzik el két, három vagy több olyan nyelvelem, amit egyébként szónak szokott a beszélő alkalmazni, de a szócsoport beszédbeli alakulásával, mondjuk: a szószerkezettel nem jár együtt képzetváltás, mintegy nyugalmas kép fűződik hozzája, és nem drámai mozgás lüktet át rajta; ennél fogva nem viszonyban, hanem egységben fogjuk fel azt a két, három vagy több nyelvelemet. Így ez a szócsoport nem egyes elemeivel külön-külön, hanem a maga egészében játszik bele a mondat dinamikájának a menetébe.

„A perzsa sah kincstára a megbecsülhetetlen értékű *drágakövek* elképesztő tömegét őrzi.” A mondat *drágakövek* részében a *drága* elem nem a megszokott ’értékes, becses: pretiosus’, nem is a szintén szokásos ’kedves: carus’ jelentésben szerepel a rákövetkező *kő* elem meghatározójaként, hanem a *drága* és *kő* elemek kapcsolata ez esetben ’szép és ritka ásványfélék’ bizonyos szűkebb körének a jelölője, de úgy, hogy ez a jelentés a két elem együtteséhez fűződik hozzá, s a beszédben való szereplésüket képzetváltás nem kíséri.

„Rajzolj három különböző nagyságú *ötszöget* a táblára!” Az *ötszöget* kifejezésben az *öt* elemet nem olyan jelentésben használjuk, mint ezekben: *öt alma*, *öt ház*, *öt fiú*. A *szög* elem szintén nem a térben akárhogyan elhelyezett *szög*-re vonatkozik. Sőt az alkotó elemek szokásos jelentésének a visszaszorultával nem is két képzet, hanem egy jelenik meg a beszélő és a hallgató lelkében az *ötszög* alakulattal kapcsolatban: ’egy bizonyos fajta mértani síkidom’ képze.

„Mit is akartál elérni azzal a *szemfényvesztő* viselkedéssel egy olyan komoly és élesen látó embernél?” Midőn ebben a mondatban ezen a részen: *szemfényvesztő* áthaladok mondás és hallás közben, egyáltalában nem merül fel lelkemben sem a *szem*, sem a *fény*, sem a *vesztés* szavak mondásakor vagy hallásakor megszokott képzet; a szócsoport kimondásakor és hallásakor nem három, hanem csak egy képzet *támad* a beszélő és a hallgató lelkében. A mondat *szemfényvesztő* részéhez tehát nem járul olyan képzetváltás, aminő a *Mit is akartál elérni?* vagy *egy olyan komoly és élesen látó embernél* mondat-izületeket kíséri.

2. A történeti mozzanat bizonyos szónak összetételként való felfogásában.

Ha mondatokat mint beszélő kialakítok, kimondok, illetőleg mint hallgató felfogok, a szavak nem egyenként, nem is tömegesen, hanem bizonyos korlátozott csoportokban appericipálódnak, bizonyos csoportokban fordulnak meg a tudat előterében vagy a tudat küszöbe körül. Ha ebből az appercepcióból hiányzik a változás, más szóval a viszonyítás mozzanata, — mint pl. a *drágakövek, ötszóget, szemfényvesztő* esetében —, akkor a szókapcsolat, a szócsoporthatás tekintetben nem szócsoporthatás, hanem egyszerűen szó. Amikor ilyen szócsoporthatásokat az „összetett szó” vagy „szóösszetétel”, rövidebben „összetétel” névvel jelöljük meg a nyelvtanban, nyelvtudományban, akkor az elnevezéssel nem azoknak lélektani hatására, beszédbeli funkciójára utalunk, hanem egy más szempontú elméleti vizsgálódás eredményéhez igazodunk: arra vagyunk figyelemmel, hogy ezek a szavak, hangsúlyozom: szavak, miképpen keletkeztek, és miből lettek, — milyen elméleti, mondok: elméleti, vagy azt is mondhatom: történeti összefüggésben vannak alkotóelemeikkel. Tudniillik amikor beszéd közben a *drágakő* vagy *szemfényvesztő* kifejezést használjuk, — mint említettem — egyáltalán nem fordul meg a tudatunkban, hogy a kifejezések elemeinek valami közülük van a *drága* és a *kő*, illetőleg a *szem*, a *fény* és a *veszt* szavakkal rendszerint együtt jelentkező képzetekhez, csupán akkor világosodik meg bizonyos mértékig a kifejezésnek és elemeinek az összetartozása, ha elmélkedünk róluk; sőt még az elmélkedés sem elegendő, hanem történeti mozzanatok felderítésére van szükség.

Például!

A BécsiK. 33., 165. lapján a latin „*lapis pretiosus*” magyar megfelelője *drágajalatus kő*. A MünchK. 39. lapján meg ez van: „*kí kérés nemes kőuekét, lelűen ke eg dragalatus kőuet . . . : quarenti bonas margaritas; inventa autem una pretiosa margarita . . .*”. A „*lapis pretiosus*” fogalom magyar nyelvi kifejezésének történetéhez az előbbieknél talán korábbi adalék az eredetileg a XIV. század végéről — XV. század elejéről való Schlägli Szójegyzékkel egybekötött ú. n. Schlägli Hortularium 2188. glosszája: „*amphiballus: nemeskw*”. A XV. század második feléből származó Sermones Dominicalesban, illetőleg a Németújvári Glosszáknak az „*adamas*”, a „*gyémánt*” megfelelője *nemes kw*. Máté evangéliumának a MünchK. 39. lapján fordított 13. részével függ össze az 1512—1513-ból való NagyszK. 234: „*dragalatos nōmōs kőuet*”. — A „*lapis pretiosus*” mostani *drágakő* kifejezése a XVI. század elején így merül fel: PeerK. 34: „*zerzenek koporfoth arañbol, ezűftbből es draga a’*. [avagy!] *nemes kőuekből*”, — hogy Szent Eleket abban eltemessék. Ebben az esetben tehát a *drága* és *nemes*

Vax

szavak között ingadozik a nyelvhasználat, midőn a 'szép és ritka ásványfajták' megjelölésére törekszik. Az 1530—1532-ből való TihK. 9 ezt olvassuk: „... ekőfitti ... az *draga kő* az aran gőrt ...“ Ez már arra példa, hogy a *draga-kő* kifejezés az összetétellel fejlődés útjának előhaladott pontjáig ért. Az 1530 körülről való MURMELLIUS-féle fogalomkörök szerint rendezett szójegyzék: „Lapis praeciosus: *Draga kő*“ és „Margarita: *Draga kő*“. Itt már azt látjuk, hogy a *draga* és a *kő* összeszokott úgy, hogy a beszédben való jelentkezésük minden tudatzökkenés, illetőleg minden képzetváltás nélkül történik. Íme! az ismétlés, a megszokás fontos lélektani tényezőként jelenik meg az összetétel keletkezésében! (Vö. PAIS, Drágalátos: MNy. XXXVI, 262—4. különösen 263.)

A *szemfényvesztő* és *szemfényvesztés* kifejezésekre vonatkozó régi nyelvi adatok (NySz. III, 1101, 1099) 'csaló, csalárd' és 'bűvész', illetőleg 'bűvészkedés' jelentéseket mutatnak. A *szemfény* kifejezés, amely egyébként rokon a *szeme világa* kifejezéssel, 'pupula, pupilla, Augensteru' jelentésben szerepel (NySz. I, 818). Hogy a *vesztő* és *vesztés* hogyan vált a kifejezés elemévé, azt akkor értjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy a *veszt* igének és származékainak 'ront, pusztít' jelentése is volt, sőt ez a jelentése volt első sorban, a rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint is (NyH.⁷ 154). A *szemfényvesztő* tehát valójában a. m. 'szemrontó' — erős fényénél és gyors mozgásánál fogva szemrontó —, 'szemkápráztató' látomány. Hasonló kifejezést találunk Geleji Katona Istvánnál: „*Szem-fény-tsalás*, állorcasság“ (NySz. I, 374). Van azonkívül a régiségben *észvesztő*, *észvesztés* a. m. 'csaló, hitető', illetőleg 'csalás' (NySz. III, 1100, 1099).

3. Az ismétlés, megszokás, reflexszerűség mint az összetétel keletkezésének feltétele.

HERMANN PAUL „Prinzipien der Sprachgeschichte“ című művében (5. kiadás) behatóan foglalkozik az összetétellel. PAUL (főképen 329—31) kétségtelenül helyesen mutat rá az összetételek több fontos sajátosságára. Így feltétlenül igaza van PAULnak, amikor abban látja az összetétel fejlődésének vagy inkább mondhatjuk: életporának lényeges mozzanatát, hogy egy szócsoportha maga alkotóelemeitől mint egész elszigetelődik, amint ő mondja: „valamilyen módon“. De úgy érezzük, nem ártana közelebbről az elszigetelődés okait, módjait. — Nem lehetne-e a PAUL-féle „valamilyen módon“ meghatározásnál jobban rátapintani az összetétel keletkezésének a gyökereire?

Ismétlés, megszokás! Uralkodó hatalmassága, szinte rabszolgatartója az ember testi-lelki szervezetének. A beszéd a lelki életnek egyik legfontosabb megnyilvánulása; a nyelv a lelki életnek egyik legfőbb terméke, és viszont egyik

legerősebb mozgatója is. A lelki életnek a beszéddel, a nyelvvel kapcsolatos folyamatai is természetesen számtalan oldalról alá vannak vetve az ismétlés, a megszokás hatalmának. Az ismétlődésnek lehetnek tárgyi, dologi okai. T. i. némelykor a világ folyása, az élet, amelynek a beszéd tükrözője, veti fel többször és teszi megszokottá a kifejezést, a szószerkezetet. De van az ismétlésnek, a megszokásnak egy másik: lelki forrása is. Az ember társas lény. Lelki jelenségei igen nagy részben társas életéből fakadnak. Különösen pedig éppen a lelkek érintkezéséből, egymásra hatásából terem meg és fejlődik a nyelv. Sőt a nyelv szinte egy együttes léleknek, — a társadalmi lélektan elnevezése szerint: kollektív léleknek — a hordozója. Az embernek mint társas lénynak igen erős hajlama van az utánzásra. Egyik ember önkénytelenül is, gyakran leküzdhetetlen kényszerrel utánozza a másikat külső mozdulatokban, gondolkodásban és igen sok másban. Az ember utánzó hajlamainál fogva alkalmazkodik beszédében, nyelvében is másokhoz. De nem minden ember készlet utánzásra egyforma mértékben másokat. Vannak egyéniségek, akiknek társaikkal szemben nagyobb a tekintélyük, a sugalló erejük, műszóval: a presztizsük. Ilyen presztizs-okok egészen varázslatszerű ellenállhatatlansággal és rohamossággal terjeszthetnek el a nyelvi élet terén is szavakat, beszédbeli fordulatokat. Így ismétlődnek bizonyos társadalmi csoportokban valamely okból presztizzsel bíró egyének szószerkezetei is.

Az ismétlés, a megszokás az ember életnyilvánulásaival kapcsolatban a működésnek a tudatban való hátraszorulását, a tudat küszöbe alá süllyedését, tudatalattiságát vonja maga után. Ezt tapasztaljuk az úgynevezett reflexmozgásoknál. Bizonyos mozgás-mozzanatok egymásra következésénél nem villan meg tudatunkban, hogy most ezt, most meg amazt fogjuk megtenni vagy tettük meg, hanem az egész folyamat egységben megy végbe. Az ismétlés, a megszokás a lelki élet egész területén tudat alá süllyedést, reflexszerűséget von maga után. — Ahogy a reflex mozgásfolyamatoknál nem fogunk fel részmozgásokat, hasonlóképpen a megszokás következtében bizonyos szócsoporthoz kapcsolatosan szintén eltűnik a képzetváltás mozzanata, s így ezek a szócsoporthoz elveszítik szószerkezet természetüket, és lélektani tekintetben szavakként hatnak. A szószerkezet, amely a mondat dinamikájában mintegy két vagy több ízületű lelki mozgásrészlet volt, megszokottságában nyugvó, statikus, álló lelki tartalommal lesz, ugyanolyan állománya a léleknek, mint a szó; vagyis mondatteremtés alkalmával felidézhető, reprodukálható, működésre kelthető, műszóval: virtuális nyelvelem. Így azonosul az összetétel a szóval beszédbeli funkciójára nézve: mint egységes és állandó beszédalakzat

valami kész emlékkép nyelvi hordozójaként illeszkedik bele a mondatbeli képzetváltakozás menetébe.

Utóbbi fejtegetéseink eredményét abban foglalhatjuk össze, hogy a szó szerkezetet a képzetváltakozást kifejező vagy másképp úgy is mondhatjuk: viszonyjelentő nyelvi alakulatból képzetjelentő nyelvelemmé ismétlődés, megszokás fejleszti.

Itt jegyezzük meg: arra, hogy a szónak mint képzetkeltőnek és a szó szerkezetnek mint viszonykeltőnek a szembeállítása lehetőséget nyújt az összetétel magyarázatára, Gombocz mutatott rá néhány termékeny megjegyzésében „Funkcionális nyelv szemlélet” című említett előadásában. Hogy miben különbözik az összetétel a megfelelő szó szerkezettől, másképp mondva: syntagmától, erre a kérdésre természetesen adódó felelet szerinte: „ha a szó szerkezet elveszti viszonykeltő erejét, összetétellé válik, vagyis átsiklik a képzetkeltő kifejezések csoportjába” (MNY. XXX, 6).

4. Az összetételek osztályozása.

Az előadottak alapján újra hangsúlyozzuk, hogy összetételek mondatokban, konkrét beszédfordulatokban keletkeznek, illetőleg fejlődnek ki, vagy legalább is az ilyen módon létrejött alakulatok analógiájára támadnak mondat szerkezeteken kívül is.

A mondatban való keletkezésnek természetes következménye, hogy a mondatbeli viszonykategóriák tükröződnek az összetételek elemeinek viszonyfajtaiban is. A mondatot alkotó szók állhatnak egymással egyrészt a mellérendeltség, másrészt az alá-fölérendeltség viszonyában, más szóval lehetnek egyenrangú vagy nem egyenrangú mondatrészek. A viszonykülönbség alapján válnak szét az összetételek két főtípusra: a mellérendelő összetételek és az alárendelő összetételek osztályára.¹

III.

A mellérendelő összetételek.

1. Az elemek jelentés-viszonya szerint felvehető alosztályok.

A mellérendelő összetételek egyenlő rangú, azonos funkciójú mondatrészek: alany-alany, állítmány-állítmány, határozó-határozó, tárgy-tárgy, jelző-jelző összeforradásából származnak (vö. Gombocz, Alaktan² 147).

¹ Gombocznak ahhoz a felfogásához, hogy anorganikus és organikus összetéletípusokat különböztet meg (i. h. 6), másutt szólok hozzá.

² Gombocz Zoltán egyetemi előadásaiából: Magyar történeti nyelvtan. III. rész. Alaktan. 1925. — Bizonyos mértékig átdolgozva, illetőleg kialakítva sokszorosításban 1950. májusában újra megjelentette PAIS EZSŐ.

GOMBOCZ, Alaktan 148 ezt ír'a: „A mellérendelő összetételeknek, a két tag semantikai viszonyát tekintve, három csoportját különböztetjük meg: 1. Rokonértelmű tagokból álló összetétel: *csúsz-mász, jár-kél, ág-bog, hír-név*. 2. Ellentétes értelmű tagokból álló összetétel: *jő-megy, szánt-vet, hegyes-völgyes*.“ Ehhez azt a megjegyzést tehetjük, hogy a *szánt-vet*, amit BALASSA is (TMNy. 358) ellentétes, elentésű elemek összetételének mond, nem ilyen, hiszen a *szántás* és *vetés* egy folyamathoz, munkasorozathoz két egymásba kapcsolódó mozzanatot jelöl.

Folytatjuk a GOMBOCZ-idézetet: „3. Poláris kifejezések (midőn a meghatározandó fogalmat mintegy két sarokérték közé foglaljuk): *boldog-boldogtalan* (= mindenki), *hébe-hóba* (tkp. 'melegben-hidegben', ZOLNAI: Nyr. XXI, 99), *hetet-havat* (< *hevet-havat*, KR., CzF., I. TOLNAI: MNy. V, 222), *tövel-heggyel* stb. (hasonló poláris kifejezések: *Hová, hová nem lett* . . . Toldi VIII., *Hol volt, hol nem volt* . . . vö. LEHR, Toldi-comm. 277, KALLÓS: MNy. VII. 25).“ — Azokat az eseteket, amelyekkel itt a 3. csoportban találkoztunk, voltaképpen belevonhatjuk a 2. csoportba: alcsoportnak vehetjük fel őket az ellentétes értelmű elemekből alakult összetételek között. Az jellemzi ugyanis őket jelentéstani szempontból, hogy részben összeséget, részben határozatlanságot jelölnek, mégpedig a pozitív és negatív fogalmak között mint sarkok között való átbillenéssel. Például ugyanaz a kifejezés is: *hébe-hóba* 1. R. 'mindenkor' és 2. R. 'néhánykor' (NySz. I, 1462). A *tövel-heggyel* a. m. 'összevissza, rendetlenül' (CzF. VI, 384) ellentétes értelmű tagokból, de aligha mint poláris kifejezés jött létre: nem határozatlanságot és nem összeséget jelent, hanem egy állapotnak határozottan szemléltető feltüntetője.

Még ha ugyanazon két szó kapcsolata szerepel is különböző kifejezésekben, nem okvetlenül állnak azonos jelentéstani viszonyban egymással, vagy nem azonos viszonyban kapcsolódtak egymáshoz, amikor a szószerkezet keletkezett vagy keletkezésében volt. Azt mondjuk: „*Ég és föld* köztük a különbség“ (CzF. II, 463). Itt most az 'ellentét' értelme fűződik a két szó kapcsolatához, de a két szó viszonyítása eredetileg a 'távolság' fogalmának a kifejezője volt. „*Ég-föld* összeszakad“ a. m. 'minden elpusztulhat, akármi történhet'. Bizonyos fokig az ellentét viszonyában került össze az *ég* és a *föld* szó: mint egymástól eltérő dolgoknak az összefoglalói, képviselői. Hasonló vonatkoztatás révén szerepeltek együtt a *sem égen, sem földön nincsen senki*. Azonban az *égre-földre esküdözni* szólás, amelynek ma 'mindenre, nagyon esküdözni' a jelentése, aligha az előbbi fordulatok mögött érvényesülő indítékokból jött létre. T. i. itt a legnagyobb valószínűség szerint bizonyos kereszténység előtti vallásos mozzanatokra gondolhatunk; arra, hogy elemekre esküdtek, mégpedig az elemek között a földre és a levegőre, s az *ég*

ebben a kifejezésben voltaképen a R.-ben közönséges (NySz.) 'levegő' értelem hordozója, ahogy pl. a R.-ben előforduló *levegő ég*: *lebegő ég* kifejezésben is szerepel (*levegő-ég > lég*). Vagyis itt nem az ellentét viszonyából termett a kifejezés, hanem reális, tárgyi alapon nyugvó képzetkapcsolatra megy vissza, vagyis olyanra, amilyennel pl. a VirgK. 36 ezen a helyén találkozunk: „engede neki [Szent Ferencnek] mind ez negy fw eltetw alatok, *twz, viz, eg, es föld*“. Megint egy példa arra, hogy az egyezőnek vagy rokonnak tetsző nyelvi képződmények gyakran más-más természetű előzményekre mennek vissza.

2. Az elemek hangalakai vonatkozása alapján felvehető alosztály: az ikerítés.

A teljes szóismétlés, vagyis az ú. n. „szó kettőztetés“ mellett szintén gyakoriak a magyarban — de más nyelvekben is! — az olyan kételeműnek felfogott alakulatok, amelyek a részleges szóismétlődés benyomását keltik. Ha az ilyen alakulatokat: *giz-gaz, mende-monda, dib-dáb, billég-ballag, hepe-hupás | gidrös-gödrös || irul-pirul, ici-pici, icég-bicég, illég-billég | idrös-bodros, idrös-fodros, izég-mozog | ázik-fáztk, irkál-firkál; Ista-Pista, Andi-Bandi, ugra-bugra || locs-pocs, ront-bont, ken-fen; tarka-barka, csecse-becse* stb. stb. mondjuk vagy halljuk: két elemüket bizonyos hangzásbeli mozzanatoknál fogva egymásra vonatkoztatjuk, és ebből a hangzásbeli egymásra vonatkoztatásból támad velük összefüggésben a részleges ismétlődés érzése. Az ilyen részleges ismétlődés-alakulatokat illetjük mi az „i k e r í t é s“ névvel, mégpedig azon az alapon, hogy az iker-születtek nem pontosan egyeznek, csak többé-kevésbbé erősen hasonlítanak egymáshoz. Vagyis „k e t t ő z t e t é s“ és „i k e r í t é s“ műszóval különböztetjük meg a teljes és a részleges ismétlést.

A kettőztető valamint az ikerítő alakulatok a mellérendelő összetételek közé oszthatók be, illetőleg oda szokták beosztani őket. Az i k e r s z ó k a „mellérendelő“ néven jelölt főtípusnak olyan típusaként különíthetők el, amelyben az alakulat elemei hangtani vonatkozásban vannak egymással. A hangtani vonatkozásokon pedig azt értjük, hogy az összetétel elemeinek hangalakja részben egyezik, részben különbözik. — Az ikerszók tehát azok közé a nyelvelemek közé tartoznak, amelyek világosan mutatják, hogy a nyelvi kifejezés eszközeinek hatóereje jelentékeny mértékben az egység-különbség ellentétének egyszerű való felfogásán alapul. Másként úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a nyelvi hatásnak fontos, szinte alap-tényezője az egység a változatosságban vagy — úgy is mondhatjuk — a változatosság az egységben. Hasonló elv szerint érthetünk meg sok mindent, ha a nyelv életét a diakrónia,

az időbeli egymásután metszetében tekintjük: szintén az ellentétekben való fejlődés: az integrálódás-differenciálódás, a kiegészülés-elkülönülés erőtenyezői hatnak egymás mellett és ebből kifolyólag egymás után.

Az ikerítések első főcsoportjában a két elem magánhangzóra nézve tér el egymástól. — A magánhangzó-különböztető ikerítések egyik csoportjában a két elembeli magánhangzó vagy magánhangzók hangrend tekintetében térnek el: az előtag palatalis, az utótag velaris: *giz-gaz, dirib-darab, tipég-topog*. — A másik a magánhangzók alakformálás tekintetében mutat váltokozást úgy, hogy az előtag magas hangrendű illabialis, az utótag magas hangrendű labialis magánhangzót tartalmaz: *zirég-zörög, dirmég-dörmög, gidrös-gödrös*.

Az ikerszók második főcsoportját így határozhatjuk meg: a két tag mássalhangzóra nézve különbözik. — Ezen a főcsoporton belül az egyik csoportban a két tag abban tér el egymástól, hogy az előtag elején nincs meg egy mássalhangzó, amit az utótag elején ott találunk, vagyis az előtagban magánhangzós szókezdet áll szemben az utótag mássalhangzós szókezdetével. Pl.: *irul-pirul, Ista-Pista; icég-bicég, ajjal-bajjal; ityég-fityég, inci-finci; illog-villog; ekeg-mekeg*. Ha az ilyen eseteket összeállítjuk, kiderül, hogy az utótag eleji *p, b, f, v, m* hangok, vagyis labialis mássalhangzók nincsenek meg az előtagban. — A mássalhangzó-különböztető ikerítő alakulatok második csoportjaként azokat az eseteket jelölhetjük meg, amelyekben az előtag is, az utótag is mássalhangzóval kezdődik, mégpedig az utótag labialis mássalhangzóval. Ilyenek: *locs-pocs; ront-bont; ken-fen; csillog-villog; tutyi-mutyi, cica-maca*.

A fentiekben leíró szempontú osztályozás't — természetesen korántsem tüzetes osztályozását — adtuk az ikerszóknek. Arra voltunk tekintettel, hogy az élő nyelvrendszeren belül milyen fő jellemző vonások szerint oszlanak csoportokba. — Azonban — mint jeleztük — a nyelvi jelenségek megértéséhez, tisztázásához általában nem elegendő a leíró szempontú tárgyalás, hanem szükség van a származtató és ezen belül a történeti szempont érvényesítésére: adatolhatóan a miből?—miért?—hogyan? felderítésére. Így vagyunk az ikerítések esetében is.

A *mende-monda* ikerszónak *monda-monda* alakulat volt az előzménye, vagyis az ikerítés szókettoztetésből keletkezett. Így van ez a magánhangzó- és mássalhangzó-különböztető ikerítések egész tömegének az esetében. Ilyenek *giz-gaz, billég-ballag; csirég-csörög; irul-pirul; firég-forog és irég-forog, idrös-bodros, idrös-fodros | Ista-Pista, Anna-Panna, ugra-bugra; tarka-barka, csece-becse*. Az egy szóból, a szó önmagának való mellérendeléséből alakult ikerítéseket osztódásos ikerítésnek nevezhetjük.

Ellenben a keletkezés módja szempontjából más természetű ikerítések a következők: *úzik-fázik, írkál-firkál; locs-pocs, ront-bont, csiga-biga, ken-fen, csillog-villog, tutyi-mutyi, cica-maca*. Ezek az ikerítések sok mással egyetemben nem egyszerű összetördásának, hanem két önállóan élő, illetőleg élt szó összeforradásának az eredményei. Ezek is mellérendelő összetételek, de elemeik hangzásbeli összecsengésénél, alakbeli egymásra vonatkozásánál fogva egyszersmind iker-szók is. Az egy szóból etimologizálható: összetördásos néven nevezhetőkkel szemben az utóbbiakat forradásos ikerítéseknékhívhatjuk.¹

3. Az összetétel elemeinek alaktani viselkedése.

A mellérendelő összetételek osztályozásában számbavehetjük azt a szempontot, hogy alaktanilag miként viselkednek a szóképzésben és a szóragozásban: csak az egész alakulat veszi-e fel a formansokat, vagy pedig ezek mind a két taghoz hozzájárulnak-e. Ezt az eltérést a kapcsolat szorosabb vagy a lazább voltának a bizonyítékául szokták tekinteni (így: BALASSA, TMNy. 358; GOMBOCZ, Alaktan 147—8).

De hogy mind a két tagon képző vagy rag van, az szerintem nem mindig az elemek összefüggésének a lazább voltát jelzi, hanem igen gyakran az összetétel keletkezésmódja tükröződik benne.

Az *ág-bog* mellett az *ágas-bogas* azt mutatja, hogy külön forradt össze az *ág* és *bog* főnév, külön a belőlük képzett *ágas* és *bogas* melléknév. Most azt mondjuk: *hírnév* és *hírneves*, mivel az utóbbi melléknévet a *hírnév* összetételből alakítjuk meg. Régebben azonban azt mondták: *hírös-neves*, mivel a *hírnév* összetételtől függetlenül a két melléknévet: *hírös-t* és *neves-t* kapcsolták össze. — Tehát nem kell bizonyos — gyakran külön keletkezett — alakulatokból következtetve felfogni a mellérendelő összetételek elemei között levő viszony természetét. Az *ág-bog* elemeinek a viszonya nem lazább azért, mivel a tőle függetlenül keletkezett *ágas-bogas* melléknévet most is használjuk. Más esetekben természetesen megtörténik, hogy a gyakrabban előforduló alakulat, pl. a főnév alakja analógiás hatással megváltoztatja a vele rokon melléknév alakját, pl. *hírös-neves*-ből lesz *hírneves*. — A CAL.-tól kezdve adatolható *bű-báj* főnévnek megfelelő -s képzős melléknévet, amelyet ma *bű-bájos* alakban használunk, ilyen alakban mondják már ugyancsak CAL.-tól kezdődőleg. Azonban a XVI—XVII. századból jóval több adatban jelentkezik a melléknév így: *bűvös-bájos ~ bűjös-*

¹ Az ikerítésekre vonatkozólag itt érintett kérdéseket behatóan tárgyalom „Kettőztetés, ikerítés a magyar nyelvben” című megjelentő értekezésemben.

bájos ~ *bies-bájos* ~ *bűvös-bávos*, mégpedig nemcsak a mostani 'varázslatos', hanem 'varázsló: magus' értelemben is (NySz. I, 160). A *bűbájosság* továbbképzés váltakozik a *bűvös-bájosság* alakulattal. Hasonlókép a *bűbájol[z]* mellett előfordul a *bűvöl-bájol* ige (NySz.). Itt minden valószínűség szerint azok a formák az eredetibbek, amelyekben mind a két tagban ott van a formans, s az alaktani tekintetben páros képződmények a *bű-báj* forma eluralkodása következtében adtak helyet azoknak a formáknak, amelyekben a képzők egyszer: az összetétel végén jelennek meg.

Iker sz ó k n á l szintén látjuk, hogy mind a két tag képzővel szerepel: *cserél-berél* a XVII. századból; az EtSz. I, 967 szerint ez az ugyancsak a XVII. században feltűnő *csere-berél*-ből lett, de hogy ez így volna, egyáltalában nem bizonyos. Az osztódásos ikerítések között is sűrűn találkozunk olyanokkal, amelyekben az előtagon is ott a képző: *diribol-darabol* ~ *diribél-darabol* (EtSz. I, 1273); ennek pedig egészen természetes magyarázatául szolgálhat, hogy a *diribél-darabol* ikereszó nem a *dirib-darab* ikereszó származéka, hanem a *darabol* ige osztódásával keletkezett, hasonlóan, ahogy a *darab* főnév *dirib-darab*-ra ikerítődött. Azt mondjuk: *gidrös-gödrös*, mégpedig azért, mivel ez az ikereszó nem egy ikerített *gidér-gödör* főnévből való -s képzős származék, hanem már az -s képzős melléknév ikerítődött. Hasonlóan magyarázódik *gircsös-görcsös*. — Viszont azt mondom: *hepehupás*; t. i. itt a *hepehupa* főnév keletkezett ikerítéssel, és ebből képződött melléknév. Hasonlóan állhat a dolog a *giz-gazos* esetében, bár van Mezőtúron *gizes-gazos* is (MTsz.): a *gazos*-ból.

Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a mellérendelő összetételek r a g o z á s á b a n is. SzD: MVir. 15: „Sok *ággal boggal* el-terjedett egyetlen minden szava“ szólás van. Az *ág-bog* összetételt CzF. I, 245 szerint így ragozzák: *ága-bogafojt*, *ágak-bogafojk*, azaz mind a két tag külön raggal illeszkedik bele a mondat szerkezetbe. ÉrdyK. 510: „Az ffaaknak *aga boga*“; KeszthK. 145: „thy thwyskethék *agath bogath*“; CzF. idézi ezt a szólást: „Ezen dolognak sok *ága-boga* van“: tehát a birtokos személyének a jelölésében is külön vesz részt mind a két tag. Ellenben már Pázm.-tól kezdve ilyen alakok fordulnak elő: *ága-bofu/gai*, *ága-bofu/gait*, *ága-bogán* (NySz. I, 260); *ága-bogát* (Nyr. XXXIII, 556). Czeglédi Istvánnál 1675. van: a temjénnel kapcsolatban *ágabugácskák* (NySz.), vagyis a birtokos személyragozott formához járul a kicsinyítőképző. A birtokos személyrag funkciója vesztett szóvéggé homályosult. A székely népnyelvből ismerjük az *ágabogál* igét: 'hímel-hámol, imígy-amúgy, akadozva mentegetőzik stb.' (CzF. I, 243, MTsz.). Ez az ugyancsak a székelységből költött *ágál-bogál* 'hímez-hámoz, tétováz stb.' (MTsz.) alakulat mellett úgy támaszt, hogy az igei összetétel alakjára nézve a birtokos személyragozott, de ilyen természetében elho-

mályosult és egybeforrt *ága-boga* kapcsolathoz igazodott. Felmerül a Székelyföldről *ágál-bogál* alakulat (MTsz.) is; ilyen szerkezetekből: *, „a fát *ágálja-bogálja*“ a. m. 'ágától-bogától megfosztja'. — Előkerül a R.-ból 1660. (Medgyesi Pál: 6 jaj, 1. NySz.): „*Elágazott bugázott* nagy fa“: kevert forma. Com: Jan. 113: „*ágas bogás* ösvények“ (NySz.) és CzF. I, 243: *ágabogas*: szintén keveredés útján keletkeztek.

Van olyan szókapcsolat, amely csak úgy fordul elő, hogy mint birtokos szerkezet tényezőjének mind a két eleme személyragozott: ÉrdyK. 510: „haland saghnak *yzeet byzeet* . . . el változtatta vala“; Decsi: *Sem izi sem búzi*. A SzD: MVir. 266: *izellen búzetlen ember* szólásban a két szó fosztó-képzős származékának a kapcsolata jelentkezik. (Vö. NySz. I, 335.) Ezek a kifejezések nem egy *iz-búz összetétel formansokkal ellátott alakjai, hanem bennük a formansokkal ellátott szóalakok kapcsolódtak össze.

Így érthetjük meg a *tövel-héggyl*, *szégről-végről*, *nyakra-főre*-féle eseteket is, ahol az előtag és az utótag egyaránt ragozva van: a határozói formák forrtak egymáshoz, nem pedig a *tő-hégy*, *szég-vég*, *nyak-fő* kapcsolatok vettek fel ragokat. — A *szégről-végről rokon* vagy *atyafi* a. m. 'távoli rokon'. A *szég* ebbe a kifejezésbe nem akármiféle 'clavus' vagy 'angulus' értelemben került bele; hasonlóképen a *vég* sem egyszerűen a 'finis' jelentés hordozója volt. Mindegyikük települési formára vonatkozott és vonatkozik: 'falurész' a jelentésük. A faluinkban jelentkező *szégek*, *zugok*, *szērők*, *végek* a közös származás szerint való megtelepedésnek, az ú. n. synoikizmosznak a nyomait őrizték meg. Több vidéken a nemzetségről vagy hadról: a rokon családok együtteséről kapja nevét a falurész. Göcsejben számos falunak a neve olyan összetétel, amelynek előtagja egy családnév, utótagja pedig a *szég* szó. Több ilyen, családról elnevezett *szég* ugyanazon községnek a tartozéka volt, és csak jóval később különült el önálló községgé. Így pl. a már az Árpád-korban meglevő *Bécsvölgyé*-ből váltak ki a mostani *Győrűszég*, *Gombos-szég*, *Pálfűszég*, *Kustánszég*; egykor valamennyien az egyeredetű családok megtelepedésére szolgáló falurészek. Tehát azok a családok, amelyek ugyanazon a *szég*en vagy *vég*en laknak, közelebbről-távolabbról rokonai egymásnak, és ennek a rokonságnak a tudatát a sokszoros elágazás ellenére is megőrzik, bár a rokonsági viszonyt pontosabban megjelölni legtöbbszörre már alig bírják. Erről a közelebből meg nem határozható rokonságról mondják: *szégről-végről rokon* vagy *atyafi*, mégpedig a közös nemzetségi telepedés rendszerének a felbomlása után is. A Szegedről ismert *szögrű-végre* (MTsz.) kifejezés ebben az értelemben: 'nagy részletességgel, töviről-hegyire' eredetileg bizonyára azt akarta mondani, hogy valaki a tulajdonképeni tárggyal csupán távoli összefüggésben álló dolgokat is összehord. (Vö. PAIS: MNy. XIX, 48.)

A mellérendelő igeik túlnyomó részében mind a két tag magán hordja a mód- és időjeleket, valamint a személyragokat. Így mondjuk: *járok-kelék, jársz-kelsz, járunk-kelünk, járnak-kelnek; jártál-keltél, járt-kelt, jártatok-keltetek, jártak-keltek; járnék-kelnék; járjunk-keljünk | adok-vészek; adtak-vettek | húzza-vonja, húzzák-vonják; húznák-vonnák | sírsz-rísz; sírjon-ríjon*, A forradásos ikerítésekben: *szánom-bánom, szánja-bánja; szántuk-bántuk; szánnák-bánnák | rontják-bontják; rontsuk-bontsuk | tettünk-vettünk*. Az osztódásos ikerítésekben: *csűröd-csavarod; csűrte-csavarta; „mit csűrjem-csavarjam?“ | zúrja-zavarja vagy zúri-zavarja (CzF. VI, 1203); nb.: fn. zúrzavart, mn. zúrzavaros | „ripegett is, ropogott is, ahogy rakta“ (nótában) | tipégnék-topognak; tipégtünk-topogtunk | nyifégsz-nyafogsz; nyifégnél-nyafognál | illégsz-billégsz, illégték-billégték; illégette-billégette (magát); „né illégesd-billégesd magadat!“ | izégsz-mozogsz, izégték-mozogtok; izégték-mozogtak; „csak ne izégnétek-mozognátok annyit!“*

A két elemű igealakokban, így a feltételes múltban a *volna* segédigei elemet csak egyszer mondjuk: *adták-vették volna | „Sokat áztatok-fáztatok volna“ | „De ne dirmégett-dörmögött volna folytonosan!“*

Meglehetősen kevés összetett ige viselkedik úgy, mint a *rug-kapál* a debreceni *ruk-kapálok* formában (TMNy. 358; ERNST LEWY, Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung. 1911. 102; HORGER: MNy. IX, 346; GOMBÓCZ, Alaktan 148). „A *hat* ige és a *-hat, -het* képző“ című dolgozatomban (MNy. XLI, 21) a *rugkapál: rugkapálok* viszonyra vonatkozólag a következő megjegyzést teszem: „A *rug-kapál* szerkezet vagy összetétel elhomályosulása annak a következménye lehet, hogy azt eredetileg sajátosan a lóról mondták. Így természetesen csak a 3. személyben alkalmazták, a 2., de különösen az 1. személyben alig-alig. Később, amikor már elemeinek az elhomályosultával egységes szónak érezték, át-átvitték emberre, főképen gyermekre is, — és ekkor természetesen csak az alakulat végéhez függesztették a személyragokat.“

Hogy a mellérendelő összetételnek mind a két tagja rendszeren képzővel vagy raggal szerepeljen, az főképen azoknak a ritmikai indítékoknak a folyománya, amelyekre nézve itt mellőzött fejtegetéseinkből határozottan kiderül, hogy jelentékeny tényezőkül hatnak a mellérendelő összetételek alakulásában. Hiszen az ismétlődő képző, rag a rímelő mozzanatot szolgáltatja, amely a két tag között hangzásbeli vonatkozást, de ezen a réven egyszersmind értelmi vonatkozást is teremt.

A kapcsolat, amely a *lót-fut* vagy *sül-fő* alakulatok elemei között van, némileg szorosabbá válik, ha *-ás, illetőleg -ve* képzős származékukat mondjuk: *lótás-futás, sülve-főve*. Így vagyunk a *hány-vet, húz-von* meg a *hányi-veti, huza-vona* kifejezések esetében is. A ragegyezés kapcsolaterősítő szerepére példák: *jöttek-mentek, húzza-vonja, süssön-főzzön, üti-véti, ága-boga, árkon-*

-*bokron*. A képzők és ragok ilyen hatása bizonyos fokig még akkor is érvényesül, ha a hangalakjuk nem egyezik, mivel ilyenkor velük kapcsolatban az alaktani vonatkoztatás mozzanata lép fel: *ás-vés* mellett *áskál-véskél*; *ad-vész*: *adás-vévés*; *szánt-vet*: *szántó-vető*, *szántok-vetek*, *szántottam-vettem*; *adták-vették*; *törtek-zúztak*.

4. Milyen szófaj az összetétel eredménye?

Lehetséges a mellérendelő összetételeknek olyan osztályozása is, hogy milyen beszédrész, szófaj az a nyelvelem, amely az összetétel révén alakul. Ilyen szempontból tekintve a mellérendelő összetétel lehet minden beszédrész: ige, főnév, melléknév, számnév, névmás, határozószó, kötőszó, indulatszó, csak névelő nem. — Példákat nem sorolunk fel a beszédrészek megkülönböztetésével nyerhető összetétel-csoportokra. A tárgyalt anyagból is bőségesen lehet idézni ilyeneket. Azt azonban megjegyezzük, hogy a fejtegetéseinkben felvett osztályozási szempontok érvényesítésével az egyes szófajok körén belül többféle természetű csoportosítást hajthatunk végre. — Így a melléknevek között vannak ikerszók, mégpedig az iker-szók osztályozási lehetőségeit tekintve: A) Lehetnek: a) osztódásos ikerítések: *girbe-görbe*, *horgas-borgas*; b) forradásosak: *hegyke-bégyke*, *locsi-fecsi*, *szédült-védült*. B) Lehetnek az elemek hangalakjának viszonya szempontjából: a) amelyek magánhangzóra nézve különböző tagokból állnak: *bidrés-bodros*, *githés-góthós*; b) amelyeknek az elemei mássalhangzóra nézve térnek el: *inci-fiñci*, *idrös-fodros*, *csonka-bonka*, *tészi-vészi*, *tutyi-mutyi*. C) Lehetnek az elemek jelentésének viszonyulása szempontjából: a) rokonértelmű tagokból állók: *fecse-locsa*, *fütye-lótya*; b) ellentétes értelmű tagokból alakultak, pl. *tészi-vészi*.

Lehet az indulatszó is összetétel, mégpedig kettőztetés, pl. *nini*, *nono*, nem kettőztetés, illetőleg nem ikerítés, pl. *nosza*, *tyuhaj*.

5. A mellérendelő szerkesztésmód a nyelvek, köztük a magyar nyelv fejlődéstörténetében.

LEWY munkája összefoglaló részében tett megjegyzéseiben (99—102) a parallelizmust mint a magyarnak és más finnugor nyelveknek a tulajdonságát összefüggésbe hozza a nyelvek használóinak azzal a hajlamával, hogy „egy szemlélet-halmazt, benyomáscsoportot két ponton fogja ak fel“ (100), s így „akülvilág ténylegességét tisztán, világosan és nyugodtan fejezzék ki“ (101). Azt is megjegyzi LEWY, hogy „ez a szemléletességet kétségtelenül fokozó parallelizmus más nyelveken beszélők előtt gyakran úgy tűnik fel, mintha majdnem túlzott világosságra törekvő, szinte fecsegésszerű nehézkesség volna“ (uo.).

Ha a magyar nyelv szókészlete felett csak futólagosan is szemlét tartunk, vagy ha a fentebb előadottakat mérlegeljük,

elég határozott tudatára ébredhetünk annak, hogy nyelvünk anyagának igen jelentős hányadát nyújtják a részben ikerítéses, részben nem ikerítéses mellérendelő összetételek. N y e l v ü n k a l a k u l á s á b a n, a magyar nyelvbeli fordulatokban világosan fontos szerepet játszik a mellérendelő szerkesztésmód: a nyelvelemek párhuzamos alkalmazása. Sűrűn lépnek fel nyelvünkben jelentési és hangalaki ismétlések.

A mondat- és szó szerkezetekben igen gyakran két vagy több szó is szerepel azonos funkciókban: alkalmaztak és alkalmazunk két vagy több alanyt, állítmányt, határozót, tárgyat, jelzőt. A mondatrész-kettőzésnek vagy néha mondatrész-sokszorozásnak egyik oka az lehet, hogy a jelenségről való benyomásunk több oldalú vagy bizonytalan, ingadozó. Másik ok lehet, hogy két vagy több jelenség nyelvi tükröztetőjének a kapcsolatával képviseltünk valamely — ezeket a jelenségeket magában foglaló — jelenséget. A harmadik ok, vagyis inkább szándéktalan cél, hogy az ismétléssel nyomatékosítsuk a képzet- vagy érzelem-mozzanatok kifejezését. — A tárgyalt nyelvi jelenségekben az emberi szellemnek ősi, mondjuk: „kezdetleges“ hajlandóságait ismerhetjük fel, azokat, amelyeket a poetika epikus alakításmód vagy előadásmód címen szokott megjelölni: a vonásoknak, a mozzanatoknak részletező, bőséges ábrázolását, a kifejezésnek az áradozó, teljességre törekvő terjengését.

Az említett okokhoz, célokhoz csatlakozik a jelentési és hangalaki ismétlések velejárójaként bizonyos ritmuserzés beszélőben és hallgatóban egyaránt, ami esztétikai mozzanatokot vegyít bele a nyelvi jelenségekbe. Az ilyen természetű nyelvi alakulásmód tehát rokon az ősi költészet jellemző kifejezésformájával: a gondolatritmussal, és rokon azzal a kifejezésszeggel, amely az ősi költészetből bizonyos mozzanataiban a mostani költészetbe is átszármazott: a hangelemek ismétléséből eredő ritmussal, amilyen a rím, alliteráció stb.

A magyar nyelv abban, hogy bőven használ mellérendelő összetételeket, köztük ikerszavakat, s gyakran folyamodik kifejezésismétléshez: ősi, sőt kezdetleges sajátosságokat őriz, olyan sajátosságokat, amelyek megállapíthatók finnugor nyelvrokonságunkban, de más úgynevezett „kezdetleges nyelvek“-ben, illetőleg általában a nyelvek ősi fejlődési fokozatain. A benyomásokhoz, élményekhez közel álló képzeteknek, képzetcsoporthoz bizonyos határok között pontos, reális másoló az ilyen nyelvek, nem ösztövértartalmú elnagyolt logikai fogalmaknak a jelképezői. Kezdetlegességük éppen ezért viszonylagos. Tudniillik, hogy a logikus gondolkodás műveleteinek kifejező eszközei legyenek, azon a téren egyben-másban — de korántsem mindenben! — talán fogyatékosabbak némely nyelveknél, amelyek magas műveltségek idomító hatásai alatt fejlődtek, de például mint a költő művészetének az anyagtárai elemeik tartalmasabb, reálisabb voltánál

fogva sokban felülmúlják a „fejlett“ vagy mondjuk: „fejlődöt-
tebb, kiműveltebb“ nyelveket, ezeknél jóval eleve ne-
b e k, m e g e l e v e n í t ő b b e k.

A mellérendelés egyébként bizonyos „magyar-lélek“- és „magyar-stílus“-szakértők körében nemrég divatban volt. A ma-
gyar nyelvnek és a magyar léleknek uralkodó sajátossága gyanánt
tüntették fel, sőt mindörökre kötelező irányelvévé, alaperényévé
akarták kinevelni. — Nem kell hozzá nagy szakértelem, elég
egy csepp józanság, hogy felismerjük, milyen képtelenségeket,
milyen veszedelmeket rejt egy ilyen irányzat. — A magyar nyelv
fejlődésének, a magyar stílus egészségének a rovására megy az a
törekvés, amely pl. az *aki*-s, *ami*-s mondatok megfelelő módon
való alkalmazásának a készségét úgy akarja fejleszteni, hogy
egyszerűen megtiltja az *aki*, *ami* használatát. Minősíthetetlen
képtelenség volna arra is gondolni, hogy a magyar lélek mozgál-
maiból, az azokat tükröztető magyar nyelvi folyamatokból
küszöböljük ki pl. az ok vagy következmény, a feltételesség
felfogásának logikai mozzanatait, illetőleg az ilyenek kifejezésére
fejlődött nyelvi fordulatokat. — Miért? Azért, mivel ilyenekre
mindennapi népi és közbeszédünkben az ősi, a kezdetleges
nyelvállapotból ránk öröködt, bizonyos helyzetekkel össze-
függésben bizonyos jelentésben megrögződött *formátlan*
nyelvi formáink is vannak?

PAIS DEZSŐ.

Női neveink 1400-ig.

BEVEZETÉS.

I.

A magyar női nevek kutatásának története.

Az általában magyar személynévkutatással foglalkozó
korábbi művek jegyzékét l. JAKUBOVICH EMIL: MNy. XI,
280—1.

Magyar nőnevekről NAGY GÉZA írt először (Budapesti
Hírlap 1891: 135 sz. és Ethn. XXI, 326), de ezek a laikus nagy-
közönség számára írt cikkek, adatok pontos közlése nélkül,
s így tudományos szempontból nem használhatók.

Nagy anyagot gyűjtött össze, de inkább történeti szempont-
ból WERTNER MÓR, Régi magyar női nevek: Nyr. XLV—XLVI.
és külön NyF. 77. sz. Adatai pontatlanok, névmagyarázatai
módszertelenek és nagyon gyakran helytelenek, tehát munkája
nyelvészeti célra alig használható.

Pontos és megbízható adattár JAKUBOVICH összeállítása:
Régi magyar női nevek: MNy. XI. Kár, hogy nem dolgozta
fel gyűjtését, csupán néhány nevet magyarázott (Neste: MNy.

XI, 385; *Kinga, Ohudalov*: MNy. XIII, 300; *Iahacecu = Játék*: MNy. XV, 96).

MELICH JÁNOS sokirányú névtudományi kutatásaiban női nevekkal is foglalkozott (*Genuruch*: MNy. VI, 241, *Ilona*: MNy. VII, 239, *Sarolt*: MNy. XX, 110; az EtSz. megfelelő cikkeiben és a „Szláv jövevényszavaink“ keresztnevekről szóló részében).

Találunk néhány női név-magyarázatot még TERESTYÉNI, Magyar közszoí eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban: MNyTK. 59. sz. és GALAMBOS LÁSZLÓ, A szentirási eredetű személynévek a Váradi Regestrumban: MNyTK. 64. sz. névtudományi értekezésekben és a különböző nyelvészeti folyóiratokban (első sorban PAIS DEZSŐ, Régi személynéveink jelentéstana: MNy. XVII–XVIII.), azonban komoly nyelvészeti igényű összefoglalás még nem készült.

II.

Az értekezés anyaga, célja, módszerei.

Értekezésem a még sok feladatot kínáló magyar névtudomány köréből való: a Magyarországon használatos női neveket gyűjtöttem össze a legrégibb időktől 1400-ig. A női nevek különválasztásának lehetőségéről l. „A női és férfinevek kapcsolata“ című fejezetet. Az anyag időben való elhatárolására pontos természetes határ hiányában (az egyes névdivatok lassan és folyamatosan olvadnak át egymásba) alkalmasnak látszott a mesterséges 1400-as határ, mikorra az eredeti neveket már majdnem teljesen kiszorították a jövevénynévek.

Munkám nyelvészeti és művelődéstörténeti adatgyűjtés és ennek statisztikai feldolgozása. Az anyagnak időben és tárgykörben korlátozott volta miatt általánosabb érvényű következtetéseket nem vonhattam le belőle. Ez csak a teljes névanyaggal való szerves összefüggésben lehetséges.

Nyomatásban közzétett oklevelekből gyűjtöttem, lehetőség szerint pontos kiadásokból; ezért FEJÉR Codex Diplomaticusát mellőztem és WERTNER ellenőrizhetetlen adataira csak akkor hivatkoztam, ha más megízható források is támogatták. JAKUBOVICH (MNy. XI.) és az Ok.Sz. adatait akkor is felhasználtam, ha az eredetiben utána nézni nem állt módomban. — Teljességre nem törekedhettem, s így első sorban a leglényegesebb kiadásokat dolgoztam fel. Mivel a magyar női névanyag összegyűjtése volt a célom, kihagytam az ÁÜO. szláv területre vonatkozó okleveleiben található kétségtelenül szláv személynéveket, és az idegen eredetű királynék neveit, ha különben nem fordulnak elő.

A jövevénynévek külföldi kapcsolatait igyekeztem a lehetőség szerint felkutatni (az alapul szolgáló műveket l. a forrásjegyzékben). Némely esetben azonban csak MELICH (SzlJövsz.)

és WERTNER (Régi magyar női nevek) külföldi adataira támaszkodhattam. Az összevetésül szolgáló férfinéveket az OklSz.-ból, a Kovács-féle Indexből és részben saját gyűjtésemből merítettem. A nevek becézés módjával a statisztikai feldolgozáson túl részletesen nem foglalkoztam. Vö. erre vonatkozólag: MELICH, Keresztneveinkről: MNy X és MNyTK. 15. sz.; VARGA KATALIN, Becéző keresztneveink; RÁCZ ENDRE, A magyar nyelvi becézés a XIV. században (bölcsezdoktori értekezés).

Értekezésem anyagát két főrésztre osztottam: eredeti nevekre és jövevénynevekre. Ez a két elnevezés tőlem származik. Azért cseréltem fel velük az eddig használt elnevezéseket (az első csoportra: „rég magyar személynévek“, „ősmagyar nevek“, „magyar közszói eredetű nevek“, „nemzeti nevek“, „kezdetleges nevek“; a másodikra: „keresztnevek“, „keresztény nevek“, „egyházi nevek“, vagy a különböző eredetű neveket külön-külön emlegetve: „szláv, német, francia, egyházi-latin stb. eredetű nevek“), mert ezek a megjelölések az eddigiekkel ellentétben világosak és egyértelműek.

Az eredeti nevek egy nép elsődleges névadási módjával keletkeznek, amikor az illető nép nyelvének közszói válnak névvé, s jelentésüket is megtartják, mert ez rendszerint szoros kapcsolatban áll a személlyel, aki viseli őket.

A jövevényneveket idegen népekkel való érintkezés közben veszik át — éppúgy mint a jövevényyszavakat —, de jelentésüket általában nem sajátítják el, csak szerepüket: hogy ez a szó névként alkalmazható. — Mint látni fogjuk, ez a felosztás az anyag természetéből folyik, s a két névtípus viselkedése minden tekintetben ellentétes.

A másik — ezt keresztező — szempont, mely szerint anyagom két élesen elkülönülő részre válik: a társadalmi különbség. Kétféle megjelöléssel találkozunk a latin nyelvű magyarországi oklevelekben: „domina“ (a nemesi réteg asszonyai) és az „ancilla“, néhol „pedisequa“ (a szolgaréteg asszonyai). A polgárság oly elenyésző számban van képviselve (első sorban néhány német nyelvű városi oklevélben), hogy elhanyagolható. A fenti két osztályhoz tartozókat az adattárban „d.“ és „a.“ betűkkel, az összefoglalás szövegében a latinnak megfelelő „úrnő“ és „szolgáló“ elnevezéssel jelölöm.

Az adattárra vonatkozólag a következőket kell megjegyeznem: Az adatokat csak akkor sorolom fel teljes számban, a forrás pontos megjelölésével, ha az egyforma alakú nevek száma nem haladja meg a hetet. Címszóul a név eredetibb alakjának valószínű olvasatát vettem, az eredeti neveknél a közszóhoz, a jövevényneveknél az idegen megfelelőhöz legközelebb álló alakot; a teljes és tovább nem képzett alakot a rövidítettel vagy kicsinyítő képzőssel szemben. Ha a névnek csak egy változata fordul elő, természetesen ezt vettem címszóul, még akkor is, ha rövidített vagy kicsinyítő képzős szár-

mazék. — Az összefoglalásban a neveket a könnyebb érthetőség kedvéért a maihoz közelálló hangalakban közlöm, kivéve a nyelvészeti szempontú áttekintéseket, ahol a név eredeti hangalakja lényeges. — Az adattárban az eredeti neveket jelentéstani csoportosításban adtam, a jövevényneveket eredet szerinti csoportokban, s ezeken belül az első előfordulás időrendjében.

Összegyűjtött anyagomhoz tartozik körülbelül 250 ismeretlen vagy bizonytalan eredetű név. Ezek felsorolására és összevetésekre közlésére itt nincs hely.

III.

Forrásjegyzék és rövidítések.

Oklevéltárak:

- AO. = NAGY—TASNÁDI NAGY, Anjoukori Okmánytár I—VII.
- App. = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrzett oklevelei I.
- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV, Árpádkori Új Okmánytár I—XII.
- Békés = HAAN LAJOS, Békés vármegye hajdana. Bp., 1870.
- Bess. = SZÉLL FARKAS, A nagybesenyői Bessenyei-család története Bp., 1890.
- CsákyO. = B. SZABÓ L., A kőrösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I. Oklevéltár.
- Dessew. = ÉBLE GÁBOR, Cserneki és Tarkeői Dessewffy család. Bp., 1903.
- Eperjes = IVÁNYI BÉLA, Eperjes szabad királyi város levéltára. Szeged, 1931.
- III. Béla = FEJÉRPATAKY, III. Béla oklevelei.
- HédO. = RADVÁNSZKY—ZÁVODSZKY, A Héderváry-család oklevéltára I—II.
- HO. = NAGY—PÁUR—RÁTH—VÉGHELYI, Hazai Okmánytár I—VIII.
- HOkI. = NAGY IMRE—DEÁK—NAGY GYULA, Hazai Oklevéltár.
- J. = JAKUBOVICH, Régi magyar női nevek: MNy. XI.
- KárO. = GÉRESI, A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I—V.
- KállO. = SZENTPÉTERY, A nagykállói Kállay-család levéltára I—II.
- Lónyai = KARÁCSONYI, Az első Lónyaiak. Nagyvárad, 1904.
- Már. = MIHÁLYI JÁNOS, Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramarossziget, 1900.

- MS. = KNAUZ—DEDEK, Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I—III.
- MV. = Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis I.
- ÓMO. = JAKUBOVICH—PAIS, Ómagyar Olvasókönyv.
- Pal. = PALÁSTHY PÁL, Palástthyak I—III. Bp., 1890.
- Petr. = FEKETE NAGY, A Petróczy levéltár középkori oklevelei Bp., 1931.
- PRT. = A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I—XI.
- Script. = SZENTPÉTERY, Scriptores Rerum Hungaricarum I—II.
- SoprVm. = NAGY, Sopron vármegye története. Oklevéltár I—II.
- SoprVár. = HÁZI, Sopron szabad királyi város története I/1—3.
- Széch. = BARTFAY SZABÓ, A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története I—III Bp., 1911.
- SzékO. = SZABÓ—SZÁDECZKY, Székely Oklevéltár I—VII.
- SztárO. = NAGY, A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I—II.
- TelO. = BARABÁS, A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I—II.
- TemesO. = ORTVAY, Temesvármegye és Temesvárváros története. Oklevelek IV/1.
- VR. = KARÁCSONYI—BOROVSKY, Regestrum Varadi-nense.
- ZalaO. = NAGY IMRE—VÉGHÉLY—NAGY GYULA, Zala vármegye története. Oklevéltár I—II.
- ZO. = A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I—XII
- ZW. = ZIMMERMANN—WERNER, Urkundenbuch zur Geschichte des Deutschen in Siebenbürgen I—II.
- OrÉvk. = HODINKA, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai.

Az eredeti nevek jelentéstani felosztására és a névadás módjára vonatkozó források:

- P. = PAIS DEZSŐ, Régi szemé'lyneveink jelentéstana: MNy. XVII—XVIII.
- TER. = TERESTYÉNI, Magyar közszo'i eredetű szemé'lyneveink az 1211-i tihanyi összeírásban: MNyTK. 59.
- FORSMAN = FORSMAN, Tutkimuksia suomen kansan persoonallisesta nimistä. Helsinki, 1894.

A külföldi megfelelőkre vonatkozó források:

Egyházi nevekre:

- KNAUZ = KNAUZ, Kortan.

SLEUMER = SLEUMER, Kirchenlateinisches Wörterbuch.

Szláv nevekre:

PON. = MIKLOSICH, Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen.

ERBEN = ERBEN—EMLER, Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemie et Moravie I—IV.

FRIEDRICH = FRIEDRICH, Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemie. I—II.

Német nevekre:

SOCIN = SOCIN, Mittelhochdeutsches Namenbuch.

ZAHN = ZAHN, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark.

BAHLOW = BAHLOW, Deutsches Namenbuch.

ERBEN és FRIEDRICH német adatai.

Francia nevekre:

LANGLOIS = LANGLOIS, Table des noms propres de toute nature compris dans les Chanson de Geste. Paris, 1904.

Egyéb rövidítések:

a. = ancilla

d. = domina

BSz. = Besztercei Szójegyzék.

SchSz. = Schlägli Szójegyzék.

ADATTÁR.¹

I.

Eredeti nevek.

1. A személyiségre irányuló elnevezések.

Általános külső tulajdonságok: a testalkat nagysága, kicsisége, gyenge volta, a külső szépsége vagy csúnyasága (TER 5) A bóknevek kisebbségben vannak a valószínűleg lebecsülő érzelmi velejárójú *Kicsi*, *Kurta*, *Gyenge*, *Hítvány* stb. mellett.

Léanes. 1273: *Leanch* a. (ÁÚO. IX, 46). — Közzsóként *leány* 1055: *lean* Elhomályosult ugorokori összetétel (l. ZSIRAI: MNy XXIX, 257). — Nemet jelölő vagy családi állapotra vonatkozó név. — -cs kicsinyítő képzővel.

¹ Az adattári cikkek beosztása: Az eredeti neveknél: a címszó után az adatok közlése, a közzsóra vonatkozó tudnivalók és a névadás módja következik. Külön bekezdésben közlöm a különféle kicsinyítő képzős származékok adatait és a rájuk vonatkozó megjegyzéseket. Ezek után az egész névcsaládot összefoglalva megállapítom az összes adatok számát és előfordulásuk idejét. (Olyan neveknél, ahol csak egy-két adat van és nincs többféle származéka az alapszónak, ez az összegezés elmarad.) Végül a névre vonatkozó irodalmat adom. A jövényneveknél a beosztás annyiban módosul, hogy még az adatok előtt megemlítem a név egyházi vonatkozásait, és az adatok után felsorolom az idegen nyelvi megfelelőket.

Szép. 1263: *Zep* d. (HO. VI, 113). 1336: *Sceep* d. (MS. III, 276) WERTNER említ egy *Szép* nevű úrnőt 1332-ből (Magyar Nemzetiségek II, 220). Férfineveket és személynévből keletkezett földrajzineveket l. MELICH: MNy. XXV, 39. — Földrajzinévben 1228/1357: *Sceplok* (OkSz); közsóként XV. sz. l. f. JókK.: *zepp* (NySz). Eredete bizonytalan; esetleges finnugor megfelelőit és a magyar *szil* 'hasít' igéből való megfejtési kísérletét l. JUHÁSZ: MNy. XXXIII, 310. Tulajdonságjelző bóknév (vö. P.).

VR: *Scepa* a., *Scepa* a. (209, 349). -a kicsinyítő képzővel.

1284: *Zepe* a. (ÁÚO. XII, 420). -e kicsinyítő képzővel (vö. MELICH: MNy. X, 152), de mégis vö. N.: *szepe* l. 'gomba', 2. 'szőke' (MTsz.)? — Férfinévként 1239: *Zepe* (ÁÚO. VII, 78).

1293: *Zepte* d. (ÁÚO. XII, 543). -te kicsinyítő képzővel, vö. *Scemte*.

1394: *Zypazzon* d. (SoprVm. I, 518). Tulajdonságjelzős összetétel.

8 adat a XIII—XIV. századból, köztük 4 úrnő.

Gyönyürüx. VR.: *Genuruch* d. (257). Vezetéknév (OkSz.). — Közsóként származéka JókK.: *gyeneurewseggymuel*. Ismeretlen eredetű melléknév. — Tulajdonságjelző bóknév (P.). — A mai szövegi hosszú magánhangzó helyén itt az eredetibb -*üx* található. Az első szótagban illabialis, a másodikban zártabb magánhangzó van a mainál.

Irodalom: MELICH: MNy. VI, 241.

Drága. 1228, 1248: *Draga* 2 a. (ÓMO. 80, ÁÚO. VII, 274), VR., 1304: *Daraga* 2 a. (331, J. 329) VR: *Deraga* a. (154.). — Közsóként *drága* származéka BécsiK.: *dragalatus*. Szláv eredetű melléknév. — Tulajdonságjelző bóknév (P.). — A *Daraga* és *Deraga* alakok a mássalhangzótorlódás kiküszöbölését mutatják a szó hangrendjéhez illeszkedett *a*, illetőleg nem illeszkedett *e* magánhangzó betétdásával.

Csuda. 1295: *Chuda* d. (ÁÚO. XII, 581). Gyakori férfinév (OkSz. és TER. 38). — Közsóként XIV. sz. k. KT.: *chuda*. Szláv eredetű főnév. — TERESTYÉNI (i. h.) szerint. „Olyan ember viselhetette ezt a nevet, akinek vagy a születése lehetett rendkívüli, vagy maga az újszülött volt a rendestől eltérő”. Női névként valószínűbben tulajdonságjelző bóknév (vö. P.).

Küsüdi. 1141–1161: *Cusudi* a. (OkSz. 1122), VR: *Cusid* d. (236) Gyakori férfinév (OkSz. és TER. 11). — Földrajzinévben 1229: *Kysfolud*, 1232: *Cusfolud* (OkSz); közsóként *kis* XIV. sz. v. BSz.: *kis* Török eredetű melléknév. — A testalkatra vonatkozó név (P.). — -*di* ~ -*d* kicsinyítő képzővel. A tőszótagbeli és a tövégi magánhangzó labialis *ü*, a képzővégi magánhangzó *i*.

1323: *kjche* d (HO. III, 68). -e kicsinyítő képzővel.

PAIS: MNy. XXVII, 175 a Krónika-beli *Kusit* férfinévet jelentéstani vonatkozás alapján a török *küsitmäk* 'bedecken

ige imperativusi 1. 2. alakjának tartja: *küsit* 'a napot fedd be'; testvére: *Kaplon* t. i. szerinte török *kaplan* 'befedő, beárnyékoló'. Azonban PAIS szerint is valószínű, hogy a *Küsit* ~ *Küsid* személynévek általában a *kis* közszóból származtak.

Irodalom: TER. 11.

Csepke. 1291: *Chepke* a. (HO. VI, 372). — Eredete bizonytalan. A) Finnugor hangutánzó *csepp* 1. 'gutta', 2. 'klein' közszóból -*ke* kicsinyítő képzővel. B) Talán a XVI–XVII. században előforduló ismeretlen eredetű és bizonytalan jelentésű *csepke* szó: 1. 'parvulus?', 2. 'alacsony származású'? (l. EtSz. és MNy. XIII. 242). — Valószínűleg testi tulajdonságot jelölő név (vö. P.).

Férfinévben 1387: „Andree dicti *Chep*“ (EtSz.), de ez tartozhatik a *csép* közszóhoz vagy a *Csépán* (*Stephanus*) keresztnévhez is. Hogy a női név is az utóbbiból rövidült volna, nem valószínű.

Kurta. 1171: *Qurta* a. (ÓMO. 47). Néhány férfinév (OklSz.). — Földrajzinévben 1393: *Kurthapathak* (OklSz.); közszóként *kurta* származéka MünchK: *kurtabeitatak*, *megkurtabottak*. Latin eredetű melléknév. — A testalkatra vonatkozó név (vö. P.).

Gyenge. 1282: *Genge* a. (ÁÜO. XII, 368). 1337: férfinév, később vezetéknév (OkSz.). — Közszóként *gyenge* középfoka XV. sz. NémGl.: *gengeb* Török eredetű melléknév. — Testalkatra vonatkozó név (P.).

Hítvánd. 1171: *Hituand* a. (ÓMO. 47), 1212: *Hithwand* a. (HO. VI, 10), 1211: férfinév (TER. 9). — Közszóként *hitvány* XIV. sz. k. KT.: *[hit]uan*. Eredete bizonytalan (l. SzófSz. és TER. 9). — Testalkatbeli gyengeséget jelöl, vagy értéktelenséget kifejező óvónév (P.). — -*d* kicsinyítő képzővel.

Csunya. 1198: *cune* dat. a. (ÓMO. 63), 1336, 1349, 1372, 1379: *Chuna* 3 d. (ZalaO. I, 321, MS. III, 679, J. 329) Néhány férfinév (OklSz.). — Közszóként XVII. sz. e. f.: *csunya* (NySz.). Valószínűleg török eredetű melléknév (Fokos: Nyr. LXI, 115). — Tulajdonságjelző gúnynev (P.).

1199: *Chunus* a. (HO. V, 2). — -*us* kicsinyítő képzővel.

Dege. 1181: *Dege* a. (PRT. VIII, 277). Férfinév 1240 k.: *Deg* (OklSz.), 1086/XII–XIII. sz.: *Deged?* (OklSz. *deget* 'axungia' címszó alatt). — Közszóként BécsiK: *dgg-* 'holttest'. Finnugor eredetű főnév, rokon nyelvi megfelelőinek jelentése 'seb, kár; súlyos kór, pestis; beteg, vézna'. — Jelképes gúnynev (P.), vagy testi fogyatékosság 'betegség' jelentésben, esetleg a gyermek letagadása vallásos félelemtől 'holttest' jelentésben (vö. *Nemvagy*, *Nemél* stb.). — -*e* kicsinyítő képzővel. Magánhangzója még illabialis. A *gv* betűkapcsolat a *g* hang jele *e* és *i* hangok előtt a XII. század vége felé, megkülönböztetésül a *d'* hangtól (KNIEZSA, A magyar helyesírás a tatárjárásig: MNyTK. 25. sz. 16).

A színnevek valószínűleg a haj, bőr, arc feltűnő színét jelölik; hogy mikor melyiket, nehéz eldönteni.

Fehéra. VR: *Fehera* d? (255). Férfinevek (P): 1326-tól „dictus *Feyer*, *Feyr*“ (Ok'Sz). — Földrajzinévben 1055: *feher-uuaru*; közsóként *fehér* XIV. sz. v. BSz.: *feyer*. Ismeretlen, talán finnugor eredetű melléknév. — Haj- vagy bőrszín jelölője (P) — Nem illeszkedett -a kicsinyítő képzővel.

Pyrohta. 1271: *Pyrohta* a. (ÁÜO. VIII, 363). Vezetéknév 1349: *piruhtolth*, 1460: *pirothoth*, 1453/1464: *Pyrito*, 1478: *Pyreytho* (MNY. X, 326 és Ok'Sz) — Közsóként *pirít* származéka JókK.: *meggyroytando*, BécsiK.: *porehon*. Az ismeretlen eredetű *pir-* többől való *pirít* ige jelenideji melléknévi igenéve, jelentése valószínűleg 'piros'. — Arcszínt jelölhet (P). — Az -ít műveltető képző eredetibb -oht alakban van meg, az igenév pedig -a-s változatában.

Szüga. 1231, 1342: *Zuga* a., d. (ÁÜO. VI, 499, MS. III, 420). WERTNER is említ egy *Zuga*-t 1260-ból (Nyr. XLVI, 89); 1273: *Zuge* a. (ÁÜO. IX, 47). — Földrajzinévben 1282: *Sceug Zard*; közsóként a *szeg* 'barna' színnév 1290: *zug*, 1303: *zeg* (Ok'Sz.) SIMONYI szerint elvonás a *szegfűszeg-szín*-ből (Magyar Nyelv² 357), de ennek ellene mond korai előfordulása. *Szegfű* csak 1493-tól van (Ok'Sz.). — Hajszínt jelölő név (vö. P). — -a és -e kicsinyítő képzővel.

WERTNER 1337-ből említ egy *Zugká*-t is (Nyr. XLVI, 89). -ka kicsinyítő képzővel. Feltűnőek a késői nem illeszkedett képzős alakok.

Szürf. 1273: *Zurke* a. (ÁÜO. IX, 47). 1480-ban vezetéknév (Ok'Sz.). — Közsóként *szúr* 'szürke' XIV. sz. v. BSz.: *zyr*. Bizonytalan eredetű; hasonló jelentésű török szavakkal vethető össze (l. PAIS: MNY. XXXI, 336, ugyanott a *szúr* ruhanévvél való kapcsolatáról is). A -ka, -ke kicsinyítő képző színelnevezéssel ben gyakori (vö. PAI: MNY. VIII, 307). — Haj- vagy bőrszínt jelölő név (vö. P). A *szír* alakhoz viszonyítva labialis.

Szina. 1171, 1210: *Scina* 2 a. (ÓMO. 47. PRT. I, 619), 1380: *Scine* gen. d. (J. 426). — Közsóként *szín* HB.: *scine* 'arca'. Talán török eredetű főnév. A kódexekben leggyakoribb jelentései 'arc', 'alak', 'felület' → 'külső', 'látszat' → 'color'. — Hogy a nevekben milyen értelemben használatos, nem dönthető el. — -a kicsinyítő képzővel. Az -e lehet illeszkedett változata, de lehet genitivusi végződés is.

1228: *Scinta* a. (ÓMO. 80), 1304: *Synta* d. (J. 426). -ta összetett kicsinyítő képzővel, vö. *Szeme*, *Szepte*. Szokatlan a késői illeszkedés nélküli -a.

1116—1131: *Scinissa* a. (PRT. I, 595). -sa, esetleg -csa kicsinyítő képzővel.

1146: *Scines* d. (PRT. I, 597) -s nomen possessoris vagy kicsinyítő képzővel.

A testi fogyatékoságok nevei (süketség, kancsalság stb.) kiválóan alkalmasak megkülönböztető névül.

Sükete. 1198: *sukete* a. (ÓMO. 63). 1338-tól férfinevek (OkSz.) — Földrajzinévben 1332: *Syketteneuerdeu*; közszóként *süket* XIV. sz. 2. f. KönSz.: *Schyket*. Ismeretlen eredetű melléknév. — Testi fogyatékoságot jelentő név (P.). — Illeszkedett -e kicsinyítő képzővel.

Kandi. 1340: „Margaretam dictam *Kandi*“ d. (ZW. I, 504). — A közszó a SzófSz. szerint elvonás a *kandikál* igéből, de valószínűbb, hogy a *kandikál*-nak is alapul szolgáló finnugor eredetű **kan-* tőből keletkezett játszi szóképzéssel, bár az újabb irodalomban csak a NyÚSz.-ból van rá adatunk 'kíváncsi' jelentésben. Szócsaládjából a *kancsal* már az ÉrsK-ban, a *kandal* a NémGl.-ban *kandics* CAL-nál fordul elő először. — Testi fogyatékoságot jelölő név: 'kancsal' (vö. P.).

Finta. 1141–1161: *Finta* a. (Magyar Könyvszemle 1892–1893: 19), 1303, 1306: *fynta* d. (AO I, 69, 119) Az utóbbi két adat egy személyre vonatkozik. Gyakori férfinév (OkSz. és TER. 13) — Földrajzinévben 1399: *Fyntaholtunaya* (OkSz.); közszóként *finta* a régiségben nem fordul elő. Az ismeretlen eredetű *fint* ~ *fit*-tő -a képzős igeneve. Az egész szócsaládról PAIS: MNy. XI, 357. — Testi fogyatékoságot jelölő név, jelentése 'fitos orrú' vagy 'elfintorodott képű' (P.).

Irodalom: TER. 13.

Tupa. 1258: *Tupa* a. (ÁÚO. XI, 453). Gyakori férfinév (OkSz. és TER. 15). — Közszóként *topa* a régiségben nem fordul elő. A finnugor eredetű **top-* tő -a képzős igeneve (vö. *topog*, *tapos*, *tapod*). Mai népnyelvi jelentése 1. 'hibás lábú', 2. 'akinek a kezefeje v. az ujjai hiányoznak', 3. 'ügyetlen, gyámoltalan', 4. 'fejjetlen, hülye ember' (MTsz.). — Az első szótag magánhangzója zártabb a mainál.

Tumpa. 1199: *Tumpa* a. (HO. V, 3) Gyakori férfinév (OkSz. és TER. 15). — Közszóként *tompa* XV. sz. 2. f. NémGl.: *tompa*. Szláv eredetű melléknév. — Észbeli fogyatékoságot jelölő név lehet. — Az első szótag magánhangzója zártabb a mainál.

A fajfenntartásra célzó, nőknél első sorban az anyaságra vonatkozó elnevezések szintén előfordulnak.

Emesü. Anon: *Emesu* (Script. I, 38). — Az 'anya' jelentésű finnugor eredetű **eme-* szótó -s kicsinyítő képzős alakja (PAIS jegyzete Script. I, 38); vö. mai *emse* 'anyadiszno'. — A monda szerint Álmos anyját hívták így. A képzővégi magánhangzó itt még megvan.

Hasonló származékok: 1211: *Emse* férfinév (PRT. X, 504). *Emőd* személynévből lett földrajzinév, de ez lehet melléknévi igenév is az *emik* igéből, -d kicsinyítő képzővel (PAIS jegyzete Script. I, 72).

Emeleü. 1198: *emelev* a. (ÓMO. 63). — Közszóként *emlő* XV. sz. 2. f. JordK: *emleek*. A finnugor eredetű, ma már kihalt

emik 'szopik' igéből (vö. *csecsemő*) -l gyakorító képzővel képzett *eml-* 'ua.' ige jelenidejű melléknévi igeneve. Az -l képző előtt levő magánhangzó még nem esett ki, vö. mai *emlő*. Az ige-névképző eredetibb diftongusos alakjában szerepel.

Edlelmes. 1173—1185: *Edlelmes* d. (PRT. I, 605). — A finn-ugor eredetű *ell-* ~ R. *edl-* 'szül' igéből képezett melléknév; az ige közszóként Döbrik: *ellővel*. A képzésmódra vö. *szerelmes* (MELICH: NYT. XXXII, 233).

Mog. Mag. 1199: *Mog* a. (HO V, 3), 1229: *Mag* d. (PRT. I, 695) Nagyon gyakori férfinév (OklSz. és TER. 18). — Közszóként *mag* a XIV. sz. v. BSz.: *mag* Finnugor eredetű főnév, a *maga* visszaható névmás alapszava. — Névként alkalmazására vö. P. és KERÉNYI: MNy. XXVII, 94) Későbbi korban keveredett a *Magdolna* becézett alakjaival. A *Mog* alakban a magánhangzó a mainál zártabb.

1360: *Magu* d. (ZO. III, 169). -a kicsinyítő képzővel.
? 1153: *Magia* a. (PRT. I, 603/?, 1231, 1261: *Moguya* 2 a. (ÁÚO. VI, 499, XI, 514) Az utóbbi három esetben talán a tövéghangzós alakhoz járult a kicsinyítő képző, vö. *Huguja*.

1141—1161: *Magudi* a. (OklSz. 1180) -di kicsinyítő képzővel; előtte a tövégi magánhangzó zárt *u*. Nagyon gyakori férfinév (OklSz.).

1244: *Mogodia* a. (HO. VIII, 44). Talán -di + -a összetett kicsinyítő képzővel.

1359: *Magcha* d. (ÓMO. 198). -csa kicsinyítő képzővel.

1325: *Magou* a. (AO II, 233), 1366: *Magou* d. (ZO. III, 320), 1359: *Mago* d. (ZO. III, 144) Az utóbbi kettő egy személy. -ou > -ó kicsinyítő képzővel. Az -u, -ü: -v kicsinyítő képzőről l. PAIS: MNy. XXV, 353; egy *Magó* családnév Ceglédről említve uo.

? VR: *Maged* a. (359), máshol *Magnet*. Inkább idegen eredetű a vegyes hangrend miatt.

? VR.: *Moxa* a. (128.). Talán *Mog* -sa kicsinyítő képzővel.

14-en viselnek ebbe a szócsaládba tartozó nevet a XII. század közepétől a XIV. század közepéig; közülük csak a két utolsó úrnő L. még a talán ide is sorolható *Magics* származékokat az egyházi eredetű *Magdolna* alatt.

Irodalom: TER. 18; BERRÁR: MNy. XLVI, 255.

A z e m b e r i t e r m é s z e t é s j e l l e m t u l a j d o n s á g a i (TER. 36): jó vagy rossz kedély, fürgeség, szelidség vagy hamisság könnyen válhatnak névvé. Ezek alakilag vagy cselekvésképzettől fejlődtek (*Csala*, *Utáló*, *Csudáló*, *Játék*), vagy ettől független tulajdonságjelzők (*Jólán*y, *Örömes*, *Szomor* stb.).

Jólián. 1282: *Jolyan* a. (ÁÚO. XII, 368). — Közszóként jó HB: *jovben*. Ugor eredetű melléknév. A *leány* szóról l. *Leáncs* névnél. Tulajdonságjelzős összetétel. Jellemnév (P.), vö. *Jólegény*

férfinevek (OkI Sz.). — A *leány* szó első szótagjának magánhangzója itt zártabb a mainál.

Űrimes. 1171: *Vrumes* a. (ÓMO. 47). *Űrūmedi* férfinév (P.). — Közszőként *öröm* ÓMS: *urum*. Az ismeretlen eredetű *ör-* igető (vö. *örül*) -*m* képzős főnévi származéka. Az -*s* nomen possessoris képzős alakulat jelentése 'jókedvű, könnyen örülő?'. Kedélyállapatra vonatkozó név (P). — A magánhangzók a mainál zártabbak, a képzővégi magánhangzó illabialis.

Szumur. 1361/1364. 1364: *Zumur*, *Zumur* d. (J. 426). Egy személy. Gyakori férfinév (OkI Sz. és T R 40). — Közszőként 1273: *Zumorufeyze* (Ok Sz.) Finnugor eredetű melléknév -*r* + -*ú* kicsinyítő képzővel (GOMBOCZ: MNy. XX, 61). — Szintén kedélyállapatra vonatkozó név, az *Örömes* ellentéte (P.).

Szentej. 1228: *Scentev* a. (ÓMO. 80). Sok férfinév (OkI Sz.). — Fődrajzinévben 1156: *Scentusa* (KNIEZSA: Száz. LXXIII, 183), 1209: *Zengurg*, 1227: *Scent Joan*; közszőként *szent* HB.: *szent* stb. Szláv eredetű melléknév. — A név -*eji* (> -*ő*) kicsinyítő képzős származék, jelentése valószínűleg 'pius, religiosus' (TER. 41).

Csala. 1304-től 1356-ig: *Chala* 17 d., 3 a., 1309: *Chola* d. (HO. VII, 358); FEJÉR-nél van 1227: *Chola* a. (III, 2. 107), Férfinévként 1211-ben (PRT. X, 504). — PAIS (MNy. VII, 168) és GOMBOCZ (EtSz) szerint a *csal* ige melléknévi igeneve 'csalogató, csábító' jelentésben, vö. *hulla*, *kerge* stb. és személynévben *Csene*, *Cseke* (PAIS: MNy. VII, 168). MELICH szerint az ismeretlen eredetű *Csal* személynév becézett alakja (EtSz.). Valószínűleg ez is a *csal* ige, illetőleg igenévszó; először a JókK.-ben: meg *czalatyk* főnévként csak 1557-ből van rá adat, ezért az EtSz. a névszói használatot későbbi fejleménynek tartja. Igenévszó voltáról, török eredetéről és a *csel* szóval való kapcsolatáról I. HEGEDŰS LAJOS: MNy. XLVI, 123. — TER. 38 szerint a női név jelentése 'hamis, huncut' lehet. — A *Chola* adatban a tőszótag magánhangzója zártabb.

1354: *Chalka* d. (AO. VI. 198) -*ka* kicsinyítő képzővel. Ez a képzésmód a *csal* névszói jellegét bizonyítja, s e szerint a *Csala* -*a*-ja is lehet kicsinyítő képző. Azonban az egyszer előforduló *Csalka* változat analógiás alakulás is lehet a *Sebe* ~ *Sebke*, *Szüga* ~ *Szügka* stb. névpárok mintájára. *Csalka* helynév is van (1300-ban HO. VII, 298).

? 1310: *Cholk* a. (MS. II, 623). -*k* kicsinyítő képzővel és zártabb tőmagánhangzóval. Idetartozása azért bizonytalan, mert a -*k* képző egymagában női névben többször nem fordul elő.

KNIEZSA ISTVÁN szóbeli közlése szerint *čal-* tő a szláv nyelvekben is van, azonban a név a magyarból is kielégítően megmagyarázható.

FEJÉR XIII. század eleji adatát leszámítva a XIV. században 23 adat, túlnyomórészt úrnő. A leggyakoribb eredeti nevek egyike.

Sebe. VR.: *Sebe* d. (209.), 1307 és 1380 kčzt: *Sebe*, *Zebe*, *Seebe*, *Sebee* 25 d, 3 a., 1319, 1349: *Seba* d. (AO. I, 513, V, 259). Gyakori férfinév. — A férfinevek részben a *Sebes'y'n* keresztnév rövidített alakjai. Ez az eredet a női neveknél nem valószínű. Talán a török eredetű *seb* 'Schnelle' szó kicsinyítő képzős származéka. Ez a szó a magyarban csak egyes kifejezésekben fordul elő: a régiségben *nagy sebbel* (NySz.), ma: *sebbel-lobbal*; de a törökben *šāb* 'gyors' jelentésű melléknév (RÁSONYI: NyK. II, 298). A férfinevek egy részének is ez lehet az eredete. — Testi tulajdonságot kifejező r év, vő. a rokon jelentésű *Futó*, *Hamard* férfineveket (P.). — Általában -e, két esetben -a kicsinyítő képzővel.

1199: *Sebu* a. (HO. V, 3). Továbbképzés nélküli alak tövégi magánhangzóval.

1382: *Sebke* d. (Héd. I, 92). -ke kicsinyítő képzővel.

WERTNER: Nyr. XLVI, 84 a *Sebe* női nevet *Erzsébet* becézett alakjának tartja *Zsébe* kiejtéssel, de minden alap nélkül.

Két korai — 1200 körüli — adat kivételével a XIV. században 31 személy, majdnem mind úrnő. A leggyakoribb az eredeti nevek közül.

Joáték. 1198: *ioatec* a (ÓMO 63), VR : *Iahacecu* a: *Iahatecu* a. (283.). — Közszóként a *játszik* ige JókK.: *yycikuala*. Ennek ugor eredetű *ját-* tövéből való deverbális nomen a *játék*. — Cselekvést kifejező név, jelentése 'aki játszik' vagy 'akivel játszanak' (P.). — Az ide tartozó női nevek tanúsága szerint az igeet eredetileg kétszótagú volt (JAKUBOVICH: MNy XV, 96) *Ioatec*-ban hiatus van és az első magánhangzó zártabb. *Iahatecu*-ban a képzővégi magánhangzó még megvan.

Csudáló. 1238: *Ohudalov* d. (ZO I, 2). a: *Chudalov* (JAKUBOVICH: MNy. XIII, 300) — Közszóként *csudál* JókK.: *czudal*. A szláv eredetű *csuda* főnévből képzett ige jelenidejű melléknévi igeneve névként alkalmazva.

Utáló. 1212: *Vtalo* a. (HO VI, 10). VR : *Vtalou* d. (134.), 1231: *vtalov* a. (MS. I, 280) Férfinév 1364-ben (ZO III, 245). — Közszóként *utál* JókK.: *utalny*. A név a talán ugor eredetű ige mellékrévi igeneve.

Sze:ete. 1198, 1199 (3), VR : *Sceret(h)eu* 5 a. (ÓMO. 63, HO. V, 1. 3 (2), VR 134.) Férfinév 1272-ben (Ok.Sz.). — Közszóként *szerető* JókK.: *zeretuy*; l. még *Szerelmes*-nél. Az ismeretlen eredetű *szeret* ige jelenidejű mellékrévi igeneve.

Szerelmes. 1141–1161: *Scerelmes* a. (Ok.Sz.) — Közszóként Anonymusnál *zerelmu*, *zerelmes* (Script. I, 57), HB: *scerelmes*. Melléknév, az ismeretlen eredetű *szeret* ige tövéből képzett deverbális nomen -s nomen possessoris képzős származéka.

2. A személyt jelképező elnevezések.

Testrésznevek névül alkalmazásának oka az illető testrész feltűnő külseje (rendellenessége) vagy a szokottnál fejlettebb használhatósága (éleslátás, éleshallás) lehet.

Szema, Szeme 1212: *Zema* a. (HO VI, 10), 1273: *Sceme* a. (ÁÚO IX, 47) Gyakori férfinév (OkSz. és TER. 8). Vö. még *Szemere* (PAIS jegyzete Script. I, 80). — Közszóként *szem* HB: *zumtuchel* Finnugor eredetű főnév. — Névként nem illeszkedett *-a* és illeszkedett *-e* kicsinyítő képzővel.

1273: *Scemte* a. (ÁÚO IX, 47) *-te* összetett kicsinyítő képzővel. — A *-ti* kicsinyítő képzőről PAIS: MNY. XVII, 159; a *-te*-ről PAIS szóbeli közlése nyomán HonfKial. 169 A *Scemte*-vel összevethető *Stumtey* helynéviől PAIS: MNY. XXXII, 124; szerinte *szüm* 'szem' alapszó *-tei* kicsinyítő képzővel. A *-ta*, *-te* képzős alakok rendszeres összeállítását l. JUHÁSZ: MNY. XXXII, 226).

1285: *Scimtov* a. (ÁÚO IV, 280). *-töü* > *-tő* összetett kicsinyítő képzővel. PESTY idéz egy *Zemteu* d.-t 1350-ből (Nyr. V, 510) *Scimtov* *i*-ző változat.

1212: *Zemus* a. (HO. VI, 10), 1342: *Scemus* a. (MS III, 420) *-s* kicsinyítő vagy nomen possessoris képzővel. Jelentése talán már 'providus, perspicax, scharfsichtig, umsichtig' (NySz.), vagyis tulajdonságot kifejező jellemnév (P.); vö. *Szemere* (PAIS i. h.).

Összesen 7 személy 1212-től 1350-ig. Csak az utolsó úrnő.

File. 1356: *fyle* d. (J. 330) Gyakori férfinév, bár ezek a *Philippus* keresztnév rövidített és kicsinyített származékai is lehetnek (PAIS: MNY XXI, 109). ez azonban a női névnél nem valószínű. — Közszóként *fül* XV, sz. e. SchSz.: *fwl*. Finnugor eredetű főnév. — Névként *-e* illeszkedett kicsinyítő képzővel. A többeli magánhangzó illabialis.

Irodalom: TER. 6.

Értékes tárgy vagy égitest neve ritkaságából következő megbecsülése vagy feltűnő szépsége miatt bóknév-ként használható (PAIS: MNY XVIII, 33).

Aranka. 1302, 1309, 1311: *Aranka* 3 d (HO VII, 345, AO I, 172, HO VII, 365). 1317: *Arinka* d (AO I, 432) Férfinév 1255: *Aranas* (HOKI 32) — Földrajznevben 1267: *Aranlabvach*, *Oronos* (OkSz.); közszóként *arany* XIV sz. v. BSz.: *aran* Már a finnugorságban iráni jövevény. — KUBINYI: Nyr. XVIII, 87 szerint *Aurélia* fordítása, de ez a név nem fordul elő, s így valószínűbb, hogy magyar eredetű: becses tárgy neve mint bóknév (P.), *-ka* kicsinyítő képzővel. — WERTNER: Nyr. XLV, 204 szerint *Arinka* kétségtelenül hiba *Aranka* helyett. Azonban inkább elhasonulással van itt is do'gunk, mint 1193: *Areinnes* és *areinquelu* földrajznevek (ÓMO. 54) esetében

(vö. PAIS: MNy. XXXIX, 200). JERNEY idéz egy *Arenka* személynevet is 1221-től.

? 1276: *Arentha* d. (MV. I, 300). Esetleg *-ta* kicsinyítő képzőbokkal (vö. *Anita*, *Bagita*), a második szótagban elhasználással. De valószínűbb, hogy idegen: olasz eredetű: bátyja *Charent*, mostohaanyját „madregna”-nak nevezi.

Gyüngy. 1275: *Gung* a (HO. VII, 156), 1280, 1309, 1310, 1323: *Gung* 4 d (ÁÚO. XII, 317, MS. II, 599, 631, III, 36), 1251, 1295: *Gungh* 2 d (ZO. I, 6, HO. VIII, 352), 1263: *Gvng* h d. (HO. VI, 113), 1276, 1302, 1310, 1318: *Gyung* 4 d. (HO. V, 54, HO. VII, 345, OkSz., MS. II, 749), 1308: *Giung* d. (AO. I, 153), 1329: *Gyung* h d. (OkSz.). — Földrajzinévben 1281-től *Gungus* folyónév és helységnév (OkSz.); közsökként *gyöngy* XIV. sz. v. BSz.: *geng* Alakváltozatai MünchK.: *gönggöt* ket, VirgK.: *giwnguk* nek (NySz.) Hozzánk a törökből került Ázsiában elterjedt kínai műveltség szó (l. LIGETI: MNy. XLII, 1). — JAKUBOVICH (MNy. XI, 366) a *Margit* egyházi név fordításának tartja jelentéstani vonatkozás alapján: XII. sz.: *Gyöngy* anyja *Margit*. E mellett szólna késői fellépése is. Eredeti név voltát az támogatja, hogy beleilleszkedik a magyar névadási rendszerbe: bóknév, értékes tárgy jelképes átvitele (P). Valószínű, hogy a *Margit* névvel való jelentéstani azonosságot ismerték, s talán ez tette kedveltté a nemesi osztály körében. L. róla PAIS: MNy. XLIII, 62.

1303: *Gungud* d. (ZO. I, 109). *-d* kicsinyítő képzővel. Vö. 1322: *Gunggud* ghaza (TemesO. IV/1, 31), 1343: *Gvngudy* ghaza Krassó m. (CsákyO. 88)

1305: *Gungus* d. (MS. II, 560). *-s* kicsinyítő vagy nomen possessoris képzővel.

1251 és 1329 közt 15 úrnőt és egy szolgálót hívnak így.

Safel. 1300: *Safel* d (J. 425) — Közsökként *safély* 'saphir', 1516: *saffyl* (OkSz.), 1570: *Saffely* (RMNy. II, 210). Német jövevényt (DOLW. 229); lehet azonban elvonás a latin eredetű *safirom*-ból: JókK.: *saffyrom*, vö. *balsam* és *balsamom*. — Névként alkalmazására vö. *Gyöngy*

Balz am. 1265, 1277: *Balsam* 2 d. (J. 328, ÓMO. 100). Ide tartozó férfinév dalmáciai 1044: *Balsamus* (ÁÚO. XI, 13)? — Földrajzinévben 1336: *Balsanasseunfolua* (OkSz. *asszony* címszó alatt) A *balsam* közszó az EtSz. szerint német átvétel a latin *balsamom*-mal szemben, és a személynév nem tartozhatik hozzá. Azonban HORGER: MNy. XXIV, 119, XXX, 69 és BEKE: Nyr. LXI, 119 szerint a *balsam* elvonás a *balsamom*-ból. Nincs ok arra, hogy a nevet ne tartsuk azonosnak a közszóval, bár az *balsamom* alakban a XV. század első felében, *balsam* alakban pedig csak a XVI. század első felében fordul elő.

Bíbor. 1264, 1309: *Bybur* 2 d (ÁÚO. III, 115, MS. II, 600). — Közsökként XV. sz. e. SchSz.: *bibor*. Ismeretlen eredetű.

A névben a második szótag magánhangzója a mainál zártabb. — Ugyane közszo névként való alkalmazása, de más indítékok alapján: *Bibura*: ez nem bóknév, hanem foglalkozásnév (l. ott).

Tikür. 1291: *Tykur* l a., l d. (SoprVm. I, 54, J. 423). — Közszóként *tükör* KT.: *tuker*-, GuaryK: *tikör*, Wink.K: *tykeur*. Török eredetű főnév, talán szláv közvetítéssel. — A névben az első szótag magánhangzója illabialis, a másodiké zártabb a mainál

VR: *Ticuram* acc. a. (283.) Nem illeszkedett -a kicsinyítő képzős alakulat latin accusativusraggal.

Hovodi. 1152: *Hovodi* a. *Hu[g]di*-val együtt (PRT. I, 601). — Közszóként *hold* XV. sz. e. SchSz.: *hod* (égyszer), *hold* (egyszer) Finnugor eredetű főnév. — Égitest neve, mint jelképes bóknév (P), vö. török *Aj* 'hold' női név (GOMBOCZ: MNyTK. XVI, 6). Jelentéstani kapcsolat van közte és *Hugdi* 'csillagocska' között. — -*di* kicsinyítő képzővel, mely a mai *hold* közszóban is megvan. Az utóbbiban az *l* későbbi szervetlen járulékhang, vö. *Miskolc* stb. (l. LOSONCZI: NyK. L, 243). Az eredeti *tő* tehát az itt található *hovo*- lehetett, vö. vog *haw* (SzófSz.). FEJÉRNÉL van *Howa* a. 1238-ban (VII, l. 263). — *Hovodi*-t az OklSz. tévesen 'narcissus'-nak értelmezi.

1289: *Houacha* a. (HO. VIII, 269). -*csa* kicsinyítő képzővel. A tövéghangzó nyiltabb az előbbinél.

Hugyud vagy **Hugud**. 1141–1161: *Hugdi* a. (Magyar Könyvszemle 1892–1893: 19), 1152: *Hudi* a. *Hovodi*-val (PRT I, 601); helyesen talán *Hugdi* (így ugyanez az adat OkSz. 397 *Hug* címszó alatt), 1181: *Hugud* a. PRT. VIII, 277) — Bizonytalan, hogy melyik magyar közszóhoz tartozik. A) A m. a finnugor eredetű, ma már kihalt *hugy* 'csillag' szó. Először XV. sz. e. SchSz.: *hug*. Kétségtelenül ez az 1152: *Hugdi*, mert *Hovodi* 'holdacská'-val együtt fordul elő. Ez esetben bóknév, égitest jelképes átvitele (P.). -*di* ~ -*d* kicsinyítő képzővel. A *Hugdi*-ban a tövégi magánhangzó a második nyílt szótagban kiesett, a *Hugud*-ban zárt szótagban megvan — B) A m. az ismeretlen eredetű *hug* 'soror' szó. Először XIV. sz. v. BSz.: *hug*. Így értelmezi az OkSz. is. Ebben az esetben rokonsági név, vö. *Emesü* és férfinévként *Apa*, *Ós*, *Fiú* stb. (P). — C) A m. a finnugor eredetű *húgy* 'urina'. Gúnynév

1171, 1181, 1231: *Hugus* 3 a. (ÓMO 47, PRT. VIII, 277, MS. I, 280), 1199: *hvgus* a. (HO. V, 3); akár az egyikből, akár a másikkól. — Az -s vagy nomen possessoris vagy kicsinyítő képző; vö. *Csunus*, *Emesü*.

VR.: *Huga* a. (353.). 1211: *Huguia* a. (PRT. I, 651). -a kicsinyítő képzővel. *Huguia*-ban a tövéghangzós alakhoz járulhatott a képző *i* hiatustöltővel, vö. *Moguja*.

? 1211: *Hugsoy* a. (PRT. X, 504). TER. 29 szerint íráshiba *Hugyos* helyett. Nem valószínű, mert ez a származék mindig

zártabb *u* tövéghangzóval fordul elő és a palatalisatio is jelöletlen. Mindenesetre hibás alaknak és a *Hug*- családjába tartozónak látszik

Ide tartozhatik az 1262: *Hugka* férfinév (ÁÚO. XI, 518) és talán az 1358: *Hugey* földrajzinév (AO. VII, 81).

Az e szócsaládba való neveket összesen 10 szolgáló viseli a XII. század második és a XIII. század első felében.

Növénynevek részint bóknévként (virágszimbolika), részint gúnynévként (gombanevek) használatosak. A magvas gyümölcsök — mint a néphit szerint is — talán a gyermek jelképei (KERÉNYI: MNy. XXVII, 94–106, TER. 23).

Virág. 1390: *wýrag, vyrad* d. (J. 457); az utóbbi alak valószínűleg íráshiba, mivel egy személyről van szó. — Közszóként ÖMS: *viragnak viraga*. Az ismeretlen eredetű *vir-* többi képzett devábalis nomen; vö. *világ, csillag* stb.

1329: *Wyrrachk* a. (J. 457). A -cs kicsinyítő képzős *Virágcs*-ből hangátvetéssel; vö. 1351: *Patachk* földrajzinév (Káro. I, 189) Más példákat és magyarázatát l. DEME: MNyTK. LXIX, 42.

1237: *Vyragus* a. (Ok.Sz.). -s nomen possessoris képzővel.

Rózs. VR.-tól 1400-ig: *Rosa* 10 d, 2 a, 1255, 1276, 1293, 1302, 1321: *Rusa* 1 a, 4 d (ÁÚO. VII, 411, HO V, 54, VIII, 323, MS II, 508. J 425) — Földrajzinévben 1338: *Rosaueo* gypataka (Ok.Sz.), 1358: *Rusate* eke (HédO. I, 50); közszóként XIV. sz. v. BSz: *rosa*. Latin eredetű főnév. — Virágnév; vö. *Liliom, Viola* (P). A XIII. századtól egyházi név is.

Liliom. 1252-től 1341-ig: *Lilium* 3 a., 16 d. — Közszóként XIV. sz. v. BSz: *lilium*. Latin jövevényszó. Az utolsó szótág magánhangzója itt még a mainál zártabb.

1313: *Lilim* d (AO I, 311) Mással ugyanő *Lilium*. Valószínűleg német változat (nyitrai); talán *Lilien* téves olvasata. Vö. földrajzinévben 1366: „*Lilim* perg saxonice nominati vulgo autem nostro *Wiola* heg dicti“ (ZW. II, 265).

1337: *Lilya, Liliaam* acc d (J. 423); lánya *Lilium* (szepesiek). Latin többesszám, illetőleg ebtől származó ófn. *lilja* > kfn. *lilie* (KLUGE, EtWl.) lehet.

Viola. 1276-től 1355-ig: *Viola* 12 d, 1 a XIV. sz.: *vio-ola* d. (J 426), 1339: *vyala* d (ZO I, 557), 1346: *Byola* d (J 328), 1338: *Jola* d (J 366), 1340, 1357: *Iwola* 2 d (J 366, Káro. I, 235) — Földrajzinévben 1366: „*Lilim* perg Saxonice nominati vulgo autem nostro *Wiola* heg dicti“ (ZW. II, 265); közszóként XIV. sz. v. BSz.: *viola*. Latin eredetű főnév. — Virágnév mint személynév; bár ez a magyar névadásban ritka (vö. csak a szintén latin eredetű *Rózsa* és *Liliom*); ezért valószínű, hogy már a latinban névként alkalmazták (vö. *Violenta*) A sokféle alakváltozat összefüggését és magyarázatát l. HORGER: Nép és Nyelv III, 71.

19 személy 1276 és 1357 között. Közülük csak egy szolgáló.

Gilvád. 1228: *Gilvad* a. (ÓMO. 80) *Cseperké*-vel együtt. — Közszóként *golyva* XV. sz. e. SchSz.: *gilua* 'boleta'. Szláv eredetű főnév. — Jelképes gúnynév, vö. *Szömörcsök* férfinév, *Cseperke* (P.).

Cseperke. 1228: *Cheperka* a. (ÓMO. 80), *Cheperke* a. (uo), az előbbinek unokája; *Gilvád*-dal együtt. — Közszóként *csiperke* XVI. sz. v.: *tseperke* (NySz.) Ismeretlen eredetű, szláv származtatása nem fogadható el (EtSz.) — Gombanév mint gúnynév vö. *Gilvád*; *Szömörcsök* férfinév (P.). — A *Cseperka* alak illeszkedés nélküli -a-ja arra mutat, hogy a szóban szereplő -ka ~ -ke kicsinyítő képző lehet. A névben az első szótag magánhangzója nyúltabb a mai köznyelvi alaknál.

? 1211: *Capirca* a. (PRT. X, 504) A gyergyói nyelvjárásban van *csapirka* alakja a *csiperke* szónak NyF 20: 38) — A szó ebben az esetben vegyes hangrendű. A közszo eredetének ismerete nélkül a két alakváltozat összetartozása és viszonya nem állapítható meg.

Irodalom: TE.: 28.

Munyoróka. 1285: *Munuroka* a. (Ok'Sz.) — Földrajzi névben: 1055: *monarau-*, *munorau-*; közszóként *mogyoró* XIV. sz. v. BSz.: *monyero* Finnugor eredetű főnév, megfejtési kísérleteit l. SzófSz. — Magvas gyümölcs neve személynévként (P.). — *ka* kicsinyítő képzővel. — A magánhangzók még zártabbak, a *ny* > *gy* változás még nem történt meg.

Szilvás. 1237: *sciluas* d (HO. VII, 24) — Földrajzinévben 1231: *Sciluasfee* (Ok.Sz.); közszóként *szilva* XIV. sz. v. BSz.: *zilua*. Szláv eredetű főnév. — Névként -s nomen possessoris vagy kicsinyítő képzővel; vö. *Eperjes*.

Eperjes. 1301: *Epries* d (AO. I, 15). — Földrajzinévben 1252: *Epyriestu*, 1418: *Eperyeshalm* (Ok.Sz.). Közszóként *eper* XIV. sz. v. BSz.: *eper*, de még Zrinyinél is van *eperjet* (NySz.). Ehomályosult ugorkori összetétel, hangzóvesztő fő. — Névként -s nomen possessoris vagy kicsinyítő képzővel, vö. *Szilvás*.

Szeleü. 1287: *Zelew* a. (ÁÚO. IV, 305) Bizonytalan, hogy melyik magyar közszóhoz tartozik: A) A m. szőlő Férfiév 1211: *Zulehu?* (OklSz.) Földrajzinévben 1193: *celeu ceg*; közszóként JókK.: *zeulewt*. Török eredetű főnév, jelentése 'uva' és 'vinea'. Gyümölcsnév mint személynév (P.). — B) A m. szelő Közszóként *szelet* XIV. sz. v. BSz.: *zeleth*. *Szelő* a finnugor eredetű *szel* ige jelenidejű melléknévi igeneve Cselekvést, foglalkozást jelentő név lehetne; l. *Megszeg?* (TER. 33). — C) A m. szellő Közszóként *szellő* csak a XVII. sz. 1 f. alkalmasint egy *szellik* igéből (SzófSz.); de *szellet* már a BécsiK.-ben. A *szél* török eredetű főnév. 1318-tól „dictus“, később vezetéknév is (Ok.Sz.) Jelképes tulajdonságnév.

Állatnevek lehetnek totemisztikus eredetűek (GOMBocz: MNyTK. XVI, 5—19); ilyent nem találunk a női nevek

közt (talán *Csikó?*); lehetnek az ember egyes tulajdonságait megszemélyesítők (*Tyúk, Csóka, Csikó?*) vagy bóknevek (kis prémes állatok). Az állatok nagyobb hatással vannak az ember névalkotó képzeletére, mint a passzív növényvilág (PAIS: MNy. XVIII, 31–3; l. még TER. 24).

Csikó. 1274: *Chiko* d. (ÁÚO. XII, 128). Néhány férfinév (Oklsz.). — A hangutánzó eredetű közszó először a XVI. sz. v. CAL.: *Tsiko*. A név lehet még a talán ugor eredetű *csík* halmnév -ó kicsinyítő képzős származéka. Az előbbire vö. *Csina, Luadi, Bika* stb. férfineveket (P.); az utóbbira vö. 1138/1329: *Cik, Chik* férfineveket és más halmnévtől való személyneveket (P.).

Csina. 1231: *China* a. (MS. I, 280). Férfinév 1211, 1221 (Oklsz.). — Az állathívogatóból keletkezett *csina* 'csikó' táj-szóra a régiségből nincs adatunk, de ez nem ok arra, hogy — mint az EtSz. állítja — a személynév nem tartozik hozzá (P.).

Csonka. 1304: *Choukam* acc. a. (AO. I, 74). Néhány férfinév (Oklsz. és TER. 25). — Közszóként XIV. sz. v. BSz.: *choka*. Vitatott eredetű: szláv, török vagy magyar. — A mai *ó* helyén *ou* diftongust találunk.

VR.: *Choucad* a. (197.). -*d* kicsinyítő képzővel.

Csuka. 1305: *Chuke* dat. a. (MS. II, 560), 1348: *chwka* d. (ZO. II, 312), 1360, 1376: *Chuka* 2 d. (ZalaO. I, 614, SoprVm. I, 419). Több férfinév (Oklsz.). — Közszóként XIV. sz. v. BSz.: *chuka*. Szláv eredetű főnév.

Tyúk. 1198: *thuc* a. (ÓMO. 63). Gyakori férfinév (Oklsz. és TER. 27). — Földrajzinévben 1359: *Tyukfalu* (Oklsz.); közszóként *tyúk* XIV. sz. v. BSz.: *tyk* Török eredetű főnév. Ebben a korban a 'tyúk' és 'kakas' jelentés még nem különült el; vö. *Tyúk* férfinevek. — A névnek a közszóval való azonoságát kétséssé teszi, hogy a *tyúk* alakváltozatban mindig jelölt a palatalisatio, a *thuc* névben pedig nem.

Üné. 1293: *Vnee* d. (HO. VIII, 321). — Földrajzinévben 1251/1281: *yneuzorma* (OkSz); közszóként *ünő* XIV. sz. v. BSz.: *yne*. Török eredetű főnév. Az eredeti szóvégi *ey*-ből részint *e*-n keresztül *é*, részint *eü*-n keresztül *ő* fejlődött.

Kézai: *Eneth* (Script. I, 144), XIV. sz.: *Enet, Eneth, Enee* (I, 249), *Eueth, Enech* (I, 250), *Enoch* (II, 14), *Oneth, Onech* (II, 108). MELICH szerint (NyK. XXXIV, 143) a -*th* hiba -*ch* helyett, s ez a mai -*ő* szatályos előzménye. Az első szótagbeli *é* az eredetibb *i*-ből ny ltábbá válással keletkezett. Az *o* — ha nem hiba — talán *ö*-t jelöl s ez az *ë* labialisatiója, vö. a szintén labialis mai *ünő*-vel. (Vö. PAIS: MNy. XVII, 162)

Nesta, Neste. 1212, 1274, 1345: *Nesta* 2 a., 1 d. (HO. VI, 10, V, 51, AO IV, 546), 1251-től 1400-ig: *Neste* 2 a., 7 d., 1274: *Nasta* a. (HO. V, 51); ugyanő előbb *Nesta*, 1358: *Nethe* d. (AO. VII, 325) o: *Nesthe?* — Földrajzinévben 1291–1294, 1344,

1371: *Nesta* (ÓMO. 118, AO. IV, 397, ZO. III, 425), ? 1399: *Nesa* (ZO. XII, 69); közszóként *nyest* 1231: *Nest* (OkSz.). A finnugor eredetű nő 'femina' (l. JUHÁSZ: MNy. XXX, 91) származéka, a *nöstény* alapszava (MUNKÁCSI: NyK. XLVII, 454; PAIS: MNy. XLV, 276). — 1438-ban *Neste* és *Nwz nyuszt* testvérek (J. 387): jelentéstani kapcsolat. *Neste* kétségtől eredeti név: kis prêmes állat neve mint bóknév (P.), későbbi korban azonban keveredhetett az *Anasztázia* egyházi név *Nestasia*, *Nestesia*, *Nastasia* változatainak rövidített alakjaival: a *Nasta* változat — ha nem hiba *Nesta* helyett — *Nastasia* rövidítése lehet. — Hogy az *n* > *ny* változás megtörtént-e már, nem lehet megállapítani; az *Anasztázia*-val való kapcsolat arra mutat, hogy még nem.

1212-től kezdve 13 adat, az első 4 szolgáló.

Irodalom: JAKUBOVICH: MNy. XI, 385; WERTNER: NyT. XLV, 371—3; BERRÁR: MNy. XLVI, 254—6.

Nyúsz. VR.: *Nuz* a. (346.), 1308: *Nuuz* d. (J. 424), 1344: *Nuz* d. (AO. IV, 462), 1346: *Nuuz* d. (OkSz.). — Közszóként *nyuszt* XIV sz. v. BSz.: *nuz*, de 1515-től már van *nusth* (OkSz.). Valószínű, hogy a *-t* már nem mint élő kicsinyítő képző járult hozzá, hanem a *nyest* stb. rokonjelentésű állatnevek analógiájára. — Névként alkalmazására vö. a *Neste*-nél mondottakat, amellyel jelentéstani kapcsolatban is áll; ebben az irányban észrevételek PAISTÓL (Fene: MNy. XLV, 276. 279). — Az *uu*-val való írás az eredeti hosszúságra mutat: a rokonnyelvekben kétszótagú a szó.

Hölgyasszony. 1394: *Hewlgazzon* d. (SoprVm. I, 518): testvére *Szépasszony*. — Közszóként *hölgy* XIV. sz. v. BSz. *helg*. Finnugor eredetű főnév, eredeti jelentése 'menyét'. Jelentés; változásáról l. SzófSz. Az *asszony* szóról l. *Asszuncs* alatt. — Tulajdonságjelzős összetétel. Névként alkalmazására l. az előbbieket.

A foglalkozás eszközének névvé válása már fejlettebb gazdasági és társadalmi fok: a rendszeres mezőgazdasági, sőt ipari munka és a munkamegosztás eredménye (PAIS: MNy. XVIII, 97). Tárgy, növény vagy állat nevéből alakult személynév egyaránt lehet ilyen. Én csak azokat soroltam ide, ahol az oklevél szövegéből világosan kitűnik, hogy foglalkozásnévről van szó.

Bibura. 1181: „quasdam ancillas ad textrinum opus, que fratribus pannos pararent.... Lence cum duabus filiabus *Bibura* et *Duba*“ o: *Bibura*. (PRT. VIII, 277). Jelentéstani vonatkozás az anya: *Lence* (l. alább) és lánya neve között; mindkettő a foglalkozás anyagát jelöli. (PAIS DEZSŐ szóbeli közlése alapján.) — *-a* kicsinyítő képzős származék. — A közszóra vonatkozó tudnivalókat és a belőle alkotott

más névadási indítékú neveket l. az értékes tárgyak csoportjában.

Lence. 1181: *Lence* a. „ad textrinum opus, que fratribus pannos pararent“; lánya *Bibura* (PRT. VIII, 277). — Földrajzinévben 1343: *Leenattow*; közszőként *len* XIV. sz. v. BSz.: *len* Szláv eredetű főnév. — *-ce*, esetleg *-ce* összetett kicsinyítő képzővel. — A névadásról l. *Bibura*.

? 1280, 1304: *Lench* 2 a. (ZO. I, 48, AO. I, 74). *-cs* kicsinyítő képzővel.

Vederej. VR.: *Vederej* a. (209). — Közszőként *vödör* XV. sz. e. SchSz.: *veder*. Szláv eredetű főnév. — Névként a foglalkozás eszközét jelenti (P.). — *-ei* (> *e*) kicsinyítő képzővel; vö. Anonymusnál *Stumtey* földrajzinév (PAIS: MNy. XXXII, 124).

Csupur. 1343: *Chupor* d. Testvére *Bwгур* 'bögre' (MS III, 523). Férfinévben 1321-től dictus, később vezetéknév (l. Ok.Sz.). — Közszőként XVI. sz. 2. f. CAL.: *Tsupor*. Ismeretlen eredetű főnév. — Talán foglalkozásnév: a háztartás, főzés eszköze. Vö. *Vederej* mosóasszony. Jelentéstani kapcsolat a két testvér neve közt.

Bügür. 1343: *Bwгур* d. (MS. III, 523). Olvasása valószínűleg *bügür* Testvére: *Chupor*. — Közszőként *bögre* XVI. sz. 2. f. SZI szFABR: *bögre*. Bizonytalan eredetű, talán török, vö. csagatáj *bögür*. — Névként alkalmazására l. a *Csupur*-nál mondottakat.

3. Társadalmi helyzetet kifejező nevek.

Ilyen indítékú névadásmód is feltűnik a kialakulóban levő társadalmi osztályok körében (PAIS: MNy. XVIII, 99): vagyoni állapotot (?*Szegénye*), társadalmi hovatartozást (*Asszoncs*, *Vendéga*), szolgálóknál a megszerzés módját (*Ajándék*, *Vásárd*) jelölhetik.

Szegénye. 1282/1351: *Scegenye* a. (HO. VIII, 226). 1138-tó gyakori férfinév (Ok.Sz.). — Földrajzinévben 1193: „ad montem *Sceguen*“ (Ok.Sz.). Közszőként *szegény*: HB: *scegin*. Bizonytalan, talán finnugor eredetű melléknév. — Vagyoni állapotot, esetleg sajnálkozást kifejező név. — Illeszkedett *-e* kicsinyítő képzővel.

Irodalom: TER. 58.

Asszuncs. 1360: *assunch* d. (J. 327). — Közszőként *asszony* HB: *achsin*; földrajzinévben 1240 k: *Asscun*, *Ohzyn*, *Ohsun* (Ok.Sz.). Alán jövevényt. — A társadalmi réteget kifejező tiszteleti név, jelentése 'domina'; esetleg már családi állapotot jelöl, vö. *Leáncs*. — *-cs* kicsinyítő képzővel. A második szótag magánhangzója már illeszkedett, de zártabb a mainál. — 1476-ban van *azzonka* (J. 327).

Vendéga. 1199: *vendega* a. (HO. V, 3), anyja *Vásárd*; 1153: *Vandiga* a. (PRT. I, 603). Gyakori férfinév (Ok.Sz. és

TER. 59). — Közszóként *vendég* BécsiK.: *Vendeg*-. Valószínűleg az ugor eredetű *vesz* ige származéka (JUHÁSZ: MNy. XXVIII, 277), jelentése 'idegen, jövevény'. — Etnikum kifejezője: „... olyan rabszolgák nevei, akik más etnikumú szolgálcsoportha kerültek“ (P). — *-a* kicsinyítő képzővel. A *Vandiga* alak *i-ző*, az *-a*- talán nyílt *e-t* jelöl.

Ajánduk. 1141–1161, 1152: *Aianduc* 2 a. (Magyar Könyvszemle 1892–1893: 19, PRT. I, 601). Gyakori férfinév (l. Ok'Sz. és T R. 55). — Közszóként *ajándék* JókK.: *ayandoky*. Az ismeretlen eredetű *ajánl* ige tövének *-dék* deverbális nomenképzős származéka. — Elszenvedett cselekvést kifejező név (P), a szolga megszerzésének módjára vonatkozhatik (vö. *Vásárd*). — A képző eredetibb *-uk* (> *-ok*) alakban; ebből lett elhasonulással a mai *-ék* (l. PAIS: MNy. XXXIX, 195).

Vásárd. 1199: *vasard* a. (HO. V, 3). Gyakori férfinév (Ok'Sz: és TER. 58). — Földrajzinevekben 1055: *mortisuuasara*, 1156: *Vascard* (KNIEZSA: Száz. LXXIII, 179); közszóként *vásár* XVI. sz. k. (l. NySz.). Iráni eredetű főnév. — *-d* kicsinyítő képzővel. — A névadás a szolga megszerzésének módjára vonatkozik (P.); vö. *Ajánduk*.

4. A vallásos élettel kapcsolatos nevek.

Számnevek névként alkalmazása a számmisztikában gyökerezik; a törökségben különösen gyakori (GOMBOCZ: MNyTK. XVI, 34–9). — Napnevek névként valószínűleg a születés napját jelzik; a görög-keleti szlávoknál szokásosak (MELICH, SzJövsz. 1/2, 421). — Óvóneveket női nevek közt nem találunk, ha csak a *Hitvánd*; *Dög*, *Csunya* stb. neveket nem számítjuk ide. Általában a vallásos élettel összefüggő nevek száma a női nevek közt csekély.

Irodalom: TER. 42.

Ütvend. 1171: *Vtuend* (ÓMO. 47). — Közszóként *ötven* XV. sz. e. SchSz.: *uthuen*. Finnugor eredetű összetétel. — Számnév mint személynév (P).¹ — *-d* kicsinyítő képzővel. Az első szótag magánhangzója a mainál zártabb.

P'nté'a. 1199: *Pentecham* acc. a. (HO. V, 3), 1199: *Pentheca* a. fr.: *Pentuc* (HO. V, 2), VR.: *Penteca* a. (346), 1231: *penteca* a. (MS I, 280), 1285: *Pentheke* gen. a. (Ok'Sz), 1232: *Pentuca* a. anyja *Zumbotka* (J. 329), 1260/1353: *pentuka* a. (J. 424). Gyakori férfinév *Péntek*, tehát képző néküli alakban (Ok'Sz) — Közszóként XV. sz. e. SchSz.: *pentek*, CzechK.: *peentők*. Szláv eredetű főnév. — Névként a születés időpontját jelölheti, vö. *Szombatka*, *Karácsuna* stb. — Női névként mindig *-a* kicsinyítő képzővel; *Pentheke*-ben talán illeszkedett *-e*, de valószínűbb, hogy csak

¹ Eredhet az *üt* ~ *öt* 'önt' ige *-vény* képzős származékából is, s így lehet a. m. 'öntő'. — P.D.

genitivusi végződés. A *Pentuka* olv. *Péntüka* formában a második szótag magánhangzója zártabb és labialis.

7 szolgáló a XIII. században.

Irodalom: TER. 45.

Szumbotka. 1198, 1221, 1231, 1232: *Zumbotc[k]a* 4 a. (ÓMO. 63, PRT. I, 651, ÁÚO. VI, 499, J. 329), 1210: *Šombotka* a. (PRT. I, 619), 1284: *Zumbathka* a. (HO. VI, 310), 1300: *Zimbothka* a. (HO. VII, 296), 1232: *Tumbotka* a. (HO. VIII, 28) o: *Zumbotka*. Gyakori férfinév *Szombat* alakban (Ok!Sz. és TER. 45). — Közszóként XV. sz. e. SchSz.: *zombat(h.)* Szláv eredetű főnév (másként PAIS: MNyTK. I, 9–10) — A névadásra vö. az előbb mondottakat. — Mindig *-ka* kicsinyítő képzővel. Az első szótagban *u > o*, a másodikban *o > a* nyitabbá válás. A *Zimbotka* *i*-je, ha nem hiba, akkor elhasonulás.

1224: *Zumbotcha* a. (Ok!Sz.). Talán nem *-ka*, hanem *-csa* kicsinyítő képzővel.

Karácsuna. 1307: *Karachuna* a. (AO. I, 129). *Karácsony* gyakori férfinév (Ok!Sz.). — A) Közszóként MargL: *karachon*. Szláv eredetű főnév. Névként a születés időpontját jelölheti, vö. *Húsvét* férfinév is. — B) Esetleg egy szláv név átvétele; vö. cseh *Kračín*, szlovák *Kračún* stb. (MELICH, SzlJövsz. I/2, 115). — *-a* kicsinyítő képzővel.

II.

Török eredetű nevek.

Átmenetet képeznek a két főcsoport között: jövevénynevek ugyan, de jelentésüket ismerhették (vö. jelentéstani kapcsolat *Karoldu* és *Sarolt* neve között).

Karoldu. Anon.: *Caroldu* (Script. I, 69). Szent István anyjának testvére. — MELICH szerint török *kara-aldy* 'fekete menyét' (MNy. XX, 115). PAIS szerint lehet török *karaltu* 'feketesség' (MNy. XXXI, 270). Testvére *Sarolt*.

SAROLT. Anon.: *Saroltu*, *Sarolt* (Script. I, 69), XIII–XIV. sz.: *Soroth*, *Sarolt* (i. m. II, 33), *Sarolth* (II, 66), *Saroleh* (II, 145), *Saaroht* (II, 329). Szent István anyja, az erdélyi Gyula lánya. MELICH megfejtése szerint *šar-aldy* 'fehér vadállat: hölgy, hermelin, menyét, nyest, nyuszt' (MNy. XX, 115). PAIS szerint lehet török *sarylty*: *sarartu* 'fehérség', s így érthető, hogy szláv fordítása *Beleknegini* 'fehér fejedelemnő' (MNy. XXXI, 270). Testvére *Karoldu*: jelentéstani kapcsolat a két név közt.

Földrajzinévben 1343: *Sarold* (Küküllő vm. ZW. II, 6).

Bésa. 1171: *Béssa* (ÓMO. 47). Férfinév 1234/1270: *Bes* (ÁÚO. II, 13). Földrajzinév 1300 k.: *Bees* (KárO. I, 33) stb. — A) A török *bes* 'öt' közszóból *-a* kicsinyítő képzővel.

A törököknél gyakori (GOMBÓCZ: MNyTK. XVI, 35); vö. magyar *Ötvenđ; Négye, Hetény* stb. férfinevek is (GOMBÓCZ: i. h. és P.). — B) PAIS szerint lehet egy török *bäg ~ bāy* méltóságnévből lett személynév *-sa* kicsinyítő képzővel. Ugyanebből a szóból fejlődött *bő* melléknevünk. A név családjáról l. PAIS: MNy. XXIII, 502. Szolgálonál ez a névadásmód kevésbé valószínű.

Ajdua. ChrPos.: *Aydua* (Script. II, 44), XIV. sz.: *Eduam, Cyduam, Aydulam* (i. m. I, 473). IV. László kun szeretőjének neve. NÉMETH GYULA megfigyélése szerint *Aj-dua* < kun *Aj-doya* (vö. *Zuard ~ Savard, Tuel ~ Tevel*) ~ régibb török *Aj-doya* 'a hold felkél' ~ kirgiz *Aj-tugan* név 'ua.'. Hasonló nevek: *Tolun* 'telehold', *Kün-toyar* 'a nap felkél', *Kün-tojdy* 'a nap felkelt', *Aj-toldy* 'a hold megtelt' (Népünk és Nyelvünk III, 177).

III.

Jövevénynevek.

1. Egyházi nevek.

-- A) Ótestamentumi nevek. —

Zsuzsanna. 1211: *Susanne* gen. a. (PRT. X, 504), 1400: *Susanna* d. (TemesO. IV/1, 289) < latin *Susanna*.

1393: *Suska* d. (J. 458). Rövidített és *-ka* kicsinyítő képzős származék.

Esztera. 1249: *Ezthera* d. (ÁÚO. II, 213) < latin *Ester*. A teljes névhez járuló *-a* kicsinyítő képzővel.

Rebeka. 1272: *Rebeka* d. (ZalaO. I, 69), 1317: *Rebeke* dat. d. (J. 425) < latin *Rebeka*.

Judit. A királyi családban Géza fejedelem leánya és Salamon felesége. — 1276 (2), 1328, 1346: *Judi[y]t(h)* 4 d. (MV. I, 166, 250, ZalaO. I, 213, AO. IV, 621) < latin *Judit*.

1309, 1339: *Jeuth* 2 d. (MS. II, 591, III, 339). Az első közülük pozsonyi. Az utóbbi KárO. I, 137-ben *Jeuch*, de ez valószínűleg hibás olvasás. — *Jeuth Judit* német alakváltozata, l. 1250: *Jeute* (ZAHN III, 143), *Jutta* (ERBEN IV, 583, 479).

? 1307: *Geuchund* d. a pozsonyi káptalan területén (AO. I, 127). Talán magyar kicsinyítő képzővel? A *j ~ g*-re vö. *Jutta* mellett *Gutta* (ERBEN III, 193 stb.), *Gouta* (ZAHN I, 157, 638).

Ragel. 1276: *Raguel* d. (MV. I, 18) < latin *Rachel*. Talán olaszos alak, vö. *Pancratius* mellett *Pongrác* (MELICH, SzJövsz. I/2, 203).

Sára. 1393: *Sara* d. (J. 425) < latin *Sara*.

— B) Újtestamentumi nevek. —

Mária. Már az Ótestamentumban előfordul, de újtestamentumi szerepe révén (Szűz Mária, Krisztus anyja) terjedt el.

Földrajzinévben VR.: de Villa *Maria* (45.), 1323: villam *Sancte Marie* (MS. III, 38), 1345: „possessionum ville *Marie*“ (AO. IV, 533), 1388: „de ville *Marie*“ (HOKl. 317), 1337: *Mariafalua* (AO. III, 358), 1291–1294: „*Moria* noua“ (ÓMO. 115). 1193: *Mariada*, *Mariad* (ÓMO. 53, 58), 1230, 1283, 1326: „de Monte (*Sancte Marie*“ (SoprVm. I, 19, ZW. I, 145, MS. III, 87), 1234: *Scentmariazygete* (MS. I, 302), 1284, 1298: „de Insula sancte *Marie*“ MS. II, 190, HO. VIII, 377), 1343: *Scenmaria* (AO. IV, 314), 1356: *Zenthmaria*, *Zemmaryawth* (PRT. II, 422), 1357: *Scentmaria* (AO. VI, 619), 1359: *Zenmaria* (SztárO. I, 307), 1277: „de valle Sancte *Marie*“ (ÁÚO. IX, 175), 1371: „de castro *Marie*“ (ZW. II, 364). Temploma nagyon sok helyen volt. Ünnepeét gyakran említik. — A királyi családban II. László leánya, IV. István felesége, III. Béla leánya (máskép *Margit*), IV. Béla felesége, V. István leánya, Károly Róbert első felesége és Nagy Lajos leánya.

1171-től 1352-ig: *Maria* 14 d., 7 a. < latin *Maria*.

1348: *Mary* d. (ZO. XII, 26). Rövidített alak.

1243: *Maris* d. (HO. VIII, 426). Rövidített és -s kicsinyítő képzős alak.

1338, 1342, 1344: *Marus* 1 a., 2. d. (J. 367, AO. IV, 181, 417). -us kicsinyítő képzős rövidített alak.

1284: *Marynna* a. (HO. VI, 310) < szláv *Marina* (vö. PON. 73), *Mária* változata.

1258: *Mariane* d. (ÁÚO. XI, 453) < szláv *Marjane* (vö. PON. 73), *Mária* változata.

? 1299: *Mariga* d. (MS. II, 458). Végződése nem világos.

? 1343: *Mariafolye* d. (ZO. XII, 13), azonos 1348: *Maryval*. Talán összetett név.

20 úrnő és 9 szolgáló 1171-től 1352-ig.

Anna. Már az Ótestamentumban előfordul, de inkább újtestamentumi szerepében (Szűz Mária anyja) terjedt el (vö. GALAMBOS: MNyTK. LXIV, 10) Földrajzinévben: 1350: *AAnna* (így!) (ZO. II, 416), 1370: *Anna* (OkSz.), 1392: *Zenthanna* azonfalua (OkSz.). Temploma „Ermen“-ben, Esztergomban, Váradon volt. Ünnepeét gyakran említik. — A királyi családban III. Béla felesége, IV. Béla leánya, V. István leánya. Az első kettő *Ágnes* néven is szerepel.

1141–1161-től 1400-ig: *Anna* 106 d., 3 a. < latin *Anna*.

1298-tól 1400-ig: *Anich* 22 d.; 1325: *Annich* d. német (ZW. I, 398). -ics összetett kicsinyítő képzővel.

1343: *Anch* d. (AO. IV, 352). -cs kicsinyítő képzővel.

1275: *Ancha* a. (HO. VII, 156). -csa összetett kicsinyítő képzővel.

1351: *Anchw* d. szepesi (AO. V, 460). -csou > -csú összetett kicsinyítő képzővel.

139*: *Anchuk* d. (J. 283). -csuk összetett kicsinyítő képzővel.

1303: *Anyth* d. (HédO. I, 11), ugyanő JAKUBOVICHNÁL *Anich*; 1319: *Anith* d. (AO. I, 495), 1380: *Anyth* d. kilencszer (HédO. I, 79), 1355, 1356: *Anyth* 2 d. (ZO. II, 601, AO. VI, 495). -*it* kicsinyítő képzővel, ha nem téves olvasás -*ics* helyett. A -*t* képzőre vonatkozólag l. JUHÁSZ: MNy. XXXII, 224.

1352: *Anitha* d. (AO. V, 616). -*ita* összetett kicsinyítő képzővel, vagy idegen átvétel.

1276: *Anet* d. (MV. I, 354). *Anit* változata nyíltabb *e*-vel, vagy idegen átvétel.

1383: *Anka* d. (HédO. I, 93). -*ka* kicsinyítő képzővel.

1276: *Ankoh* d. (MV. I, 377). -*kó* összetett kicsinyítő képzővel. WERTNER szerint szlávós becézés (Nyr. XLV, 203).

1295: *Anyculus* d. Sopron (J. 283). Latin kicsinyítő képző vagy -*k-l-us* képzőhalmozás?

1293-tól 1400-ig: *Annus* 25 d., 4 a. -*us* kicsinyítő képzővel.

? *Annos* (-*us* >) -*os* kicsinyítő képzővel (vö. *Katos*), de inkább *Ágnes* változata (l. ott).

? *Annes* talán -*es* kicsinyítő képzővel, de valószínűbb, hogy *Ágnes* változata (l. ott).

A XII. század közepétől kezdve 167 úrnő és 7 szolgáló.

Magdalena. Az Újtestamentumban: *Mária Magdalena*. Földrajzinevben: 1265: *Marie Magdalene* (ÁÚO. III, 121), 1354: *Mariamagdalena* (KárO I, 225) Temploma volt Budán, Esztergomban, Nádasdon, Örsön, Haholton, Veszprémben, Pozsonyban. Ünnepe a XIII. század elejétől kezdve gyakran említik.

1211-től 1400-ig: *Magdalena* 1 a., 8 d. < latin *Magdalena*.

1141—1161: *Magdalena* d. (Magyar Könyvszemle 1892—1893: 19). A harmadik szótag magánhangzója zártabb.

1291: *Mogdolna* a. (HO. VI, 372). A harmadik nyílt szótag rövid magánhangzója kiesett, az első két szótag magánhangzóit zártabbak.

1377: *lena* d. (ZO. IV, 1). Idegen eredetű becézésmód; l. német *Lena* (SOCIN 59). — ? 1390: *Lyen* d. (ZW. II, 643), német.

1248: *Maguich* a. (ÁÚO. VII, 274); 1333, 1337, 1352, 1353, 1374: *Magyfi*ch 5 d. (AO. III, 40, 349, V, 613, VI, 55, SztárO. I, 412). Rövidített és -*ics* kicsinyítő képzős származék. Késői gyakoribb előfordulása és az eredetin eveknél nem használatos képző arra mutat, hogy nem a közismert *Mag* stb. — magyar közsözből való — nevek családjába tartozik. Bár valószínű, hogy az utóbbi keveredett *Magdolna* rövidített származékaival. A *Magdolna* becézett alakjának tartja *Magics*-ot TAGÁNYI: MNy. IX, 224, WERTNER: Nyr. XLV, 367 és CSÜRY: MNy. XXXVI, 112. Vö. még BERRÁR: MNy. XLVI, 255.

1282: *Magycha* a. (ÁÚO. XII, 368). -*icsa* kicsinyítő képzővel.

1357: *Magytha* d. (Lónyai 100). Talán hiba az előző helyett, de vö. *Anita* és egyéb *-t* kicsinyítő képzős alakokat.

? 1318: *Makych* 2 d., anya és leánya (AO. I, 483). Talán *Magics*, bár a zöngés-zöngétlen ingadozás magyar nevekben nem szokott előfordulni. Nem valószínű, hogy a gyakori *Makk* férfinévvel rokon (l. OklSz.) késői előfordulása és az eredeti neveknél ismeretlen *-ics* képző miatt.

19 úrnő és 4 szolgáló a XII. század közepétől kezdve.

Elizsabet. Keresztelő János anyján kívül még számos védőszentje van, köztük két magyar (l. a királyi családnál). Földrajzinévben 1251 és 1343 közt: „sancte *Elysabeth*“; 1337, 1358: *Scenthelysabeth* (AO. III, 331, VII, 329), 1357, 1364: *Zenthelsebet(h)* (ZalaO. I, 575, ÓMO. 204), 1334, 1358, 1390, 1397: *Zenthelsebet(h)* (ZalaO. I, 280, AO. VII, 133, KárO. I, 439, ZO. V, 40), 1334: *Scentelsebuth* (ZalaO. I, 280), 1335: *Scenersebeth* (AO. III, 182). Temploma volt Kápolnán, Budán, Egerben, Kolozsvárt, Kézsmárkon. Ünnepét gyakran említik. — A királyi családban: II. Géza leánya, II. András leánya: Magyarországi Szent Erzsébet; IV. Béla leánya, V. István felesége és leánya, III. András leánya: Magyarországi Boldog Erzsébet; Károly Róbert második felesége.

1231-től 1400-ig: *Elis[z]abet(h)* 257 d., 9 a.; 1249: *Aelysabeth* d. (ZW. I, 197); 1300, 1317, 1344: *Heli[y]s[z]abet(h)* 3 d. (HO. VIII, 407, AO. I, 451, AO. IV, 480); 1297: *Elisabech* d. (ÁÚO. V, 175) < latin *Elisabet*. Az EtSz. szerint a hangsúly a harmadik szótagon volt, ezért maradt meg és nyúlt meg magánhangzója a magyarban. — *Elisabech* *-ch*-ja valószínűleg hiba és nem *-cs* kicsinyítő képző.

1357, 1369: *Elsebet* (l. a földrajzineveknél); 1320: *Elzebeth* d. (AO. I, 579); 1358, 1390, 1397: *Elsebet(h)* (l. a földrajzineveknél); 1282: *Elsebich* a. (ÁÚO. XII, 368); 1291: *Elsebuth* d. (HO. VIII, 312); 1293: *Ilisibit* a. (HO. VI, 402). A harmadik szótag magánhangzója illeszkedett, a második szótag nyílt rövid magánhangzója kiesett (*Elsebet* kivételével), *Elsebit*-ben és *Ilisibit*-ben zártabbá válás, *Elsebüt*-ben labialisatio történt. *Elsebich* *-ch*-ja valószínűleg hiba.

1335: *Ersebet* (l. a földrajzineveknél); 1244: *Ersebyth* a. (HO. VIII, 43). *l* > *r* hangcsere. *Ersebit* utolsó szótagjának magánhangzója zártabb.

1379: *Elspet* d. (SoprVár. I/1, 180); 1389, 1399: *Elsbeth* d. (SoprVár. I/1, 225, 256) < német *Elspet* (ERBEN IV, 379), *Elsbeta*, *Elsbeten* (SOCIN 90; ERBEN IV, 492) stb.; *Elisabet* német változata.

1273: *Elysa* a. (ÁÚO. IX, 47). Valószínűbb, hogy nem magyar rövidülés, hanem német *Elisa*, *Ellisa*, *Elise* (ZAHN I, 6, 318, SOCIN 53, 52).

1266, 1326/1426, 1345: *Elsa* 1 a., 2 d. (SztárO. I, 10, J. 330, PetróczyO. 27); 1293, 1325, 1360: *Else* 2 a., 1 d. (HO. VI, 402, AO. II, 233, J. 330), 1268: *Elze* d. (MS. I, 557); 1271 k.: „*Eulse* . . . es vala Nemet“ (MS. II, 105: nem eredeti oklevél) < német *Elsa*, *Else* (SOCIN 53).

1212, 1322, 1329: *Eles* 1 a., 2 d. (HO. VI, 9, J. 330, MS. III, 150). Magyar rövidített alak, vagy a német *Elis* nyíltabb magánhangzós változata.

1321, 1323, 1359: *Elys* 3 d. (AO. I, 639, HO. III, 71, SoprVm. 312) < német *Elis*; vö. *Elise* (ERBEN IV, 144), *Elleys* (ZAHN II, 440).

1288-tól 1355-ig: *Els* 8 d., 1358: *Elz* d. (AO. VII, 366) < német *Els*, l. *Elsen* (ERBEN IV, 293).

1348: *Elske* d. (ZalaO. I, 472). Az előbbi -*ke* kicsinyítő képzővel. — 1370: *Elseke* d. (J. 330). *Else* -*ke* kicsinyítő képzővel.

1220: *Ahalyz* d. „Reginae Yoles famu'a“ (FEJÉR III, 1: 286). *Erzsébet* ófrancia alakja; vö. „*Alix* von Lützenburg“ = = Luxemburg (ERBEN IV, 552).

A XIII. század elejétől kezdve 286 úrnő, 17 szolgáló, összesen 303 személy. A becézett alakokat majdnem mind németek viselik. Németországban a XII–XIII. században a leggyakoribb női nevek egyike (SOCIN 95); nálunk egész névanyagomban a leggyakoribb.

Márta. 1336, 1347: *Martha* 2 d. (ZW. I, 479, II, 116) < latin *Martha*. — 1331: *Martith* d. (ZO. I, 373). A szóvégi -*a* felesérése -*it* kicsinyítő képzővel, vö. *Anit* stb.

Salome. A királyi családban II. András fiának: Kálmán hercegnek a felesége. — 1337: *Salomee* d. (J. 425) < latin *Salome*.

— C) Egyéb mártirológiumi nevek. —

Petronella. Védőszentje a hagyomány szerint Péter apostol leánya. — 1231-től 1389-ig: *Petronella* 10 d. < latin *Petronella*. 1135: *Petronille* gen. d. (ÁÚO. I, 52), 1276: *Petronillam* acc. d. (MV. I, 191). *e* > *i* változással; de lehet német vagy szláv *i*-ző forma átvétele (MELICH, SzlJövsz. I/2, 203), vö. német *Petronilla* (SOCIN 93, BAHLOW 74). — 1274: *Petronulla* d. (ÁÚO. IX, 90). Illeszkedéssel (*e* >) *i* > *u*.

1329: *Petronka* d. (Eperjes 15, regestában). Rövidítve és -*ka* kicsinyítő képzővel.

1276: *Petra* d. (MV. I, 350). Rövidített és -*a* kicsinyítő képzős származék.

Elena. Védőszentje Nagy Konstantin anyja. Földrajz-névben 1318: „de sancto *Elena*“ (AO. I, 452), ? 1379: *Helena* (ZW. II, 507), másutt *Herena* Szeben vm. Ünnepe gyakran említi. — A királyi családban I. Béla leánya, II. Béla felesége, II. Géza leánya.

1146-tól 1344-ig: *Helena* 7 d., 2. a.; 1231-től 1400-ig: *Elena* 132 d., 3 a. < latin *Helena*. *Elena* ennek csak írásváltozata lehet, mert nem valószínű, hogy ez a legáltalánosabb alak német vagy szláv közvetítésű lenne, mint MELICH gondolja (SzlJövsz. I/2, 172).

1345: *Ilena* d. A ZW. II, 33-ban szereplő *Ilena* a jegyzet szerint más kiadásban *Ilená*. Bár csak ez az egy kétes adat van rá, valószínű, hogy *Elená*-ból, esetleg a szláv *Jelená*-ból *Ilená*-n keresztül lehetett illeszkedéssel *Ilena* stb.

1254, 1333, 1348: *Ilana* 3 d (ZO. I, 7, 405, II, 311); 1305, 1325, 1342, 1345, 1346: *Ilufw]na* 1 a., 4 d. (MS. II, 560, AO. II, 226, AO. IV, 218, ZO. II, 152, AO. IV, 580); 1345, 1348: *Ilona* 2 d. (ZW. II, 33, AO. V, 222). A második szótag illeszkedéssel keletkezett velaris magánhangzójának nyelvtálla változó. Legkorábbinak az *a* látszik, legújabbnak az *o*; ez az *a*-ból vagy *u*-ból fejlődhetett. Az *u* a leggyakoribb; valószínűleg nem az *a*-ból, hanem attól függetlenül illeszkedéssel keletkezett (de vö. *Skolasztika* > *Kolustika*?). MELICH (MNY. VII, 239) szerint *Elená*-ból *Eloná*-n át (ÉrdyK. és DebrK.) lett *Ilona*, de okleveleinkben ezt az átmeneti alakot sem találjuk meg.

1319, 1358, 1383: *Ilanch* 3 d. (AO. I, 534, VII, 252, ZO. IV, 259); 1322, 1341, 1342 (2), 1344: *Ilunch* 5 d. (AO. II, 20, KárO. I, 140, ZO. II, 39, AO. IV, 219, 449); 1353: *Illunch* d., így kétszer, egyszer *Ilonch* (ZO. II, 502, 519); 1337, 1338/1344, 1353: *Ilonch* 3 d. (J. 366 (2), ZO. II, 519). Az *-a* szöveg felcserélése *-cs* kicsinyítő képzővel. *Illunch* — ha nem csak írásbeli sajátosság — magánhangzóközi geminálódás. (MELICH, SzJövsz. I/2, 172 szerint olasz forma, de ez nem valószínű.)

1348 *Ilont* d. (ZO. II, 311) kétszer. Ha nem hiba *Ilonch* helyett, *-t* kicsinyítő képzővel.

1359: *Ilunka* d. (AO. VII, 564). *-ka* kicsinyítő képzővel.

1325, 1343: *Ila* 1 a., 1 d. (AO. II, 233, AO. VII, 44). Rövidített alak *Ilana*-ból; esetleg más alakváltozathból *-a* kicsinyítő képzővel.

Margareta. Védőszentjei: 1. III. századi antiochiai vértanú. 2. XI. századi skóciai királyné, Szent István rokona. 3. XIII. századi magyar királyleány. — Földrajzínévben 1257: „terra Sancte [Beate] *Margarethe*“ (ÁÚO VII, 469), 1319: „ad insulam beate *Margaretha*“ (AO. I, 507), VR.: „villa *Margareta*“ (238.), 1300-tól: Z[Sc]entmargit(h)a, 1382: Zenthmargytazonfolua (J. 424), 1388: Zenthmargitazonfelde (Oklsz. asszony al.) Temploma Dömösön, Esztergomban, Haholton, Garabon stb. Ünnepét gyakran említik. — A királyi családban II. Géza leánya, III. Béla felesége és leánya, IV. Béla leánya: Szent *Márgit*, Nagy Lajos felesége.

1152-től 1400-ig: *Margareta* 229 d., 8 a.; 1316: *Margarite* d. dat. (AO. I, 401); 1358: *Margarita* d. (AO. VII, 31) < latin

Margareta. Az *i*-s változatra vö. *Margarita* (FRIEDRICH I, 207; ERBEN I, 545, IV, 207, 415); lehet azonban önálló magyar *ē > i* zártabbá válás.

1270: *Margareth* a. (HO. VIII, 137) < német *Margareth* (ERBEN IV, 113, MELICH, SzJövsz. I/2, 193), vagy a szóvégi *-a* elvonása magyar kicsinyítő képzőként, vö. *Katalin*.

1359: *Margaleta* d. (AO. VII, 547). Ha nem hiba, *r > l* hangcsere, ebben az esetben elhasonulás az első *r* hatására.

VR: *Marqueta* a. (252.); 1282, 1285, 1293 (2), 1325: *Margit(h)a* 4 a., 2 d. (ÁÜO. XII, 338, HO. VIII, 226, OkSz. Péntek al., HO. VI, 402, VIII, 332, AO. II, 226) < szláv *Margeta*, *Margita* (MELICH, SzJövsz. i. h) vagy *Margarefi/tá*-ból egyszerűjtéssel a magyarban keletkezett (HORGER: MNy. XXX, 69).

1273-tól 1400-ig: *Marg(u)it(h)* 14 d., 3 a.; 1295: *Marquich* d. (ÁÜO. XII, 580). *Margitá*-ból az *-a* elhagyásával (l. *Margareth*). MELICH szerint a német *Margerit*-ből *Margrit*-on keresztül (SzJövsz. I/2, 75). *Margich -ch*-ja valószínűleg olvasási hiba és nem a *-t* szóvéget felcserélő *-cs* kicsinyítő képző.

1361: *Maretyl* d. (AppO. I, 181), ugyanő később *Margaretha*.

— 1281: *Geredul* d. (HO. III, 33), 1284: *Gredil* d. (ÁÜO. IV, 273) Német becézett alakok *-l* képzővel; magyar ejtéskönnnyítő magánhangzókkal.

1276: *Reta* d. (MV. I, 288). Idegen becézésmód a név végének rövidítésével.

253 úrnő és 17 szolgáló a XII. század közepétől. *Erzsébet* után névanyagom leggyakoribb neve.

Kristina. Védőszentjei: *S. Christiana* IV. századi bolsonai vértanú és *S. Christina* IV. századi etruszk vértanú. — 1153: *Christine* gen. d. (PRT. I, 602), 1221: *Christina* a. (PRT. I, 651), 1351: *Cristina* d. (HO. III, 163), 1351: *Kyristyne* d. (ZalaO. I, 511), 1358: *Christina* d. (AO. VII, 442) < latin (német, szláv?) *Christina*, az általános *Christiana* mellékalakja (de vö. MELICH, SzJövsz. I/2, 184). Egy esetben magyar ejtéskönnnyítő betoldás.

1347: *Kristhyn* d. német (ZW. II, 48) < német *Christin*.

1274: *Tyna* d. (ÁÜO. IX, 105) < német *Tina*; *Christina* becézett alakja (SOCIN 62).

Kunegundi. (L. a német eredetű neveknél.)

Mahtelt. (L. a német eredetű neveknél.)

Ka'erina. Védőszentjei: 1. *S. Katharina* III–IV. századi alexandriai vértanú; 2. XIV. századi sienai szűz. Földrajzinevben 1396: *Zenthkatherina* azzonfalwa (TemesO. IV/1, 268). Templomuk Esztergomban, Sopronban, Zalában, Bezeréden, Veszprémben volt. Ünnepüket gyakran említik. — A királyi családban IV. Béla, V. István és Nagy Lajos leánya.

1235-től 1400-ig: *C[K]atherina* 122 d., 1 a.; 1274-től 1380-ig: *C[K]at(h)arina* 16 d.; 1181: *Catrina* d. (PRT. VIII, 277)

< latin *Catarina*, *Caterina*, bár az utóbbi MELICH szerint olasz változat (SzJövsz. I/2, 181). *Catriná*-ban a második nyílt szótag rövid magánhangzója kiesett, vagy az átadó nyelvben, vagy a magyarban.

1313, 1338 (2), 1358: *Kat(h)alena* 4 d. (AO. I, 292, ZalaO. I, 336 (2), AO. VII, 529); 1324-től 1393-ig: *Kat(h)li[y]n* 12 d.; 1307-től 1361-ig: *Kathlen* 7 d. *r > l* hangcsere, vö. *Creinfeld > Kelenföld* stb. Ez a jelenség a franciában is megvan: *Caterine > Cateline* (LANGLOIS 134). *i > e* nyíltabbá válás történt a *Katlen*-ban; a második nyílt szótag rövid magánhangzója kiesett, és a szóvégi *a*-t elhagyták a *Katle[i]n*-ban.

1355: *katerein* d. (HO. III, 166); 1358: *Kathren* d. (AO. VII, 439); 1357: *Kathre* d. (AO. VI, 563); 1343: *Katl* d. (J. 368). Teljes és becézett német formák, vö. *Katrein* (ERBEN IV, 34).

1212: „*Koth* abbatissa“ (HO. VIII, 15). Valószínűleg *Katerina* egyszótagos zárt rövidülése. A magánhangzó zártabb.

1231-től 1362-ig: *Kata* 37 d., 2 a.; 1231: *kathe* a. (MS. I, 280), 1323: *Kate* d. gen. (J. 367). Kétszótagos nyílt rövidülés *Katariná*-ból és *Kateriná*-ból. *Kata* esetleg szintén az utóbbiból (ez az általánosabb teljes alak), egyszótagos zárt rövidüléssel és *-a* kicsinyítő képzővel.

1357, 1360, 1385, 1390, 1397: *Kathy* 5 d. (KárO. I, 235, J. 327, ZO. IV, 308, OklSz. pótl., J. 367); 1281: *Kachy* d. (ÁÜO. IX, 318). Egyszótagos zárt rövidülés *-i* kicsinyítő képzővel. *Kachy* valószínűleg hibás olvasás *Kathy* helyett.

1293: *Kothus* a. (HO. VI, 402), 1332: *Kotus* a. (AO. II, 589); 1310-től 1358-ig: *Katus* 16 d., 2 a.; 1393: *Kathos* d. (J. 368). *-us (> -os)* kicsinyítő képzővel. Az első két adathoz a tőmagánhangzó zártabb.

1338-tól 1374-ig: *Kat(h)i[y]ch* 10 d., 1333: *Kachych* d. (ZalaO. I, 274); 135*: *Kathyche* d. dat. (J. 368). *-ics* összetett kicsinyítő képzővel. *Kachych* valószínűleg hiba *Kathych* helyett.

1333: *Kathow* d. (AO. III, 20), 1343: *Kathow*, *Katho* d. egy személy (SztárO. I, 169, 171). *-ou > -ó* kicsinyítő képzővel.

1343, 1349: *Katouch*, *Kathok*, *Katoch* d. egy személy (SztárO. I, 169, 171, 214). *-ouch > -ócs* és *-ók* kicsinyítő képzővel, bár lehet, hogy a *ch* is *k-t* jelöl, s így csak írásváltozatról és nem egy személy nevében történt képzőcseréről van szó. — Testvére az előbbi *Katho*; ez a jelenség a képzett alakok önállósulására mutat.

243 úrnő és 9 szolgáló a XII. század végétől kezdve. A leggyakoribb nevek egyike.

Gertrud. (L. a német eredetű neveknél.)

Hilta. (L. a német eredetű neveknél.)

Cecilia. Védőszentje III. századi római szűz. Temploma volt Zalában. Ünnepét 1309-től kezdve gyakran említik.

VR -tól 1400-ig: *Cecilia* 1 a., 9 d. < latin *Cecilia*.

1292, 1329: *Cece* 2 a. (HO. I, 81, AO. II, 385). Az egyiket más helyen *Ceciliának* hívják (Kállo. I, 47, 77). Egyszótagos zárt rövidülés -e kicsinyítő képzővel.

Justina. Védőszentje IV. századi mainzi és V. századi páduai vértanú. — VR: *Iustine* gen. d. (395.), 1347: *Justina* d. (MS. III, 620) < latin *Iustina*.

Eufémia. Védőszentje IV. századi kalcedóniai szűz. — A királyi családban I. Béla leánya és Könyves Kálmán felesége.

VR., 1380: *Eufemia* 2 d. (VR. 34., 305., 323., ZW. II, 529) < latin *Eufemia*.

1276: *Femia* 2 d. (MV. I, 179, 305). 1332: *femye* gen. d. (ZO. I, 396); 1279 k.: *famyá* d. (HO. VII, 175). — Földrajzi-névben 1217: villam *Famia* (ÁÜO. VI, 384), 1237: villam *Femie* (ÁÜO. VII, 50). — Idegen becézett forma (vö. *Fufrozind-*nál). Dabráciában van 1289: *Femie* (WERTNER: NYT. XIV, 303).

Benedikta. Védőszentje lyoni vértanú. — VR -tól 1348-ig: *Benedicta* 9 d. < latin *Benedicta*.

Béda. Védőszentje *Béda* szűz. — VR: *Beda* a. (346.) < latin *Beda*.

Felicitás. Védőszentje római szűz. — VR: *Foelicitas*, *Foelicitatem* acc. a. (359, 150) < latin *Felicitas*.

Faulia. Védőszentje IV. századi hetleheimi özvegy. — VR: *Paulia* d. (252) < latin *Paula*, *Paulia*; vö. *Stephana* ~ *Stephania*.

Klára. Védőszentje XIII. századi assisi szűz, meghalt 1253 Temploma Pozsonyban volt. — 1224: *Clara* apáca (HO. VII, 10), 1286-tól 1400-ig: *Clara* 130 d. < latin *Clara*.

Anasztázsia. Védőszentje IV. századi özvegy. — A királyi családban I. András orosz felesége viselte ezt a nevet.

1261, 1268, 1276, 1391: *Anastasiám* acc., *Anastasie* gen., *Anasztasia* 4 d. (ÁÜO. VIII, 18, 210, MV. I, 323, HO. I, 230) < latin *Anasztasia*.

1391: *Anestisie* gen. d. (HO. I, 230); 1315: *Nestasya* d. HO. III, 65); 1231, 1301: *Nestesia* d. (MS. I, 280, II, 492). Idegen alakváltozatok. (Az *a-* magyar névelőként való elvonása ebben a korban még nem valószínű.)

Becézett alakjai keveredhettek a magyar közszből való *Neste* névvel (l. ott). Ezt tagadja, de ok nélkül JAKUBOVICH: MNy. XI, 385.

A XIII. század második negyedétől kezdve 8 úrnő.

Irodalom: BERRÁR: MNy. XLVI, 254–6.

Agata. Védőszentje III. századi szicíliai szűz. Ünnepét 1290-től kezdve említik. Földrajzi névben 1280-tól: „sancta

Agatha“, 1320-tól: „valle sancte *Agnētis*“, Z[Sc]enthagat(h)a (J. 283, HO II, 159, ZO II, 294), 1376: „Zenth *agotha*“ (ZW. II, 452), 1239: *Hagatam* (ÁÜO. VII, 86). Temploma volt Rébeén és Sárospatakon.

1249-től 1400-ig: *Agäta* 15 d., 2 a. < latin *Agata*. 1395: *Agotha* d. (Bess. 132). A második szótag magánhangzója zártabb.

1314: *Agaihes* d. (MS. II, 696). Hibás latinositott vagy görögösített alak. Talán *Ágnes*-sel keveredett. Nem valószínű, hogy magyar -es kicsinyítő képzővel alakult volna.

1338: *Aguch* a. (J. 283), 1340: *Aguch* d. (AO. IV, 45); 1402: *Agich* d. (J. 282). *Ágotu* vagy *Ágnes*-cs, -ics kicsinyítő képzős alakja.

A XIII. század közepétől kezdve 23 személy.

Ágnes. Védőszentjei IV. századi római vértanú, két klarissza (XIII. század) és egy dominikánus apáca (XIV. század). Hazánkban kezdetben csak a római vértanú ismeretes. Ünnepe 1272-től kezdve gyakran említik. — A királyi családban III. István, III. Béla és III. András felesége.

1249-től 1400-ig: *Agnes* 34 d., 5 a.; 1289, 1300: *Annes* 2 a. (HO. VIII, 269, MS. II, 488); 1282: *Agnus* 2 a. (HO. VIII, 226); 1359: *Annos* d. (J. 283) < latin *Agnes*, *Annes*, *Agnus vagy magyar alakulatok, l. részletesen BERRÁR, *Ágnes*, *Aglent*: MNy. XLV, 171.

VR: *Agnnā* acc. a. (142.), 1323, 1371: *Agna* d. (KárO. I, 52, 333); III. Béla leányát: *Anná*-t egyszer *Agná*-nak nevezik (1264: ÁÜO. III, 101) < latin *Agna*; ez vagy az *Agnes* változata, vagy az *agna* 'nősténybárány' közszo személynévi alkalmazása.

Irodalom: EtSz.; BERRÁR i. h.

Lucia. Védőszentje IV. századi szirakuzai vértanú. Temploma volt Tihanyban, Zamárdiban, Trecsénben. Ünnepe 1329-től kezdve gyakran említik. — 1255-től 1400-ig: *Lucia* 12 d. < latin *Lucia*.

Alhei! (L. a német eredetű nevek közt.)

Ursula. Védőszentje a Kézainál is említett kölni vértanú, akit a hagyomány szerint a hunok öltek meg. — 1276, 1353, 1378, 1379, 1399: *V[W]rsula*, *Vrsule* gen., *Vrsulam* acc. 5 d. (MV. I, 304, AO VI, 119, ZW. II, 489, HO III, 210, VII, 430) < latin *Ursula*. A mai *Orsolyá*-vá való fejlődés még nem indult meg.

Sab'na. Védőszentje II. századi vértanú. — II. Béla egyike leánya viselte ezt a nevet. — 1276: *Sabina* apáca (MV. I, 203) < latin *Sabina*.

Kandida. Védőszentje római vértanú. — 1276: *Candida* d. (MV. I, 178, 258) < latin *Candida*.

Perla. (L. a német eredetű nevek közt.)

Barbara. Védőszentje III. századi nicomediai vértanú. Temploma Ung megyében volt. Ünnepe 1332-ben említik. — 1282-től 1400-ig: *Barbara* 18 d. < latin *Barbara*. A mai *Borbála* alak *r > l* elhasonulással és *a > o* zártabbá válással keletkezett.

Skolasztika. Védőszentje V—VI. századi olasz szűz. Ünnepe néha említik.

1286-tól 1400-ig: *Scolastica* 18 d. < latin *Scolastica*. 1382: *Scalastica* d. (HédO. I, 90); 1320: *kolustica* d. (AO. I, 564); 1307: *Korustica* d. (AO. I, 141). *Scalastica*-ban *o > a* nyitabbá válás. Az utolsó kettőben az első torlódó mássalhangzó elveszett és a második szótag magánhangzója két fokkal zártabb *u*. *Korustica*-ban *l > r* változás, vö. *Erzsébet*.

1300: *Kolus* a. (HO. II, 296), 1389: *Colos* d. (KárO. I, 435). *Kolustika* kétszótagos zárt rövidülése, *Kolos*-ban nyitabb magánhangzóval. *Kolos Skolasztika* szűz neve a MünchK.-ben is.

1356: *Colys* d. (AO. VI, 417); 1378, 1379: *Kalyfi/ch* d. (J. 367), máshol *Katich*; 1349: *Kolcha* d. (AO. V, 259); 1349: *Colychs* d. (MS. III, 679) *o*: *Colych* vagy *Colys* — Egyszótagos zárt rövidülések *-is*, *-ics*, *-csa* kicsinyítő képzővel.

A XIII. század végétől kezdve 26 úrnő, egy szolgáló.

Konstancia. Védőszentje I. századi vértanú. — A királyi családban I. Imre felesége, III. és IV. Béla leánya. — 1288, 1302: *Constancia* 2 d. (ÁÜO. IX, 483, MS. II, 515) < latin *Constantia*

Hedvig. (L. a német eredetű nevek közt)

Vercnika. Védőszentje a hagyomány szerint Krisztus korában élt — 1331, 1392: *veronica* 2 d. (HO. V, 107, I, 232) < < latin *Veronica*

Dorotea. Védőszentje IV. századi kappadociai vértanú. Temploma Sopronban volt. Ünnepe 1382-től említik. — 1340-től 1400-ig: *Dorothea* 14 d. < latin *Dorothea*.

Eufroszina. Védőszentje V. századi alexandriai szűz. — A királyi családban II. Géza felesége viselte ezt a nevet — 1358: *Eufrosina* d. (SztárO. I, 300) < latin *Eufrosina*.

1390: *frusyna* d. (J. 365); 1391: *frosinna* d. (J. 365); 1276: *Frosia* apáca (MV. I, 211). Idegen becézett alakok, vö. *Eufémia*.

Eredetéről és alakváltozatairól l. még EtSz.

Afra. Védőszentje III. századi augsburgi vértanú — 1386: *Affa* d. (SztárO. I, 477) < latin *Afra*.

Apolonia. Védőszentje III. századi alexandriai szűz. — 1400: *Apolonyna*, *Apolonye*, *Apolnie* d. egy személy (PRT. II, 608) < latin *Apolonina*, *Apolonia*. A harmadik változatban a harmadik szótag magánhangzója kiesett, ez azt mutatja, hogy rövid lehetett.

1396: *Apolina* d. (SoprVm. I, 523). MELICH szerint a horvátban kapta az *-ina* végződést (Sz'Jövsz. I/2, 156), de az. EtSz.

szerint inkább az egyházi latin *Apolline* ~ *Apollin* ~ *Apollina* alakváltozata. A MünchK.-ben *Ápollónia* szűz neve *Apalín*.

Potenciána. Védőszentje római szűz. — 1399: *Potenciana* d. (ZO. V, 113) < latin *Potenciana*.

— D) Egyházi férfinevek női megfelelői. —

Magna 1067: *Magne* dat. d. (ÁÜO. I, 25). — Géza fejedelem egyházi neve *Magnus*. Férfinevként többször előfordul magyar oklevelekben.

VR.: *Magnet* a. (150.); máshol *Maged*, de ez hiba lehet, mert *Mag* + *d* kicsinyítő képző esetén a vegyes hangrend érthetetlen. — 1329: *Magnith* d. (KállO. I, 80), csak regestában. -et, illetőleg -it kicsinyítő képzővel, vö. *Anet*, *Anit*, *Martit*.

Dominika. 1231-től 1346-ig: *Dominica* 6 d., 1 a. — *Dominicus* gyakori férfinév. *Dominica* női névként Németországban is előfordul (SocIN 89).

1322: *Dom* d. (AO. II, 45). Egyszótagos zárt rövidülés. ? 1152: *Damacha* a. (PRT. I, 601); 1342: *Damaka* a. (MS. III, 421). — Valószínűleg *Dominiká*-ból egyszerejtéssel vagy a harmadik nyílt szótag rövid magánhangzójának kiesése és denasalisatio következtében keletkezett változat, vö. *Dominicus* > > *Domonkos* > *Domokos*. A nyíltabb vokalizmusra vö. *Damacos*, *Dama*. *Danch* (Ok'Sz.). Ha *Damacha* olvasata nem *Damaka*, hanem *Damacsa*, akkor kétszótagos nyílt rövidülés -csa kicsinyítő képzővel.

Martina. VR.: *Martina* acc. d ? (190), 1258: *Martine* gen. d. (ÁÜO. XI, 453), 1273 k.: *Martina* 2 a. (ÁÜO. IX, 47), 1295: *Martina* d. (ÁÜO. XII, 580). — *Martinus* gyakori férfinév.

1276: *Martınca* d. (MV. I, 313). Az -a szöveg felcserélése -ka kicsinyítő képzővel.

Angela. 1276: *Anguilla* d. (MV. I, 328); 1230: *Angelka* d. (HO. VIII, 26). — *Angelus* férfinévként előfordul. — Női névként -ka kicsinyítő képzővel is.

Stefánia. 1231, 1274, 1282, 1302, 1359: *Stephani[y]a* 1 a., 4 d. (ÁÜO. VI, 499, IX, 90, MS. II, 151, AO. I, 37, J. 426). 1276: *Stephana* apáca (MV. I, 187). — *Stephanus* nagyon gyakori férfinév.

Johana. 1231: *Johana* a. (ÁÜO. VI, 499). — *Johannes* nagyon gyakori férfinév. A női változat idegen átvétel lehet és aligha magyar -a kicsinyítő képzős forma, vö. német *Johanna*.

1381: *Iwanya* d. (ZO. IV, 186). *Johannes* gyakori *Iván* változatából -a kicsinyítő képzővel, vö. *Jakoba*.

Albina. 1262: *Albina* d. (PRT. II, 315, 316). — *Albinus* férfinévre példát ebben a korban csak egyet találtam (1184: ÁÜO. VI, 150).

Alexandria. 1276: „*Alexandria filia domini Alexandri*“ d. (MV. I, 241). — *Alexander* gyakori férfinév.

Laurencia. 1276: *Laurentia* d. (MV. I, 308). — *Laurentius* gyakori férfinév.

Beata. 1276: *Beata* apáca (MV. I, 221). — *Beatus* 1264-ben váradi apát (ÁÜO. VIII, 87). — A *Beatrix* nevet két királynő viseli: II. András és Károly Róbert felesége.

Pétürka. 1273: *Peturka* a. (ÁÜO. IX, 47). — *Petrus* nagyon gyakori férfinév; *Petur*, *Peturka*[e], *Peterke* változatban is előfordul. Női névként magyar formában és *-ka* kicsinyítő képzővel, vö. *Mihályka*.

Mihályka. 1355: *Myhalka* d. (J. 424). — *Michael* nagyon gyakori férfinév. — Női névként magyar formában és *-ka* kicsinyítő képzővel, vö. *Pétürka*.

Jakoba. 1369: *Iacoba* d. (ZO. III, 372). — *Jakob* nagyon gyakori férfinév. — Női névként *-a* kicsinyítő képzővel, vö. *Iwanya*.

2. Latin közszóból való nevek.

Ezek egy része az egyházi élet latin terminológiájából való, tehát egyházi névnek vehető (*Grácia*, *Osanna*, *Maristella*); mások külföldön is előfordulnak s onnan is kerülhettek hozzánk (pl. *Osanna* van Németországban is); végül egyesek kétségtelenül eredeti nevek latin fordításai (*Noverca*, *Prima*, *Stella*?). Szétválasztásuk nem igen lehetséges.

— A) Egyházi kifejezések. —

Maristella. 1272: *maristella*, *Mariscella* o: az előbbi; d. (J. 424, ZalaO. I, 69), 1308: *Maristella* d. (SoprVm. I, 70) < latin *maris stella* 'tenger csillaga', Szűz Mária jelzője, vö. az *Ave maris stella* kezdetű latin himnusz; magyar fordítása a FestK.-ben RMKT. I, 84). — A névben az egyik s kiesett.

Osanna. 1276, 1282, 1296, 1306, 1392: *Osanna* 5 d., *osanne* d. dat. (MV. I, 362, ÁÜO. XII, 368, HO. VI, 418, MS. II, 566, TemesO. IV/1, 228) < bibliai közszó: *hosanna* l. Máté ev. 21: 9. A női név Németországban is előfordul (SOCIN 92).

Téves származtatások: OklSz.: *Uzsonna*; WERTNER: *Zsuzsanna* (Nyr. XLVI, 11).

Grácia. Védőszentje is van: XII. századi ciszterci apáca, de tisztelete nem általános. Földrajzínévben: *Sancta Gracia*, vö. BENKŐ LORÁND: MNy. XLII, 55. — 1307: *Gracie* gen. d. Pozsony (MS. II, 569); 1309: *Grecia* d. Esztergom (MS. II, 613); 1313: *Gerecia* d. Pozsony (HO. VII, 370). — KNAUZ, Kortan szerint a középkorban nálunk nem ismerik *Szent Gráciá*-t, s ezért valószínűbb, hogy a *gratia* 'kegyelem' latin közszóból vált névvé. Ez a szó az egyházi életben gyakran használatos, pl. „Ave Maria *gratia plena*”. Franciaországban és Angliában is szerepel névként (WERTNER: Nyr. XLV, 307). Hozzánk talán

Németországból kerülhetett. — A *Grecia* változat magyar illeszkedés vagy idegen *Grecia* átvétele. *Gerecia* ejtéskönnyítő -e-vel bővült.

— B) Egyéb latin közszavak. —

Prima. 1199: *prima* a. (HO. V, 3) < latin *prima* 'első' közszó. Valószínűleg hasonló jelentésű magyar név fordítása. vö. *Ele*, *Elee*, *Elseh* férfinévek és más számnévtől való nevek (P.).

Ancilla. VR: *Ancilla* a (138.), 1236: *Ancillam* acc. d. (MS. I, 315), 1276: „soror *Ancilla*“ (MV. I, 273), 1284: „ancillam suam tetonicam nacione incaptiuitate adductam *ancilla* [így!] nominatam“ (HO. VI, 302) < latin *ancilla* 'szolgáló' közszó. A latinban is használták tulajdonnévként (EtSz.). Nálunk valószínűleg hasonló jelentésű magyar név fordítása; vö. *Inad*, *Szolgád*, *Munkád* férfinéveket.

Stella. 1276: *Stella* d. (MV. I, 311) < latin *stella* 'csillag' szó. Talán a *Hugus* stb. olv. *Hugyus* 'csillag' nevek fordítása?

Proxia. 1277: *Proxya* d. (ÁÜO. XII, 214). Talán a latin *proximus* 'közeli, rokon' melléknévvel függ össze.

Naverka. 1293: *Nouerca* d. (HO. VI, 402) < latin *noverca* 'mostohaanya'. Valószínűleg egy hasonló jelentésű magyar név fordítása; ilyen azonban női név-anyagunkban nem találunk.

Pannonia. 1303: *Pannonia* d. (J. 424) < latin *Pannonia* melléknév a. m. 'dunántúli nő', esetleg földrajzinév.

Sapiencia. 1276: *Sapiencia* apáca (MV. I, 229); 1305, 1308, 1315: *Seppencia* d. (AO. I, 94, MS. II, 590, 714) egy személy < latin *sapiencia* 'bölcseiség' közszó. *Seppencia*-ban magánhangzóilleszkedés és *pi* > *pp* hasonulás.

Preciózsa. 1309: *Preciosa* d. (AO. I, 181) < latin *pretiosa* 'értékes, drága'. Hasonló jelentésű magyar név fordítása lehet; vö. *Drága* női név és egyéb bóknevek (P.).

3. Német eredetű nevek.

— A) Egyházi nevek. —

Kunegundisz. Védőszentjei XI. századi császárnő és XIII. századi klarissza apáca. Ünnepeket 1363-tól említik. — A királyi családban IV. Béla leánya, az előbbi klarissza apáca: 1288: *Kunegundis* (HO. VI, 336), 1255: *Cungundis* (ÁÜO. VII, 416) és IV. Béla fiának, Béla hercegnek a felesége. — 1290: *Kyngunt* apáca (HO. VIII, 283), 1344: *Genegundis* d. Pozsony (MS. III, 542), 1355: *Kenegund*, *Kenegond* (AO. VI, 354).

1153: *Hunigc* a. (PRT I, 603), 1276: *Gunig(h)* 3 d., *Guniga* d. (MV. I, 325, 345, 382, 360); 1254: *Кунека*, *Кунѣка* (OrÉvk. 314, 438), 1264, 1271: *Kyngv[u]e* (HO. VIII, 97, Ltközl. II, 128), 1270: *Cynge* (HO. VII, 125), 1303, 1305, 1325 (2), 1346: *Kyng(u)e* 5 d. (Hédo. I, 11, J. 368 (2), AO. II, 213, IV, 621).

1276: *Chinga* d. (MV. I, 195, 270, 274); 1290: *Kunge* d. Szepes (Petr. 30), 1290: *Kenge* d. (WERTNER, MNemz. II, 67), 1276: *Ginga* d. (MV. I, 367). -- 1296: *Cyngus* d. (HO. III, 46), 1317: *Kyngus* d. (AO. I, 417)

1244: *Kuna* d. (HO. V, 19), 1295: *Kune* d. (ÁÜO. XII, 580), 1276: *Cina* d. (MV. I, 373); 1293: *Kene* d. (ÁÜO. V, 89), 1310, 1314: *Gene* 2 d. (MS. II, 618, AO. I, 350). -- 1290: *Kunech* d., testvére *Gund* (HO. VIII, 287), 1335: *Kuneeth* d. (AO. III, 204), 1312, 1314, 1316: *Genit(h)* 3 d. (AO. I, 258, MS. II, 659, AO. I, 392). -- ? 1221: *Cunca* a. (PRT. I, 651), 1366: *Kunch* d. (369), 1291: *Kunche* a. (SoprVm. I, 54), 1271: *Cynka* d. (ÁÜO. VIII, 363), VR.: *Cincea* a. (27). 1370: *Kenys* d. (ZO. III, 391).

1278: *Gund* d. (ÁÜO. IX, 217), 1290: *Gund* d. (HO. VIII, 287), 1343: *Gunda* d. (J. 365), 1273: *Gundus* a. (ÁÜO. IX, 46).

A névváltozatok német megfelelőit, egymáshoz való viszonyukat és magyarázatukat l. BERRÁR, *Kunigunda* — *Kinge*: MNy. XLV, 68—72.

A XIII. század utolsó negyedétől a XIV. század utolsó negyedéig 32 úrnő és 2 szolgáló (a 6 bizonytalanat nem számítva).

Irodalom: MELICH: MNy. XIII, 217—9; BERRÁR i. h.

Mahtelt. Védőszentje I. Henr'k császár felesége a IX. században. — 1198: *Mahtelt* a. (ÓMO. 63), 1264: *Mahcelt* a. (ZO. I, 13) o: *Mahtelth*, VR.: *Mahtel*, *Mathel* d. (257.), a második változat valószínűleg hiba az első helyett, mert ugyanarról a személyről van szó; 1316/1337: *Mehtelth* d. (J. 366), 1344: *Mehthyld* d. (J. 423); a krónikákban *Machitildis*, *Mathildis*, *Mathilde*, *Mathide* egy személy (Script. II, 437). — A név német alakváltozatai: 1165: *Mahtilt* (ZAHN I, 454), 1230: *Mechtilde* (i. m. II, 369, 560 stb.), *Mechteldt* (BAHLOW 44), 1340: *Mechtild* (ERBEN IV, 304), 1202: *Maichtildis* (ZAHN II, 100), 1135: *Mathildis* (ZAHN I, 164, 464), 1150: *Mathilde* (i. h. 321 stb.), *Mechtels* vezetéknev (BAHLOW 44). — Az első szótagbeli *a* ~ *e*, a második szótagbeli *e* ~ *i* és a szóvégi *t* ~ *d* váltakozás tehát német előzményre megy vissza. *Mahtel*-ben magyar kicsinyítő képzőként elvonták a szóvégi *t* ~ *d*-t? De vö. német *Mechtels*.

Két szolgáló és három úrnő a XII. század végétől a XIV. század első feléig.

Gertrud. Védőszentjei VII. századi német apátnő és Magyarországi Szent Erzsébet leánya: Boldog Gertrud. — A királyi családban: III. Béla leánya és II. András felesége. — 1216: *Gerdrud(is)* királyné (ÁÜO. VI, 379), XIII—XIV. sz.: *Gertrud*, kir. (Script. I, 464), 1317: *Geddrudis* kir. (MS. II, 721), 1315, 1316: *Gedrudi* dat., *Geddrud(is)* d. (MS. II, 715, 717, 721) 1222: *Getrudis* kir. (HO. V, 10), 1315: *Gedrout* d. német (MS. II, 704), 1366: *Gedroth* d. (J. 365). — Német *Gerdrud(is)* (ERBEN III, 386, IV, 110 stb, ZAHNban a leggyakoribb forma), *Gertrud(is)* (ERBEN II, 704), *Gertrud(a)* (ERBEN III, 153,

SOCIN 53), *Gertrude* (FRIEDRICH I, 156). — A $t \sim d$ váltakozás és az első r kiesése német jelenség. *Gedrolt* talán egy *Gedroul*-féle alakból l járu'ékhanggal, vö. a *laut* > *lalt* (> *lant*) fejlődési sort (MNY. XI, 200).

1297-től 1366-ig: *Gerus* 7 d. Rövidített és -us kicsinyítő képzős származék. Lehet közvetlenül német is, vö. *Geruscha* (ERBEN III, 400). Nemcsak a *Gertrud*-ból, hanem más Ger-előtagú német névből is származhatik, pl. *Gera*, *Gerburg*, *Gerhildis*, *Gerina*, *Gerlint*, *Gerwig* (SOCIN 53, 54).

Összesen 10 úrnő a XIV. században (a királynőket nem számítva).

Hilta. Védőszentje a VII. századi angol Szent Hilta. — 1221: *Hilta* d. (PRT. I, 651). — Német *Hilta* (SOCIN 57, ZAHN II, 266). Eredetileg *Hild[t]*-előtagú nevek becézése.

1344: *Hylla* d. Szepes (ÁO. IV, 417). A *Hilde*-összetételű neveknek van *Hille*-alakváltozatuk is. *Hille* német becézett alak is (BAHLOW 37).

Alheit. Védőszentje X. századi német császárnő: S. *Adelhaidis* (*Adelais*, *Adelaidis*, *Adelhaidis*) (SLEUMER 77). — A királyi családban: XIII. századi krónikák szerint Géza fejedelem felesége: *Athleita*; Szent László felesége, I. András herceg leánya. — 1276: *Athleita* d. (MV. I, 316), 1263: *Alheyt* d. (HO. III, 13), 1363: *Olhayt* d. ava (SoprVár. I/1, 129), 1325: *Oleyt* d. (AO. II, 208), 1341: *Oleyt*, *Olleyt* d. Szepes (AO. IV, 120—1), 1346: *Oletyh* d. Szepes (AO. IV, 556). — Német megfelelőik: 1221: *Adleida*, *Adlaida* (FRIEDRICH II, 436), XIII. sz.: *Adleydis* (i. m. 423), 1243: *Alheidis*, *Alheida* (ZAHN II, 511—2 s.b.), 1178: *Alhaidis* (ZAHN I, 551), 1148: *Adaleidi* (ZAHN I, 287, 1238—1241: *Adleydis* (ERBEN II, 1219), 1135, 1150, 1175: *Adelheit* (ZAHN II, 3, I, 307, 545), 1155: *Adelhait* (ZAHN I, 366). — A magyar alakok sokfélesége — mint látjuk — német eredetű. A szóeleji $a \sim o$ váltakozásra vö. *Albert* > *Olbert* (Sieb.-sächs. Wb.).

1358: *Alus* d. (AO. VII, 439), 1348, 1358: *Olus* d. Szepes (J. 424, AO. VII, 366, 474). *Alheit* (> *Olheit*) vagy más *Al*-kezdetű német név — magyar vagy német — rövidített és -us kicsinyítő képzős származéka; vö. német *Aluscha* (ERBEN IV, 340).

A XIII. század utolsó negyedében és a XIV. század első felében 8 úrnő.

Perta. Védőszentje a IX. századi frank szent Bertha. — 1276: *Perta* d. (MV. I, 302), 1292: *Perhta* d. (SoprVm. I, 58). — Német *Pertha* (ZAHN I, 638), *Per(c)hta* (ERBEN III 297, 626; ZAHNnál a leggyakoribb alakváltozat), *Berta* (SOCIN 52).

Hedvig. Védőszentje a XIII. század első felében élő meráni Szent Hedvig. — A királyi családban: Álmos herceg leánya és Nagy Lajos leánya, a későbbi lengyel királynő. — 1292: *Hed-*

wigi dat., *Hedwigim* acc. d. (SoprVm. I, 58). — Német *Hedwig* (SOCIN 55).

— B) Világi nevek. —

Froa. 1181: *Froa*, *Froue* gen. d. (FEJÉRPATAKY, III. Béla 29), 1360: *Froka* d. (PRT. VIII, 34). Orseolo Péter király huga *Froila* vagy *Froiza* (WERTNER: Nyr. XLV, 304). — Vö. német *Frovischa* (SOCIN 53). A mai német *frau* közszo régi *froa*, *frowa* alakja (MELICH. SzJövsz. I/2, 140; WERTNER i. h.) névként alkalmazva pusztán, illetőleg kicsinyítő képzőkkel ellátva.

Helga. 1199: *Elga* a. (HO. V, 3), 1199, 1244: *Helga* 2a. (HO. V, 3, VIII. 43). — Német *Helga* (SOCIN 52).

Gizela. Szent István felesége. Neve sok változatban maradt fenn: *Gysela*, *Gisila*, *Gisla*, *Gesla*, *Geyzla*, *Gilla*, *Kysla*, *Kesla*, *Keysla*. Az adatok összeállítását és lelőhelyüket l. MADZSAB: MNy. XIII, 84. — Német *Gisela* (SOCIN 54), *Gisila* (i. h.; ZAHN-nál a leggyakoribb alak), *Gisel* (ERBEN III, 455), *Gysla* (i. m. I, 422 stb.), *Geisla* (ERBEN II, 540; ZAHN III, 159). Összetételekben *Geis-*, *Kis-* kezdetű alakváltozat is van (BAHLOW 31).

VR.: *Kesa* a. (154). A leggyakoribb *Kesla* változatból az l kiesésével keletkezhetett ez a név. 1437-ben is van *Kesa* és 1528-ban *Kesula* (WERTNER: Nyr. XLV, 361)

Meca. VR.: *Meca* a. (256.). — Német *Metza*, *Mechtild* becealakja (SOCIN 60; BAHLOW 44 stb.). A két név összetartozását nálunk nem érezhették.

Gepa. 1222: *Guepa* d. (ÁÜO. XI, 167); 1141–1161: *Cepa* a. (Magyar Könyvszemle 1892–1893: 19), 1260/1353: *Kepa* 2 d. vasvári, valószínűleg ugyanaz a személy (HOKl. 39, J. 424). — Német *Gepa* (SOCIN 53, BAHLOW 30). Egyéb német adatokat l. WERTNER: Nyr. XLV, 360.

Velprét. 1252: *velpreth* a. (HO. VI, 75). Férfinévként is előfordul a XIII. század elejétől kezdve *Welprít*, *Welpirit* stb. alakban (KOVÁCS, Index) Földrajzinévben 1347: *Welpreth* (CSÁNKI II, 74), a mai *Verpelét*. — Német *Velpret*, *Velprít* névből származhatnak a magyar személy- és földrajzinevek; vö. német *Welfrith* férfinév (SOCIN 40).

Vulfet. 1271: *vulfet* d. (HOKl. 60) — Vö. *Wlfhilt* (SOCIN 69), *Wolfhilt* (ZAHN I, 63), *Wolfhildis* (ERBEN II, 195).

Rehilt. 1274: *Rehilt* d. (HO. VIII, 162), 1308, 1309: *Reihildis*, *Rehildis* d. (SoprVár. I/1, 19–20). — Német *Richilt* (ZAHN I, 281), *Richildis* (SOCIN 61).

Minna. 1327/1323: *Myne* gen. d. (J. 424), 1295: *Menne* d. (ÁÜO. X, 181) -- Német *Minna* (SOCIN 60) *Mena* WERTNER szerint a *Mechtild* becealakja (Nyr. XLV, 369).

? 1141–1161: *Menda* a. *Maina*-val és *Gunre*-vel (Magyar Könyvszemle 1892–1893: 19); *Maina* a. (uo.). BAHLOW szerint *Magin*-nal összetett nevek becézett alakjai: *Meine*, *Mein*, *Menno* (44).

Irmtrud. 1316. 1316/1337, 1316/1360, 1344: *Irumtruth*, *Irmtruth*, *Iruntruth*, *Irmdrud*, *Hyrumtrud* 2 d. anya és leánya (AO. I, 401, J. 366). — Német *Irmtraut* (BAHLOW 41), *Irmentrud* (SOCIN 57). *Irm-* ~ *Irmen-* névkezdet váltakozására vö. *Hir-menburch* ~ *Irmburch* (SOCIN 57). — A magyar közlésekben a mássalhangzótorlódást három esetben magánhangzó betoldásával feloldották.

1346, 1358: *Imus* 3 d. Szepes (AO. IV, 556, VII, 366). *Irm-* előtagú német női nevek becézett alakja *-us* kicsinyítő képzővel. Vö. a németben *Imma*, *Ima*, *Imiza* (ZAHN I, 141).

Golda. 1339: *Golda* d. (J. 365), 1346: *Goldus* d. (AO. IV, 571), mindkettő szepesi. — Német *Golda*, illetőleg *-us* kicsinyítő képzős származéka. Sziléziai megfelelőit l. WERTNER: NYt. XLV, 307).

Dimut. 1348: *Dymuth* d. (ZalaO. I, 472). — Német *Diemut* (SOCIN 52), *Dimudis* (ERBEN I, 50) stb. — A *démutka* növény-névhez a magyar női névnek valószínűleg semmi köze sincs, ár az is német jövevényszó (EtSz.).

— C) Latin egyházi nevek német változatai. —

Elspet, Elysa, Elsa, Eles, Elys, Els. (L. *Elizabet.*)

Aglent. 1272-től 1395-ig: *Aglent(h)* 10 d., 1288: *Aglesc* (ÁÚO. IV, 329) o: *Aglent*, 1290, 1293, 1347, 1358, 1386: *Agli[y]nt(h)* (HO. VIII, 284, 331, J. 282, AO. VII, 371), 1329: *Aglinch*, *Agleych* (ZalaO. I, 243) egy személy, 1289: *Aglonth* (ÁÚO. IX, 504); 1289: *Aglonch* (ÁÚO. IV, 346), kétszer uo. *Aglench*; 1276, 1292: *Anglent* 3 d. (MV. I, 272, MS. II, 335); 1276: *Aglet* d. (MV. I, 203); 1276: *Algent* 2 d. (MV. I, 362). 1244: *Aglenthin* d. (HO. VI, 75) — *Ágnes* német változatából való magyar fejlemény; részletes magyarázatát l. BERRÁR, *Ágnes*, *Aglent*: MNy. XLV, 171—4.

Anglis. 1252: *Angles* a. (HO. VI, 75), 1351, 1354, 1361, 1389, 1396: *Angli[y]s* 5 d. (AO. V, 504, VI, 156, AppO. I, 181, J. 327, SoprVm. I/1, 249); 1199: *Anglie* gen. d. (HO. V, 1), 1366: *Anglyus* d. (SoprVm. I/1, 138), ugyanez az adat *Inglyus*-nak olvasva J. 366. — *Ágnes* német változatából való magyar fejlemény; magyarázatát l. BERRÁR i. h.

Reta. (L. *Margareta.*)

Tina. (L. *Kristina.*)

Geredül, Gredil. (L. *Margareta.*)

Jeut. (L. *Judit*)

Katercin. (L. *Katerina.*)

Maretil. (L. *Margareta.*)

— D) Francia nevek német változata. —

Ejsal, Soldus. (L. *Izsalt.*)

4. Szláv eredetű nevek.

Vranesa. 1141—1161: *Vrancia* a. (Magyar Könyvszemle 1892—1893: 19). — L. *Vranica*, *Vranes* stb. szláv neveket a *vrani* 'niger, corvus' közszóból (PON. 45). Talán szláv vagy magyar *-csa* kicsinyítő képzővel.

Deva. 1335: *Deua* a. (AO. III, 179) < szláv *deva* 'virgo' közszó, vö. bolgár, cseh *Deva* (PON. 60). Nem palatalizált alakban, vö. *déd* < szláv *děd* (MELICH, SzlJövsz. I/2, 39). Valószínű, hogy nem a *Déva* földrajzinévvel és a vele összefüggő *Gyeicsa* ~ *Deicsa* stb. férfinévvel azonos, mivel *gy*-s alakja nem fordul elő.

1141—1161: *Deuica* a. (Magyar Könyvszemle 1892—1893: 19) < szláv *deva* kicsinyített alakja, vö. cseh *Děvice* (PON. 60).

1272: *Deuna* d.? (J. 329) < szláv *Devna* (PON. 60); esetleg *Divna* a *div-* 'splendor' igéből (PON. 55).

1199: *Deucham* acc. a. (HO. V, 3), talán magyar *-csa* kicsinyítő képzővel, l. cseh *Devčik*, *Devče* (PON. 60), de vö. ÚRHEGYI, Turóc megye helynevei: MNyTK. 45. sz. 27.

Bogosloa. 1217: *bogosloe* gen. d. (MV. I, 215). Férfinév: *Bogislarius*, *Boguslo* (KOVÁCS, Index). *Bogyoszló*, *Bogyiszló* földrajzinevek Pest, Bihar, Vas, Sopron vármegyékben. < szláv *Bogoslava*. Mindegyik szláv népnél ismert (PON. 34), l. *Bohuslava* női név (FRIEDRICH I, 82; ERBEN III, 797, II, 550). — A magyar női névben a harmadik szótag magánhangzója zártabb, a *v* kiesett, vagy csak az írás nem jelöli.

Bojna. 1217: „*Boyne* pistrici“ dat. (MS. II, 72). Férfinév: *Boino* iobbagio (ÁÚO. V, 291); *Boina*, *Boyna* földrajzinevek (ÁÚO. XI, 185, XII, 581, X, 392, 394, 409). A szláv népeknél ismert *boj-* 'pugna' tőből (PON. 34).

Malisesa. 1231: *Malischa* !a. (MS. I, 280). L. orosz, cseh *Malis*. szerb, cseh, lengyel *Mališa* (PON. 72). *Malisa*, *Maliska* férfinévek (FRIEDRICH I, 385, 377). ? *Malichia* női név (ERBEN II, 82).

Vitna. 1357: *vijthna* (J. 457), nyitrai. L. *Vitan*, *Vitna* szláv személyneveket (SzJövsz. I/2, 132 és PON. 41) a *vitati* 'lakik' igéből.

— Latin egyházi név szláv változata. —

Marinna, Marjane. (L. *Mária*.)

5. Francia eredetű nevek.

Jolent. 1276-tól 1358-ig: *Jolent(h)* 9 d., 1298, 1326, 1358: *Joli[y]nt(h)* 3 d. (HO. VII, 270, AO. II, 252, AO. VII, 520). 1272, 1338: *Jolench* 2 d., 1 a. (J. 367), 1300: *Jelench* d. (ÁÚO. XII, 665), 1272: *Jolonth* (ÁÚO. VIII, 408), másutt ugyanő *Jolench*. 1217: *Yolen* királyné (ÁÚO. VI, 383, 1218: „*Jolentae*

Ungariae Reginae“ (ERBEN I, 280), 1339: *Jolys* d. (ZalaO. I, 355), 1217, 1227: *Joles* királyné (ÁÜO. XI, 141, PRT. II, 413), 1276: *Johalent* apáca (MV. I, 216), 1276: *Johaleta* apáca (MV. I, 166), 1276: *Jorauth* d. (MV. I, 316). — Északkeleti ófrancia *Yolent* (BÁRCZI, Francia jövsz. 10 kk.); vö. 1345: „*Jolande de Flandre*“ (ERBEN IV, 646). A magyar alakváltozatok fejlődéséről l. BÁRCZI i. m. 13. Az ott említettekén kívül *Joles*, *Jolis* talán -s kicsinyítő képzővel, vö. *Flóris*, *Kenis*, *Kolis*; a három, sőt négy szótagos változat: *Johalent*, *Johaleta* idegen előzményű lehet. *Jorauth* valószínűleg írás- vagy olvasási hiba *Joranth* helyett; ebben $l > r$ változás történt, vö. *Erzsébet* stb.

A királyi családban II. András flandriai eredetű felesége. leánya és IV. Béla leánya viselte ezt a nevet; az utóbbit *Iloná*-nak is hívták. — A XIII. század utolsó negyedétől a XIV. század első feléig 19 úrnő és 1 szolgáló.

Irodalom: BÁRCZI i. m.; MELICH, SzJövsz. 1/2, 179; SZILY: MNy. I, 36; — helytelenül WERTNER: Nyr. XLV, 315.

Izsalt. 1274-től 1355-ig: *Isalt(h)* 6 d., 1298-tól 1353-ig: *Isalch* 7 d., 1340: *Isatth* d. (AO IV, 45), 1325: *Isach* d. (AO. IV, 45); 1337: *Iszolt* d. (AO III, 322) < francia *Isalt*, *Isolt*. Német- és Csehországban is előfordul: *Ysalda* (ERBEN II, 182), *Hysalde* (i. h. 613), *Ysaldis* (i. m. III, 514). Hozzánk is német közvetítéssel jöhetett. Forrásairól és hasonló eredetű férfi- és nőnevekről l. PAIS: MNy. XXVIII, 323. — *Isalch* esetében a szóvégi *t* felcserélése -cs kicsinyítő képzővel; *Isatth*-ban és *Isach*-ban az *l* kiesett.

1344: *Eysal* d. (MS. III, 542). WERTNER említ 1338-ból még egy *Eysal*-t (Nyr. XLV, 302); mindkettő pozsonyi. — Német *Eisal* ~ *Isold*, l. *Eysala* (ERBEN IV, 239).

WERTNER említ 1308-ból egy *Isata* úrnőt; szerinte olasz *Isotta*.

? 1346: *Soldus* d. (AO. IV, 556); szepesi. Talán *Isold* német becealakja, -us kicsinyítő képzővel. KUBINYI: Nyr. XVIII, 88 szerint *Grisoldis*-szal azonos, ez a név azonban nálunk nem fordul elő.

17 úrnő 1279-től 1355-ig.

Amfolis. 1303: *Amfolys* d. (HOKl. 178) < francia „*Amfelise princesse sarrasine*“ (LANGLOIS 31), német *Amphalisa* (1266: SOCIN 566, 571). Hozzánk német közvetítéssel jöhetett. — A második szótag magánhangzója a némethez viszonyítva zártabb, a franciához viszonyítva illeszkedett. A német adat szóvégi -a-ja latinosítás lehet; ezt a magyarban nem találjuk meg.

Alivant. 1308: *Alywanth* d. (AO. I, 164). Gyakori férfinév. Ebből keletkeztek az *Elefánt* helynevek < francia *Olivant*. Tulajdonképpen Roland kürtjének neve. Ertői és hasonló nevekről

vö. PAIS: MNy. XXVIII, 323. — Az első szótag magánhangzója nyíltabb az eredeténél.

Enfd. 1332: *Enyd* d. (ZO. I, 396), XIV. sz.: *Enud* d. (J. 330) < francia *Enide*, valószínűleg német közvetítéssel. Németországban is előfordul (SOCIN 567). — Földrajzi nevekben *Enyed*. Ezek azonban SZABÓ T. ATTILA szerint inkább a gyakori *Egyed* férfinévből keletkeztek (MNy. XXXIV, 46). — Az *Enüd* alakban labialisatio történt. — Forrásairól és a hasonló eredetű nevekről l. PAIS: MNy. XXVIII, 323.

— Latin egyházi név francia változata. —

Abaliz. (L. *Elizsabet*)

6. Egyéb nyugati eredetű nevek.

Ellana. 1274, 1276: *Elīana* 2 d. (HO. VII, 152, MV. I, 170), 1269: *Ilyana* d. (J. 330). Bizonytalan eredetű, WERTNER szerint olasz. Megfelelőit l. Nyr. XLV, 301.

Violanta. 1304: *Violenta* d. (AO. I, 82) < olasz *Violenta*. Megfelelőit l. WERTNER: Nyr. XLV, 315.

1302: *voylent* d. (J. 458). Talán íráshiba, vagy a kiejtésben is megtörtént a hangcsere. A szóvégi -a-t kicsinyítő képzőnek érezhették és elhagyták.

Isata. (L. *Izsalt*)

Olimpiás. 1259: *Olimpias* d. (ÁÚO. VII, 514), 1276: *Olimpias*, *Olimpiades* d., apáca, Szent Margit nevelője (MV. I, 169, 171) < görög *Olimpias* (MELICH, SzlJövsz. I/2, 200). Valószínűleg irodalmi úton terjedt el a középkorban. Anonymus említi *Olimpiadis*-t, Nagy Sándor anyját.

Galatea. 1342: *Galatya* d. (MS. III, 420) < görög *Galathea*. Valószínűleg irodalmi úton terjedt el. — Az *e* helyett zártabb *i*-vel. WERTNER idéz 1260-ból egy *Gallatya* úrnőt (Nyr. XLV, 305).

Terus. 1346: *Therus* d. (AO. IV, 556), szepesi. A görög eredetű *Terézia* (XVI. századtól egyházi név) becealakja?

Flóris. 1254, 1279, 1283, 1293, 1331: *Flóris* 5 d. (HO. VIII, 59, ÁÚO. IX, 263, HO. VII, 182, ÁÚO. V, 86, J. 365). Nagyrészt a pozsonyi, vasvári és szepesi káptalan területén. Pontos megfelelőjét nyugati forrásokban nem találtam. Talán magyar becézett alak, vö. *Kenis*, *Kolis*, *Jolis*. Az előfordulási helyek alapján német eredetűnek vagy közvetítésűnek látszik, előfordulási ideje pontosan egybe esik francia eredetű neveink korával: a XIII. század második és a XIV. század első felével. A Chanson de Geste-kben vannak *Flore*, *Florence*, *Floreta*, *Floripes* női nevek (LANGLOIS 222).

1292: *Florida* d. (HO. VIII, 314). Németországban 1161, 1199: *Floreta* (SOCIN 90), Olaszországban a XVI. század második felében van *Florida* (WERTNER: Nyr. XLV, 304), l. még francia *Floreta*.

Perslinna. 1313: *Perslinna* d. (MS. II, 691). Pozsony. Megfelelőjét nem találtam.

1260: *persul* a. (J. 424), a vasvári káptalan területén. Egy *Pers-* kezdetű név — talán éppen *Perslinna* — becézett alakja német *-l* kicsinyítő képzővel.

Előfordulási helyük és az *-l* képző arra vallana, hogy hozzánk a németektől kerültek ezek a nevek. WERTNER szerint a franciáknál több *Pers-* összetételű név van (Nyr. XLVI, 13). SOCIN említ egy *Perslata* nevű szláv szolgálot (84).

Ruzsint. 1289, 1320, 1329, 1357, 1359, 1388: *Rusy[i]nt(h)* 6 d. (HO. VIII, 269, MS. II, 772, ZO. I, 319, KárO. I, 235, AO. VII, 540, ZO. IV, 355), 1300: *Rusinch* d. (ÁÚO. X, 400), 1358: *Rusenth* d. (AO. VII, 321), 1293: *Rusine* a. (HO. VI, 402), 1314: *Rusyn* d. (MS. II, 693). — Megfelelőit nyugati forrásokban nem találtam. Valószínűleg a *Rózsza*, *Rozina* nevekkel függ össze. A *-t* szóvégre és helyenkénti hiányára vö. talán *florenus: forint?*

Mabel. 1338: *Mabel* d. (J. 423). A francia Chanson de Geste-kben *Mabile* (LANGLOIS 410). WERTNER (Nyr. XLV, 365) szerint egész Európában elterjedt név.

ÖSSZEFOGLALÁS.

I.

Az eredeti nevek áttekintése.

297 személy 78 különböző magyar közszóból alakult nevet visel a legrégibb okleveles adatoktól 1400-ig. A XI–XII. században ezek a nevek vannak többségben, később a jövevénynevek szaporodásával arányosan fogynak. S bár még 1394-ben is felbukkan két addig ismeretlen magyar név: *Hölgyasszony* és *Szépasszony*, az eredeti nevek is mindinkább csak 6–7 gyakori névre korlátozódnak (vö. ugyanezt a jelenséget a jövevényneveknél is). — A magyar nevek 41%-a szolgáló (126), azonban az arány századonként változó. A XII. században 96%, a XIII. század első felében 87%, második felében 50%, a XIV. század első felében már csak 14% szolgáló van az eredeti nevek közt; a század második felében szolgálóra vonatkozó adatok egyáltalán nem fordulnak elő.

Egy-egy ilyen természetű név gyakorisága nem nagy (legtöbb *Sebe*: 34). A nevek fele csak egyszer fordul elő. Csak körülbelül 14 név tartozik a gyakoribbak közé (egyenként

34-től 7-ig terjedő számmal). A hat leggyakoribb név: *Sebe*, *Csala*, *Liliom*, *Gyöngy*, *Rózsa*, *Viola* első sorban úrnők közt divatos (szolgálók közt csak 2—3 van belőlük). Érdekes, hogy ezeknek a neveknek a magyar eredete nem áll a legbiztosabb lábon: *Sebe* és *Csala* magyar közszóval való kapcsolata nem egészen világos; *Liliom*, *Viola*, *Rózsa* latin jövevényszavak, s feltehető, hogy már a latinban is névként használták őket, annál is inkább, mert a virágszimbolika eredeti neveink közt nem fordul elő (csak a *Virág* név és származékai három esetben; ennek magyarázatáról l. PÁTS: MNy. XVIII, 33); *Gyöngy Margit* fordítása is lehet (vö. JAKUBOVICH: MNy. XI, 366). Hozzátehetjük, hogy a szintén gyakori *Neste* és *Mag*, *Magics* stb. nevek kétségtelen magyar eredetük mellett annyira összekeveredtek egyházi nevek: *Anasztázia* és *Magdolna* becealakjaival, hogy nem dönthető el, mikor melyikről van szó. — Az eredeti nevet viselő úrnők névanyagának 65%-át az előbb említett hat leggyakoribb név szolgáltatja. A szolgálók névanyaga jóval változatosabb: 12 név számíthat a gyakoribbak közé 3-tól 10-ig terjedő gyakorisággal. Feltűnő még az úrnőnevekkel szemben az egy töből alakult nevek nagy változatossága (pl. *Hugdi*, *Hugud*, *Hugus*, *Huga*, *Huguja*, *Hugsoy*; *Mag*, *Maga*, *Magia*, *Moguja*, *Magudi*, *Mogodia*, *Magcsa*, *Magou*, ? *Magics*; *Szema*, *Szeme*, *Szímto*, *Szemüs* stb.).

Az eredeti nevek mindig teljes alakban fordulnak elő, sohasem rövidítve, mint a jövevénynevek. Kicsinyítő képzőkkel ellátott 46 név 162 esetben. Legtöbb változata van a következő neveknek: *Mag* (8); *Hug*- (6); *Szem*-, *Szin*- (5); *Szép*- (4); *Szög*-, *Seb*-, *Gyöngy*, *Virág* (3). A képzővel ellátott nevek közül képző nélkül is előfordulnak: *Mag*, *Szép*, *Sebü*, *Bibor*, *Tükör*, *Csunya*, *Gyöngy*, *Virág*.

A következő kicsinyítő képzők fordulnak elő:

-a ~ -ei, -e, -ou: *Huga*, *Maga*, *Csala* (21), *Bibura*, *Karacsuna*: *Szina*, *Szepa*, *Szüga*, *Seba*, *Nesta* (5), *Vendega*, *Fehera*, *Penteka* (7), *Tiküra*; *Szeme*, *Szine*, *Szepe*, *Szüge*, *Kicse*, *File*, *Neste* (10), *Sebe* (27), *Dege*, *Sükete*, *Szegénye*; *Vederei*; *Magou*, *Magó*, ? *Csikó*.

-di ~ -d: *Hovodi*, *Hugdi*, *Magudi*, *Küsüdi* (1140—1150.); *Hitvánd*, *Ütvend*, *Hugud*, *Vásárd*, *Küsüd*, *Csoykád*, *Gilvád*, *Gyüngyüd* (1170—1300.).

-k, -ka ~ -ke: ? *Csolk*, *Csalka*, *Aranka*, *Szombatka* (7), *Munyoróka*, *Szügka*; *Sebke*, *Lenke*.

-sa, -us: *Szinissa*, *Béssa*, *Csunyus* (a többi -s képzős származékokat l. a nomen possessoris képzőnél).

-cs, -csa: *Leács*, *Asszuncs*, *Virágcs* > *Virágcsk*; *Hovacsa*, *Szombatcsa*?, *Magcsa*?

-ta ~ -te, -töj: *Szintu*; *Szeme*, *Szepte*; *Szímtoü*.

Legtöbb tehát az -a ~ -e (-a velaris szavakban 25, palatalisokban — tehát nem illeszkedve — 1180-tól 21, illeszkedve

-e 46); -ka ~ -ke (17), -di ~ -d (14). A számos -s képzős származékokról nem dönthető el, hogy kicsinyítő vagy nomen possessoris alakulatok-e.

Az eredeti nevek használatának korszakában a név még közeláll a közszóhoz; ebből keletkezett és jelentését megtartotta. Nem a hagyomány örökíti át a régi neveket egyik nemzedékről a másikra; minden esetben új névalakotás történik. Ezt bizonyítja egyrészt a családtagok nevei közt levő jelentéstani kapcsolat: 1151: *Havadi és Hugydi*, 1199: *Vásárd és Vendéga*. 1228: *Gilvád és Csiperke*, 1232: *Szombatka és Pénteka*, 1309: *Gyöngy és Bibor*, 1343: *Bögre és Csupor*, 1394: *Hölgyasszony és Szépasszony*, XIV. sz.: *Gyöngy és Aranka*, 1436: *Nyeste és Nyuszt*; két török névben is: *Karaldu és Sarolt* (l. később); másrészt a személy neve és foglalkozása közti összefüggés: 1181: *Lencse és Bibora* fonóasszonyok, VárReg.: *Vederej* mosóasszony. Ennek az eleven jelentésnek a következménye az, hogy a magyar neveket nem csonkítják meg, mint a jelentéssel nem bíró jövevényneveket. Ezért valószínűtlen MELICHnek az az állítása, hogy a *Madács* férfinév és a belőle származó család-név a magyar közszóból való *Madár* ~ *Modor* ~ *Modoros* stb. név rövidített *Mad* ~ *Mod* alakjából való (MNY. XV, 1).

Az esetenként újra történő névalakotásnál túlnyomó részben az egyén maga ad alkalmat az elnevezésre: 1. testi vagy lelki tulajdonságaival (testalkat, haj, bőrszín, fogatkozás, fajfenntartás, jellemnevek, tulajdonságjelző bók- vagy gúnynevek); 2. alkalmi cselekvésével vagy állandó foglalkozásával; 3. a közösséghez való viszonyával (etnikum, rokonsági fok, szolgaság). Mindezek a nevek lehetnek magát a tulajdonságot kifejező melléknevek, vagy a tulajdonságot megszemélyesítő (testrésznév, állatnév, nővérynév, tárgyak neve), a foglalkozás eszközét, anyagát, esetleg a cselekvést magát (nomen actionis-ként) jelölő főnevek. Végül mindegyik név lehet a hozzáfűződő érzelmek alapján közömbös, megtisztelő vagy kigúnyoló.

Azonban az eredeti neveknek egy másik, nehezebben értelmezhető csoportja: a kezdetleges vallásos hiedelmektől fakadó névadás. Itt névátruházás történik: az újszülött egy személy vagy egy tárgy nevét kapja, hogy ezáltal védelmet nyerjen a gonosz szellemek ellen, vagy hogy az illető személy vagy állat lelkét, jó tulajdonságát megkapja. Nincs fogódzók arra, hogy női neveink körében ezt a névadási módot kimutassuk. (Férfi-neveknél a totemisztikus eredetű török állatnevekről GOMBÓCZ: MNYTK. 16. sz. 5—19). — A gonosz szellemektől való félelemből fakad a néveltitkolás szokása: a valódi nevet nem árulják el, nehogy viselője gonosz szellem vagy ártó szándékú ember hatalmába kerüljön. Ezek helyett — vagy mellett — közömbös vagy éppen lekicsinylő jelentésű tulajdonságjelzőket vagy jelképes neveket használnak. Ebbe a csoportba tehát az egyénből kiinduló névanyagunk — egészben vagy részben — beletartoz-

hatik.¹ — Itt jegyezhetjük meg, hogy az egyházi névadás módja: a név viselőjét az illető szent védelmébe ajánlani — nem jelentett gyökeres változást a magyar névadásban, csak éppen a vallásos szempontú névátruházást állította előtérbe, és a totemek, ősök, sors által kiválasztott állatok vagy személyek helyébe a szentek kerültek.²

Az eredeti névanyag jellege nem állandó: a gazdasági és társadalmi fejlődéssel párhuzamosan bővül, természetesen kissé elmaradva mögötte. Névanyagunkban a rendszeres mezőgazdasági és ipari munka és a munkamegosztás eredményeként tűnnek fel a foglalkozást cselekvésképpzettel jelölő igenevek (vö. *Csomoszló, Vető, Szabó* férfinévek) és a foglalkozás tárgyával jelképező főnevek (*Lencse, Bibura, Vederej*). A kialakulóban levő társadalmi rétegződés hatására keletkeztek a vagyoni állapotra (*Szegénye*), társadalmi hovatartozásra (*Asszoncs, Vendég*), szolgaságra (*Ajándék, Vásárd*) vonatkozó nevek. (L. PAIS: MNy. XVIII, 97—100.)

Számottevő különbségek vannak az eredeti névanyagban a két fő társadalmi rétegbe tartozó egyéneknél. A felsőbb osztályokban a hagyománynak van döntő szerepe a név megválasztásában: a harc, méltóság, tisztség szolgáltatják a férfinévanyag főbb tárgyköreit. Az alsóbb osztályokban a névadásnál inkább jellemzésre, meghatározásra, megkülönböztetésre törek-szenek és az állattenyésztés, földművelés, mesterségek köréből választják a neveket (PAIS: MNy. XVIII, 27). A női névanyagban is élesen megkülönböztethető a két társadalmi osztály: az úrnők nevének több mint a fele bóknév. Az egyes nevek gyakorisága és állandósult alakjuk a hagyomány nagyobb szerepére mutat. A szolgáltatók körében uralkodók a — gyakran lekicsinylő jelentésű — tulajdonságjelző, és a foglalkozásra utaló nevek. Leggyakoribb a finnugor eredetű *húgy* (vagy *húg?*) és *mag* közsavak származékai sok alakváltozatban, a *Pénteka, Szombatka, Drága* nevek szláv jövevényszavakból s talán szláv névadási móddal (l. MELICH: SzlJövsz. I/2, 422). A nevek nagy változatosága a minden alkalommal újra történő névalkotásra vall. (L. bővebben BERRÁR, A magyar női nevek társadalmi megoszlása a XI—XIV. században: MNy. XLVI, 66—9.)

A XIV. században kezdenek megmerevedni az eredeti nevek. A leggyakoribb nevek egy alakban állandósulnak,

¹ Azonban a lekicsinylő jelentésű eredeti neveket szolgálóknál másképp is magyarázhatjuk: az uralkodórétég lebecsülő névadásaként (MOLNÁR ERIK, A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig² 90).

² A vallásos hiedelmek szerepéről a névadásban l. részletesen a következő munkákban: SOLYMOSY, Névmágia: MNy. XXIII, 83—97; ZLINSZKY, A névvarázs: i. h. 100—9; LOVAS RÓZSA, Név — lélek: MNy. XXX, 12—7; LŐRINCZE, A tolna-baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz: Ethn. LIX, 36—50.

újabb kicsinyítő képzős alakváltozatok ritkán keletkeznek. A *Csala*, *Sebe*, *Neste* nevekben megmaradt az abban a korban már nem élő *-a* ~ *-e* kicsinyítő képző, mellyel új neveket már nem képeznek. Ezért lehetséges, hogy ezekben a nevekben már nem érezték a kicsinyítő funkciót. Általában csak azok a nevek maradtak fenn és terjedtek el szélesebb körben, a XIV. században, amelyek – mint *Nyeste* és *Magics* – kapcsolatot tudtak találni a jövevénynevek valamelyikével, vagy legalábbis elszigetelődtek eredeti jelentésüktől.

Az eredeti névadásmód azonban ebben a korban sem halt ki egészen. Erre mutatnak azok a kettős női nevek, melyek szerint egyes nők egy magyar és egy jövevénynevet viseltek. Az első helyen rendszerint a jövevénynevet említik: 1333: „ancillam suam *Ceciliam* nomine, sed cognomine *Wyolum*“ (MS. III, 233); 1340: „*Margaretam* dictam *Kandi*“ (ZW. I, 504); 1347: „*Barbaram* alio nomine *Bonch* vocatam“ (AO. V, 26); 1364: „*Elizabeth* alio nomine *Buza*“ (J. 329); 1356: „*Chala* et alio nomine *Margaretha*“ (AO. VI, 505); 1360: „*Chuka* alio nomine *Elizabeth*“ (ZalaO. I, 614).

Az eredeti nevek általában ragozatlan alakban illeszkednek bele az oklevelek latin mondataiba. Csupán néhány *-a* végű nevet találunk latin *-m* raggal tárgyként: *Pentecham*, *Ticuram*, *Scepam*, *Choukam*; egy részeshatározót: *Chuke*; talán latin birtokos eset végződése a *Scine* és *Pénteke* *-e*-je, de ez lehet az illeszkedett magyar *-e* kicsinyítő képző is.

A nevek hangalakja nem, vagy csak kevésbé tér el a jóval később előforduló közszókétól. Ilyenek: 1228: *Cheperke* ~ XVI. sz. v.: *tseperke*, 1274: *Chiko* ~ CAL.: *Tsiko*, 1295: *Chuda* ~ Kön-Tör.: *chuda*, 1252: *Lilium* ~ BSz.: *lilium*, VárReg.: *Nuz* ~ BSz.: *nuz*, 1199: *Penteka* ~ SchSz.: *pentek*, 1263: *Zep* ~ JókK.: *zepp*, 1171: *Vtuenđ* ~ SchSz.: *uthuen*, VárReg.: *Vederey* ~ SchSz.: *Veder*. A közszókénál zártabb magánhangzót mutatnak: 1152: *Aianduc* ~ JókK.: *ayandok*-, 1264: *Byŋur* ~ SchSz.: *bibor*, 1348: *chwka* ~ BSz.: *choka*, 1343: *Chupur* ~ CAL.: *Tsupor*, 1199: *Mog* ~ BSz.: *mag*, 1198: *Zumbot* ~ SchSz.: *zombat*. Más régiességek: 1304: *Chouka* ~ BSz.: *choka*, 1152: *Houodi* ~ SchSz.: *hod*, *hold*, 1301: *Epries* ~ BSz.: *eper*, 1276: *Pyrohta* ~ JókK.: *-pyroyt*-. Illabialis és labialis eltérés: 1181: *Degve* ~ BécsiK.: *dog*, 1356: *fyle* ~ SchSz.: *fwl*, 1251: *Gung* ~ BSz.: *geng*, VR.: *Cusid* ~ BSz.: *kis*, 1212: *Zema* ~ HB.: *zum*-, 1275: *Zurke* ~ BSz.: *zyr*, 1291: *Tykur* ~ KT.: *Tuker*, 1293: *Vnee* ~ BSz.: *yne*. Néhány esetben azonban a közszó alakja a régisebb: 1360: *assunch* ~ HB.: *achsin*.

A neveknek alapul szolgáló közszók közül néhány csak a XVII. században fordul elő írásban: *safély*, *kurta*, *karácsony*, *gyönyörű*, *seb*, *balzsam*, *ell* vásár *csupor* *bögre*, *csikó*, *csiperke*, *csunya*, *kandi*. Némelyik a régiségben egyáltalán nem szerepel ma is csak tájnyelvben használatos: *finta*, *csina*, *topa*. Ez azon-

-fwl seb

ban nem ok arra, hogy a névnek a közszóval való azonosságát tagadjuk (l. EtSz. a *Csina*, *Csikó*, *Balzsam*, *Csal* neveknél).

A közszók nagy része finnugor, ugor vagy magyar eredetű; nagyobb számban vannak török és szláv, kisebb számban latin és iráni jövevényszavak. *Balzsam* és *safély* újabb vélemények szerint inkább latin, mint német eredetű.

A közszók nomenek: főnevek vagy mellékevek: néhány közülük deverbális -ék képzővel alakult: *Ajándék*, *Játék*; denominális nomen possessoris képzős származékok: *Örömes*, *Edelmes*, *Eperjes*, *Színes*, *Szerelmes*, *Hugyus*, *Szemüs*, *Szilvás*, *Virágos*, *Gyöngyös* (ezek egyébként — egészben vagy részben — lehetnek -s kicsinyítő képzős származékok is). Vannak -ó ~ -ő képzős igenevek: *Csodáló*, *Emelő*, *Szerető*, *Utáló*, továbbá két -a képzős igenév: *Csala*, *Pirohta*. Összetett név mindössze három van, mégpedig mindegyik tulajdonságjelzős: *Jólián*, *Szépasszony*, *Hölgyasszony*.

II.

A török eredetű nevek áttekintése.

Átmenetet képeznek a két főcsoport közt: jövevénynevek ugyan, de valószínűleg beleilleszkedtek a jelentéssel bíró eredeti nevek közé (vö. jelentéstani kapcsolat *Karaldu* és *Saroltu* közt). A török szókinés mély nyomokat hagyott a magyar szókinésben éppúgy, mint a névanyagban, sőt a névadásmódra is hatott (PAIS: MNy. XVIII. 28; vö. GOMBOCZ, Árpádkori török személyneveink: MNyTK. 17. sz.).

A női név-anyagban mindössze négy biztosan kimutatható török név van. Ennek az lehet az oka, hogy amikor a török nevek széles körben elterjedtek voltak, első sorban az uralkodó osztály körében, női névre még kevés adatunk van. s az is túlnyomórészt szolgáló. Mikorra az úrnők nevei tömegesen kezdenek előfordulni magyar oklevelekben, a török neveket már kiszorítják az új gazdasági, társadalmi és műveltségi változással előtérbe nyomuló egyházi nevek (vö. MOLNÁR ERIK. A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig² 90).

Karoldu és *'Sarolt'* neve közt jelentéstani kapcsolatot találunk: 'fekete menyét' és 'fehér menyét'.

Bésu nevében -a vagy -sa kicsinyítő képző lehet.

III.

A jövevénynevek áttekintése.

121 név, 1905 személy, ebből csak 124 szolgáló. A XII. században 21 esetben fordulnak elő jövevénynevek, több mint felerészben szolgálók. A XIII. században fokozatosan mind jobban elterjednek (összesen 256) és a XIV. században uralkodóvá válnak. Kezdetben változatosabb a névanyag: a XIV.

század második felében a hat leggyakoribb név: *Erzsébet*, *Margit*, *Katalin*, *Ilona*, *Klára*, *Anna* mellett elenyészően csekély a más jövevénynevet viselő nők száma (az egész ezidőbeli névanyag 1/6-a). A nevek időbeli eloszlása nem egyenletes: az egyházi nevek végig uralkodók; a németek az idő múlásával inkább fogynak, mint szaporodnak; a franciák csak 1270 és 1360 közt fordulnak elő; a szlávok egészen szórványosak. A leggyakoribb neveken belül: *Margit* a XII. század elejétől folyamatosan előfordul; *Erzsébet* csak a század közepétől kezdve, *Katalin* és *Klára* csak 1300-tól kezd gyakori lenni. — A jövevényanyagnak csak 6%-a szolgáló, azonban a különböző névcsoportokban az arányuk más és más: a szláv nevet viselőknél több mint a fele szolgáló, a német nevek közt 16%, az egyházi neveknél 65%, a franciák közt egyáltalán nincs. Az egyes nevek közül *Margit*-nál megfelel az átlagnak (6%), *Erzsébet*-nél és *Katalin*-nál jóval kevesebb (3%), úgyszintén *Ilona*-nál és *Anna*-nál is (4%); jóval több a szolgálók aránya *Ágnes*-nél (13%), és feltűnően nagy *Mária*-nál (33%).

Magyarosabb hangalakú teljes neveket csak az egyházi nevek közt találunk (l. részletes hangtani magyarázatukat ott). Leggyakoribbak a *Margit* és *Katalin* név változatai (22 és 19). Feltűnő a magyar alakok csekély száma különösen *Erzsébet*-nél (csak 5), annál is inkább, mert *Erzsébet*-nek, *Katalin*-nak és *Margit*-nak gyakoribb előfordulásuk kezdetén már van teljesen kialakult magyar alakváltozatuk is (VR.: *Marqueta*, 1244: *Ersebyth*, 1307: *Katlen*). Valószínű, hogy az oklevélírók latinosító törekvése nem engedte írásban is megrögzíteni a valóságban bizonyára már széles körben elterjedt magyar alakváltozatokat. Érdekes, hogy a magyar alakú névváltozatok közt is nagyobb a szolgálók arányszáma, mint átlagban (24%) és ugyanígy a becézett nevek közt is (11%). Ennek az lehet az oka, hogy a szolganevek följegyzésére nem fordítottak annyi gondot, nem „előkelősítették” őket az idegen formába való áttétellel, ezért a róluk szóló följegyzésekben gyakrabban behatolhattak az oklevelekbe a — teljes és becézett — magyar formák. Számításba kell venni azonban azt is, hogy a jövevénynevek nagy része, különösen a rövidebbek, nem mentek át hangtani változáson, ezeknél tehát az eredeti latin alak egyben a magyar is, még a mai névhasználatban is. Ilyenek: *Anna*, *Ágnes*, *Mária*, *Judit*, *Márta*, *Sára* stb. Több név, melynek ma már magyaros alakjuk van — vagy volt a történet folyamán — e korban még egyöntetűen a latin formát mutatja: *Cecília* (> *Cecellye*, *Cicelle*), *Dorothea* (> *Dorottya*), *Barbara* (> *Borbála*), *Ursula* (> *Orsolya*) stb.

Néhány gyakori névnek több különböző néptől átvett változata is van: így első sorban az egyházi nevek közül a legelterjedtebb latin alakon kívül német változata is van *Erzsébet*-nek, *Ágnes*-nek (nagy számban), *Margit*-nak, *Katalin*-nak,

Judit-nak, *Krisztina*-nak; szláv változata van a *Mária*-nak, *Apollónia*-nak. A francia *Izsalt*-nak van német és olasz változata is.

Mindössze 293 becézett alakot találunk. Legtöbb ilyen származéka van *Katalin*-nak (8 név, 76 személy) és *Anná*-nak (11 név, 59 személy). Itt az egyes becealakok nagy gyakoriságuk következtében szinte önállósultak a teljes névtől, sőt egymástól is (vö. két testvér neve *Kató* és *Katók*). Legváltozatosabb származékai a *Kunigunda*-nak vannak (17 név, de csak 38 személy), itt azonban nagyrészt német becealakokkal van dolgunk; ugyanígy *Erzsébet*-nél is. Az utóbbi leggyakoribb név-nél különösen feltűnő a magyar becealakoknak szinte teljesen hiánya (6 rövidített változat, de nagyrészt németek). Számottevő változatai vannak még *Iloná*-nak, *Magdolná*-nak, *Skolasztiká*-nak. *Margit*-nak mindössze két német becealakja van. — Összesen csak mintegy 30 név fordul elő becézve is, nagy részük azonban csak egy-egy alkalommal, s valószínűleg sok köztük az idegen átvétel.

A becéző képzésmódok a következők:

Egy szótagos zárt rövidülés: *Dom*, *Koth*, *Els*.

Két szótagos nyílt rövidülés: *Kata*, *Kate*, *Else*, *Kene*, *Mari*, *Kune*, *Ila*; lehetséges azonban, hogy ezek — egészben vagy részben — egy szótagos zárt rövidülések *-a* ~ *-e* (*-i*) kicsinyítő képzővel.

Két szótagos zárt rövidülés: *Gunig*, *Kolos*, *Elis*.

A rövidített neveket kicsinyítő képzőkkel látták el. A képzők:

-cs és összetételei: *Jolencs*, *Izsalc*s, *Iloncs*, *Ancs*; *Magics*, *Anics*, *Katics*, *Kalics*, *Agics*; *Agucs*; *Ancsa*, *Kolcsa*, *Doncsa*, *Magcsa*; *Magicsa*, *Katics*a; *Ancsu*; *Ancsuk*; *Katócs*.

-t és összetételei: *Ilont*; *Anit*, *Genit*, *Martit*, *Magnit*; *Anet*, *Kunet*, *Magnet*; *Anita*.

-us, *-is*, *-os*: *Annus*, *Katus*, *Gerus*, *Marus*, *Imus*, *Terus*, *Olus*, *Gondus*, *Berus*, *Soldus*, *Goldus*; *Kolis*, *Jolis*, *Flóris*; *Katos*, *Annos*?

-ka, *-ke*, *-ók*: *Martinka*, *Mihályka*, *Petronka*, *Ilonka*, *Anka*, *Suska*, *Froka*, *Elske*, *Elseke*.

-a, *-e*, *-i*, *-ó*: *Esztera*, *Petra*, *Kinga*; *Cece*, *Kinge*; *Kati*, *Kató* (1. még az egy szótagos nyílt rövidülésnél).

Német *-l* képző: *Geredül*, *Gredil*, *Maretl*, *Katl*.

Ismeretlen eredetű *-ikulus* képző: *Anikulus*.

A név végét rövidítik (idegen eredetű becézésmód): *Gund*, *Reta*, *Lena*, *Tina*, *Frosia*, *Femia*, *Soldus*.

Legtöbb az *-us* (10 név, 52 személy), *-ics* (6 név, 42 személy) és *-cs* képzős alakulat (4 név, 18 személy). Nagyon gyakori a puszta névrövidülés (22 kétségtelen és 50 valószínű esetben). Egyetlen esetben járul teljes névhez a kicsinyítő képző: *Esztera*. A rövidített nevek közül az eredeti fele részben csak két szótagú, fele részben három és négy szótagú. Némely esetben

a név végső hangját (*t-t* vagy *a-t*) valószínűleg kicsinyítő képzőnek fogták fel és felcserélték más képzőkkel (*Izsalcs*, *Jolencs*, *Iloncs*, *Ilont*, *Ilonka*, *Magnit*, *Martit*), máskor meg teljesen elhagyták (*Margit*, *Katlin*), azonban ritkább esetekben a szóvégi *-a* hiánya német közvetítés folyamánya is lehet (pl. *Krisztin*). Valószínűleg a megfelelő férfinévhez járult a kicsinyítő képző *Mihályka* és *Martinka* esetében (az utóbbi azonban lehet *Martiná*-ból is a névvég felcseréléseivel).

Bizonyos fokú kapcsolatot találunk némelykor a családtagok nevei közt: három testvért *Anná*-nak, *Máriá*-nak, *Magdolná*-nak hívnak (VR. 353.; mindhárom újtestamentumi név), 1343: két testvér *Kató* és *Katók* (SztárO. I. 69), 1348: *Ilana* leánya *Ilont* (ZO. II. 311), 1338: anya és lánya egyformán a *Katalena* nevet viseli (ZalaO. I. 336); egy adat világosan megmondja, hogy a szolgálók úrnőjük nevét kapták: 1292: „quasdam duas ancillas suas, nomine ipsarum dominarum *Anglent* et *Venis* nominando“ (MS II. 335). — Megtörténik némelykor, hogy egy személy két különböző jövevénynevet visel: 1354: „*Annus* alio nomine *Anglis* vocate“ (AO. VI. 156), 1402: „*Salko* alio nomine *Clara*“ (J. 425); egy úrnő — bizonyára az oklevélíró téves latinositása következtében — négy különböző néven szerepel: 1372: *Bagich*, 1373: *Margareta*, 1374: *Magich*, 1375: *Magdalena* (SztárO. I. 408). Az különben elég gyakori, hogy egy oklevélben belül is egy személy nevének hol a magyarosabb hangalakú vagy becézett, hol a latin alakját találjuk: 1361: háromszor *Maretyl*, egyszer *Margareta* (AppO. I. 181), 1356: egyszer *Margit*, háromszor *Margareta* (AO. VI. 505) stb.

A jövevénynevek közül az *-a* végűek a latin oklevélszövegben gyakran vesznek fel latin esetvégződéseket, becézett alakok azonban nem igen. Hogy viszonylag nem nagyon nagy a ragozott alakok száma, annak az is az oka, hogy általában a következő formula használatos: „*domina* (név) *nominata*“, s ebbe csak a „*domina*“ és „*nominata*“ szó ragozódik, a név pedig változatlan marad.

A jövevényneveket eredetük szerint a következő csoportokba oszthatjuk: egyházi nevek, latin közsóból való nevek, német, szláv, francia és egyéb (olasz, görög vagy közelebbről meg nem határozható) nyugati eredetű nevek.

1. Az egyházi nevek áttekintése.

A neveknek az egyházban való szerepével általánosságban nem foglalkozom. L. erre vonatkozólag GALAMBOS LÁSZLÓ „A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestromban“ című munkájának (MNYTK. 64. sz.) „A keresztségi névadás“ és „A keresztnévek alakulása“ című fejezeit.

1632 személy 77 különböző nevet visel; mindössze 108 szolgáló van köztük. Néhány korai adat után — 1067: *Magna*,

XII. sz.: *Anna, Mária, Margit, Petronella, Ilona, Krisztina, Katalin, Dominika* — a XIII. század elejétől kezdve tűnnek fel mind gyakrabban. Legkedveltebbek: *Erzsébet, Margit, Katalin, Ilona, Anna, Klára*; ezek együtt véve az egyházi névanyag háromnegyed részét teszik ki (1242). Ezek *Klára* kivételével a királyi családban is gyakoriak, úgyszintén *Mária, Ágnes, Kunigunda, Adelheid*; előfordul még a ritkább *Anasztázia, Eufémia, Eufrozina, Judit, Salome*.¹

Az egyházi nevek védőszentjük eredete szerint a következő csoportokba oszthatók:

Ótestamentumi nevek: *Judit, Zsuzsanna, Eszter, Rebeka, Ráchel, Sára*. — 14 személy ebből egy szolgáló 1211-ből, a többi úrnő a XIV. században. *Judit* I. Géza lánya és Salamon felesége. Vö. a XI. században a királyi családban használatos ótestamentumi eredetű férfinévvel (*Sámuel, Salamon, Dávid*).

Újtestamentumi nevek: *Erzsébet, Magdolna, Márta, Salome*; ide számítom *Anná*-t és *Máriá*-t is, bár az ótestamentumban előfordulnak már, de újszövetségbeli szerepükből nyerték nagy népszerűségüket. — 537 személy, ebből 37 szolgáló. *Erzsébet* teljes névanyagom leggyakoribb neve. A *Mária* nevet viseli aránylag a legtöbb szolgáló (20 mellett 9). A XII. században csak *Mária* és *Anna* fordul elő egy-egy esetben. A XIII. században válnak gyakoribbakká.

Egyéb mártírológiumi nevek: Krisztus korából: *Feronika, Petronella*; a II. századból: *Szabina, Felicitas*; a III. századból: *Margit, Ágota, Cecília, Apollónia, Afra*; a VI. századból: *Katalin, Borbála, Eufémia, Dorottya, Krisztina, Lucia, Paula, Ilona, Ágnes, Anasztázia, Jusztina, Skolasztika*; az V. századból: *Hilda, Eufrozina, Orsolya*; a VII. századból: *Gertrud*; a VIII. századból: *Berta*; a IX. századból: *Matild*; a X. századból: *Adelheid*; a XIII. századból: *Klára, Kunigunda, Hedvig (Jolent)*; ismeretlen időpontból: *Béda, Benedikta, Konstancia, Potenciána, Kandida*.

A mártírológiumi nevek megoszlása a védőszentek származási helye szerint: palesztinai: *Paula, Veronika, Petronella*; kisázsiai: *Borbála, Dorottya, Eufémia, Margit*; alexandriai: *Apollónia, Eufrozina, Katalin*; latin-olasz: *Felicitas, Ágota, Cecília, Skolasztika, Lucia, Krisztina, Ágnes, Anasztázia, Ilona, Potenciána, Kandida, Klára*; német: *Afra, Jusztina, Orsolya, Gertrud, Berta, Matild, Adelheid, Kunigunda, Hedvig*; angol: *Hilda*; francia: *Benedikta*; magyar szent is van: *Erzsébet, Margit, Kunigunda (Jolent)*?; ismeretlen származású: *Szabina, Béda, Konstancia*.

¹ A királyi család női névanyagára állandóan tekintettel vagyunk, mert valószínűleg erősen hatott az uralkodó csztály névadási divatjára.

36 különböző mártírológiumi nevet visel 1045 úrnő és 59 szolgáló. Leggyakoribbak: *Margit, Katalin, Ilona, Klára*. A XII. században csak *Petronella, Helena, Margareta, Katrina, Krisztina* van egy-egy alkalommal. Később széles körben elterjednek. Leggyakoribbak egyfelől a III–IV. századi, másfelől a latin-olasz és német származású szentnevek.

Egyházi férfinevek női megfelelői (külön női védőszentjük nincsen): *Magna, Dominika, Martina, Stefánia, Johanna, Albina, Alexandra, Beáta, Jakoba, Laurencia, Mihályka, Péterke, Angela*. — 35 személy, közülük 4 szolgáló. Legkorábbiak: *Magna* (1067.), *Martina* (VR.), *Johana* (1231.), de csak a XIII. század második felétől fordulnak többször elő. Leggyakoribbak: *Dominika, Stefánia, Martina*. A megfelelő férfinevek *Albin, Angelus, Beatus* és *Magnus* kivételével a legelterjedtebb keresztnévek közé tartoznak: *Martinus, Stephanus, Johannes, Petrus, Laurentius, Alexander, Michael, Jakobus*. — A női nevek alakulásmódja: latin nőnemű -a végződés; csak négy esetben találunk magyar -ka kicsinyítő képzőt.

Az egyházi nevek közül 109 adat kétségtelenül német, néhány talán szláv (vagy olasz). Ezeket hangtani szempontból a megfelelő helyeken tárgyalom. A többi név latin eredetű vagy latin közvetítésű, s így latin jövevényszavainkkal meg-egyező hangtani fejlődést mutatnak:

Magánhangzóilleszkedés: *Elesebet, Katalin, Ilona, Grecia, Seppencia*; rövid magánhangzó kiesése nyílt szótagban: *Elsebet, Magdolna*; ejtéskönnyítő magánhangzó betoldása: *Gerecia*; mássalhangzóilleszkedés ($gn > nn$, $pi > pp$): *Annes, Seppencia*; torlódó mássalhangzó eltűnése szó elején ($sk > k$): *Kolustika*; $l > r$ változás: *Erzsébet, Korustika*; $r > l$ változás: *Katalena, Margareta* (itt az első r elhasonító hatására, vö. később *Borbála*); nyíltabbá válás ($i > e$, $u > o$): *Elesebet, Margeta, Katalena, Ilona, Kolos*; zártabbá válás ($e > i$, $a > o$): *Elsebit, Ilsibit, Ilona, Ágotu, Mogdolna*; labialisatio: *Elsebüt*.

Azonban a nevek általában eredeti latin alakjukban fordulnak elő. A fenti hangváltozások csak 10 névben történtek meg: *Erzsébet, Margit, Katalin, Ilona, Ágnes, Skolasztika, Ágota, Magdolna, Grácia, Sapiencia*. Csak 78 visel magyarosabb hangalakú egyházi nevet (l. részletesebben az áttekintésben).

253 becézett alakot találunk, legtöbbször az újszövetségi nevek között. Általában csak a leggyakoribb neveket becézik. Legtöbb becealakja van az *Erzsébet*-nek (nagyraeszt német), *Katalin*-nak, *Anná*-nak, *Iloná*-nak, *Skolasztiká*-nak. (A becézés-módokat l. a jövevénynévek áttekintésénél.)

2. A latin közszókból való nevek áttekintése.

Ezek: *Ozsanna, Ancilla, Grácia, Sapiencia, Maristella, Stella, Prima, Proxia, Noverka, Pannonia, Preciőza*. — Ez a

csoporthoz különmemű elemekből áll: egy részük kétségtelenül egyházi eredetű: *Maristella*, *Ozsanna*, *Grácia* r. k. liturgiai kifejezések. Mások a különböző országokban élő latin eredetű névkincshez tartoznak, onnan kerültek hozzánk: *Ancilla* latin, *Ozsanna* német név is. Néhány ide sorolt név csak fordítás útján keletkezett, tehát tulajdonképpen magyar nevet takar: ilyenek lehetnek: *Prima*, *Noverka*, *Stella*, *Precióza*, sőt *Ancilla* is. — Pontos szétválasztásuk nem lehetséges; legtöbb név két, de mind a három csoportba beletartozhatik. — 19 úrnő, 7 szolgáló. Legkorábbi adatok: 1139: *Prima*, VR.: *Ancilla*. Gyakrabban csak a XIV. század elején fordulnak elő. — Ritkaságuk következtében hangváltozás csak két névben történt: *Seppencia*, *Gerecia*; képzős alakok nincsenek.

3. A német eredetű nevek áttekintése.

Kunigunda, *Matild*, *Gertrud*, *Adelhaid*, *Irmtrud*, *Helga*, *Kepa*, *Rehilt*, *Froa*, *Berta*, *Golda*, *Kesa*, *Hilta*, *Dimut*, *Hedvig*, *Velpret*, *Vulfet*. — 75 úrnő, 12 szolgáló. Közülük egyházi név: *Adelhaid*, *Matild*, *Kunigunda*, *Gertrud*, *Hedvig*, *Hilda*.

Latin-görög eredetű egyházi nevek német közvetítéssel *Elspet* és becézett származékai (< *Elizabet*), *Aglent* és *Anglis* (< *Ágnes*), *Maretil*, *Geredül*, *Reta* (< *Margareta*), *Katrein*, *Katre*, *Katl* (< *Katerina*), *Jeuth* (< *Judit*), *Tina* (< *Krisztina*), *Lena* (< *Magdalena*). — Francia eredetű név német változata: *Eisal*, *Soldus*? (< *Izsalt*). — 73 személy. Talán német közvetítésűek (de jöhetnek szláv vagy olasz úton is): *Petronilla*, *Krisztina*, *Margaret*, *Lilim*, *Lilia*, *Femia*, *Fruzsina*.

Német eredetű: 75 úrnő, 9 szolgáló; német közvetítésű: 65 úrnő, 8 szolgáló; összesen 157 személy a XII. század végétől kezdve. Nagyrészt csak német családokban: Szepességben Sopron, Pozsony vidékén, erdélyi szász területen.

Hangtani szempontból a német jövevényszavaknál is megtalálható változásokat látjuk: Zöngés-zöngétlen ingadozás: *Kunigunda* ~ *Genegunda*, *Kinge* ~ *Guniga*, *Kepa* ~ *Gepa*, *Kesla* ~ *Gisela*, *Mahtelt* ~ *Mathildis*, *Rehilt* ~ *Reihildis*, *Gedrout* ~ *Gertrud*; *Perta*, *Hilta* a német *Berta*, *Hilda* mellett, *Elspet* a latin *Elisabet* mellett. — *i* ~ *e* ~ *ei* váltakozás: *Kunigunda* ~ *Kunigundis*, *Matild* ~ *Mahtelt*, *Rehilt* ~ *Reihildis* német *Richildis*, *Kesla* ~ *Keisla* ~ *Gisla*; *Eisal* az általános *Izsalt* mellett, *Katerein* a latin *Katerina* mellett. Egyéb alakváltozatok — mint a fentiek is — német előzményben lelik magyarázatukat: *Mahtelt* ~ *Mehtelt*, *Alheit* ~ *Aleit* ~ *Atleita* stb.

73 személy visel becézett alakú nevet: 34-et a német eredetűek, 39-et a német közvetítésűek közül. — Leggyakoribb az *-us* kicsinyítő képző: *Imus*, *Goldus*, *Soldus*, *Olus*, *Gerus*, *Berus* (15). Van még: *-t*: *Kunet*, *Genit*; *-ka* ~ *-ke*: *Froka*, *Elske*,

Elseke. Ez a három képző talán már magyar. Kétségtelenül német azonban az *-l* képző: *Katl*; előtte magyar magánhangzóbetoldással: *Maretil*, *Geredil*, *Geredül*. — Nem állapítható meg, mennyire eleven német jövevényneveinkben az *-a* ~ *-e* képző. Talán már magyar a *Kinge*, *Kinga*, *Guniga* nevekben; német a *Meca*, *Minna*, *Hilta* nevekben; ezeket a magyarban már nem érezhették kicsinyítőnek. Lehet, hogy nem is *-a* ~ *-e* képzős, csak lerövidített alakulatok az *Elisa*, *Else*, *Elsa*, *Katre*. — A magyarban idegen rövidítésmód a név vége mint becenév: *Lena*, *Tina*, *Frosia*, *Femia*.

A német jövevénynévek közül csak a *Kinge*, *Agilent*, *Anglis* látszik állandóbb alakulatnak. Ezt a három nevet talán magyarok is viselték.

4. A szláv eredetű nevek áttekintése.

Ezek: *Deva*, *Bogoslava*, *Bojna*, *Maliscsa*, *Vitna*, *Vrancsa*. — 10 személy: 6 szolgáló, 4 úrnő. A XII. század közepétől 1335-ig fordulnak elő, és valószínű, hogy csak szláv származásúak viselik. — Kicsinyítő képzős alakulatok: *-csa*: *Maliscsa*, *Devcsa*; *-a*: *Vitna*; *-ka*: *Devka*; *-ica*: *Devica*. Valószínű, hogy közvetlen szláv átvételek. Talán nem magyar közszo, hanem szláv név átvétele a *Karacsuna*.

Szláv közvetítésű egyházi nevek: *Apolina* (~ *Apollónia*), *Marinna*, *Marjane* (< *Mária*). Egy szolgáló (1284), 2 úrnő (1256., 1396.). — MELICH szerint szláv közvetítésű nevek: *Elena*, *Krisztina*, *Petronilla*, *Margita*, *Femia*, *Fruzsina* is.

5. A francia eredetű nevek áttekintése.

Jolent, *Izsalt*, *Enid*, *Amfolis*, *Olivant*, *Ahaliz* (< *Erzsébet*). 39 úrnő, egy szolgáló; csak a XIII. század második és a XIV. század első felében. Irodalmi eredetűek, valószínűleg német közvetítéssel. Kivétel: *Ahaliz* (1220.) luxemburgi származású úrnő és a *Jolent* név, mely a flandriai eredetű királyné révén terjedt el, de ez a leggyakoribb francia eredetű név sem élte túl a XIV. század közepét.

Hangtani változások: illeszkedés: *Amfelise* > *Amfolis*; nyíltabbá válás: *Olivant* > *Alivant*; labialisatio: *Enid* > *Enüd*. — *Jolent* és *Izsalt* *-t* végződését néhány esetben felcserélték magyar *-cs* kicsinyítő képzővel. *Jolis* talán *-is* kicsinyítő képzős alakulat.

6. Az egyéb nyugati eredetű nevek áttekintése.

Ruzsint, *Flóris*, *Eliana*, *Violenta*, *Galatea*, *Olimpiás*, *Persinna*, *Mabel*, *Terus*. — WERTNER szerint olasz eredetű a *Violenta*, és *Eliána*; *Izsalt* olasz változata az *Isata*. MELICH olasznak vagy szlávznak tartja az *Elena* és *Katerina* alakokat is. — *Galatea* és *Olimpiás* görög eredetűek és kétségtelenül irodalmi

úton terjedtek el. — *Mabel* WERTNER szerint egész Európában ismert név. A *Flóris* családjába tartozó nevek is találhatók nyugaton.

A XIII. század közepétől 34 úrnő és 2 szo'gáló. Leggyakoribb a *Ruzsint* és *Flóris*. — Hangtani változás: *Galatea* > *Galia* Egy becézett alak: *Persül*, német -l kicsinyítő képzővel A *Voilent*-ben a szóvégi -a hiánya talán magyar elvonás.

IV.

Az eredeti nevek és jövevénynevek viszonya.

Névanyagom két főcsoportja: az eredeti nevek és a jövevénynevek minden tekintetben élesen elkülönül egymástól.

Az eredeti nevek magyar közszók, és névként is megőrizték jelentésüket (vö. a jelentéstani kapcsolatokat az „Eredeti nevek“ című fejezetben) Hangtani fejlődésük is párhuzamos a megfelelő közszókéval. Mivel eleven jelentésük van, soha nem rövidítik őket, hanem mindig a teljes alakhoz járulnak a kicsinyítő képzők. A hasonló jellegű férfinévvel szoros kapcsolatban állnak. Nagyrészt azonosak velük, bár jelentésük folytán bizonyos névosztályok egyik és másik oldalon hiányoznak. Így a női nevek között nincsenek vadállatok, ragadozó madarak nevei, a férfinévek között szépséget, kecsességet jelentő bóknevek.

Ezzel szemben a jövevénynevek idegen népekkel való érintkezés folytán hozzánk került nevek, jelentésük már nincs. Ezért bátran megcsonkítják, továbbképzik őket, sokszor egészen a felismerhetetlenségig. Hangtani fejlődésük is szabadabb. A férfinévektől való elkü'önülésük erősebb, különösen az egyházi nevek esetében, valószínűleg a névadó szentek hatására.

A két névcsoport időbeli és társadalmi eloszlása ellentétes. — Az eredeti nevek a XII. században a leggyakoribbak (68%), a XIII. század első felében már csak 44%, második felében 30%. A XIV. században rohamosan fogynak (első felében 16, második felében 7%). Ezzel fordított arányban nő természetesen a jövevénynevek száma: mint látjuk, a XIV. század második felében már majdnem teljesen kiszorítják az eredeti neveket (93%!). — A két névcsoport aránya társadalmi osztályok szerint különbözik. A szolgáltatók között a magyar nevek aránya végig sokkal jobb, mint az úrnők közt, bár természetesen itt is fogy. A XII. században 76%, a XIII. század első felében 64, második felében csak 40%, a XIV. század első felében 36%. 1344-től fogva magyar oklevelekben szolgáltatókat nem találtam. Az úrról nál ezzel szemben már a XII. században is csak 20%, később még kevesebb (13--15%), a XIV. század vége felé 7%. A jövevényneveket majdnem ötször annyian viselik, mint az eredetieket, de maga a névanyag csak másfélszer több.

Az eredeti nevek közt jóval több a kicsinyítő képzővel ellátott, mint a jövevénynevek közt. Az eredeti nevek 60%-ának van kicsinyítő képzős származéka, a jövevénynevek 25%-ának. A magyar eredetű adatok 55%-a becézett, az idegen eredetűekének csak 15%-a. De míg a jövevénynevek közül 5 névnek nagy számú becézett származéka van (20—76), a magyar eredetűek egy névhez kapcsolható származékai 7 esetben 3—5, a többinél még ennél is kevesebb. A felhasznált kicsinyítő képzők száma az eredeti nevekénél 10, a jövevénynevekénél épp a kétszerese. A képzők minősége is változik: az eredeti nevekénél gyakori *-a* ~ *-e* és *-d* képző a jövevénynevekénél határozottan kimutathatóan alig vagy egyáltalán nem fordul elő; de viszont ugyanígy áll a helyzet a jövevénynevek leggyakoribb *-us* és *-ics* képzőjével. A *-ka* ~ *-ke* az egyetlen képző, amely viszonylag gyakori mind a két csoportban. Mint már említettem, a jövevénynevekénél gyakori névrövidítés az eredeti nevek közt egyáltalán nem szerepel.

V.

Női név és férfinév kapcsolata.

Gyakorlati szempontból megengedhető, hogyha egy korszak névanyagából ki akarunk választani egy kisebb részt, a női neveket, mint élesen elhatárolható egységet tárgyaljuk. Vajjon szigorúan tudományos: alaktani és jelentéstani szempontból is van-e határ férfinevek és női nevek közt?

Női név általában sokkal kevesebb fordul elő néprajzi gyűjtésekben, irodalmi és történeti forrásokban, mint férfinev. Ennek lehetett oka a nő leértékelése: kevésbé tartották följegyzésre méltónak a rá vonatkozó adatokat. Primitív népek-nél viszont inkább a vallásos félelem következménye: nehogy a név megtudása által valami gonosz szellem hatalmába kerüljön a „gyöngébb nem“.

PALLAS szerint az osztják családokban a lányoknak nem szokott nevük lenni, s a feleségüket csak „asszony“-nak szólítják; ugyanígy nevezték családtagjaik a középbrázíliai nőket (SOLYMOSSY, Név-mágia: MNy. XXIII, 85). A szamojéd nőknek PALLAS szerint nem adtak nevet, bár SCHRENK mégis említ női neveket: *Alo*, *Allelo*, *Pazi*. A lettek a nőket egyszerűen csak „noieda“-nak, 'Saamlannin nainen'-nak nevezték, de adtak nekik madárneveket is. A finneknél a női nevek ritkábbak s leginkább idegen eredetűek. A votják nőknek általában orosz keresztnévük van, de ha férjhez mennek, szülőfalujuk nevére nevezik el őket. A házi szellem: a „voršud“ nevét is megkaphatják házasság után. (FORSMAN, Tutkimuksia suomen kansan persoonallisesta nimistön alalla.) Annymire kevés ez a névanyag, hogy FORSMAN szükségesnek találja bebizonyítani, hogy minden finnugor nép adott nevet a nőknek (i. m. 54).

A mi történeti forrásainkban is jóval kisebb számban fordulnak elő nők, mint férfiak: minél korábbi az oklevél, annál kevesebben. Ennek az lehet az oka, hogy a nők közügyekben vagy jogesetekben, perekben nem igen szerepeltek. Ha szó is van róluk, gyakran csak férjük nevén említik őket, pl. 1245: „uxor quondam Opuch uilla de Sceulus“ (ÁÜO. II, 187) stb. 1276-ban a következő magyarázatot kapjuk „de nomine dicte uxoris illius Rapot“: „postquam femine habent maritum, perdunt proprium nomen, et habent nomen uxor vel domina talis viri“ (MV. I, 379).

Ma kétségtelenül különválik a férfi- és női név-készlet; az olyan átmeneti fokot, mint férfinevek női alakjai, inkább csak kivételnek érezzük. A régi latinoknál azonban csupán a grammatikai nemek szerint különböző végződések választják el a női neveket a férfinevektől. Az ősi fokon, mikor a nevek közszoói eredete eleven volt, kétségtelen, hogy a névkészlet nagy része mindkét nemnél azonos volt (pl. nálunk: *Ajándék, Örömes, Finta, Kicsi, Szem* stb.), bár egyes nevek jelentésüknél fogva tárgyi okokból csak az egyik vagy a másik nemre illettek: így a férfinevek közül a hímállatok, vadállatok, ragadozó madarak, férfifoglalkozást jelölők; a női nevek közül a bóknevek, első sorban főképp a kis prémes állatok (*Nyuszt, Nyest, Hölgyasszony*), virágok nevei (*Virág, Liliom, Viola*), anyasággal összefüggő nevek (*Edelmes, Emelő, Emesü*).

A keresztneveknél már a maihoz hasonló éles határvonalat találunk a női nevek és a férfinevek közt; talán a szentek alakja rögzíti erősebben egyik vagy másik nemhez az egyes neveket. De ebben a korban is megtaláljuk a férfinevek női alakjait, melyeknek nincs külön védőszentjük (*Stefánia, Martina, Mihályka, Péterke* stb.).

Megcáfolhatnák ezt az állítást olyan adatok, melyek szerint látszólag férfiak is viselnek női nevet, pl. 1146: „q u o s - d a m, q u i . . . liberaliter serviant . . . Kissodi, Forkas, Johannes, . . . Mendus, *Helena*“ (az OklSz. férfinévnek értelmezi); 1210: „Nomina vero eorum hec sunt Adou Munc *Hilkus*“ a. m. *Ilkus: Ilona?* (OklSz.); 1252: „Q u o r u m seruitorum nomina sunt hec Karachun, *Panka*, Bana“ (OklSz.); 1217: „Myke et *kotus* filiorum Pantus“ (HO. VII, 255). Az ilyen adatok egy részének etimológiája kétes (*Hilkus, Panka* női névként e korban nem fordulnak elő), másik része valószínűleg nőt jelöl, csak ez az oklevél pongyola latin fogalmazásából nem derül ki, vagy félreérthető. Esetleg megtörténhetik, hogy gúnynévként ragad rá férfira asszonynev, de ez nem tekinthető általános gyakorlatnak.

Idegen eredetű női neveink között találunk olyant, amely tulajdonképpen férfinév; ilyen *Olivant, Velprét*. Ezeknek a szórványos eseteknek az lehet az oka, hogy az alig ismert divatnévhez a magyar nyelvérzékben még nem kapcsolódott az egyik vagy

másik nemhez való tartozás képze; úgyhogy ez is inkább kivételnek, tévedésnek tekinthető.

A különben hasonló jelentésű magyar közszóból való férfi és női nevek közt alaktani elkülönülés nyomait is megtaláljuk. Pl. *Péntek*, *Szombat*, *Karácsony* csak férfinevek, *Pénteka*, *Szombatka*, *Karácsonya* csak női név. A férfinevekben gyakori *-k* kicsinyítő képzőt női nevekben önállóan nem találjuk meg.

BERRÁR JOLÁN.

A nemek szerint mutakkozó tájnyelvi eltérések kérdéséhez.

Ha a nyelvjáráskutatás nem tartozott volna hosszú ideig a magyar nyelvűvárlat legelhanyagoltabb területei közé, tájnyelvi gyűjtéseink helyes feldolgozása és gondos megfigyelése alapján kétségtelenül sok olyan tanulságot vonhattunk volna le, és sok olyan szemponttal gazdagódhattunk volna, amelyeket kiváló haszonnal tudnánk értékesíteni a nyelvtudomány egyéb vonatkozású kérdéseiben is. Ma már sok értékes tájnyelvi gyűjtemény és tanulmány áll rendelkezésünkre, de attól még nagyon messze vagyunk, hogy az ezekből kikövetkeztethető összes tanulságokat feltárjuk, és gyümölcsöztessük mindenütt, ahol erre szükség és alkalom mutatkozik. Sajnos, a tapasztalat hiánya és a gyűjtés szervezetlensége miatt gyűjteményeink és tanulmányaink nagy része nem is árulja el az egyes tájnyelveknek minden megjegyzésre méltó jelenségét, s így csak bizonyos irányú és fokú következtetések levonására ad lehetőséget. Ha pl. megvizsgáljuk nyelvjárási tanulmányainkban az ismertett tájnyelv hangállományát, egy-egy helységen belül egységes fonetikai jelöléssel találkozunk. A legtöbb ilyenfajta gyűjtés és feldolgozás alapján joggal vonhatná le bárki azt a következtetést, hogy a nép nyelve, különösen a hangállomány terén, — legalább egy kisebb helységen belül — úgyszólván teljesen egységes. Pedig a valóságban nem ilyen egyszerű a helyzet. Minden gyűjtőnek tapasztalnia kellett, hogy egy egy kisebb falu nyelvében is sok a szerkezeti, szókinszbeli eltérés, és lépten-nyomon jelentkeznek hangállománybeli ingadozások is. Hogy gyűjtőink olykor fel is figyelték ezekre a különböző okokból keletkező nyelvi eltérésekre, azt nem egy erre vonatkozó megjegyzésük bizonyítja. SZABÓ LAJOS pl. a nagykanizsai nyelvjárásról írt tanulmányában (NyF. XLVIII, 5) a következő megfigyelését közli: „... legérdekesebb a dologban az, hogy vannak emberek, akik az említett esetekben ő-t is meg ő-t is ejtenek. Máskor meg azt tapasztaljuk, hogy egyik utcabeliek inkább ő-vel, a másíak é-vel beszélnek.“ Többször megfigyelt jelenség, hogy egy-egy falu határában belül felekezetek szerint is

kialakulnak bizonyos nyelvi különbségek. Az is közismert tény, hogy az egymásután következő nemzedékek nyelvében feltűnő eltérések jelentkeznek, különösen a szókinés és a hangállomány terén. Népnyelvkutatóink több ízben utalnak azokra az eltérésekre is, amelyeket ugyanazon községbeli férfiak és nők nyelvben tapasztalnak. BEKE „Kemenesalja nyelve“ című tanulmányában (NyF. XXXIII, 5) a nyelvjárás kettőshangzóiról beszéve megjegyzi, hogy „az -ié, különösen a nőknél oly benyomást tesz az ember fű ére, mintha *ie* lenne“. VÉGH JÓZSEF (Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Debr., 1944. 13) hangsúlyozza, hogy a férfiak közül leginkább 60 év körüli beszélőket választott ki „részből, mert tárgyi ismeretük is bővebb volt, másrészt, mert nyelvük is megfiggadt állapotot mutat“. Csak a nők közül választott fiatalabbakat is: „ismeretes ugyanis, hogy az ő nyelvük a régi nyelvállapotot sokkal jobban megőrzi, mint a férfiaké“. Ilyenféle megállapítást közöl ERDÉLYI LAJOS is (NyF. XIII, 6). BÁRCZI GÉZA (MNnyv. III, 72.) külföldi, főképen olasz és francia írók műveire hivatkozva megállapítja, hogy az egy-egy nagyobb város vagy kisebb helységek nyelvében található eltérések nem minden esetben írhatók a társadalmi különbségek rovására. Néhány ezzel a kérdéssel foglalkozó külföldi tanulmány felsorolása után így folytatja: „az említett tanulmányokban egy-egy község nyelvjárásában észlelt — főleg hangtani — változatok sok esetben a beszélők nemével és korával vannak kétségbevonhatatlanul összefüggésben. Gyakran, főként Olaszországban, meglepően jelentékeny eltéréseket tapasztaltak pl. az ugyanazon helységben őslakos nők és férfiak kiejtése között. E tényező mellett sem szabad közömbösen elmenni, mert hiszen ez is igen lényeges a helyi nyelv pontos fölvételére, elhanyagolása pedig eltérő feljegyzéseknek és ebből eredő meddő vitáknak lehet szülőanyja.“ Természetes, hogy a nyelv fejlődése szempontjából is jelentősek lehetnek a bármilyen irányú és bármilyen körülményen alapuló nyelvi eltérések; éppen ezért ezek megfigyelését és feltárását egyetlen népnyelvkutatonak sem volna szabad elhanyagolnia. Eddig még sem a nemek, sem a korok szerint eltérő nyelvváltozatok kérdése nincs kellőképen tisztázva; gyűjtőink ezekkel a jelenségekkel öncéúan nem foglalkoztak, sőt az efféle szempontokat nemcsak gyűjtés közben, hanem a legtöbb esetben a gyűjtött anyag feldolgozása közben is figyelmen kívül hagyták. Ezen a mulasztáson azonban egy pillanatig sem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogyan állt még ezelőtt egy évtizeddel is nálunk a népnyelvkutatás ügye, s hogy még ma is örülnünk kell minden népnyelvi gyűjtésnek, akkor is, ha egyebet nem ad, mint a tanulmányozott tájnyelv megközelítően pontos jellemzését. S most, amikor szeretném néhány sorban összefoglalni a nemek szerinti elkülönülésekkel kapcsolatban szerzett kevés számú tapasztalatomat, be kell vallanom, hogy én sem előre

megfontolt széndékkal ilyen szempontból végzett kutató munka alapján jutottam efféle tapasztalatokhoz, hanem gyűjtés közben bukkantak fel a kiválasztott női és férfi alanyok nyelvében olyan eltérések, amelyek felkeltették figyelmemet.

Két egymástól távol eső vidék nyelvjárásával foglalkoztam.

Körülbelül tíz esztendővel ezelőtt gyűjtöttem a szlavóniai nyelvterületen, ahol a négy őstelepítésű magyar falu: Kórógy, Szentlászló, Haraszi, Rétfalu közül Kórógy nyelvével foglalkoztam behatóbban.

Újabb ez év nyarán tanulmányoztam az Eger közelében, Borsod és Heves megye találkozásánál fekvő Szarvaskő község nyelvét, amely lényegesebb vonásai alapján a palóc nyelvjárásterülethez sorolható (vö. ZOLNAI: NYT. XVIII. 16–25, XXI. 177; BARTHA D. J.: NYT. XIX. 169; BARTHA J.: NYT. XXI). Ez utóbbi helyen kb. három hetet töltöttem a gyűjtés számára kedvező körülmények között. T. i. olyan családnál laktam, amelynek minden tagja bennszülött szarvaskői, és a családfő kivételével nem is volt egy-két napnál tovább a falu határán túl. Gyűjtésem anyagának egyik részét tehát helyben, a család tagjaitól jegyeztem fel. Hamarosan fel kellett figyelmem arra a különbségre, ami a fiatal (25 éves) háziasszony és szintén fiatal (31 éves) ura nyelvében mutatkozott. A fiatalasszony nyelve hangalak és szókincs tekintetében messze állt a köznyelvi formától, és feltűnően tükrözte a szarvaskői nyelvjárás minden jellegzetes sajátosságát. Az ő nyelve minden téren közelebb állt 53 éves, erősen tájszólással beszélő anyósa nyelvéhez, mint az uráéhoz. Ez magában véve még egészen jól megmagyarázható jelenség. A két asszony egész életét a község határán belül élte le; most sem érintkeznek olyan gyakran idegenekkel, hogy akár a köznyelv, akár más vidék nyelvjárásának hatása megzavarhatná eredeti beszédmódjukat. A gazda azonban már a katonáskodás éve alatt ki volt téve a köznyelv hatásának, s ki van annak téve ma is, mivel munkahelyén (a kőbányában) más vidékről odakerült munkásokkal és városi emberekkel is állandóan érintkezik. Ennek köszönhető az is, hogy tudatosan kerüli a tájnyelvi formákat, s minden téren igyekszik a köznyelvet követni beszédében. Ilyen irányú törekvéseit már a felesége is észrevette, s meg is jegyezte, hogy az ura, ha nyaralókkal vagy általában városi emberekkel beszél, „azt se tudja, hogy fordítsa a szót”. A kettőjük nyelvében található eltéréseket tehát már gyűjtés közben észrevettem. Nem volt azonban célom akkor nagyobb méretűre kiterjeszteni vizsgálódásaimat, ezért csak itthon vettem ilyen szempontból megfigyelés alá több őslakos öreg férfi és nő közlése alapján lejegyzett szövegeimet. Megfigyeltem pl. egy 82 esztendő és egy 71 éves férfi nyelvi adatait; az előbbi egész életét a falu határain belül élte le, az utóbbi az első világháború idején négy esztendeig volt távol falujától. Megfigyelésem eredménye

az volt, hogy a két öreg férfi beszédében egymáséhoz viszonyítva úgyszólván semmi eltérés nem található. Mind a kettőnek a nyelve közelebb áll hangalak tekintetében 31 éves házigazdám nyelvéhez is, mint a velük majdnem egykorú asszonyokéhoz, kiknek közléseit az övékével ilyen szempontból összehasonlítottam.

Ezt a megállapításomat gyűjtésemből idézett adatokkal a következőképen igazolom: A nyelvjárás egyik legfeltűnőbb hangtani sajátága az *l, t, d, n* palatalizálódása *i* előtt, mely jelenség különösen következetesen mutatkozik az *n*-re nézve a főnévi igenév *-ni* képzőjében. Példák a 25 éves Barta Károlyné nyelvéből: *El szoktam nyútányi; zuhántányi, muzsikálnyi, ánnyi (adni), porkólnyi (pörkölni), kisüttyik, sürgetyik, méffésűjik, viselkgyik*. Nagy Józsefné (66 éves) nyelvéből: *Május nyóc-tizegyike fele elvetyik a kendért; peggyig, félvennyi, mondányi, hátyig, tyik (ti), kötyik, hétyig*. Tóth József (82 éves): *Ő jobban eltunnü mondáni; sütni, gondolkozni*. Nagy József (75 éves): *csinálni, lenni, lőfordítani, a földig esik, pedig; de: testyi*. Barta Károly (31 éves): *rákni, csavárni, kiszédni, elégetni*. Őtöie nem is hallottam palatalizált alakokat. Jellemző sajátága a szarvaskői nyelvjárásnak az is, hogy az igekötő végmással-hangzója teljes asszimilációval hasonul az ige kezdő mássalhangzójához. A teljes asszimiláció régebben kétségtelenül általánosabb tájnyelvi sajátág volt (vö. ZOLNAI i. m.: *mindép pipáztam, mécs csak, fom még, ek kis*), melyet azonban a köznyelv hatása erősen megzavart. Legtovább az igekötőben őrződött meg — itt sem következetesen — egyéb kapcsolatokban ma már csak elvétve jelentkezik. Az asszonyok nyelvében még élnek a teljes asszimilációs alakok, de már itt is tapasztalható ingadozás: ugyanannak az egyénnek a beszédében is előfordul ugyanannak az igekötőnek a teljes asszimilációs és a részleges asszimilációs változata. Megfigyelésem szerint azonban mennél jobban belemelegednek a beszégetésbe, annál gyakrabban jelentkeznak a teljes asszimilációs változatok. A férfiak nyelvéből ilyeneket nem sikerült kimutatnom. A teljes asszimiláció különösen a *meg* igekötő *g*-jében jelentkezik. Példák: B. K.-né: *mëffözük, mërreszejük, mëssül, mëddárójuk, mërrány'yuk, mëkhálok, mëvviszik, mëmmonygyák, mëffésűjik, ánnyi*. N. J.-né nyelvéből: *mëttörük, mëffázik, mësszörád, mëvetyük, mësszövük*. Férfiaknál: T. J.: *mëktóttá, mëglättá, mëkhállotta*. N. J.: *mëkhisztám, mëkhál, mëkszopnām, mëqvocsorāszták, mëgmáratt*.

Érdekes tanulságot eredményez a nyelvjárásban a *ly* ejtésének megfigyelése. Az idősebb asszonyok nyelvében n egvan az *ly*, de olykor *l* hanggal váltakozik ugyanazon egyén beszédében is. Az öregebb férfiak nyelvében csak elvétve szerepel, helyette általában *j* hangot találjuk. Fiatalabb nők és férfiak beszédében csak a köznyelvi *j*-t hal-

lottam. A szarvaskői nyelvjárásban tehát az *ly* a következő alakokban szerepel: *ly*, *l*, *j*. Példák idősebb asszonyok nyelvéből: *selem*, *kālha*, *ilyen*, *olyin*, *melyik*, *lyuk*, *gólyi*. Az öregebb férfiak nyelvében általánosabb a köznyelvi *j*, de néha az *ly*-lyel is találkozunk, mégpedig olyan szavakban is, ahol *j* az eredeti hang. Az ő nyelvükben tehát ritkán — akkor is következetlenül — jelentkezik az *ly* használata. A 82 éves Tóth József beszédéből közlöm pl. a következő adatokat: ... *nēm tudok mē gondolkozni ojan komolyan, mint régen. Vālogattā ā sejmeket. Olyām beteg vót. N. J. (75 éves): Mēkhittā ā lyukhāsz; vālāmelyik, engedély, derelye; de így is: juhāsz, hejre, gojó. Az igeragozásban feltűnő sajáttság a többes első személyű tárgyas személyrag j-jének, illetőleg a hasonulás útján keletkezett mássalhangzónak az elhagyása. Ezt a jelenséget azonban csak asszonyok nyelvében tapasztaltam, ott is csak akkor, amikor hosszabb elbeszélésbe belemelegedve levetközték a köznyelvi hatás minden gátlását. Példák a 25 éves B. K.-nétől: összékeverük, mēttörük, lēvēsük, kiszággatjuk, belētēsük, mēgēsük, félvágdosuk, kisütyük, lēcukrozuk, behābáruk, belērākuk, ēggyūbe kāvāruk, rāvetyük; N. J.-né (66 éves): elāztātjuk, mēttörük, lēcāpuk, mēsszōvük, kimosuk. A férfiaktól csak a köznyelvvel egyező alakokat hallottam Nagy J. (75 éves) példái: lēvāggjuk, hijjuk, mēggyutytyuk, ākārjuk. T. J. (82 éves): csinājjuk, vālogāssuk, lēverjük. B. K. (31 éves): kiāssuk, lēvāggjuk, mēktörjük, csāvārjuk. Az itt felsorolt — főképen hangtani — sajátságokon mutatkoztak legfeltűnőbben a férfiak és asszonyok nyelvében található eltérések. Kétségtelenül megállapítható ezenkívül a szókincs anyagának nemek szerinti különbözősége is. Az asszonyok nyelvében is megjelennek ugyan elvértve a köznyelvi szókincs egyes képviselői, de lépten-nyomon előkerülnek az ősi tájszavak is, melyek a férfiak nyelvében már legjobb esetben passzív készletként élnek, s csak elvértve kelnek életre olykor az idősebb férfiak beszédében. Hogy a fiatalabb férfiak valóban tudatosan kerülik az ősi tájnyelvi szókincs elemeit, azt a következő előttem elhangzott párbeszéd is világosan mutatja: *En se szeretem, hā ojam buzdor* — mondta egyszer fiatal háziaszszonyom. Majd kérdésemre megmagyarázta, hogy a *buzdor* szó annyit jelent, mint a köznyelvi *borzas*. Az ura rászólt: *Mér mondot, hogy buzdor, hā tudod rendesen is mondani?* Ő maga csakugyan gondosan vigyázott arra, hogy csak köznyelvi szavak forduljanak elő beszédében. A feleségétől lejegyzett szövegből közlöm a következő tájszavakat: *porkolnyi* 'pörkölni', *elgyālāzódik* 'elfárad', *kéntet* 'kényszerít', *zucskol* 'tesz-vesz', *csinālgat* 'valamit' (*Örek szülēm is mindég zucskol magának*), *bekārul*, *félkārul* 'felfordul, leborul, begurul' (*Bekārúsz āz ārogbā, te pondré!*), *kumpér* (de ismeri a köznyelvi *krumpli* alakot is; az ura csak ez utóbbit használja), *csórē* 'savó', *haraszt* 'káposztalevél', *szēvanó* 'szénvonó', *ēggyūbe**

'együvé, egybe', *kilő*, *kilőrül* 'kívül, kívülről', *mijēs* 'milyen, mivel van elpiszkolva' (*Mijēs rájtád a nádrág?*). A *kilő* alakot még két asszony beszédében hallottam, a férfiak nyelvében helyette mindig *kivel* szerepelt. A *bekáru*, *félkár* alakokat két fiatalabb és egy öregebb asszony beszédéből jegyeztem le, mind a hárman a házigazdám kisfiának mondták, más más időpontban, de mindig olyankor, amikor az a lejtős udvaron kerékpározott. Ez a jelenet naponként ismétlődött és az asszonyok mindig ugyanezekkel a szavakkal intették nagyobb óvatosságra a gyereket. Apja azonban mindig ilyenformán figyelmeztette: „*Lëborúlsz, Pistiká! Fëlbukol!*“

Megfigyelésem természetesen nem teljes értékű, s a fentebb közölt adatok még több szempontból kiegészítésre szorulóknak. Gyűjtésemnek ilyen vonatkozású hiányosságai abból a már említett tényből adódnak, hogy gyűjtő munkám végzése közben nem volt célom a nemek szerinti eltérések megfigyelése. Ha ez a cél vezetett volna már akkor is, több fiatalabb korú férfi és nő nyelvét vettem volna vizsgálat alá, így nagyobb mennyiségű s már ennél fogva is meggyőzőbb erejű bizonyítékok álltak volna rendelkezésemre. A megévt adatok alapján is meg lehet azonban állapítani a következőket: A köznyelv hatására megindult integrálódási folyamatban a tájnyelvi sajátosságok eltűnése a férfiak nyelvében gyorsabb ütemű, mint a nők nyelvében. A két nem szerinti eltérések főleg hangtani téren jelentkeznek, de kimutathatók egyéb nyelvi vonatkozásban is. Mind a férfiak, mind a nők nyelvében legtovább ellenállnak a köznyelv hullámainak a tájnyelv egészére jellemző hangtani sajátosságok (*á*, *ā*, *ē*-zés stb.). A férfiak nyelvének nagyobb fokú alkalmazkodása a köznyelvi formákhoz részben külső körülményekre, részben belső adottságokra vezethető vissza. A külső körülményeken értem a köznyelvvvel való érintkezésre a férfiak életében többször adódó alkalmakat (katonaság, munkahely stb.), melyek mellett döntő szerepe van a férfiak belső adottságaiból származó, a köznyelv felé irányuló tudatos alkalmazkodási törekvésnek. Ugyanilyen okokra vezethető vissza a nők ragaszkodása a tájnyelvhez, s a köznyelv hatásával szemben kifejtett nagyobb fokú ellenállásuk. A nők ugyanis helyzetük-nél, munkakörük-nél fogva ritkábban kerülhetnek a köznyelv közvetlen befolyása alá, de női mivoltukból adódó, persze-verációs hajlamaiknál fogva kevésbé is reagálnak a köznyelvi hatásra. Hozzájárulhat a nemek szerinti eltérések kieieződéséhez az a körülmény is, hogy a nők — különösen ebben a községben, ahol a férfiak nagy többsége állandóan bányákban dolgozik — életük legnagyobb részét egymás társaságában, tehát női környezetben töltik el, így nyelvileg leginkább egymás hatásának vannak kitéve.

A szlavóniai nyelvjárásterületen szintén nem végeztem ilyen szempontú kutató munkát. Gyűjtésem alapján azonban

itt is megállapítható az a tény, hogy szívesebben jegyeztem fel asszonyoktól közölt szövegeket, mert ezekben több tájszó s általában több eredeti régiség jelentkezett, mint a férfiak elbeszéléseiben. Hogy alaposabb vizsgálattal itt is ki lehetne mutatni a nemek szerinti különbözőséget, az kétségtelen. Ezzel kapcsolatban most csak egy tényre szeretnék hivatkozni, amely egyúttal érdekes bizonyíték arra nézve is, hogy a férfiak és nők nyelvében észlelhető eltérések maguknak az őslakosoknak is feltűnhetnek, s előttük is tudatosakká válhatnak. Már SZARVAS GÁBOR (Nyr. V, 63) megemlíti, hogy a szlavóniai nyelvjárásban feltűnő jelenség „az *s*-nek *sz*-szel, *zs*-nek *z*-vel s viszontas sűrű fölcserélése”: pl. *két szor írász. Veélszég, disznó-szág. Ostá ros vásnát vettém rájta ... zsohogott az egis házs.* BALASSA (Nyr. XXIII, 212—3) alaposabb vizsgálat alá vette az említett hangokat; az ő megfigyelése szerint *s*, *cs*, *zs* helyett nem *sz*, *c*, *z*-t ejtenek, hanem alveolaris *s*, *cs*, *zs*-t. Kórógy nyelvjárásáról azonban megjegyzi, hogy itt már *s*, *zs*, *cs* helyett gyakran egészen *sz*, *z*, *c*-nek hallatszó hangot észlelt (vö. LOSONCZI: Nyr. XLIV, 60—4). Amikor én 1937—1939-ben, különösen Kórógy község nyelvjárásával foglalkoztam, ennek a jelenségnek már csak nyomaival találkoztam, néhány hetven év körül járó „öreg szüle” nyelvében. A következő példákat özv. Izsákné 72 éves őslakos kórógyi asszony nyelvéből idézem. *Vörszöket isz tudok. Caórdáosz isz vót, mék hámár nótá. Mászt máó vännák calaóggái. Elöttünk sejöm takarító* (kötény). *Cingét cinyáóltattunk a ködmönösszel. A láznokod* (lazsna) *dunyhá hejet viszeltök. Tē Zofi! Gyerő szegic. Hányát eszött. De ásztáón én nēm mēntem, hogy első ünneprá légyē szütemény. Ez a Szaóndörká még od dolgozott.* Amint már említettem, ez a jelenség az én ott tartózkodásom idején csak öreg asszonyok nyelvében élt, de ott sem volt általános használatú. Sem öreg, sem fiatal férfiak nyelvében nyomát sem találtam hosszú ideig. Középkorú kórógyi asszonyokkal beszéltem erről a tájnyelvi sajátságról, és ők maguk világosítottak fel arról, hogy ez a ma már kiveszőben levő hangtani jelenség — tudomásuk szerint — a régi öreg asszonyok nyelvében általános volt. Még jól emlékeztek elhalt „szülékre”, akik állandóan és következetesen *sz*, *z*, *c*-t ejtettek *s*, *zs*, *cs* helyett. (Előfordult az *sz*, *z*, *c*-nek *s*, *zs*, *cs*-vel való felcserélése is, de jóval ritkábban.) A férfiak nyelvében azonban már abban az időben, ameddig az említett asszonyok emlékei visszanyúltak, csak a köznyelvekkel egyező módon szerepeltek ezek a mássalhangzók. Abban az időben, amikor én Kórógyon gyűjtést végeztem, az egész faluban egyetlen férfi nyelvében élt ez a régi tájnyelvi sajátság. Erre a tényre az említett asszonyok hívták fel a figyelmemet; ők közölték velem azt is, hogy az illető férfit éppen e miatt „asszonyszájú”-nak nevezik. Ez a férfi az 55 éves Laboda Pál volt, s már aránylag fiatal kora miatt is különösnek találtam nyelvében egy ilyen régi

sajátság megmaradását. Rövid vizsgálódás után megtudtam, hogy az „asszonyszájú“ férfi anyja és nagyanyja, akik késő öregségükben haltak el, teljes mértékben megőrizték a szlavóniai nyelvjárást minden jellegzetességét, így az említett spiransok és affrikáták eredeti ejtismódját is. Az ő hatásukra kerültek ezek a Laboda Pál nyelvébe, ahol azonban sokkal ritkábban jelentkeztek, mint az általam megfigyelt öreg asszonyoknál. Bizonyára tudatosan küzdött ellene, mert csak néhány idevágó adatot tudtam tőle lejegyezni. Pl. *Az embörnek a kezé mégzibbád, mikor huszkoli á csöcsit* (a tehénnek). *Mondol-ë válími régi dálláoszt vagy vörszöt? Mikor jüvöl házá, akkor szë në néz vissza. Én äszt mëkcinyaóltam, á gyerék mëkfördilt* (meggyógyult).

Ezt a kihalóban levő hangtani jelenséget kétségtelenül életének utolsó perceiben sikerült megfigyelnem. Ezen a ponton még szembetűnőbben mutatkozik az a szívós konzervativizmus, amellyel a nők ragaszkodnak az ősi tájnyelvi sajátságokhoz, ellentétben a férfiakkal, akik könnyebben hajlanak az újításra. Azt is meg kell jegyezni, hogy Kórógyon a külső körülmények kevésbé segítettek elő a férfiak és nők nyelvi eltéréseinek kiéleződését, mint pl. a szarvaskői nyelvjárásban. Itt ugyanis, idegen nyelvű környezetben, elszigetelt helyzetük miatt a férfiak sincsenek nagyobb mértékben kitéve a köznyelv hatásának, mint a nők; a férfiak is majdnem egész életüket községük határán belül élik le az asszonyokéval azonos körülmények között.

Mindössze ennyi, amit gyűjtésem alapján a nemek szerinti eltérésekkel kapcsolatban megállapíthattam. Azt hiszem, ennyiből is kitűnik, hogy ezek az eltérések megvannak, s ha nem is olyan jelentősek, mint pl. a generációs, nemzedéki különbségek, számolnunk kell velük, és már a gyűjtő munka végzése közben fel kell rájuk figyelnünk. Népnyelvkutatásunknak még kétségtelenül sok új szemponttal kell gazdagodnia ahhoz, hogy tájnyelvi gyűjtéseink híven tükrözzenek minden lényegesebb nyelvi tényre, s ezáltal a nyelvtudomány számára minden vonatkozásban megbízható forrásul szolgáljanak. Egyik ilyen szempont — ha nem is a legfontosabbak közül való — a nemek szerint mutakkozó nyelvi eltérések feltárása és kiértékelése.

D. BARTHA KATALIN.

Egy jobbágylevél margójára.

Kegelmes wram kwnyergek wrasagodnak mjnt kegelmes wramnak wrasagod Jobagjü Šabo: ianos hegkhwn lakošo Azen žiginsigemet ielentetë marko: mykhwlich wrasagodnak + hog kwnyergek borom irt wrasagodnak kybul wrasagodtul kegelmesiget warok mjnt kegelmes wramtul A; bor pedig A; wolt: kit

*wrasagod inasij korchmalotak kij palocij es bornemijza myeg A;
hordcyaais mjretlenwl Al Ažiert kwnijergenijm wrasagodnak
Adatna meg wrasagod Až Arat: mert kijnjeretis riegj wtā fogwa
mjnd pinžen wjzem wjzemre sim tehetem semj mjjwet etelen
wersat sim wehettem rajja wagiok nag žiginsigbe ha te wrasagod
rejam nem tekint mjnd iltig wrasagodnak helles iobagja woltam
ež ekbwł wrasagodtwł kegelmesiget warok mjjnt kegelmes wramtwł
1550.*

Külső feljegyzés:

*kwnijergise Žabo: ianosnak
hegkhwn lakozo: wrasagod
wrek iobaga*

Ezt a jobbágylevelet az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárából másolta ki SINKOVICS ISTVÁN. A levél a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének jcbbágylevél-gyűjteményébe került. A közelmúltban az *l ~ ly* kérdésre vonatkozó nyelvtörténeti adatok kijegyzése céljából átnéztem a gyűjteményt, s e munka közben lettem figyelmes a jobbágylevéltre. A levél fontos nyelvtörténeti adalékot nyújt, tehát érdemes arra, hogy nyomtatásban is megjelenjék, és hogy nyelvészeti szempontból is foglalkozzunk vele.

A levél a Sopron megyei Hegykőn lakó Szabó János jobbágy kérelmét foglalja magába; 1550-ben kelt, feltehetően Hegykőn. Írója ismerte a kancelláriai helyesírást, illetőleg a kancelláriai helyesírás betűit és betűkapcsolatait. Ennek ellenére föltétlenül alacsonyabb műveltségű embernek kell tartanunk: ezt mutatja a levél gyenge fogalmazása, valamint az, hogy teljesen függetleníti magát a korabeli írásgyakorlat már viszonylag kialakult szóképeitől, írásképeitől. Ennek köszönhető, hogy a levél írója megközelítőleg úgy írt, ahogy ő maga beszélt. S ennek eredménye az, hogy a XVI. század közepi Sopron megyei nyelvjárást meglehetősen híven tükrözi, mert hiszen a levélíró alighanem hegykői vagy Hegykő környéki lehetett.

A levél — egyéb nyelvtörténeti vonatkozásai mellett — a magyar kettőshangzók fejlődésére nyújtja a legbecsesebb adalékot. Hogy azonban a jobbágylevél ez irányú vallomását kellően értékeini tudjuk, a kettőshangzókra vonatkozóan néhány általánosabb megjegyzést kell előre bocsátanom.

Több neves nyelvészünk azon a nézeten volt, hogy az ómagyar kettőshangzók a XIV. század táján a magyar nyelv egészében monoftongizálódtak, s a mai magyar nyelvjárási kettőshangzók újabb fejlődés eredményei. Az ide vonatkozó fontosabb vélemények a következők: MELICH JÁNOS különböző ómagyar kettőshangzókka kapcsolatosan több ízben hangoztatta azok XIII—XIV. századi általános monoftongizálódását.

(M^{Ny.} VI, 158, XI, 201, XII, 261). GOMBÓCZ ZOLTÁN Hangtörténetében azt vallja, hogy kettőshangzóink „az ómagyar-kor vége felé jórészt monoftongizálódtak“ (ÖM. II/1, 83). HORGER ANTAL a mai magyar kettőshangzókról megállapítja, hogy azok csak a XVI. század után, legkorábban a XVII. század elejétől fejlődtek ki (A magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 37—43). LAZICZIUS GYULA „A magyar nyelvjárások“ című tanulmányában a mai magyar kettőshangzókat szintén újmagyarkori fejlődésnek tartja, s elfogadja a HORGER megjelölte keletkezési időpontot (M^{NyK.} I, 11. sz. 36).

A kettőshangzóknak a régi magyar nyelvből való eltűnéséről, majd újra való kifejlődéséről vallott igen elterjedt, sőt sokáig egyedül uralkodott nézeteknek a közelmúltban PAIS DEZSŐ mondott ellent. PAIS „Írányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában“ című cikkében (M^{Ny.} XLVI, 8—15, 97—113) többek között néhány régebbi hangtörténeti elmélet tarthatatlanságára is rámutat. Ezek sorában a magyar kettőshangzókról szólva megjegyzi, hogy régi kettőshangzóink a nyelvjárások jelentékeny részében valószínűleg tovább éltek, s csak a helyesírásban történhetett a XIV. század körül bizonyos „reform“, amely a kettőshangzók jelölését mellőzte (i. h. 111).

A régebbi nézetek — néhány egyéb megfontolás mellett — főként arra a tényre támaszkodnak, hogy a XIV. század vége utáni időben az írásbeliség általában nem jelölte meg a kettőshangzókat. PAIS felfogása arra a feltevésre alapul, hogy amiért az írásbeliség nem jelölte meg a kettőshangzókat, azért azok a kiejtésben — legalább is egyes nyelvjárásokban — meg lehettek. Bár a kétféle vélemény közül az első látszólagos tényeken nyugszik, míg a második csak logikus feltevés, a kettőshangzók kérdésének tüzetesebb vizsgálatával a PAIS-féle ellenvetés nagyon is jogosnak látszik.

Mindenekelőtt meg kell gondolnunk azt, hogy a régi magyar helyesírásban más vonatkozásokban is tapasztaljuk a kiejtés és az írás különbségét. De tapasztalhatjuk ezt a különbséget éppen a kettőshangzókkal kapcsolatban is. A régebbi felfogás hirdetői maguk is elismerik, hogy az újmagyar korban, megközelítőleg a XVII. századtól újra vannak nyelvünkben kettőshangzók. Ezzel szemben a XVII. és XVIII. század írásbeliségében nem találunk kettőshangzókat! Csak a XIX. században jön elő a kettőshangzók jelölése, de ez a jelölés ekkor már tudatos, s a nyelvjárási fejezésekben tudományos célokat szolgál. A XVII. és XVIII. század kizárólagos monoftongus-jelölése tehát a legjobb példa arra, hogy a kiejtés ellenére az írás nem föltétlenül jelöli meg a kettőshangzókat. A kiejtésnek és az írásnak az a kettőssége tehát, amely kétségtelenül megvolt a XVII. és XVIII. században, ugyanúgy fennállhatott a XV. és XVI. században is. A két korszak összehasonlítása jogos, hiszen egyikben sem volt még kialakult, szabályozott írásbeliség.

De ha a fentieket nem is vesszük számításba, akkor is rámutathatunk a régebbi felfogás további gyengéire. E felfogás szerint a XV—XVI. században a kiejtésben már nem voltak kettőshangzók, azok minden nyelvjárásban monoftongizálódtak. Ha ez a helyzet, akkor nyilván az írásban sem volna szabad kettőshangzó-jelöléseket találnunk. Ezzel szemben közismert tény, hogy mind a XV., mind a XVI. század írásbeliségében elég szép számmal tovább élnek a XIV. század vége előtt ismert kettőshangzó-jelölések. Előfordulási arányuk kétségtelenül jóval kisebb, mint az előző korszakban, de így is igen sok nyelvemlékünkben felbukkannak. Fölösleges volna itt e közismert előfordulásokat nagyobb példaanyaggal bizonyítani, így hát csak néhány esetet ragadok ki: 1462: *Jsouvrethe* (OkI Sz.), 1477: *Thewkesthow* (OkI Sz.); 1545: *ewz* (OkI Sz.), 1588: *erdewket* (OkI Sz.); DöbrK.: *Keik* (NySz.), 1522: *weyn* (OkI Sz.), Kesztk.: *Taneytok* (NySz.) stb. E kettőshangzók között az *ëü* és az *ëi* különösen gyakori előfordulású még a XVI. században is.

Az ilyen XV—XVI. századi kettőshangzó-jelöléseket általában mint hagyományozott betűformákat szokták magyarázni. E szerint például az *eu ~ er ~ ew* jel a XIV. század után általában *ö* hangértékű, s csupán azért van szokásban, mivel az *ö* az *ëü* kettőshangzó folytatója lévén, annak korábbi írásjelét átveszi. Ez kétségtelenül logikus — és sok esetben valóban helyes — magyarázat, hiszen a régi magyar helyesírásban más esetekben is számolnunk lehet vagy kell hangértékben már tovább fejlődött hagyományos betűkkel. Az is bizonyos azonban, hogy az a magyarázat sem észszerűtlen, mely szerint a XV—XVI. század két betűs kettőshangzó-jelölései — legalább is egy részükben — valóban ejtett kettőshangzókat takarnak, azaz, amely író kettőshangzókat jelöl az írásban, az olyan nyelvjárásterületről való, ahol a kettőshangzókat a XIV. század után is ejtették. E második magyarázatnak aligha van több gyengéje, mint az elsőnek, sőt annál rugalmasabb is, hiszen az első magyarázatot egyes esetekben nem zárja ki.

A két magyarázat megítélésénél azonban még föltétlenül számításba kell venni a következőket: A XV. és XVI. században általában csak az *ou*, *ëü* és *ëi* kettőshangzókat jelölik, tehát azokat, amelyek az ómagyar kettőshangzórendszerben és a mai magyar nyelvjárások kettőshangzórendszerében közösek és egyúttal mindkettőben a leggyakoribbak. Nem jelölik meg ellenben azokat az ómagyar kettőshangzókat, amelyek mai nyelvjárásainkban egyáltalán nincsenek meg. A hagyományozott betűk elvének az alapján állva joggal várhatnánk, hogy ezek az egyéb ómagyar kettőshangzókat jelölő betűk is feltűnnek még a XV—XVI. században (pl. *luu*, *fiü* stb. alakoknak megfelelő betűk). Ha meggondoljuk, hogy a XV—XVI. század írásbeliségének szórványos *ou*, *ëü*, *ëi*

kettőshangzói a mai magyar kettőshangzó-rendszer legelterjedtebb elemei (ilyen záródó kettőshangzók¹: *ou* ~ *aŋ*, *öü* ~ *eö*, *ëi* ~ *eë* vannak ma a régi Heves, Borsod, Abaúj, Zemplén, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Bihar, Hajdú, Szabolcs, Szatmár, Bereg és Ugocsa megyék magyar lakta részein, valamint Somogy megyében, a Sárközben, a szlavóniai nyelvjárásszigeten és a Székelyföld nyugati részein), akkor nagyon valószínűnek látszik az összefüggés az ómagyar és a mai magyar nyelvjárási kettőshangzórendszer között. A XV–XVI. századi írásbeliségben kimutatható záródó kettőshangzók világosan jelölik az összekötő kapcsot az ómagyar *ou*, *ëi*, *ëi* és a mai magyar *ou* ~ *aŋ*, *öü* ~ *eö*, *ëi* ~ *eë* kettőshangzók között. Mindezeket meggon-dolva, azt hiszem, jogos az a következtetés, hogy az ómagyar kettőshangzó-rendszerből az *ou*, *ëü* és *ëi* hangok egyes nyelv-

¹ A továbbiakban záródó kettőshangzóknak nevezem azokat, amelyeknek a második eleme zártabb, nyitódó kettőshangzóknak pedig azokat, amelyeknek a második eleme nyíltabb az elsőnél. Ezek az elnevezések tudtommal DEME LÁSZLÓTól származnak. — E cikk eredeti kéziratában a záródó kettőshangzókat emelkedőknek, a nyitódó kettőshangzókat esőknek neveztem, úgy, ahogy azt HORGER óta a magyar nyelvjáráskutató irodalom általában használni szokta. PAIS DEZSŐ mint szerkesztő figyelmeztetett rá, hogy az emelkedő és eső elnevezés félreértésre adhat alkalmat. Valóban ezek körül az elnevezések körül nálunk komoly zavar uralkodik. Az egyik — régóta közkeltű — vélemény szerint az emelkedő és eső jelleg a kettőshangzók két eleménél a nyomaték erősödésére vagy gyöngülésére értendő; emelkedő tehát például az *uo*, eső az *ou* (GOMBOCZ ZOLTÁN, *Fonetika*: ÖM. I/2, 33; LAZICZIUS GYULA, *Fonétika*. Bp., 1944. 200; BÁRCZI GÉZA, *Fonetika*. Bp., 1951. 26; stb.). A másik — aránylag újabban felbukkant, de szintén elterjedt — vélemény szerint az emelkedő és eső elnevezés a kettőshangzó második elemének az elsőnél magasabb vagy alacsonyabb nyelvállását jelzi; így emelkedő például az *ou*, eső az *uo* (HORGER ANTAL, *A magyar nyelvjárások*. Bp., 1943. 37–43; stb.). A kettőshangzók elnevezésében mutatkozó eme bizonytalanság miatt voltam kénytelen utólag változtatni, és a viszonylag találó záródó és nyitódó elnevezést alkalmazni.

B. L.

Erdemesnek tartanám, ha fonetika-szakértőink az itt felmerült kérdésekkel — nemcsak az elnevezés megállapítása szempontjából — foglalkoznának. Magam harminchét-harminnyolc évvel ezelőtt gabyodtam bele bizonyos idevágó fangtani mozzanatokba, mégpedig KRÄUTER FERENC „Adalékok a magyar történeti hangtanhoz” című dolgozata (MNy. IX. 1913.) kapcsán. Felhívom a figyelmet arra, amit akkor nem voltam képes tisztázni (emlékezetem szerint azért sem, mivel nem tudtam hozzájutni SIEVERS „Grundzüge der Phonetik” című művének minden kiadásához). Ez pedig az, hogy KRÄUTER, idézett dolgozatában (i. h. 17) jelzi, hogy van *Schallstärke* = hangzóság és van *Schallfülle* = öblösség, továbbá jelzi hogy az *eu* kettőshangzó, minthogy benne a szótag súlya kevésbé öblös magánhangzóra esik, „*viszás*” diftongus (SIEVERS: „uneigentliche Diphthonge”), mivel a diftongus hangjainak a nyomaték szerint való viszonya fordítottja az öblösség szerint való viszonyuknak. Megemlítem, hogy JESPERSEN, *Lehrbuch der Phonetik*² (1913. 191) és GOMBOCZ, *Magyar Fonétika* (ÖM. II. 47) szerint a középső nyelvállású *e* hangzósabb, mint a magas nyelvállású *u*.

PAIS DEZSŐ.

járásainkban tovább éltek, mégpedig nemcsak a XV–XVI. században, hanem a magyar nyelvterület egy elég tekintélyes részén — alig változva — egészen napjainkig. — Hogy a XV–XVI. században még felbukkanó kettőshangzók valóban összefügghetnek a szinte teljesen azonos mai magyar záródó kettőshangzókkal, arra talán még egy nyomunk van. A XV–XVI. század írásbeliségében kettőshangzókat jelölő betűket az esetek túlnyomó részében a szavak végén találunk, az *ou* és *eu* kettőshangzót jelölő betűk a legtovább éppen a szavak végén őrződtek meg. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a mai magyar záródó kettőshangzók ejtése szintén a szavak végén érvényesül legjobban, legerősebben. Nyilván ez volt a helyzet korábban is, azért szorulhatott ki a kettőshangzót jelölő betű legkésőbb a szavak végéről.

De tegyük fel, hogy az eddig elmondottak nem meggyőzőek, és a XV–XVI. század *ou* ~ *ov*, *eu* ~ *ev* ~ *ew*, *ei* ~ *ey* stb. jelölései minden esetben csak korábbi betűk továbbélései és nem az illető írók kettőshangzós nyelvjárásának tanúbizonyosságai. Akik ezt a nézetet vallják, hogyan tudják magyarázni azt a kétségtelen tényt, hogy a XVI. századból, sőt a XVI. század közepéről olyan kettőshangzókat is ki tudunk mutatni, amelyek az ómagyarban nem voltak meg, megvannak ellenben egyes nyelvjárásokban manapság? Ezek már nyilván nem lehetnek hagyományozott betűformák, hiszen a korábbi régiségben előzményeik nem voltak. Ilyen — nyikódó — kettőshangzók pedig a XVI. század közepén kétségtelenül éltek, és itt kapcsolódhatunk újra a cikk elején közölt hegykői jobbágylevéhez.

A jobbágylevéiben három esetben találunk világosan jelölt *iĕ* kettőshangzót: *mĕjeg*, *Aziert*, *riegĕj*. A készülő Magyar Nyelvatlasz jóvoltából ma már meglehetősen jól ismerjük a magyar nyelvjárásokat, s pontosan tudjuk azt is, hogy a nyugati magyar nyelvterület jelentős részén — többek között Hegykő vidékén is — ma is él az *iĕ* kettőshangzó. Nyelvatlasz-gyűjtés keretében — éppen e jobbágylevéltre való tekintettel — magam jártam 1951 nyarán Hegykőn. Mint jellemző ténytet emlitem, hogy a jobbágylevélnak az *iĕ* kettőshangzón kívüli egyéb fő nyelvi sajátosságait: a zártabb magánhangzókat, az *i*-zést, az *l*-lezést stb. ma is megtaláltam. Többek között ezek miatt az egyezések miatt is aligha lehet kétséges, hogy a korabeli Sopron megyei kiejtést a hegykői levél írója híven adta vissza, s ha kettőshangzókat következetesen és a megfelelő helyen jelöl, az azt jelenti, hogy a kérdéses szavakban ejtette is a kettőshangzókat. Másképp honnan szedte volna őket? A levél írója azok közé az elszigetelt helyzetben levő, gyakorlatlanabb írástudó emberek közé tartozott, akik nem ismervén kellően a korukbeli írásszokásokat, megközelítően úgy voltak kénytelenek írni, ahogy beszéltek. Ilyen gyakorlatlanabb írók különösen a jobbágylevelek szerzői között voltak nagy számban.

A XVI. század közepén ejtett nyugatdunántúli *iĕ* kettőshangzóról tehát a hegykői jobbágylevél félre nem érthető bizonyosságot tesz. Akadhatunk azonban ilyenmű kettőshangzókra más, korabeli írásokban is. Más irányú gyűjtés kapcsán, erre a kérdésre alig figyelve, alkalomszerűen a következő adatokat jegyezgettem ki a XVI. század közepe tájáról: Pápa, 1561: *leweliet* 'levelét' (HÁZI JENŐ, XVI. századi magyar nyelvű levelek . . . Sopron, 1928. 28); Sopron, 1563: *gergelnye* 'Gergelyné' (HÁZI i. m. 56); Nagykanizsa, 1555: *felyeth* 'felét' (Leveles Tár I, 174). A *leweliet* és *felyet*ⁱ adatokban — éppen ezen a területen — az *l* palatalisatiójára aligha gondolhatunk, az írás tehát minden bizonnyal az *iĕ* kettőshangzót akarja feltüntetni. Ismétlem, ezek az adatok csak egészen alkalomszerű gyűjtés során kerültek elő, rendszeres gyűjtőmunkával bizonyára többet is lehetne találni.

A közölt jobbágylevél adatainak és az imént említett adatoknak a világánál nyilvánvaló, hogy nagyjából azon a területen, ahol ma is megvannak, a XVI. század közepén is éltek nyitódó jellegű kettőshangzók. Ha még számításba vesszük, hogy ebben az időben ilyen nagy területen vannak kettőshangzók, joggal következtethetjük, hogy ezek nem éppen XVI. század közepi kifejlődések, hanem jóval korábbiak. Egy-két évtized alatt ugyanis nyilvánvalóan aligha tudtak volna ily nagy területen elterjedni. — Az *iĕ* kettőshangzók tehát enyhén számítva legalább a XV. század végén is meg lehettek. Ugyanakkor nem kétséges, hogy a mai nyugatdunántúli *iĕ* kettőshangzók és a XV. század végén ugyanezen a területen már bizonyos meglevő kettőshangzók a legszorosabb kapcsolatban vannak: a maiak a régebbiek egyenes folytatásai. — Íme nyelvterületünk nyugati részein a XV. századtól kezdve mindmáig bizonyítható a nyitódó kettőshangzók folytonossága. Itt tehát még világosabban látjuk azt az eredményt, amelyre nyelvterületünk más részein a záródó kettőshangzókkal kapcsolatosan jutottunk.

Ha a XV—XVI. századi kettőshangzóknak a mai magyar nyelvjárási kettőshangzókkal való összefüggése nyilvánvaló, akkor hol van az az időköz, amely ómagyar kettőshangzóinkat ezekről elválasztja? Hol van az az időköz, amelyet egy kétszeri hangváltozás: monoftongizálódás, majd újra való diftongizálódás lezajlásához joggal megkövetelhetnénk?

Még egy kérdést kell tisztáznunk. Az, úgy hiszem, senki előtt sem kétséges, hogy ha a XV—XVI. század folyamán záródó kettőshangzókat ejtettek, tehát ha az írásbeliség nyomai valóban ejtett kettőshangzókat takarnak, akkor ezek a záródó kettőshangzók a legelterjedtebb ómagyar záródó kettőshangzók egyenes folytatásai. Az azonban már kérdésesnek látszik, hogy a nyugatdunántúli nyitódó kettőshangzók ómagyar kettőshangzók folytatói-e, hiszen nyitódó kettős-

hangzókat az ómagyar kor írásbeliségében nem tudunk kimutatni. Ennek a kérdésnek a megítéléséhez két dolgot kell számításba venni. Az egyik az, hogy az ómagyarban is lehettek már esetleg, nyelvjárási küönbségként, nyitódó kettőshangzók. Ezek azonban nyilván jóval kisebb számban voltak, mint a záródók, tehát az Árpád- és Anjou-kor kezdetlegesebb hangjelölésében a nyitódó kettőshangzók lappanghattak, vagy elnyomhatták őket a szokásos záródó kettőshangzó-jelölések. A másik és azt hiszem valószínűbb feltevés az, hogy a nyugati magyar nyelvterületen korábbi záródó kettőshangzók közül később — talán a XIV–XV. század folyamán — nyitódó kettőshangzók fejlődtek. E fejlődés a záródó kettőshangzók első elemeinek erősebb záródásával magyarázható; pl. záródó *ēi* ~ *eē* > nyitódó *iē* ~ *ēe*. A záródást talán az első elem nyomatékos volta okozta. E záródás feltevését nagy mértékben támogatja az a körülmény, hogy Nyugat-Dunántúlon az összes magyar nyelvjárások között a legerősebben érvényesült a különböző magánhangzókkal kapcsolatos záródási tendencia.

Az eddig elmondottakat összegezve, én tehát úgy látom, hogy a magyar kettőshangzórendszer vizsgálatában nem a régi felfogásokat kell követnünk, hanem a PAIS DEZSŐ megjelölte úton kell haladnunk. Ahogy tehát más esetekben is megdől a hangváltozások önmagukba való visszafordulásának a legtöbb esetben valóban észszerűtlen elve, ugyanúgy megdől vagy legalábbis dűledezik a kettőshangzók fejlődésének esetében is. Tisztában vagyok vele, hogy például a nyugatdunántúli nyitódó kettőshangzók történetére sem a hegyközi levél csekély terjedelme, sem a mellette közölt néhány más adat nem nyújt nagy bizonyító anyagot. A felvetett problémákra azonban — úgy hiszem — a maga kicsinységében is jól rávilágít, s a világosan kimutatható kettőshangzó nyomok révén bizonyító ereje nem csekély. Bizonyít a mellett a PAIS fölvetette nézet mellett, hogy az ómagyar kettőshangzók és mai nyelvjárásaink kettőshangzói összefügghetnek, s hogy a régi és új magyar kettőshangzó-rendszer közötti időben nem szabad minden nyelvjárásban egy kizárólagosan monoftongikus korszakot feltenni.

Végezetül még egy nyitva hagyott kérdést szeretnénk röviden érinteni. A régi és a mai magyar kettőshangzó-rendszer jellegében bizonyos különbségek vannak. Régi kettőshangzóinknak általában mindkét eleme etimológikus; első eleme rendszerint eredeti rövid magánhangzóra, második eleme eredeti *β*, *γ*, *χ* hangokra vagy rövid magánhangzóra megy vissza, pl.: török *džysnay* > R. *gyisznay*; latin *Mauritius* > R. *Mouric* ~ *Mouruc* stb. Ezzel szemben mai nyelvjárásaink kettőshangzói egyes hosszú magánhangzók egyszerű variánsainak látszanak, olyan variánsainak, amelyek a kérdéses hosszú magánhangzót minden esetben helyettesíthetik. Például ma a Tiszántúl szinte

minden köznyelvi *ó* helyén *ao* ~ *ou* kettőshangzót találunk, tehát olyan esetek is vannak bőven, ahol a kettőshangzó két eleme nem etimológikus, pl. német *swager* > Nyj. *saqor* ~ *soygor*; szlovák *filko* > Nyj. *filkaq* ~ *filkou* stb. — A két kettőshangzó-rendszernek ez a látszólagos különbözősége azonban nem bizonyít a régi kettőshangzók kiveszésére és a mai kettőshangzók későbbi időpontban való újrafejlődése mellett. A mai magyar nyelvjárások kettőshangzóinak az a része, amelyik inetimológikus, tehát amelyik nem lehet ómagyar kettőshangzók megőrződése, nyugodtan kialakulhatott analógiás fejlődéssel: úgy, hogy a *disznaq* ~ *disznou*-féle alakok kettőshangzói analógiás hatást gyakoroltak a *filkó*-féle alakok hosszú magánhangzójára. Ezen az úton kialakulhatott egy minden eredeti hosszú *ó*, *ő*, *é* helyén álló egységes nyelvjárási kettőshangzó-rendszer.

BENKŐ LORÁND.

A k é r e k személyragja.

Aki a magyar igeragozást alaposabb figyelemre méltatja, föltétlenül észreveszi, hogy a *kérek* igealak *-k* személyragjának a rokon nyelvekben nincs megfelelője. Mi lehet az eredete ennek a magyarban annyira nagy szerephez jutott ragnak? A rag keletkezése idejét nem nehéz két határpont közé szorítani; hiszen a tények vallomása szerint a többi finnugor néptől való végleges elszakadás és a történeti magyar kor között kellett kialakulnia. Amott ugyanis nincsenek rá adatok, emitt pedig kész nyelvi eszközként áll előttünk. Tehát kifejlődésének ideje arra az egymást követő két hosszú korszakra tehető, amelyet elő- és ómagyar néven szokás emlegetni.

Ha a finnugor átöröklésről lemondunk, a *-k* igei személyrag eredetéről négy lehetőséget lehet elgondolni: 1. Már mint személyragot valamely velünk érintkező néptől vettük át. 2. Mint elemet valamely érintkező néptől vette át nyelvünk, de raggá a magyarban fejlődött. 3. Magyar elem: azaz csupán a *k* hang szerepét betöltő magyar nyelvi elemből idővel valahogyan *-k* személyrag adaptálódott. 4. Csak mint szóképző elem ősi finnugor, de személyragot a magyar nyelv faragott belőle.

Amennyire a magyar szóragok eredetét ismerjük, a *-k* személyrag idegen nyelvből való átvételének még a lehetőségét is nagy gyanakodással kell fogadnunk. T. i. ezen a téren annyira önálló a mi nyelvünk, hogy ha volnának is komoly nyomok valamely érintkező nyelvben, még akkor is nagy körültekintésre volna szükség — A harmadik lehetőségre legyen elég a következő megjegyzés. Az a hosszú idő, amely alatt a *-k* alanyi személyrag keletkezett, csakugyan megadná a módot ilyen fejlődésre; de hogyan bizonyítanók be, hogy a magyar nyelv említett

hosszú fejlődési ideje alatt egy ilyen természetű *k* elem keletkezett és végül alanyi személyrag lett belőle?

Tehát a negyedik lehetőség a legvalószínűbb, vagyis az, hogy a *-k* végső elemzésben finnugor alapnyelvi szóképző elem, de igei személyragot a magyar nyelv teremtett belőle.

Azt lehet a legvalószínűbbnek tartani, hogy a *kérek* személyragja a *-k* kicsinyítő képzőből ered. Az a több nyelvésztől is hangoztatott tény, hogy a kicsinyítő (denominalis) képzők az elaprózottságot jelentő gyakorító képzőkkel elemi rokonságban vannak, készíthetne arra, hogy a *kérek* személyragjának őseül azt az ősuráli gyakorító *-k*-t vegyük föl, amelyről LEHTISALO (SUST. LXXII, 357) beszél. De ez nem szükséges, mert a magyarban kimutatott kicsinyítő *-k* és az ősuráli frequentatív *-k* között úgy sincs lényeges különbség. A ma meglevő különbséget nem a képző, hanem a használat döntötte el.

Annak a támogatására, hogy a *kérek* *k* hangja ugyanaz, mint a kicsinyítő képző, egy kis kitérést kell tenni. Az, hogy a mai magyarban különbséget lehet tenni denominalis és deverbális képző között, nem ősi állapot, hanem hosszú fejlődésnek későbbi következménye.

A képző szerepének bizonyos határok között való megszilárdulásában több körülmény is részes. Részes maga az alapszó. Ha például az *evez* vagy a *hintáz* igét nézzük, maga a cselekvés mivolta többszöriséget, gyakoriságot fejez ki, azért ilyenkor a képző, a jelen esetben a *-z* képző jelentése eleve meg van határozva. Itt az alapszó kifejezte fogalom előre eldönti a képző sorsát. Az olyan szóknál viszont, ahol az alapjelentés nem mozgalmasság, ott a képzőre vagy külön szóra hárul a cselekvés módjának meghatározása. Így: *szájjong* 'szájtátva ácsorog' SzD.² = *szájtátva ácsorog* Heves m. (MTsz.); az első példában az *-ng* képző tölti be azt a szerepet, amit a másodikban az *ácsorog* szó. Vannak olyan szók, amelyekhez bizonyos képző nem járulhat. Ha például az *ég* főnévhez *-z* képzőt teszünk, a használati érték szempontjából hasznavehetetlen szót kapunk.

Vannak olyan szavaink is, amelyek képzett létükre két szóosztályba tartoznak. Az olyanok, mint *halászh*, *vadászh*, *madarászh*, *eprésh* akár főnevek, akár igék lehetnek. Az eredetet tekintve ugyanígy áll a dolog a *kérek*-nél is. A *rejtekh*, *vétekh* *k* hangja is nemcsak igét, hanem névszót is képez.

A névszó és ige elsőbbségének elvi vitáját éppen csak megemlítve, csupán gyakorlatilag nézzük a kérdést. — A finnugor nyelvek világosan tanúskodnak arról, hogy a mai ragozás alapjai az alapnyelvig nyúlnak vissza, de a néhány finnugor nyelvben tapasztalható gazdag ragozási rendszer kifejlődése az egyes nyelvek saját munkája. Határozottan alapnyelvi hagyomány az, hogy a viszonyító elemek a szó után következtek. A később agglutinált eseteknél is eleinte analitikus jellegű volt ez az eljárás, csak később vált szintetikusá. Persze ezt nem úgy

kell érteni, hogy volt egy korszak, hogy minden viszonyító elem analitikusan csatlakozott, s azután ez a szerkesztési mód egyszerre átadta helyét a szintetikusnak, hanem úgy, hogy minden önálló szóból lett formans először külön állt a szótól, s csak később olvadt bele.

A birtokos és igei személyragozásnál a dolog a következőképpen történhetett. Itt nem a személynévmásnak volt önmagában egyszerre két szerepe, mégpedig a birtokviszonyt és a cselekvő személyt megjelölő kettős szerepe, hanem önmagában csak személyjelölő szerepe volt, s hol az alapszó természete, hol az összefüggés, hangsúly stb. szerint egyszer a birtokviszonyt, másszor meg a cselekvés alanyát jelölte meg.

Bár a *kérek*, továbbá a *rejte*k, *véte*k formansa adaptációsnak látszik, a fejlődés útja itt is ugyanaz, mint a fönti agglutinációs esetnél. A *-k* kicsinyítő képző névszóhoz járulva a személy vagy dolog becézését, illetőleg kicsinyítését fejezte ki. Az Árpád-korban gyakori *-k* kicsinyítő képzős tulajdonneveinkből arra lehet következtetni, hogy az ősmagyarban igen kedvelt szokás volt a személyneveket *-k* kicsinyítő képzővel ellátni. Ez a *-k* annyira magába szívhatta a személy becézését, hogy adaptációval az ige egyes első személyű alanyát is becézhatték ugyanezzel a *-k* hanggal. Tehát a személyraggá alakulás első állomása az lehetett, hogy a *-k* eleinte ígéhez járulva is a cselekvő személy becézését, kicsinyítését fejezte ki.

Persze el lehet képzelni azt is, hogy nemcsak az első személyt hanem a többit is becézték a *k*-nak az ígéhez való hozzáfűggesztésével, s a személyviszonyítást bizonyára még külön utána álló személynévmással intézték el. Hogy aztán véglegesen miért csak az egyes első személyre korlátozták a kicsinyítő *-k*-t mint a becézés nyelvi jelét, annak az lehet a magyarázata, hogy az ősmagyar korszak becéző képzőket kedvelő divatjában a beszélő magamagát sokszor becézte.

De még feleletre vár az a kérdés, hogyan lehetett az ígéhez járuló becéző képzőből személyrag. A *-k* kicsinyítő képzős tulajdonnevek kedveltsége idővel megcsappant, az ilyen képzős köznevek, mint *ének*, *fészek*, *lélek* pedig elhomályosultak. Mi alkalmasint csak halvány fogalmakkal rendelkezünk a képző használatának arányairól, hiszen az akkori élőnyelvről szövegünk nincs, s a szórványosan áthagyományozott adatok is csak névszók. Pedig ha ősmagyarkori igealakok is maradtak volna fönn, akkor sok egyéb között talán a *kérek* *k*-járól is világosabb foglmaink volnának.

Arra az időszakra, amikor a *-k* kicsinyítő képző kicsinyített névszót alkotó virágkora letűnőben volt és a *-k* kicsinyítő képző egy csomó névszóban megmerevedett, ez a *-k* kicsinyítő képző a gyakori használat következtében már állandósult az egyes első személyű alanyi igealakokban is. Ahogy tehát a *-k*

képző kicsinyítő szerepe elhomályosult a névszóknál, ugyanúgy az igéknél is megszűnt ennek a képzőnek az alanyt becéző szerepe; és ez lehetett a döntő lépés a személyrag szerep fölvetelére. A nyelvérzék világosan érezte, hogy a *-k* nem tartozik az igitőhöz, s mivel előzőleg az első személyű alanyt becézte, most már az első személyű alanyt kezdte jelenteni, minden kedveskedő mellékjelentés nélkül.

Igeragozásunk mai rendszere már az ősmagyar korszakban kialakult, s ugyanekkor már az eredetileg kicsinyítő *-k* képző-igyes első személyű alanyi személyraggá lett.

A mondottakat így összegezhetjük: A kicsinyítő *-k* képző nagy divatja idején nemcsak névszókhoz, hanem igékhez is hozzájárult, s mint még kicsinyítő képző az egyes első személyt becézte. Mikor a személynévmási eredetű ragok annyira beleolvadtak az igékbe, hogy az alany hangsúlyozottsága esetén az állítmányi igealakok mellé a névmást külön is ki kellett tenni, akkor kétféle igeragozás volt nyelvünkben. Az egyik a már agglutinált és ezért meglehetősen elhomályosult személynévmásos ragozás, a másik pedig az anélkül való. Ez a két eljárás mód persze egy paradigmán belül keveredett. Akár a ragtalan, akár pedig a hozzátapadt névmási vagy más eredetű elemekkel összeolvadt igealakok a személyviszonyítás vonatkozásaiban meggyeztek egymással abban, hogy a hangsúlyozott alanyt külön is ki kellett tenni. Mégis volt lényeges különbség a személynévmásokat agglutinált és a másfajta igealakok között, mégpedig az, hogy a személynévmásokat agglutinált igealakok határozott alanyúak voltak, ezek a másfajta igealakok pedig önmagukban bizonytalan alanyúak, amelyekhez a névmást az alany hangsúlytalansága esetén is ki kellett tenni. Mikor aztán az utóbbi igealakok is véglegesen rendeződtek, a *kérek*-féle alakokkal kapcsolatban az egyes első személyű alany viszonyítása alakult ki, mert még kicsinyítő képzős korában leginkább az első személyű alanyt kicsinyítette, becézte. Talán magától értetődőbb lett volna, ha nem a kicsinyítő, hanem a mozzanatos képzőt tesszük meg a *kérek* személyragjának őseül. El lehet ugyan képzelni, hogy az ősmagyartan volt a magyar nyelvnek egy élénk *-k* mozzanatos képzője; de SZINYEI, NYH⁷ 69 világos egyszerű *-k* mozzanatos képzőről nem tud. Az említett egy-két példa nem perdöntő a magyar egyszerű *-k* mozzanatos képző megvolta mellett. Nem kell ugyan elzárkózunk az elől a lehetőség elől, hogy az ősmagyarban volt egy élénk egyszerű mozzanatos igeképző, és csak azért nincs róla emlékünknél, mert abból a korból igealakjaink nincsenek, de a fent elmondottak alapján mégis kelő alappal látszik valószínűbbnek a gyakori kicsinyítő képzőből való eredet, mint a világosan ki sem mutatható mozzanatos igeképzőből.

Még arra is ki kell térnünk, hogy mikép lehetséges egy denominális jellegű képzőnek, a *-k*-nak igéhez való járulása.

Olyan esetekben, mint például a *-d*, világosan lehet látni, hogy az eredeti jelentés kicsinyítés (*apród, bököd*). De hogyan lehet az, hogy a *rejte*k, *véte*k szóban ugyanaz a *-k* egyszer névszóképző, másszor meg első személyű igei személyrag? Az említett két szó önmagában két jelentésű, akárcsak a *halász, vadász* stb. Hogy névszó-e vagy igealak, az a mondatban dől el. A *rejt* és *vét* szóról ma helyesen csak az mondható, hogy ige; de nem biztos, hogy ez a megállapítás az ősmagyarban is helyes lett volna. Az is biztos, hogy a *-k* vagy esetleg *-ás, -és* (*rejte*k, *véte*k, *rejtés, vétés*) csak másodlagos alakok. Mint már fentebb is említettük, nyelvünk ragozási és képzési rendszere legnagyobbbrészt, ha finnugor elemekből is, de önálló fejlődés. Tehát azok a ma képzőtlen szavaink, amelyek ma igét is, névszót is jelenthetnek, valamikor is ilyenek voltak, mint ma a *fagy, les*. Persze voltak olyan szavaink, amelyek csak az egyik főosztályhoz tartoztak. Ilyen lehetett például a *vas, száj, fa*. Föl lehetne persze tenni azt is, hogy a *rejt, vét* mellett volt egy olyan később kiveszett szó, amely a fogalom névszói részét jelentette. De erre a föltevésre nincs szükség, meg a nyelvi tényeket ismerve, valószínűtlen is. Ahogy a *rejte*k, *véte*k, *halász*-ról csak akkor tudjuk, hogy ige-e vagy névszó, ha a mondatban látjuk, ugyanúgy a *rejt, vét* névszó vagy ige volta is csak a mondatban dől el. Amikor a *kér* 'bitten' szóhoz hozzátették a *-k* képzőt, elvileg szólva lehetett névszó is: rövid ideig tartó kérés vagy lehetett ige is: 'én kicsi kérő'; de hogy a kettő közül melyik jelentésről volt szó, azt az összefüggés szabta meg.

Nem nehéz számon tartani a magyar nyelvben azokat a szavakat, amelyeknek névszó vagy ige volta a mondatban lesz világos (pl. *fagy, les* képzőtlen, *halász* képzős). Az angolban viszont rengeteg az olyan egyalakú, de nem homonim szó, amely egyik mondatban névszó, a másikban meg ige. Vegyük például az igen közönséges *move* szót: *make a move* 'elindul, (sakkban) lép' (ORSZÁGH, Angol-magyar kéziszótár). A példamondat szószerint: 'tesz egy mozgást, lépést'. Itt tehát 'mozdulat, mozgás' jelentésű főnévvel van dolgunk *Move sy to tears* 'könynyekig meghat' (uo): szószerint 'valakit könnyekre mozdit'. Itt meg igei minősége van.

Tehát a magyar nyelvben volt olyan korszak, amikor sok szó volt az olyan, amelynél csak a mondat értelme döntötte el, hogy ige-e vagy névszó. Ma az ilyen szó nem sok a magyarban (*fagy, madarász, véte*k stb.). Mivel sok szó önmagában közömbös volt aziránt, hogy valaminek a nevét vagy cselekvést fejezzen-e ki, azért lehetséges volt, hogy ugyanaz a *-k* kicsinyítő képző járult hozzá sok szóhoz, akár valamit megnevezett, akár cselekvést fejezett ki. Ahogy a *rejte*k, *véte*k osztálykülönbsége ma is csak a mondatban világos, ugyanúgy a *kérek, várok* is az elő- és az ősmagyar korszakban nemcsak ige, hanem főnév is lehetett, alkalmasint 'kérés, várás' jelentésben.

Amikor a magyarban a tárgyas igeragozás kezdett kifejlődni, a többi közt ez az eredetileg a cselekvő alany szerénységét kifejező *-k* kicsinyítő képzős igealak is résztvett annak az igeragozási módnak a létrejöttében, amelyet elnagyolva személynévmás nélküli igeragozásnak nevezhetünk. Tudott dolog ugyanis, hogy a magyar igeragozás *kérek, kérsz, kér, kérjük, kérnek* alakjaiban személynévmási eredetű elem nincs. Addig, amíg a kétfajta (alanyi és tárgyas) ragozás nem vált szét, vagyis amíg a *várom* alak nem adaptálta a határozott harmadik személyű tárgyat, a *várok, várom* között csak az volt a különbség, hogy az alany felé mutatasban módosult a kijelentés értelme. A névmást agglutinált sor az alanyra egyenesen rá tudott mutatni. A nem névmási végződéssel működő igealakok pedig az alany megjelölésére, az alany külön kitételére is rászorultak; és amíg a *-k* nem vált határozottan az első személyű alany jelévé, addig a *-k* az alany becézését végezte. A tárgyat, akár határozott volt, akár határozatlan, mindkét esetben külön meg kellett nevezni. Mikor a *-k* kicsinyítő képző a névszóknál divatját vesztette, az igeik *-k* képzője is túladott a kicsinyítő jelentésen, és csupán az első személyű alany jele lett. Ha a magyarban a tárgyas igeragozás ki nem alakul, akkor lehetséges, hogy a *várok, vársz* ragozási sor meg sem szilárdult volna.

SÁMSON EDGÁR.

[Vö. P. D.: MNy. XXVI, 142—3. — A szerk.]

Hullám szavunk és a nyelvújítás korának irodalmi kapcsolatai.

1. MÉSZÖLY GEDEON a *lábortű* szó keletkezését tárgyalva (MNy. XLVI, 314—7) kitér *hullám* főnevünk eredetére is. Elveti azt a közkeletű nézetet, hogy (a nyelvújítás korában) Balaton melléki tájszóból lett köznyelvi kifejezéssé. Szerinte Molnár János alkotta 1766-ban a *hull* igéből főként Czegledi István régebbi (*el*)*hullámodott* származékának a hatására. Azt hiszi. Molnár János könyvéből jutott el a *hullám* BARÓTI SZABÓ szótáraiba (1. kiad. 1784., 2. kiad. 1792.), a kassai írók köre pedig már innen vette át. „A kassai írókkal és Kazinczyval összeköttetést tartottak fenn dunántúli írók is, tehát ők is hamar átvették a *hullám* szót; sőt mivel a háborgó Balaton hajzairól más vidékieknél inkább volt alkalmuk írni, ezért inkább volt alkalmuk műveikbe illeszteni a *hullám* szót is. Ez lehet az oka annak, hogy a szótáríró KASSAI JÓZSEF a *hullám* szó fölbukkanta után több mint félszázad múlva azt már (vagy: még) Balaton környéki tájszónak tartotta: »Hullám (Dunántúli szó a Balaton körül: fluctus... hab« Szókönyv II. 467).“ Ennek a nézetének az alapján MÉSZÖLY még más

következtetést is megkockáztat: „A *hullám* szó arisztokrata korszak irodalmi alkotása”.

2. A magyarázat valóban tetszetős; de mintha magát MÉSZÖLYT is megvesztegette volna az adatok összeállításában, értékelésében. Emellett — úgy gondolom — néhány további forrást is figyelembe kell vennünk a kérdés tisztázásakor.

3. A *hullám*-ra a Molnár Jáncsénál korábbi adatot én sem ismerek; ez azonban nem 1766-ból, hanem 1776-ból való. (A SzófSz.-ban is nyilván toll- vagy sajtóhiba az 1763-as szám.) Érdeemes megjegyeznünk azt is, amire MÉSZÖLY nem figyelmeztet: Molnár dunántúli (Győr megyei) születésű,

BARÓTI SZABÓ szótárának megjelenése előtt azonban a Veszprém megyei, tehát szintén dunántúli Ányos Pál is használta a kérdéses szót. Egyik költői levelét Budáról, 1778-ban Barcsayhoz intézi; ebben pl. így ír: „A midőn Szajjának mérge s *hullámjain* | Olasz függött” (RMK XXIII, 137; lényegében ugyanígy a Kreskay hagyatékából ismert kéziratban RMK XXII, 54). Előfordul a *hullám* a Bessenyeihez szóló, 1779-i episztolában is: „A szeléd egeknek látlak árnyékában | Nyugodni, mint világ tengerét árkában, | Melly noha tornyokat képez *hullámjában*, | Leszáll mégis” (i. h. 157). Hogy a „Kalapos király” híres pálos költője ismerte-e a jezsuita Molnár János műveit, nem tudom. Mindenesetre föltűnő, hogy alig két évvel annak egyetlen *hullám* adata után ő már versben is használja ezt a szót: Ányos t. i. általában nem igen kapott az új alkotásokon. Ez azonban — elismerem — nem döntő érv amellet, hogy ő a *hullám*-ot a dunántúli népnelyvből (vagy onnan is) ismerte. Valószínűsíti azonban, hogy nem érezte merész, nyelvújítási képzésűnek azaz Molnár neologizmusának.

Némi homályt okoz Kónyi János *hullánk* szava, melyet MÉSZÖLY nem említ meg. Az előbukkanás pontos idejét sem tudom. Gellert „Az első hajós”-ának fordításában használja „a magyar haza együgyű hadi szolgája”: „a minémű tsiga-héjakat a' tengernek *hullánkjai* a' partra ki-vetettek, azokat mind a' barlangjába hordotta” (8); „a' játszadozó *hullánkokon* által nézegetett a' sziget felé” (24); „mint a' tengeri rétze a' *hullánkokon* által... úszhassak” (28—9); „a' *hullánkok* valamit hajtának a' part felé (29; vö. még 41, 47 is; 21. pedig *hulánk* alakváltozatban). Mármost a forrásom évszám nélkül jelent meg; SZINNYEI, MÍr. 1780-ból keltezi; SIMAI Ö.: MNy. III, 123 ellenben két kiadást is említ, 1775-ből és 1797-ből. Én csak egy példányt tudtam kézbe kapni; hogy ez melyik kiadás volt, nem bírtam megállapítani bizonyosan (ha SIMAI valóban az 1775-iből dolgozott, akkor én is nyilván ezt a kiadást használtam). — Honnan szedhette Kónyi ezt a *hullánk* szót? Talán a *hullám* népnelyvi változata? Nehéz elképzelni, hiszen azóta sincs más nyoma.

Ő faragta volna esetleg a *hullám* alapján? Ez sem valószínűbb, hiszen láttuk, már talán 1775-oen milyen sokszor, mennyire természetesen mondat szerkezetekben használta. SIMONYI ZSIGMOND szeint: „A nyelvésznek főleg az teszi becsessé Kónyi munkáit, hogy telides teli vannak népies szókkal és szólásokkal“. A mi szavunkat mégsem ilyennek tartja: „Egészen önkényesnek látszik... a *hullám* helyett *hullánk* melyre csak nem a *fullánk* hasonló hangzása indította!“ (NyÉrt XIV/8, 24; én ritkíttattam.) A kérdést eldönteni egyelőre aligha lehet; sajnos, az „egyszerű strázsamester“-nek még a születési helyét sem ismerjük.

4. BARÓTI SZABÓ szótárában valóban már 1784-ben előfordul az új szó (37. l., 99. sz.: 'hab'), de *hullám* alakban. MÉSZÖLY nem így idézi bizonyára a NyŰSz. alapján. Ez ugyanis a *hullám*, *hullámos*, *hullámzik*, *hullámzat* szócsoporthoz hivatkozik a szótár 1. és 2. kiadására, holott a rövid *u*-s alak meg a három származék csak az 1792-iben fordul elő. Ebben egyébként a nagyon újszerű szótakat csillag jelzi, de a *hullám* címszónál nincs ilyen jel. Hogy az 1784-i *hullám* valóban MOLNÁR JÁNOS 1776-i, egyetlen *hullám* adatának irodalmi úton való átvétele, abban nem értek egyet MÉSZÖLY-lyel. Tudatos átvételre semmikép sem gondolhatunk; talán egy előzőleg olvasott vagy hallott *hullám* alak homályosan rémlett föl BARÓTI SZABÓ emlékezetében, s ezt írta le a maga nyelvérzéke, illetőleg kiejtése szerint, vö. 1784-i szótárának *hüllamodás*, *húzalkodni*, *húzosos* stb. szavával. — MÉSZÖLYT még egy félreértés zavarta. Szerinte: „Forrásai közt BARÓTI SZABÓ MOLNÁR JÁNOST is megemlíti előszavában, nyilvánvaló tehát, hogy annak... könyvéből vette a *hullám* szót.“ Csakhogy az 1. kiadás előszavának „Molnárból, Páriz Pápaiból“, a 2.-ének „PÁRIZ PÁPAI és MOLNÁR' Dictionariomára“ utalása a szótáríró MOLNÁR ALBERTRE vonatkozik, nem pedig MOLNÁR JÁNOSRA! Baróti Szabó egyébként ismerte és tisztelte rendtársának, Molnár Jánosnak purista, nyelvújító munkásságát, versben is ünnepli 1786-ban (Versosz. II, 49). — S ha MÉSZÖLY idézte BARÓTI SZABÓ egy arisztokratikus nyelvszemléletre valló mondatát, hadd hivatkozzam most egy másik megjegyzésére: az 1. kiadás előszava szerint régi szótárakból, „könyvekből olvasott, 's jártomban keltemben hallomástól-is észre vett ékes, vagy fenn ritkábban forgó szótakat“ nagy gonddal szedegetett össze, de jól tudja, hogy „még a' két Magyar Hazának majd minden Vármegyéiben, székeiben feles szó-ékességek, ritkaságok találtnak, a' mellyek ide... illettek volna.“ Vagyis a népi tájszótakat nagyon is becsülte. — Azt is tűzásnak tartom, amit MÉSZÖLY BARÓTI SZABÓ értelmezéséről mond: „csak oly módon tudta olvasóival megértetni az íróasztalon csinált *hullám* szót, hogy utána mindjárt megmondta, hogy az új *hullám* ugyanaz, mint a régi *hab*.“ Ha t. i. a *hullám* mégis

újonnan elterjesztett, de készen talált „provinciális“ szó, akkor is csak az ismertebb szinonimával lehetett BARÓTI SZABÓ-nak értelmeznie; hiszen egyelőre MÉSZÖLY is csak gondolja róla, hogy íróasztalon csinált szó.

5. BARÓTI SZABÓ 1784-i szótári adata után jellemző példaim vannak a *hullám*-ra a dunántúli Pálóczi Horváth Ádám verseiből. Az elsőt a kassai Magyar Museumban 1789-ben megjelent hosszabb költeményében, a „Vidám-indulatú haldokló“-ban olvastam. Ebben a halálára készülő költő elbúcsúzik mindentől, ami kedves előtte; a többi közt így szól: „Ti vó.tatok Füred’ sok-sorú bértzei | Ártatlan szívemnek gyönyörűségei, | Ti! Oh a’ Magyarok tengere’ vizei! | Kedvemnek, ha tsüggedt [,] menedék helyei... Sok habot görgető Balaton... Tsudáld, hogy Éjtszaki szél lóditására, | Hömpölyök a’ *hullám* magas hegy formára“ (I, 144—5 és később Hol-mi II, 221). Nem tartom lehetségesnek, hogy ez a *hullám* BARÓTI SZABÓ szótára *hüllám* szavának az átvétele; más kassai író pedig tudtommal még nem használta eddig. Sokkal több joggal gondolhatnánk a szintén dunántúli Ányos hatására (l. f.), hisz Horváth Ádám nagyon jól ismerte a verseit: a Hol-mi legelső költeménye Ányos em ékéről szól, s rengetegszer emlegeti a verseit leveleilen is (KazLev. I, 285—7, 317, 330—1, II, 30) — Horváthnak ezzel a szavával KUBÁSS (P. H. Á. és a nyelvújítás) nem foglalkozott.

Ha tehát Horváth nem vehette is a kassaiaktól a *hullám*-ot, azok figyelmessé lehettek rá az ő főntebbi szövegében. Főleg a legfinomultabb nyelvérvékű „kassai“: Kazinczy volt az időben élénk baráti kapcsolatban „a Balaton poétájá“-val; az említett verset is ő közvetítette a folyóirathoz (Lev. I, 275, 287—8, 569). Már pedig ebben a *hullám* szó már a *Balaton*, a *Magyar tenger* képzetével kapcsolódott össze. Mikor aztán Kazinczy személyesen is meglátogatta barátját ennek szántódi birtokán, a meghatott vendéglátó hosszú énekben állított emléket barátságuknak, s ebben már a *Balaton* — *Magyar tenger* — *hullám* sorhoz a kettejük írói barátsága is asszociálódhatott. A vers „Emelkedjetek *hullámok*“ sorát Kazinczy nemcsak a hozzá írt levélből jegyezhetette meg (Lev. I, 381), hanem saját folyóiratától is (Orpheus I, 59; l. még Hol-mi III, 98). — Utóbb Horváth egy veszélyes élményéről levélben is beszámol barátjának, meg versben is feldolgozza, s a balatoni vihar leírásában mindig használja a *hullám*-ot (Lev. I, 409; Hol-mi III, 101, 102 háromszor, 104, 107, 108, 111 stb.) Szinte természetes tehát, hogy mikor Kazinczy viszont versben köszönti költő-barátját, a *Balaton*-t, *Tihany*-t és a *hullám*-ot is említi benne: „Ó TE! Kinek harsány hadikürtje Tihannak enyelgős | Szűzeit eddig nem hallott hangokra tanítá. | Hogy, valamerre kevés *hullámjait hányja zajogva* | A’ *Balaton*, Hunyadit! Hunyadit! riadozzon az erdő, |

HORVÁTHOM! jer“ (Orpheus I, 184 és HelVir. 52). A költemény végén a tihanyi visszhanggal kapcsolatban jegyzetben is utal Horváth legelső idézett versére.

6. Kevésbé lényeges a *hullám* terjedése szempontjából Horváth hatása a szintén dunántúli Virág Benedek esetében: ő t. i. közvetlenül rendtársától, Ányostól is vehette a szót. Első példám: „hányták a' tenger' *hullámjai*“ (Magyar Museum II, 387).

7. Annál világosabb az irodalmi átvétel útja Csokonai nyelvében. A debreceni születésű költő jól ismerte, gyakran emlegette Kazinczyt, a Magyar Museumot, az Orpheust, Pálóczi Horváth legkülönbélebb munkáit; az utóbbi 1798-ban maga is meglátogatta nagybajomi otthonában stb. (MNY. XXXII, 116, 312, XXXIII, 18, 23). Meglephet-e, hogy a Dorottya II. könyvében ő is együtt beszél a *Balaton*-ról és a *hullám*-ról? Szövege: „Egy indulat erőt vesz más indúlaton, | Mint mikor *hullámmal zajog a Balaton*“ (HARSÁNYI—GULYÁS kiad. I, 575); az egész szólam szinte Kazinczy előbbi szövegéből való: „*hullámjait* hányja *zajogva* | A' *Balaton*“. Persze Csokonai másutt is él az új szóval; Kleist Tavaszának 1795–7 készített fordításában olvassuk: „kilátszik fenékfövénye — A *hullámbércek* között“ (I, 661); „A kellemes illatoknak | Láthatatlan tengere | *Hullámlik* a parlagoknak | Zöld mezején messzire“ (I, 663). Igen fontos az is, hogy Csokonai a fordításhoz 1804-ben írt „Szükséges jegyzések“ közt megnevezi sok szavának a forrását. Ezek közt van a *hullám*, s láthatólag ez volt KASSAI forrása is: „*Hullám*, nagy hab. Balatonmell. Könyvek“ (I, 690; vö. MNY. XXXII, 312, 317). Azt tudjuk, hogy Csokonai elég sokat bolyongott a Balaton környékén, s hogy tájszavakat mindig is gyűjtött. Ha tehát ő az irodalmi forrásokon kívül a balatoni népnyelvre is utal, tanúságát nagy valószínűséggel el is fogadhatjuk — legalább is addig, míg döntő bizonyítékot nem találunk ellene.

8. MÉSZÖLYNEK mindamelllett igaza volt abban, hogy BARÓTI SZABÓ 1784-i *hullám* szava is tovább terjedt irodalmi úton, ha nem is a kassaiak vagy a dunántúliak felé. Dugonics Etelkájának valaha csak „második, meg-jobbitott ki-adása“-hoz (1791.) jutottam hozzá, s ott háromszor is feltűnt ez a szóalak: „Könnyebben verheted a' torlott *hullámokat*, ha úszó társra találhatsz“ (I, 226); „az irgalmatlan nagy Szelek ... dombos, és szinte merevedten-álló *hullámokkal* kegyetlenkedttenek“ (I, 329); „ama' szem-közbe-csapó *hullám* a' Dunába buktatta Etelét“ (I, 334). Most az I. (1788-i) kiadásban is ellenőriztem adataimat, s kiderült, hogy ott még mindhárom esetben *hab* olvasható: „Könnyebben verheted a' *habokat*, ha úszó társra találhatsz“ (I, 180); „dombos *habokkal* kegyetlenkedttenek“ (I, 257); „ama' szem-közbe-csapó *hab*“ (I, 261). A szegedi származású író tehát 1788 után meg-job-bít-ás-

n a k érezte, ha néhány *hab* szavát *hüllám*-ra cseréli fel: nyilván a kialakuló új nyelvi divat hatására. A hosszú *ú-s* alakot pedig — láttuk — ebben az időben csak BARÓTI SZABÓNÁL találhatta.

Főntebb idéztem a *hullám* két előfordulását Ányos Pál verseiből is. Érdekes, hogy az első gyűjteményes kiadásban (Bécs, 1798.) mindkét esetben *hüllám* olvasható: „Sajjának mérges *hüllámjain*“ (115): „tornyokat képez *hüllámjában*“ (151). Ha a változtatás valóban a bécsi kiadáskor került a néhai költő szövegébe, akkor itt is BARÓTI SZABÓ közvetett hatását sejtem. Egyébként a Kisded Szó-tár 1792-i, 2. kiadása már rövid *u-s* alakokat közöl; de utóbb költői szövegekben a szerző ismét *hüllám*-ot ír (vö. NyF. L, 30).

9. A további adatok ismertetését fölöslegesnek gondolom, csak azt említem meg, hogy a Dunántúl nemesi költője, K i s f a l u d y S á n d o r szintén sokszor használja a költőivé lett szó rövid *u-s* változatát (a KesSzer. 1807-i kiadásában pl. a XVI. énekben négyszer is olvastam, egyszer pedig a *hullámozó* származékot).

Végeredményben tehát az 1776 óta ismert *hullám* főleg dunántúli íróknál tűnik elő; közülük is P á l ó c z i H o r v á t h Á d á m nyelvén kapcsolódik a Balaton hangulatához. Terjedése ezután összefügg Kazinczy iránti barátságával is. Baróti Szabó *hüllám* változata más irányban szintén talál követőkre, de azután nyomtalanul eltűnik. K ó n y i J á n o s *hullánk* szava talán 1775-ben bukkan fel, de nyomban feledésbe is megy. A *hullám* Csokonai vallomása szerint Balaton melléki tájszóból terjedt el. Hogy a *hullánk* is népnyelvi változat volt-e, vagy K ó n y i faragta át a *hüllám*-ból — még ennek föltűnte előtt! —, azt aligha dönthetjük már el.

10. Még csak egy származékról szeretnék egyet-mást megemlíteni. Csokonai egyik adatában főntebb már olvastuk a *hüllámlík* ígét. A Tavasz Előbeszédében, ahol a költő összefoglalja a helyes nyelvújítás módjait, mint saját szavát igazolja: „Vagynak..., a melyek az esméretes szózatoktól, a nyelvnek szokott rendi és országos törvényei szerint (per analogiam) származnak, vagy származhatnak. És ez a leggazdagabb és legigazságosabb kútfeje a nyelvbővítésnek, a szókassításnak... P. o. szállok inchoat. szállalok, mint szállók, szállalok. *Hullám: hüllámlík*, mint villám: villámlík... sat.“ (I, 629). — Ányosnak Kreskay hagyatékából előkerült szövegében azonban szintén előfordul, a már idézett 1778-i versben: „Eneas szerzője *hüllámlík* z'ebjében, | S Tassus, ki élni fog Armida nevében“ (RMK. XXII, 51). A többi szövegiadásban azonban más szó van a helyén (RMK. XXIII, 138 és a bécsi kiad. 116); tehát az adat nem egészen megbízható. — K a z i n c z y pedig néhány évvel később a m a g a k é p z é s é n e k mondja a *hüllámlík* származékot: „Osszián fordí-

tásában, 1814 aug. Széphalmán, ezeket csináltam, vagy ezekkel éltem: hajazat, das gelocke... *hullámlík* (villámlík), impersonale: *hullámol*“ (NyÚSz. 51; én ritkítottam). Tehát éppen úgy a *villám* → *villámlík* analógiájára hivatkozik, mint egy évtizeddel előbb Csokonai, mégsem nevezi meg a forrást, illetőleg mintát; pedig ugyanebben a jegyzetben más szavaknál megemlíti az irodalmi forrást. Elfelejtette tán? Vagy röstelt Csokonai nyelvére hivatkozni, amelyet annyszor nevezett megvetőleg „debrecenyinek“? (Vö. MNy. XXXII, 241, XXXIII, 19.) Ma már ezt sem dönthetjük el; de ha csupán párhuzamos szóalkotásokról van is szó, érdekesen egyezett az egyébként eltérő irányban dolgozó költők nyelvérzéke, költői stílusa.

TOMPA JÓZSEF.

Ugar — parlag.

Az *ugar* — *parlag* jelentéstani problémáját TOLNAI VILMOS veti fel akkor, amikor elmarasztalja Ady Endrét, illetőleg Arany Jánost az *ugar* helytelen használatában (MNy. XXII, 50—2). TOLNAI szerint a 'pihenő föld' jelentésű *ugar*-t Arany a rím kedvéért cseréli fel a 'műveletlen föld' jelentésű *parlag*-gal, Ady szóhasználatában pedig egyszerűen Arany hatását látja.

BALOGH JÓZSEF (MNy. XXII, 125—6) úgy látja, hogy Arany az *ős ugar*-t az *ősi föld* költői kifejezéseként használja, Adynál pedig, úgy gondolja, fel sem merül a szócsere problémája, mert az *ugar* nála valóban 'pihenő föld'-et jelöl, tehát eredeti jelentésében szerepel.

KNIEZSA ISTVÁN „Száv jövevényszavaink a gazdasági élet köréből“ című tanulmányának egyik részében: „Parlag — ugar“ (MNy. XLVI, 113—6) a két szó szláv eözményeinek, illetőleg megfelelőinek vizsgálatával azt állapítja meg, hogy az *ugar* — *parlag* szópár 'pihenő föld — műveletlen föld' jelentésben való szembeállítására már az átvétel után, a magyar nyelven belül alakult ki. Megtörténhetett azonban szerinte ez a jelentésmegosztás egyes vidékeken fordított irányban is: az *ugar* kapta a 'műveletlen föld', a *parlag* a 'pihenő föld' jelentést.

A következőkben egy új szempont figyelembevételével, földrajzineveink vallomása alapján kíséreltem meg kimutatni, hogy — bár a szláv megfelelők erre vonatkozólag nem adnak megnyugtató feleletet — az *ugar* — *parlag* szópárnak a mai „hivatalos“, illetőleg szótári jelentése az eredeti, ebben a használatban történhetett meg az átvétel is, s a fordított jelentéshasználat csak másodlagosan és szórványosan léphetett fel.

Földrajzinevi vizsgálódásaimban már korábban feltűnt, hogy a *parlag* közszóból alakult nevek gyakran fordulnak elő, az *ugar*-nak ilyenfajta előfordulására azonban nem emlékeztem.

KNIEZSA cikkének megjelenése után átnéztem PESTY FRIGYES helynévgyűjtésének a Nyelvtudományi Intézet földrajzinévi adattárában található részét, amelyben a magyar nyelvterület jelentős számú községének határnévanyaga található meg utaló cédulás elrendezésben. Az átnézés során 188 olyan földrajzinevet találtam, amely a *parlag* közszóból alakult, az *ugar*-ból alakultra csak 10-et. A *parlag* változatos típusokban jelentkezik: önállóan: *Parlag*, *Parlagok*, megkülönböztető elemmel ellátva: *Alsóparlag*, *Hosszúparlag*, *Kisparlag*, *Nagyparlag*, *Óregparlag* stb.; megkülönböztető elem funkciójában: *Parlagidűlő*, *Parlaghát*, *Parlaghegy*, *Parlagföld*, *Parlagkert*, *Parlagrét*, *Parlagszer* stb. Hangtanilag *parlag* ~ *pallag* ~ *parrag* ~ *parag* ~ *porrog* ~ *perrlag* változatok fordulnak elő. Az *ugar* adatok: *Ugar* Alcsút Fehér m.; *Ugar*, *Ugarköztihalom* Óbecse Bács-Bodrog m.; *Csanádosiugar* Mohol Bács-Bodrog m.; *Balcóhalmi-ugar* Szarvas Békés m.; *Dáliugar*, *Gyepugar*, *Kákásugar*, *Püspök-ugar* Apátfalva Csanád m.; *Sósugar* Vitka Szatmár m. A PESTY-féle névanyag a gyűjtésmód természeténél fogva kétségtelenül nem megnyugtató értékű, azonban az *ugar* — *parlag*-ra vonatkozó adatok ilyen arányú jelentkezése nem lehet véletlen. — Nem lehet az, mert a leghitelesebb források, a módszeresen, helyszíni gyűjtőmunkával készült földrajzinévgyűjtések hasonlóképpen vallanak. Kalotaszeg 41 községének élő névanyagában (SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei I. Kolozsvár, 1942.) a *parlag*-ból alakult nevek száma 17, az *ugar* egy esetben sem vált földrajzinévvé. A Nyárádmente 32 községében (BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei: MNy VI, 144—60) a *parlag*-ból 6 földrajzinév alakult, az *ugar*-ból egy sem. JANKÓ JÁNOS balatonmelléki gyűjtésében (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei III. kötet II. rész: A Balatonmelléki lakosság néprajza. Bp., 1902) a *parlag*-ra 9 példát találtam, az *ugar*-ra egyet sem. Saját alsószigetközi gyűjtésemben (kéziratban levő anyag) 5 földrajzinév alakult a *parlag*-ból, az *ugar*-ra itt sincs példa.

A *parlag* közzónak ez az egyoldalú alkalmazása, illetőleg az *ugar*-nak ilyen szempontból való „elhanyagolása“ a földrajzinévadásban a két szó jelentésfunkciójával magyarázható. Ha ugyanis elfogadjuk az *ugar* 'pihenő föld' és a *parlag* 'műveletlen, elhanyagolt, terméketlen föld' általánosan ismert, szótározzott jelentésmegoszlását, akkor nyilvánvaló, hogy az *ugar* nem válhatott földrajzinévvé. Nem válhatott azzá, mert mezőgazdaságunk korábbi rendszerében, a háromnyomásos gazdálkodásban a művelési kényszer szabályai szerint a határnak mindig más-más része maradt meg *ugar*-nak, mindig az, amelyik az előző évben még, a következő évben pedig már termőterület. Mivel egy-egy határrész *ugar* jellege nem tartott tovább egy esztendőnél, természetes, hogy az *ugar* közzó nem válhatott névalkotó eszközzé (az ellentmondó néhány adatról alább

lesz szó). A névadó mindig valamely állandó vagy ellenkezőleg, feltűnő, szokatlan tulajdonságával jelöli meg az elnevezendő tájrészt. A *parlag* megfelelt ennek a követelménynek, ha 1. 'műveletlen', 2. 'elhanyagolt', 3. 'terméketlen' jelentését feltételezzük. A terméketlen föld (3. jel). állandóságával, a műveletlen (1. jel.) és elhanyagolt föld (2. jel.) természetellenes állapotával, tehát feltűnőségével, szokatlanságával könnyen válhatott a névadás indítékává. A határ mindig más-más részét jelölő *ugar* esetében nem voltak meg ezek a feltételek.

A *parlag* — *ugar* földrajzinevként való felhasználásának, illetőleg fel nem használásának ilyen módon való magyarázatát egy másik, párhuzamos jelenség is támogatja a földrajzinevadás gyakorlatában. Termesztett növényeink közül a *kender*, *len*, *köles*, *borsó*, *répa*, *káposzta* neve tömegével fordul elő földrajzineveinkben, ellenben a *búza*, *árpa*, *rozs* csak egészen elvétve. A balatonmelléki helységek névanyagában (I. JANKÓ JÁNOS i. m.) a *kender* 20 esetben (*Kenderföld* ~ *Kenderföldek* ~ *Kenderszer*), a *káposzta* 14 esetben (*Káposztáskert* ~ *Káposztáskertek* ~ *Káposztás*), a *búza*-ra, *rozs*-ra nincs példa, az *árpa* 1 esetben fordul elő. Egy Pápa vidéki gyűjtésben (BEKE ÖDÖN, A pápa-vidéki nyelvjárás: NyF. XVII, 46—51) a *kender* 12-szer, Kalotaszegen (I. SZABÓ T. ATTILA i. m.) 28-szor, a Nyárádmentén 16-szor jelentkezik földrajzinev elemeként, a *rozs*, *árpa* a Nyárádmentén és Kalotaszegen egy-egy, a *búza* pedig csak Kalotaszegen jelentkezik ugyancsak egy esetben hasonló funkcióban. A termesztett növények ilyen egyoldalú jelentkezése igen természetes, mert a nyomásos gazdálkodási rendszerben a *búza*-val, *rozs*-szal, *árpá*-val bevetett területek minden évben a határ más-más részét foglalják el, tehát a növénytakaró állandó mozgása miatt nem alakul ki olyan állandóság, sem olyan feltűnő vagy szokatlan körülmény a váltakozás szabályossága miatt, amely a névadás indítékává válhatna. Megvannak ezek a feltételek ellenben azoknak a határrészeknek az esetében, ahol *kender*-t, *len*-t, *borsó*-t, *káposztá*-t, *köles*-t termesztettek. Ezeket mindig azonos helyen vetették, különleges igényeik vagy éppen igénytelenségük miatt. „A *len*, *kender*, *borsó*, *lencse*, *dinnye* csak az újabb időben, a vetéskényszer megszűntével vonul be a gabonaföldekre.” (A magyarság néprajza II, 190.)

Ha mármost visszakanyarodunk a felvetett problémához, ahhoz, hogy miként vallanak a földrajzinevek a *parlag* — *ugar* kérdésben, akkor az eddig elmondottak alapján a következő tanulságot vonhatjuk le: a *parlag* tömeges jelentkezése földrajzineveinkben csak a 'műveletlen, elhanyagolt, heverő, terméketlen föld' jelentésében való használatával magyarázható, az *ugar*-nak a majdnem teljes hiánya pedig csak a 'pihenő föld' jelentés elfogadásával válik érthetővé. Földrajzineveink tehát azt bizonyítják, hogy a két szó a fentebbi jelentésében volt használatos az egész magyar nyelvterületen.

A PESTY gyűjtésében feltűnő 10 *ugar* adat azzal magyarázható, hogy a nyomásos gazdálkodás megszűnésével az *ugar* eredeti jelentésében tulajdonképpen elvesztette funkcióját, tehát megvolt a lehetősége annak, hogy a korábban hasonló jelentésű *parlag*-gal felcserélődjék, vagy a 'műveletlen, elhanyagolt, terméketlen föld' szinonim jelölőjévé váljék. Olyan helyről ismerhette az *ugar*-t Arany és Ady is, ahol ez a változás bekövetkezett. — Saját gyűjtőutaimon azt tapasztaltam, hogy a gazdálkodási rendszer fejlődésének következtében a funkcióját vesztett *ugar* mindinkább a szókészlet passzív rétegébe szorul, jelentésére vonatkozólag általában habozó, bizonytalankodó válaszokat kaptam. Továbbképzett alakja: az *ugarol* ellenben használatos, mert az ezzel az igével jelölt művelet a válto gazdálkodási rendszerben is megvan. A két szó jelentéstartalmanak mai állapotára a magyar nyelvterület egésze szempontjából: megmaradt-e eredeti jelentésében, felcserélődött-e, szinonimává vált-e, végleges választ a készülő Magyar Nyelv-atlasz fog adni.

KÁZMÉR MIKLÓS.

Mondék, együgyű igék, elrejtett mondékok.

E dolgozatban a Bécsi Kódexnek három olyan kifejezésével foglalkozom, amelyek az egyszerű és képes beszédre vonatkoznak, tehát stilisztikai fogalmak jelölői.

A kódexben Joel próféta könyvének első prológosában azzal kapcsolatban, hogy a *hallás*, illetőleg a *füllel hallani* kifejezés a Szentírásban nemcsak szó szerinti értelmezhető, ezt olvassuk: 201: „Hallas kèl fcent irafocban· nem èz auag azō ki fūlbè zozatlic dè mel zūbèn èrtèttètìc a· mōdec zerent hog vr bèzel ewāgeliōbā Kinèc vagon hallo fūlo halgaffa: Auditus autem in scripturis sanctis non est iste, qui in aure sonat, sed qui in corde percipitur, iuxta illud, quod Dominus loquitur: Qui habet aures audiendi, audiat“. 202: „Valahol kèdeg è· kèt igec egbè eggèfōlue vèttètèdnèc· nē Lac az egūgo igeknèc zozattara hiziuc illènec· dè az èl rèitet mondekoknac auag igeknèc èrtèlmerè: Ubicunque autem haec duo verba iuncta ponuntur, non ad simplicem tantum verborum sonum, sed ad reconditam quoque dictorum intelligentiam pertinere intelligendum est“.

A bennünket jelenleg közelebbről érdeklő kifejezések: *mondék*, *együgyű igék*, *elrejtett mondékok*. Először a rövidebb magyarázatot kívánó *együgyű igék*-kel foglalkozom, azután az *elrejtett mondékok*-kal, s az utóbbival kapcsolatos mondanivalók közé szövöm be a *mondék*-ra vonatkozó észrevételeket.

1. Az *együgyű igéknek* szózatja a szavak egyszerű, nem képes értelműségére vonatkozó kifejezés. A *szózat*, amelynek birto-

kosjelzője az *együgyű igék* szerkezet, itt egyszerűen 'hangzás'-t jelent. Ez a régebbi jelentés érthető az alapszóból is, ez ugyanis eredetileg 'hang'-ot jelölhetett. (Vö. a szó rokon nyelvi megfelelőit a SzófSz.-ban és a régi magyar nyelvi adatokat a NySz.-ban.) — A *szózat -nek* raggal ellátott birtokosjelzője a török eredetű *ige* többesszáma. Ennek eredeti és itt is szereplő jelentése: 'szó'.¹ — Az *igék* tulajdonságjelzője: *együgyű*. Ez alárendelő, mégpedig mennyiségjelzős összetétel az *egy* számnévből és az *ügy* főnévnek melléknévi származékából. Az alakulat különböző jelentéseinek (NySz., CzF, MNy. V, 40, Nyr. LXIX, 48) alapján a 'simplex: egyszerű' jelentést tekinthetjük. A mi adatunkban éppen ezzel a jelentéssel találkozunk. — A teljes kifejezés tehát mai nyelvre áttéve így lenne: az *egyszerű szavak hangzása*.

Eddig azt néztük, hogyan értelmezhető ez a kifejezés önmagában. Ha összehasonlítjuk a fordítást a Vu'gata megfelelő részletével, azaz a nézzük meg, mit akart kifejezni a fordító a szerkezettel: „*egűgo igeknèc zozajjara: ad simplècem ... verborum sonum*“, — megállapíthatjuk, hogy a fordítás hibás. A fordítás során keveredés történt a birtokos szerkezeten belül: a birtokszó tulajdonságjelzője átvetődött a birtokos elé s annak jelzőjévé lett. Mert tulajdonképpen nem a szók *együgyűek*, azaz *egyszerűek*, hiszen éppen arról szól a fejtegetés, hogy e szavak képes beszédben is szerepelnek, amelyben nem egyszerű az értelmezésük. Ennek ellenére könnyen megérthetjük, hogy a fordító a szavak egyszerű értelmezésének lehetőségére gondolva e szavakat magukat *egyszerű igék*-nek nevezte el.

2. A bennünket jelenleg foglalkoztató másik kifejezés, az *elrejtett mondek* alárendelő, mégpedig szintén jelzős szószervezet. A főfogalmat a *mondek* fejezi ki, a jelző az *elrejt* ige -t képzős melléknévi igeneve. E szavak közül a kihalt *mondek*-ot közelebbről meg kell vizsgálnunk, a *rejt* eredetét és külön életét nem vesszük közelebből szemügyre, csak amennyiben a szerkezet létrejöttének és jelentésének megmagyarázása végett szükséges. Az *értelem*-mel, amelynek a szóbanforgó szerkezet a birtokosjelzője, ez alkalommal nem foglalkozunk.

¹ Hogy e fogalommal kapcsolatban a 'hangzás' jelentésű *szózat* szerepel, az a latin *sonus* hatásán kívül még mással is magyarázható. Mind a magyar, mind a latin kifejezés azt mutatja, hogy a szó hangalakja és eredeti, tulajdonképeni jelentése között a kapcsolat oly szoros volt, hogy amikor az utóbbit akarták kifejezni, megfelelő szó híján az előbbi nevét alkalmazták. Lehetséges, hogy *szószerint* kifejezésünk is így magyarázható. Egy szóból álló kifejezésekről is mondjuk, hogy *szószerint* így vagy úgy értelmezhető. Ezt a jelenséget kétféleképpen magyarázhatjuk. Vagy több tagból álló idegen vagy képes értelmű magyar kifejezések értelmezésére vonatkozó szót kezdtek alkalmazni egy szóval kapcsolatban is, vagy pedig a *szószerint* kifejezésben a szó-nak 'hang' jelentése szerepel, a hangalakhoz eredetileg hozzákapcsolódó értelem fogalmát akarták vele — persze nem valami megfontolás alapján — kifejezni.

A *mondék* a finnugor eredetű *mond* igéből -ék deverbális nomenképzővel keletkezett szó, nomen acti vagy obiecti: 'amit megmondtak, a megmondott dolog', tehát a jelentése hasonló a *mondás*-nak mint nomen acti-nak a jelentéséhez. XV. századi nyelvemlékeinkben szerepel: a Jókai-, Bécsi és Münchener Kódexben.

JókK. 50/b: „ewāgelium *mondeka* ferent“, latinja a NySz.-ban: „secundum evangelium“. — 12/b, összetételben: „Es kyk gonozol mondandnak te neked *gono3mondekokual* beltelyenek“, latinjának (Velencei kiadvány, 1504. 86/b) nem egészen pontosan felel meg, de valószínűleg a *maledictio* tükörfelfejzése a *gonoszmondék*. — BécsiK. 12: „Ki *mōdēc* mikor mēdenēknē kellētuolna: Quod *dictum* cum placuisset omnibus“. 201 és 202: a do'gozat elején idézett adatok. 202: „Ez *iqūēndō mondekot* lac Iudara τ *Ihr'lmrē monga*: Hic ad Iudam tantum et ad Ierusalem *profert*“. 286: „Mēdenēc kēdēg mellēc ē.pphēcia *mōdēkaban* tartatnac: Omnia autem, quae *textu* huius prophetiae continentur“. 290, kétszer is: „DARIUS medofoc kiralanc mafod ēztēndēlben Aggeuft τ Zachariaft ēzeneknēc *mondeki* mutattac hog .pphetaitanac Dē Aggeus ēzokert lattatic .pphetac zerebē ēēue vētētnēc Zachariaftol- mert kēt honapochan lelētētēic ēlōl kōltnēc .pphēcia- iaban mēt a- megīēlentet *mondekok* mutattac: In anno secundo Darii regis Medorum Aggaeum et Zachariam prophetasse *lectiones* eorundem declarant. Sed hac de causa Aggaeus Zachariae in ordine prophetarum praelatus videtur, quia eum duobus mensibus (ut praedictae *lectiones* ostendunt) in prophetia praecessisse invenitur.“ 291: „meghiuni ē- *mondec* tartaltamanac [írás hibás alak, helyesen: *tartalmának*] igeiuel: revocare verbis *lectione* comprehensis“. (A Bécsi Kódex-beli adatok csaknem mind egybe vannak gyűjtve RMNy. I/2, 270) — Münchener Kódex 53. levél, Lukács evangéliuma előtt: „Mert valobizoi fokac akaranc zerzeniec ez allatocnac *mōdekit*: Quoniam quidem multi conati sunt ordinare *narrationem* . . . rerum“.

A *mondék* jelentésére vonatkozólag a következő véleményeket találjuk: A RMNy. I/2, LVI. 1., a Bécsi Kódex kiadásához írt bevezetésében DÖBRENTAI megjegyzi, hogy egyes kifejezések szokatlan voltára, talán a fordító által való megalkotásukra következtethetünk abból, hogy a kifejezés több értelemben kerül előnk. A fordítókról így ír: „Ezt és amazt így és amúgy találgatni akarásukat bizonyosnak látjuk, mert: *mondék* néhol *dictum*, másutt *lectio* és *textus* is nálak . . .“. — A CzF IV, 603 a MünchK. adatára hivatkozva azt mondja, hogy a *mondék* a régiéknél 'elbeszélés'-t jelent. — A NySz. II, 865 'dictum, Ausspruch' jelentést vesz fel; idézi a JókK 50/b adatát, a BécsiK -ből a 202 lapon található egyik adatot és utal a 201. lapra, s idézi a MünchK adatát is. — Ezekhez az értelmezésekhez a következő megjegyzéseket, illetőleg kiegészítéseket fűzhetjük hozzá: A MünchK.-beli *mondék*-nak értel-

mére nézve a CzF. véleménye helyes. A JókK.-ben található *mondék* lehet 'dictum': „ewāgelium *mondeka* ferent“ a. m. 'amint az evangélium mondja'. Lényegében egy kivételével nem térnek el ettől a jelentéstől a BécsiK. adatai sem, noha részben írásban kinyilvánított, tehát olvasható nyilatkozatokra utalnak. (Voltaképen a JókK. és MünchK. szövegében is írásos *mondék*-ról van szó, de a nyilatkozatok írásos volta a latin megfelelőkből sem tűnik ki, csak a szöveg értelméből következik.) — Másképen kell megítélnünk a BécsiK. 201. lapjáról idézett és megbeszélésünk egyik tárgyává tett adatot. Ugyanis itt a szövegben nem egyszerű utalás van egy máshol tett nyilatkozatra, hanem a jelképesen használt *hallás* szó értelmezésének tárgyalása kapcsán egy jelképes értelmű mondatot hoz fel például a szerző a Szentírásból. Ezt a példátul hozott mondatot vezeti be a „iuxta illud, quod Dominus loquitur“ szavakkal, amelyeket a fordító így tolmácsol: „a *mōdec* zerent hog vr bēzel ewāgeliōba“. Ezt a *mondék*-ot csak akkor lehetne a többivel azonos jelentésűnek venni, amint ezt a NySz. teszi, ha az evangéliumból vett idézetben az lenne írva, hogy a *hallás* nem testi fülekkel való hallásra értendő. Ekkor ugyanis a prologus szerzője a maga fejtegetéseinek igazolása kedvéért utalna arra, hogy a Szentírásban ez így és így van megmondva. De nem erről van szó, hanem arról, hogy a *hallás* olyan képes értelemben használt kifejezés, mint az „Akinek vagyon halló füle, hallgassa“. Szerintem az „a *mōdec* zerent“ annyit jelent, mint 'a szerint a kifejezésmód szerint', tehát a BécsiK. 201. lapján a *mondék* 'kifejezésmód' jelentésű. Hogy így lehet, sőt így kell értelmeznünk, azt az is igazolja, hogy utána nem *ami* vagy *amit* a mellékmondatnak a *mondék*-ra vonatkozó kapcsolószava, hanem 'ahogyan, amilyen módon' jelentésű *hogy*.

Kérdés most már: milyen értelemben szerepel a *mondék* az *elrejtett mondék*-ban. Erre vonatkozólag nemcsak a latin megfelelő, a *dictum* adhat felvilágosítást, — amelynek a fordítására több rokon, de árnyalatilag mégiscsak különböző jelentésű szót lehetett volna alkalmazni, — hanem a magyar fordítás is. Ugyanis a magyar szövegben vagylagos fordítással van dolgunk: a *mondékoknak* után *avagy*-gyal oda van kapcsolva az *igéknek*. A vagylagos fordítás bizonytalanságra vall, s ennek oka a jelen esetben — mint alább látni fogjuk — nem annyira az általános szóhasználatbeli ingadozás, hanem az, hogy a kifejezendő fogalomra az általános szóhasználatban egyáltalán nem volt megfelelő kifejezés. A *mondékok* mellett szereplő *igék* azt mutatja, hogy a fordító itt egyszerűen 'szó, kifejezés' értelemben alkalmazta a *mondék*-ot. Első pillanatra úgy gondolnók, hogy csupán a változatosság kedvéért élt először ezzel a szóval, s aztán a nyilván ritkábban előforduló kifejezés megmagyarázása végett kénytelen volt megismételni a mondat előző részében már használt, ismertebb *igé*-t. Mégis úgy látom: abban, hogy a

mondék szóra esett a fordító választása, szerepe volt a *mondék* 'kifejezésmód' értelemben való használatának. E feltevés megokolására még vissza fogok térni.

A *mondék* jelzőjeként álló *elrejtett* az *elrejt* ige -t képzős melléknévi igeneve, a latin *reconditus*-nak felel meg. Ez a jelen esetben *el* igekötővel ellátott *rejt* ige BABOSS R. ERNŐ (MNy. XXXIV, 223—4) véleménye szerint valószínűleg azonos a finn-ugor eredetű 'in Extase versetzen' jelentésű *rejt* igével, a két jelentés között a közvetítő 'varázsol, elbűvöl, elvarázsol' lehetett. (E feltevést ismerteti és elfogadhatónak tartja PAIS DEZSŐ, Reg 5, illetőleg 7.) Úgy gondolom, hogy a homályos, jelképes, nem könnyen érthető kifejezések értelmezésével kapcsolatban alkalmazott *rejtett* szóban a *rejt* jelentése legalább olyan közel áll az eredetibb jelentéshez, mint a konkrét 'recondo'-hoz. A latin szövegben az *intelligentia* mellett álló *recondita* átvitt értelemben szerepel. Az ennek megfelelő *elrejtett*-ben nem kell tükörszót keresnünk, mégpedig nemcsak azért nem, mert a konkrét 'recondo' jelentésű magyar *rejt*-nek átvitt értelmű használata kifejlődhetett volna a latintól függetlenül is, — hanem mert a szónak az eredetibb: 'varázsol, elbűvöl' jelentéséhez bizonyos tekintetben közelebb is állt az átvitt értelemben alkalmazott *recondo* jelentése. Nem lehetetlen tehát, hogy a fordító a *rejt* eredetibb jelentésére gondolt, s esetleg akkor is ezt a szót választotta volna, ha a latin szövegben történetesen nem is a *recondita*, hanem valami más, ezzel rokonértelmű kifejezés lett volna.¹

Ha nem ismernők a latin eredetit, akkor arra gondolhatnánk, hogy az *elrejtett mondékoknak értelme* kapcsolatban az *elrejtett* szó — a -t képzős melléknévi igenevek szokásos szenvedő

¹ A *rejt* igének a *rejtett*-en kívül egy másik származéka is előfordul a 'rejtett értelműség' fogalomkörében, de jóval később. Amade László egyik költeményéből idézhetjük: „Ezeket *mesében* | *Panaszom, röjtőben*“, (1836-i kiadás 186). A NySz. idézi a *Rejtő* „2) [aenigma; rätsel]“ jelentése alatt. HORVÁTH JÁNOS (A magyar vers 264) a közölés nevű alakzatra felsorolt példái közé beveszi ezt a két sort is, a „röjtőben“ után zárójelben odátéve: „= rejtve yben“. A *mesé* itt 'jelképes értelmű, megfejtendő vers'-féle jelentésű, tehát a sorok végén álló két szónak nemcsak mondatbeli szerepe azonos, hanem rokonértelműek is, — ez, mint tudjuk, közlésben gyakran van így. Nem lehet azonban kizárni egy másik — bár kevésbé valószínű — lehetőséget sem. Még nem ismerve a *rejtő* 'aenigma' jelentését, nem főnevesült, hanem egyszerű melléknévként fogtam fel, mely a mondatban költői inverzióval hátravetett jelzője a *mesé*-nek, tehát értelmező. Ebben az esetben a *mesé* jelképes értelműségére mutató jelzőként határozna meg közelebbiről a *mesé*-t, amelynek a jelentésében a 'jelképes értelmű' mozzanatot már nem érezhette elég világosan a költő. Ezt a feltevést most már kevésbé tartom valószínűnek, mivel látom, hogy Amade többször is használja hasonló értelemben a *mesé*-t, minden magyarázó jelző nélkül, amikor költeményeiben a titkolt, árnyékolt, csak *mesé*-ben megvallott szerelem kínjairól panaszkodik.

értelműségével szemben — azon ritka példák közé tartozik, amelyekben cselekvő a jelentés. Ugyanis nem a mondás, nem a kifejezés az elrejtett, hanem az értelem. A kifejezés inkább maga burkolja homályba, rejti el az értelmet, azzal, hogy nem mondja meg világosan. A latin szöveget figyelembe véve látjuk, hogy nem cselekvő, hanem szenvedő jelentésű az igenév, de mégsem a *mondékok* az elrejtettek, hanem az *elrejtett*-nek az *értelem* jelzőjének kellene lennie. Az *elrejtett mondékoknak* *avagy* *igéknek* *értelme* ugyanolyan hibás fordítással létrejött alakulat, mint az *együgyű igéknek* *szózatja*. Minthogy a jelző átvétele nemcsak itt van meg, a keveredés nem külön ebben a szerkezetben történt. Két lehetőséggel számolhatunk. Előfordulhatott, hogy a többszörösen összetett mondatnak az ezt megelőző s ezzel párhuzamos szerkezetű ízülete hatott alakító erővel, tehát az *együgyű igéknek* *szózatjára* kifejezésnek párjául alkotta meg a fordító az *elrejtett mondékoknak* *értelmére* kifejezést. De lehetséges az is, hogy a szerkezetbeli eltolódás nem az elsőben történt, hanem a két azonos szerkezet fordítására egyszerűre keresett megfelelő szerkesztésű magyar kifejezéseket a fordító.

*

Hogyan jöhettek létre ilyen hibás szerkezetek, vagy ha már létrejöttek és belekerültek a szövegbe, hogyan maradhattak meg benne? Hogyan bizonyulhattak megfelfőlnék annak a szerepnek a betöltésére, amelyet a fordító szánt nekik?

Bizonyos, hogy az ilyen jellegű latin szöveg fordítása nehéz feladatot jelentett egy XV. századi magyar ember számára. Mert nem az volt a helyzet, hogy a magyar nyelvközösség beszédében használt kifejezések közül válogathatott a fordító, hanem neki magának kellett az eddig magyar nyelvű beszédben vagy írott szövegben elő nem fordult fogalmakra kifejezéseket alkotnia. Ha a kérdéses fogalmak jelölésére lett volna a fordító nyelvében megfelelő kifejezés, a latin szöveg olvasásakor azonnal, közvetlenül az merült volna fel gondolataiban, s nem törekedett volna arra, hogy szó szerinti pontos mását adja a latinnak. Márpedig — a szöveggörnyezetből is kitetszőleg — igyekezett ragaszkodni a latin kifejezésekhez. Részben ezzel magyarázható az is, hogy a küszködő gondolkodás során éppen ez a keveredés történt: a jelzők átvételére ugyanis a latin szórend is alkalmat adhatott.

Amint szóképletbeli hiány tette szükségessé e kifejezések megalkotását, éppen így ez volt az oka annak, hogy megmaradtak a szövegben, a másolatban is. Amennyire erre XV. századi nyelvemlékeink alapján következtetni lehet, úgy gondolom, hogy az akkori nyelvben az *együgyű igék* természetesebb alakulatként hatott, s legfeljebb az *együgyű igéknek* *szózatja* kifejezésben volt szokatlan, — az *elrejtett mondékok*-ról viszont éppen ennek

az ellenkezőjét mondhatjuk el: az *értelem*-től, sőt talán a tágabb szövegkörnyezettől elszakítva valószínűleg meg sem értették volna. De mivel nem volt a fogalomra jobb, könnyedebb, mesterkéletlen kifejezés, így megmaradt ez, nemcsak az eredeti fordításban, hanem a nehezebb részeknél ehhez talán a szokottnál is hívebben ragaszkodó másolatban is. Nem tűnt föl helytelennek s így megmaradhatott talán azért is, mivel a jelképes kifejezésben a tulajdonképeni mondanivaló el van rejtve, s az *elrejtett mondékok* hallatára erre lehetett gondolni. De — annak ellenére, hogy a *mondékok* mellé vele egyenértékű kifejezésként *igék* van odaírva — még valószínűbbnek találom, hogy a kifejezés megalkotásakor a fordítónak a 'kifejezésmód'-féle értelem járt az eszében. Alig néhány sorral feljebb, a 201. lap alján van az a *mondék*, amelyről fentebb megállapítottuk, hogy 'kifejezésmód' az értelme. Amint az a *mondék*, úgy ez is jelképes kifejezésre utal, így alkalmazhattak mellette jelzőül valamilyen 'jelképes', 'homályos', 'nem-közvetlen' jelentésű szót, tehát az *elrejtett*-et is.

Megállapíthatjuk, hogy ha téves fordítás során jött is létre, nem hathatott rosszul alkotott kifejezésként sem az *együgyű igéknek szózatja*, sem az *elrejtett mondékoknak avagy igéknek értelme*. De az egész nyelvközösségé nem lett soha. Mert bármily jelentős szerepet játszik is a nyelv életében, különösen annak egyes területein az egyénektől kiinduló, mesterséges fejlesztés, az egyéni kezdeményezések sikeressége is a természetes fejlődéshez való viszonyuktól függ. Ha egyéni munka során merül is fel egy-egy kifejezés megalkotásának szükségessége, mindig a nyelvközösség igénye jelentkezik benne, — még ha a társadalmi viszonyok következtében egyelőre csak kisebb-nagyobb csoportjai képviselik is a nyelvközösséget. Hogy az egyén hogyan oldja meg a felmerült feladatokat, az mindig a kifejezőkészség általános fejlettségének a színvonalától függ. A természetes nyelvfejlődést megelőzheti vagy meggyorsíthatja a mesterséges nyelvfejlesztés körébe sorozható egyéni tevékenység, de a kettő iránya és eszközei bizonyos határon belül megegyeznek. A mesterséges alkotással létrejött kifejezés csak úgy kerülhet bele szerves elemként a nyelvbe, ha a nyelvközösség számos tagja élőszóbeli vagy írásbeli érintkezésben használja. Ha egy kifejezés létrejövésének és elterjedésének feltételei a nyelvközösségnek jelentős hányadában nincsenek meg, akkor a legkiválóbb egyéni nyelvfejlesztő törekvés is sikertelen marad (hát még a kevésbé sikerült és ilyen törekvés nélkül keletkezett alakulatok!). E feltételek hiánya miatt találkozunk a szellemi életre vonatkozó kifejezőkészlet fejlődésének kezdeti szakaszában olyan elszigetelt próbálkozásokkal, amelyek egyikének eredménye az *együgyű igéknek szózatja* és az *elrejtett mondékoknak avagy igéknek értelme*.

HEXENDORF EDIT.

Fustély.

A *fustély* 'dorong, furkósbot' szó eredetével több ízben foglalkoztak nyelvészeink anélkül, hogy egyértelmű etimológiát sikerült volna adni róla. Többek között felmerült a latin *fustis* szóból való származtatása, amelynek értelmileg meg is felelne (CzF.), de hangtani nehézségek vannak. Mások feltételezett középfelnémet **vústel* (MELICH, DOLw. 109), illetőleg északolasz **fuštel* (GOMBOCZ: MNy. VI, 323) eredetre gondolnak; ilyen szavakat azonban mindmáig nem sikerült kimutatni. BÁRCZI ezenkívül felveti az olasz *fustello*-ból és ófrancia nyelvjárási alakból való származás lehetőségét is (SzófSz.). A rumén eredetre már DANKOVSKY gondol, majd ALEXICS (MNy. VI, 323) tárgyalja; állításaikat azonban jelentéstani nehézségek miatt etimológiai szótáraink nem látják hebizonyítottaknak, s így a *fustély*-t vitatott eredetűnek jelzik.

1. Mielőtt a kérdés jelentéstani oldalát vizsgálónók, nézzük meg *fustély* szavunk szóföldrajzi adatait. Kiindulási pontul a NySz. szolgál.¹ A példákat időrendi és földrajzi szempontok szerint csoportosítom. Az időrendben első három adat vitathatatlanul erdélyi. Ezek: Helt: Mes. Kolozsvár, 1566.; C. 1592.; Károli bibliafordítása. Ehhez: Heltai nagyszebeni születésű és külföldi tanulmányai alatt eltöltött évein kívül egész életét Erdélyben töltötte. CALEPINUS magyar értelmezőinek személyére és az értelmezés erdélyi vonatkozásaira SZILY (vö. Nyr. XV, 314), majd MELICH (C.-kiadásának bevezetése) mutatott rá. Károli, mint ismeretes, Szatmár megyei; Nagyváradban született. A további példák között még négy erdélyi adat van. Ezek időrendi sorban a következők: 1. GKat: Válts. II. Nagyvárad, 1647. Noha Geleji nem erdélyi születésű, életének java-részét Erdélyben töltötte mint a Rákócziak udvari papja. 2. Szal: Krón. Gyulafehérvár, 1662. Szalárdi, a neves történetíró ugyancsak Erdélyben élt és működött. 3. Com: Jan. Kolozsvár. 1673., ahol a latin *fustis* megfelelőjeként szerepel a *fustély*. A Comenius-féle Janua különböző kiadásaiból tudjuk, hogy a fordítást rendszerint helybeli tanárok készítették; így ennek az eredetileg 1643-ban Nagyváradon megjelent műnek a fordítója SZILÁGYI BENJÁMIN ISTVÁN nagyváradi iskolaigazgató volt, aki tanulmányait Gyulafehérvárott végezte. 4. Végül egy aránylag késői adat PPB.-ből, mely szerint mint a latin *fustis* és a német *Knüttel*, *Prügel* szavak megfelelője szerepel.

A NySz. példái között e mellett találunk még négy Erdély-lyel közvetlenül határos területről származó adatot. Ezek időrendi sorrendben a következők: Prág: Serk. Bártfa, 1628.;

¹ A NySz. adatait, ahol szükséges, a jelentéstani kérdések tárgyalásánál közlöm, itt csak a szerző személye és a szóbanforgó mű kiadásának helye és ideje jön tekintetbe.

VSzentyel: Pat. Lőcse, 1648.; Czepl: Japh. Kassa, 1669.; végül Pósz: Igazs. Sárospatak, 1669.

Eddig a NySz. Tehát megállapítható, hogy a közölt tizenegy adat közül hét közvetlenül erdélyi vonatkozású, a többi négy pedig Erdéllyel határos területen íródott, s ezek szerzői maguk is több-kevesebb erdélyi kapcsolattal rendelkeztek. Ebből is kiviláglik, hogy igaza volt ALEXICSNAK, amikor így írt: „a legrégibb példa Heltaiból van véve, a mi ujjsmutatás arra nézve, hogy a *fustély* eredetét valamely erdélyi, vagy Erdéllyel szomszédos népnél keressük“ (MNy. VII, 213). ALEXICSNAK azonban ugyanekkor rá kellett volna mutatnia a NySz. többi adatának erdélyi voltára.

Ez a tanulmány a NySz. példáin túlmenőleg további erdélyi adatokat mutat be a szótáriródalom köréből. Elsőnek emlitem itt az 1629-ben Nagyszébenben kinyomtatott Nomenclaturát, amely tárgykörök szerint szerkesztett latin-német-magyar szótár. A kis terjedelmű szótár 47. lapján találjuk az idevonatkozó adatot: „*Fustis: Knuettel: bot, fustély*“. MELICH szerint a mű SZIKSZAI FABRICIUS Sárváron 1602-ben kiadott változatát követi; ezek szerint adatunk erdélyi vonatkozása kétséges. Ezzel szemben áll az, hogy SZIKSZAI FABRICIUS, annak 1602 évi kiadása sem, a latin *fustis* szót nem tartalmazza, tehát a latin szót és értelmezéseit, így a magyar *fustély*-t is Erdélyben írták hozzá. ERDŐBÉNYEI DEÁK JÁNOS Januája, Nagyvárad, 1654., szintén *fustély*-nak fordítja a latin *fustis*-t. Kétségtelen, hogy ERDŐBÉNYEI MÁ.-t követi, de nem szolgálai („non per omnia sum sequutus“). Célja az, hogy a latin szavakat szabatosan adja vissza. Tehát, ha a *fustély* nem lett volna Erdélyben ismeretes, másképp fordította volna le magyarra. További adatunk van a *fustély*-ra egy másik Comenius-kiadásban. Ez a Janua Gyulafehérvárott 1647-ben jelent meg; értelmezői TSAHOLCI JÁNOS és BIHARI FERENC gyulafehérvári tanárok. Felmerül a kérdés, hogy Comenius Januájának SZILÁGYITÓL készített fordítása nem függ-e össze ezzel a fordítással. MELICH példákön mutatja be, hogy TSAHOLCI és BIHARI nem követték a nagyváradi kiadást (MELICH, Szótáriród. 157—8). A szótár több erdélyi nyelvjárási adata bizonyítja, hogy erdélyi magyar szókészlettel állunk szemben. Végül az erdélyi adatok között beszélnünk kell PP. első kiadásáról, amelynek magyar értelmezése a XVI—XVII. századi erdélyi magyar köznyelvet tükrözi (vö. MELICH i. m. 175). Meg kell említenünk MÁ.-et, kinél *fustély* szavunkat szintén megtaláljuk, noha MOLNÁRnak közeli kapcsolatai nem voltak Erdéllyel. Hggy a *fustély* szó mint a latin *fustis* értelmezése mégis bekerült a szótárba, annak oka nyilván abban keresendő, hogy MOLNÁR szótárát több forrásból szerkesztette; és egyik főforrása C. volt.

Úgy gondolom, mindez eléggé bizonyítja, hogy a XVI—XVII. század folyamán szavunk Erdélyben általánosan ismert

és használatos volt. — Ez persze magában még nem jelenti azt, hogy Magyarország többi részén nem ismerték. Vizsgáljuk meg ezt a kérdést, ugyancsak a szótáriróadalom tükrében. Őt, Erdéllyel semilyen kapcsolatot nem mutató szótárban néztem utána, hogyan fordítják a latin *fustis* szót. VERANCICS FAUSTUS 1595-ben megjelent Dictionariumában a *fustis* szó magyar megfelelőjeként a *pálcza* szót találjuk. A mű alkotója sebenicói születésű dalmata, a magyar értelmezést saját nyelv-állapotából merítette (vö. MELICH i. m. 107—9) Az ALVARUS-féle „Syllabus vocabulorum“ — megjelent Nagyszombatban 1703-ban — szerint a *fustis* magyar jelentése: *bot* CELLARIUS KRISTÓF „Latinitatis probatae“ című latin szótárát BÉL MÁTYÁS látta el magyar és cseh fordítással. Az 1735. évi lipcei kiadásban a *fustis* szó mellett annak magyar megfelelőjeként a *bot* szó áll. MELICH szerint BÉL MÁTYÁS nem végzett önálló munkát: a magyar értelmezést PP.-ből írta ki. Ha tehát a *fustély* szót a *bot* váltotta fel, ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a nyugati területen a *fustély* szó vagy egyáltalában nem, vagy igen kevésbé volt ismeretes. WAGNER „Phraseológiá“-jában (1750. évi nagyszombati kiadás) a *fustis* mellett annak fordításaként *bot*, *dorong* szerepel. A szótár szerzője nyugatmagyarországi, életének nagy részét Bécsben töltötte (vö. SZINNYEI, Magyar Írók XIV, 1378) Utolsó szótári adatunk az ugyancsak Nagyszombatban megjelent „Synonymorum Thesaurus“-ból való: a *fustis* magyar megfelelője itt is a *bot* A XVI—XVII. századra vonatkozó szóföldrajzi vizsgálatot a bibliának Károli- és Káldi-féle fordításainak összevetésével fejeztem be. Az Újtestamentum két azonos helyéről van szó, pontosabban: Lukács 22: 52., Máté 26: 55. A latin szövegben ez van: „cum gladiis et fustibus“; a *fustis* szót Károli *fustély*-lyal, Káldi *dorong*-gal adja vissza. — Az első nyugatmagyarországi szótár, amelyben a *fustély*-t megtaláljuk, MÁRTON első kiadása 1799—1800, de MÁRTON előszavából kitűnik, hogy főforrásai között szerepelt PP. is. MÁRTONTól azután átveszi a többi szótáriró.

A *fustély* szó a XIX. század folyamán bekerült az irodalmi nyelvbe. Több nagy írónk ismerte és használta. Így Jókai (ÖM. VIII, 171), Mikszáth (vö. RUBINYI, Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve 148) és Móricz Zsigmond is. Ami a *fustély* mai szóföldrajzi elterjedését illeti, aligha hatol túl az Erdéllyel határos területeken. Ezt mutatják a népnyelvi adatok is. Szavunkat elég sűrűn használják Szabolcs és Hajdú-Bihar megyékben; ezzel szemben nem találtam dunántúli előfordulást. Úgy gondolom, hogy ez a negatív tény fenti feltételezésemet erősíti meg.¹ Mindebből levonhatjuk azt a tanulságot, hogy a szóföldrajzi adatok amellettszólnak, hogy a *fustély* szó a

¹ Az itt és lentebb felhasznált néprajzi adatok DIÓSZEGI VILMOS szíves közléséből valók.

XVI--XVII. század folyamán csak Magyarország keleti felében volt ismeretes. Ezek szerint ALEXICS jogosan kereste eredetét a rumén nyelvben.

2. A szóföldrajzi vizsgálat után nézzük meg a kérdés jelentéstani oldalát, ahol az EtSz. szerint nehézségek vannak: „[ALEXICS szerint a *füstel* szónak] a XV--XVI. sz.-i oláhban 'bot, husáng' jelentése is lett volna, s hozzánk mint hadi kifejezés került volna a XVI. sz.-ban. A feltételezett jelentés nincsen igazolva, a 'füstély' oláh nevei: *maiu*, *pisălog*, *chilom*, *ghiont* (GHETIE).“ Tény az, hogy ma a *füstel* szó jelentése 'épcsőfok, cséppálcika', de ugyanakkor ALEXICS idézett cikkében kapcsolatba hozza a *fuste* szóval, amelynek TIKTIN (I, 657) tanúsága szerint 'Stab, Stöck' és egy ma már nem élő 'Spiess, Speer' a jelentése. Ezt egyébként ALEXICS állítása igazolására fel is hozza. De ha az EtSz. nem volt meggyőződve erről az értelmi egyezésről, módjában lett volna, hogy TIKTIN állításait ellenőrizze a román akadémia nagyszótárában (I, 202), ahol meg is találta volna a megfelelő francia értelmezést: *bâton*, *gourdin*, amely tudvalevőleg a magyar *bot*, illetőleg *fűtykös* szónak felel meg. Másodsorban a *füstel* nyelvjárási alak, tehát egyáltalában nem lehetetlen, hogy a *fuste* fenti értelmével ne rendelkezett volna. A rumén *fuste* értelmének további tisztázására minden megjegyzés nélkül közlöm öt különböző rumén szótár adatait: *fuste: fustis: bot* (BOBB. Kolozsvár, 1822—1823.) | *fuste: fustis: (több értelmezés között) bastone grossu* (LAURIANU—MASSIMU. Bucuresti, 1871—1876.) | *fust, fusteiu (!): pálcza, bot, dorong* (PUTNOKY—CRISIÁN. Budapest, 1895.) | *fust, fuste: Stab, Knüttel, † Lanze* (LANGENSCHIEDT. 1911.) | *fust, fuste: 1. bot, dorong; 2. lándzsa* (CHERESTESIU. Kolozsvár, 1925.).

Még ha feltesszük is, hogy a fenti adatok egy már elavult nyelvállapotot mutatnak, azt hiszem, a „feltételezett“ jelentést ennyi adat igazolja. Más kérdés, hogy milyen értelemben került át a magyarba a *füstély*. Erre nézve ismét a NySz. adataiból kell kiindulnunk: *bot, füstély* C, PP. | „ki valamikor bemegyén vala, mindenkor hol *füstélylyal*, *bottal* dedolálja“—Szal: Kron. 28 | „Mikoron a pórok hallottác vólna a farkasnac ordítását, ki tamadánac minnyaián a házakból, *páltzáckal*, *dorongockal*, *füstélyokkal* és erőssen megveréc a farkast“ Helt: Mes. 305 | *nagy bottal és füstélylyal* VSzentyl: Pat. 19. Mindezen adatokból kitűnik, hogy a *füstély* a ruménból 'ütésre szolgáló jókora nagyságú fa' értelmében került hozzánk. Fenti adatokból valószínűnek látszik az is, hogy a rumén pásztorok kezében látott először *füstély*-t a magyarság, nem pedig — mint ALEXICS állítja — „a harcoló oláh csapatok kezében“. Erre mutat mai népnyelvi használata. Szabolcs—Hajdú—Bihar megye több községében a *füstély*-t a kondások használják. A pásztorbot néprajzi leírása a következő: „*Füstély* vagy furkósbot, göröcsös bunkósbot. Kondások használják, inkább védelmül kutyák és hamis disznók

ellen. Terelésre csak süldőkorú nyájtól felfelé: tehát malacoknál nem és hasas anyakocáknál sem, mert nehéz bot.“ (Dr. Kovács Péter gyűjtéséből.) Így alakulhatott ki a 'bot, füstély' jelentés.

További kérdés az, hogy a 'bot' jelentés mikor veszett el. MÁRTON már említett első kiadásában a német *Knüttel, Prügel* szavak magyar értelmezése így szól: *Knüttel: dorong, füstély, bot | Prügel: 1. füstély, bot, 2. verés.* Az 1827-ben MALOVETZKY gondozásában megjelent német-magyar és magyar-német szótár a *füstély*-nak négy német megfelelőjét adja: a vonatkozó német szavak magyar értelmezése a *füstély* mellett: *bunkósbót, furkósbót; dorong; illetőleg husáng, dorong; — a negyedik német szó: Fäustling* magyar fordítása így hangzik: *füstély, bot.* Tekintettel arra, hogy a négy előfordulás közül csak egy helyen szerepel a *bot*, itt valószínűleg átmeneti állapottal állunk szemben, annál is inkább, mert az 1838-ban megjelent magyar-német szótárban (Tzs.) a *füstély* szónál már a *furkósbót*-ra utal a szerző. Ettől kezdve a *füstély* már csak *furkósbót, husáng, dorong* stb. értelemben fordul elő.

3. Ezek után már csak azt kell eldönteni, hogy milyen rumén szóból származik *füstély* szavunk. Kétségtelen, hogy a kérdés nem olyan egyszerű, mint a fentiek után látszik: több rumén szó kínálkozik, hogy benne lássuk a *füstély* etimológiáját. Az eddigi tárgyalás során szóba került a *fuste* 'Stab, Stock', valamint származékszavának a *fuscel* 'Leiste' szónak *fustel* nyelvjárási alakja. Ehhez járul még egy harmadik alak, az egész rumén nyelvterületen ismert *fusteiu*, amely szintén a *fuscel* változata. Pusztán fonetikai szempontok alapján ez az alak látszanék a legeggyértelműbb etimológiának, hiszen a magánhangzó + *iu* végződésű rumén szavak a magyarban magánhangzó + *ly* (*j*) végződést kapnak, így *baboiu* > *bobály* (vö. EtSz. I, 424), *cimpoiu* > *csimpolya, csimpoja* (vö. Nyr. XXII, 294) stb., sőt van egy *-ély* végű ruménből jött szavunk: *árdély, árgyjé* < *ardeiu* (vö. Nyr. XXII, 72). A magyar hangfejlődés törvényeinek tökéletesen megfelel a *fustel* szóból való magyarázat is, hiszen a szóvégi *-l* palatalizálódása, valamint a második szótag magánhangzójának megnyúlása a magyar hangtörténet közismert sajátja, s mindkét jelenség igen élénken hatott Erdélyben is.¹ — Véleményem szerint azonban, jelentéstani szempontokat figyelembe véve, *füstély* szavunk eredetét egy harmadik rumén szóban, a már ugyancsak említett *fuste* alakban kell keresnünk, amelynek jelentésárnyalata felel meg leginkább a magyar *füstély* szónak. A ruménben használatos hátratett névelővel ellátott alakja *fustele*, amelyből a szóvégi *-e* lekopása után egy **fustel* alak jöhetett létre. Az *-e* lekopásának több oka is lehetett. Még a rumén nyelvben keveredhetett a

¹ A *fustel* alakból származik egy másik magyar szó, az Aknaszlatinán használt *fustyl* 'létrafok' (vö. TAMÁS: Nyr. XXXV, 266).

nyelvjárási, eredetileg kicsinyítő *fustel* alakkal, de úgy, hogy eredeti jelentését megőrizte. Lehetséges azonban az is, hogy a szóvégi *-e*-vel ellátott alak került a magyar nyelvbe és itt *-e*-jét birtokosragnak érezve elhagyták. Végeredményben tehát a magyar *fustély* eredetét a rumén *fuște* 'Stab, Stock' szónak határozott névelővel ellátott formájában kell látnunk. Kevésbé valószínű, de nem lehetetlen, hogy az említett, eredetileg kicsinyítő értelmű, nyelvjárási alakok felvették a *fuște* szó 'Stab, Stock' értelmét és így kerültek át a magyarba.

BAKOS FERENC.

Fok—Sár—Sió—Siófok.

Földrajzinév-történeti tanulmány gazdaság- és vízépítéstörténeti megvilágításban.¹

A Balatonnal összefüggő *fok* köznévi szónak s a *Fok* földrajzi névnek történetét, használatának és jelentésének változását követem nyomon az 1055. évi oklevél *Riuulus fuk*-jától fogva ennek *sáros* völgyét *sió*, *zúgó*, *zsilip* beépítésével *csatorná*-vá, a Zalát a Dunával összekötő hajózható folyómederré alakításáig. Vizsgálódásom során mindjobban meggyőződtem, hogy az ilyen földrajzinév-történeti kutatás érdekes, idáig alig tisztázott társadalom- és gazdaságtörténeti összefüggések felderítésére vezethet.

1. A) *Fok* község és folyó név. — A Balaton a római időkben mai medencéjénél sokkal nagyobb területet árasztott el, főleg téli-tavaszi időben. Ősi, természet alkotta, de turzásokkal elhomokosított lefolyását először Galerius szabályozta (MOMMSEN, CorpInscrLat. III, 14), amiről — „a Magyar Tenger Galenus Tsászár általi Dunába tsapoltatásáról“ — Aurelius Victor után már PÉCZELI is írt (MindGyűjt. 1789. I, 201 kk.). Kb. 1774 óta, először a Sárvíz megkezdett szabályozása, majd 1811 és 1863 közt a Sió csatornázása és a Balatonnak több ízben egy-egy méterrel történt lecsapolása folytán alakult ki s állandósult csak a déli partvonal, ahol azelőtt a parti berkek miatt sem út, sem vasút nem volt, s a dombháton települt falvak csak dél felől voltak megközelíthetők. Így érthető, hogy magát a nagy tóságot a honfoglalás korában itt élt szlávság így ismerte: *balato* (боломо), *blato* 'mocsár, sár', s ebből lett a tihanyi alapítólevél *balatin* ... *bolatin*-ja meg az 1211. évi nagy összeírás *Bolatyn*-ja.² Ennek természetes kifolyása volt az 1055: „*Riuulus*

¹ E dolgozat egy nagyobb, már jórészt sajtó alá készített társadalom-gazdaságtörténeti munkának egy — helyszűke miatt rövidebbre fogott — fejezete.

² MELICH szerint a kelta-germán *Mosa*, *Sala*, a szláv *Balaton*, sőt az illír *Pelso* is a különböző indogermán nyelveken ugyanazt: 'sáros, mocsaras hely, folyó, tó' jelentik (Századok 1906: 270–3). — Vö. BÉL M. szöfejtését: „Lacus Balaton. Etym: Ita aquam perpetuo stagnantem Illyrici vocant. Convenit Slavorum Blato et per epenthesim (hangbeiktatás) Balaton quod coenum (sár, iszap) significat“ (MBiolKutMunk. XIV, 151.) Vö. még KOIRANSKY orosz-német szótárában болотина 'morastige, sumpfige Stelle'.

fuk fluens deprefato lacu“, első ismert előfordulásában köznévi s egyben földrajzinévi szó (NySz., OklSz., EtSz., CzF. stb.). Az újabb századokban a Balaton vidékén *fok* régi, köznévi értelmében már nem használatos, ellenben a Duna s főképen a Tisza völgyében ma is közkeletű. Mint halászati mesterszó: jelenti az árvédelmi, holtág-átmetsző töltéseknek azokat a keskeny, mesterséges áteresztőit, melyek az ivó halaknak s az ivadéknak az anyamederből az ártérbe, illetőleg innen a folyó medrébe való szabad vonulását biztosítják. A Tisza fokait jól ismerő Károlyi Sándor — kiliti veresége után Fokon át visszavonulván — Veszprém elleni támadást javasolt Rákóczinak „a Balaton *fokán* át“, 1705 tavaszán (Éble G.: Károlyi F. és kora. 1893. 27). „A *fok* olyan érszerű víz, mely a folyóból kivisz“ — írja 1948-ban NYIRI ANTAL (A kihalt szentesi víziélet: AlfTud-Gyűjt. II, 282). Vö. még ARANY J.: Nyr. VIII, 430; BEKE Ö.: LXIV, 48; LEHR A.: MNy. XIV, 157; N. SEBESTYÉN I.: XLII, 21–2.

A TihAl.-ból eredt az apátság balatoni halászati, nádlási és foki révjoga is. „Világos, — írja a rend történetírója — hogy itt csakugyan a foki révről van szó, mely az Árpádkorban emlegetett vámszedőhely volt“ (PRT. I, 90–4 és X, 344).

1137/1227: „... tertiam et decimam partes tributí de *Fuch*“. E hídvámbevétel a pannonhegyi apátságot illette. „IV. Béla 1244. és 1257. évi megerősítései... az 1137-i hamis okirat tartalmának megadták az írásos jogalapot“ (PRT. II, 98, 298). — *Fok* itt nyilvánvalóan még folyónév.

Az 1211-i tihanyi összeírásban is még a nagy tóból „kilépő folyó“ a jelentése, s egyben neve is a víznek: „Est Bolatyn de quo egreditur fluviu s qui vocatur *Foc*... facitque loca molendinis apta.“ Ez utóbbi szavak mögött jelentkeznek először a Fok-vízi malmok, mint a bencés apátságnak immár ötödik s gazdaságilag legkärtevébb vízi haszonvétele.¹

1238: „Item aliarum villarum citra et ultra et iuxta *fluviu m Fuk*... duarum nomine Lusta“ (PRT. X, 759). — 1282-ben IV. László oklevele a Csák Péter hadától elhamvasztott veszprémi iskola újjáépítésére a *foki* vám egy részét a veszprémi egyháznak adta (CD. V/2, 347). — 1302: János comes Kiliti melletti birtokából két porciót „cum uno molendino... in fluvi o *Fuk*“ sógorának köt le (AnjOkm. I, 34).

Az 1092/1390-i hamis összeírólevél „villa Lusta... iuxta *Fok* cum molendinis, eadem villa *Fok* cum telonea... Meta descendit ad fluviu m *Fok*“ helymeghatározásai arra mutatnak, hogy a folyónak a hamisításkor még *Fok* is lehetett a neve. Viszont az 1055/1416. évi hamis TihAl. *Fok*-ról mint faluról (villa) beszél,

¹ Ezek közül legelőbb a v á m j o g ment veszendőbe, 1751-ben, a legjobban sújtott két megye, Somogy és Veszprém követelésére; a vízimalmokat mint az elsárosodás okozót a múlt század első felében váltották meg s rontották le a Sióról; a rév j o g o t — t. i. a szántódit, mert a foki már korábban elenyészett — alig húsz évvel ezelőttig, a révházak állami kezelésbe vételéig hasznosította, a halászati és nádlási jogot pedig egészen a hat év előtti földosztásig élvezte a partbirtokos földesuraság. Mindezeket a földbirtokkal egybekötött mellékhaszonvételeket a nagy francia forradalom már százhatvan évvel előbb eltörölte.

mert a hamisításkor már nem Losta, hanem *Fok* volt a falu neve. Ebben már nincs szó *Fok*-ról mint folyóról.

A XV. századtól kezdve *Fok* mint a Balatonból kiömlő vízfolyás neve — egy alább bemutatandó, 1717. évi, célzatosan archaizáló vámoklevelet nem számítva — már csakis egy földrajzi névösszetételben van használatban: *Fokszabadi* (értsd: 'Fokparti Szabadi') nevében. Veszprém megyében ugyanis két *Szabadi* község volt az első Árpádok óta, ú. m. a „szent király szabadjairól“ elnevezett és a *Fok* folyó partján települt *Szabadi*. Ez a két helység CSÁNKI, valamint BÉKEFI okmánytárkivonataiban egyszerűen és egyformán „*possessio Zabady, Zobadi*“ néven szerepel a XIV. század végéig. De ezidőtájt már nyilván szükségesnek látszott ugyanazon vár- és egyházmegye e két faluját megkülönböztető jelzővel ellátni. *Zentkeralzabady* először 1380-ban (OLt. Dl. 6742), *Zentkyralzabadya* alakban 1401-ben (Körmendi lt. Ányos n. 6) fordul elő; *Fokzabady* az 1449. évi okiratban (Veszpr. kápt. házi lt. Cap. 6) tűnik fel.¹

1. B) — *Fok* k ö z s é g n é v. — Néhány fontosabb előfordulása okleveles anyagban: 1460: A fehérvári káptalan megállapítja a tihanyi apát hatalmaskodását „in possessione *Fok*“ (PRT. X, 555). — 1488-ban avatták *Fok* falu plébániai egyházát (MonRomEpVesp. III, 310, 323).

A XIV. század közepétől a törökvészig a bencés apátság a *foki* vámszedőhelyen ú. n. pecsétpénzt (*pecuniae sigillares*) szedtet a hídon átvitt bor után. 1501 márciusában egy fehérvári polgár ökreit a foki vámtiszt a hídról a befagyott vízbe (in *aquas congelatas*) kergette. A folyó neve nincs említve az oklevélben (PRT. III, 204, 581), nyilván a régi Fokvize teljes el s á r o s o d á s a miatt. — 1522: „... theolonei *Fok*... simul cum pecuniis sigillaribus in eodem theoloneo *Fok*... exigi solitis“ (i. m. III, 738).

Az 1534. évi rovásadóösszeírás még a tihanyi apátság birtokának mutatja a somogyi *Fok* falut.

Az 1536-i dicális összeírásban fordul elő utoljára „*possessio Fok*“ neve, mint Tihanyhoz, de már a tihanyi várhoz, annak kapitányához, Choron Andráshoz tartozó birtoké (PRT. I, 700).

Ezóta a török hódoltság végéig várkapitányok rendelkeztek a tihanyi apátság javai s a foki vízjogok felett is, — ameddig a török engedte. De erről vajmi keveset tudunk. *Fok* nem fordul elő többé sem Somogy adóösszeírásaiban, sem a tihanyi vár urbáriumaiában, mert — az 1556-ban elesett Koppány s Endréd után — török közigazgatás alá került. De a VELICS—KAMMERER-féle deftergyűjtemény is alig említi *Fok*-ot. A koppányi szandzsákság zsoldosállomásai közt Karád és Bolondvár (Szemes) mellett *Fok* is említve van. Egy *fokai* nevű erőd 1628—1629. évi zsoldoslajstromából az tűnik ki, hogy oda is helyeztek martalószokat, vlahokat, másképp iflakokat (50. sz. defter). Ezek bizonyára kiüldözték a magyarokat, kiknek helyébe ültek. Ezért volt a XVII. század végéig *Fok* „puszta falu“. — Nem szerepel *Fok* neve abban a felsorolásban sem, melyet LUKCSICS JÓZSEF a káptalan somogyi birtokairól adott (A veszpr. kápt. a XVI. sz.-ban. Kny. Veszpr. Hirl. 1908.). — A mondott egyház birtokait Zichy Pál főkapitánynak zálogba adó 1620-i és a zálogból kiváltást

¹ Csak az 1920-i Helységnévtár szerint változtatta nevét *Balaton-szabadi-ra*.

igazoló 1630. évi oklevelekben sem találtuk *Fok* nevét, de *Fokszabadi*-ét és Kilitiét igen (Lib.Reg. 1620, fol. 60). Hasonlóképpen nem olvasható *Fok* falu neve a káptalan kérésére Lipót kiadta birtokmegegerősítő oklevélben sem (Lib.Reg. 1693, fol. 311). — BÉL MÁTYÁS *Fok* faluról közli 1730—1736 közt készült „Notitiá“-jában, hogy a „török... a többi e környékbeli erősségek... mellé itt is körülárkolt védőművet épített... ott, ahol a *Sijó* folyó a tóból kilép“.¹ Bizonyos, hogy a *Fok-Sióvölgy* elszárosodásához a siómenti erődök védőárkai is nagyban hozzájárultak.

Somogyság felszabadítása után a jobbágyság helyzetére éles fényt vetnek az újszerzeményi összeírások. A visszahódítás jogán ugyanis a kincstárra szállt minden birtok. Leltározás és becslés után ezeket csak a „*jus armorum*“ pénzbeli megváltása árán vehette birtokába a jogcímét igazolt régi vagy a megadományozott új földesúr. A káptalan már az első, 1688-i összeíráskor igyekezett visszaköltöző hívei bemondása alapján régi jogcímeket igazoltatni. *Fokszabadi* és Kiliti szerepel is már Simontornya és Ozora várak tartozékairól szóló összeírásban a 61 „*desolati pagi*“ közt (Olt. UC. 46/65). Ezek a falvak „*Racziani sunt*“. De már a pár évvel későbbi összeírás lakottnak jelzi *Fokszabadi* mellett *Fok*-ot is. Ennek 20 lakosa volt, s a káptalanhoz tartozóknak írták őket. A felsorolt parasztok mind jó magyar nevéük; az iflások tehát siettek elkotródni a török után (UC. 46/71). *Fok* ősi földesurai, a tihanyi bencések még a várkapitányok idején elszéledtek; az apátság annyira szegény volt, hogy nem tudott a birtokvisszahódító hadjárat költségeihez „*jus Turcicum*“-mal hozzájárulni. Helyette az osztrák altenburgi apát fizette be a kirótt 10 000 frt.-ot. Ezt 1718-ban a pannonthalmi főapát megtérítette, s ettől fogva lett Tihany Pannonthalma fiókapátsága. Az egyezségben felsorolt apátsági birtokok közt *Fok*-ot hiába kerestük. De Sörös PONGRÁC rendi történész szerint a második altenburgi apát Tihanyban (Reyser) erősen azon volt, hogy apátsága veszendőbe ment javai közt különösképpen *Fok*-ot visszaszerezze, de perlekedése hiábavaló maradt (PRT. XI, 38).

Az 1717. évi királyi adománykönyvben megtaláltam azt az oklevélmásolatot (Don.Lib. 102, fol. 44) „*Super Fok, olim Fuk pontibus telonium*“ címmel, melyre a káptalan *Fok* falut és folyót illető jogcímét alapozta. Ez a kiváltságlevél „az eredeti privilegiumnak s az egész káptalani archivumnak... elvesztése“ hivatkozva, megújítja a káptalan örökös jogát *Fok* falura, valamint régi kiváltságát a *Fok* folyón(!) építendő két hídon gyakorolható vámszedési jogra („*Capitulo... in forma renovationis... privilegii intra veras metas possessionis Fok ad se perennali jure spectantis... duos magnos in eodem fluvio Fok sternere... ibidem tributum seu teloneum a transeuntibus*“ stb.). Szembetűnő, hogy az oklevél *Fok* folyóról beszél akkor, amikor már legalább néhány évtized óta — mint látni fogjuk — a Balaton kifolyójának *Sió* volt a közhasználatú neve.

A Rákóczi-felkelés újra szétszalasztotta *Fok* lakosságát. Átvizsgáltam az Olt.-ban az 1715. és 1720. évi országos jobbágyösszeírás

¹ A Balaton földrajzát tárgyaló „*Notitiá*“-kat BÉL kézírataiból kiadtam latinul és magyarul, térképvázlatokkal, 1942–1943-ban (MBiolKutMunk. XIV. és XV. 147–91, illetőleg 220–300; idézet XV, 246).

Somogy és Veszprém megyei anyagát (Arch.Regnic.Lad.HH. 7, 10 és KK. 9, 11) és megállapítottam, hogy *Fok* még az elsőben nem szerepel, amikor *Fokszabadi*-ban 31 háztartást írhattak össze, azonban 1720-ban már 48 jobbágy és zsellér család lakott Fokon.¹

A legrégebbi Balaton-ábrázolás, melyen *Fok* olvasható — mégpedig a torz *Fotz* alakban — APIANUS 1528-ban megjelent igen kezdetleges térképe.² Csak községnév; folyó nincs a közelében. Valószínűleg az egész folyóvölgy teljes elberkesedése magyarázza itt is a hiányt akárcsak az 1501. évi oklevél is, mely csupán „befagyott víz“-ről beszélt. — MERCATOR 1589-i „Hungariae Regnum“ című térképén újra csak a falut látjuk *Folcz* néven. Ugyanígy BLAEUW 1620—1670 közti térképén. Az erdélyi KREKWITZ 1685. évi „Beschreibung d. Kgr. Hungarn“ című könyvéhez csatolva MERCATOR 1589-i térképét látjuk viszont, rajta *Folcz*-ot folyó minden nyoma nélkül.

2. — *Sár*. — Amint láttuk, a XIV. századtól fogva hiteles okleveles anyagban nyoma vész *Fok*-nak mint folyónévnek, a *Sió* neve pedig — mint látni fogjuk — csak a XVII. század utolsó tizedében tűnik fel. Közben a fokvizi malomgátak hatására a Balaton kifolyása mind jobban elsárosodott, amit még fokoztak a török végházi elsáncolások, mederelvezetések.³ A *Fok* egész völgye egyetlen ingólápos berekké változott, aminek első szemléletes, pontos leírását BÉL MÁTYÁSNAI olvashatjuk (i. h. XV, 235—6). Mi lehetett e sáros folyóvölgy neve *Fok* feledésbe merülte és a *Sió* feltűnése közt? Erre a „hiányzó láncszem“-re egy érdemes nyelvészkedő történetbűvár, a Batthyányak volt levéltárosa, az alsóörsi MÓROCZA DÁNIEL (1792—1864.) 1840 körül írt s 1854-ben kiadott tanulmánya (Felsőörs és prépostsága: Religio 1854. II, 41 kk.) világít rá. „*Sár* vizének nevezetett a Balaton kifolyása, a mai *Sió*vize, szinte a XVII. sz. végéig minden joglevelekben. II. Ulászló a kutyáni kelón (trajectus) készült hidra 1508-ban vámkiváltságot adván, *Saar* folyónak írta az ottani vizet, a mai *Sió*vizét.“

Kutattunk idevágó oklevelek után, s az 1508 előtti időből legyen elég itt e háromra hivatkoznunk: 1265: A fehérvári keresztelések konventje előtti birtokátadásban Kelety és Adand falvak mellett *Saar vize* szerepel határként „... ab aqua Saar que vulgariter Nogrev apellatur“ (HazOkl. 36, 41. sz.). — 1276: V. Ince bullája a nyulak-szigete apácai számára a Somogy megyei „Chereki“ falu közelében (ez lehet Kereki vagy ettől kb. 10 km-re Kelety is) egy malmot adományoz „in fluvio qui vocatur Sar“ (ÁUO. IX, 153). — 1433: A fejevári káptalan birtoka volt CSÁNKI III, 251 szerint 1488-ban, PÁKAY ZSOLT rovásadólajstrom-kivonatai szerint a XVI. században *Fokszabadi*. E helységnek 1433. évi oklevélben *Saarszabadi* neve fordul elő (CD. X/7, 519).

A régi térképek és földíratok tanulmányozása is megerősíteni látszik MÓROCZA állítását. SEB. MÜNSTER 1550. évi baseli Cosmogra-

/e

¹ A legközelebbi. 1757. évi teljes, ház és név szerinti összeírás szerint a foki népesség száma 114 házban 769 lélek volt.

² A régi térképek átvizsgálhatóságáért a Hadi Múzeum térkép-tárában Kocsy László századosnak tartozom köszönettel.

³ Eszterházy Antal Károlyi Sándorhoz írt levelében Simontornya, Ozora, Hidvég mellett *Fok*-ot is „végház“-nak mondja 1704. augusztusában (KárOkl. V, 107).

phiájának Poloniát és Hungariát ábrázoló térképén az észak-déli irányban húzódó „Lacus Balaton“ déli sarkát a Dunával délkeleti irányban összekötő folyó is az oklevelek „aqua Sar“-jának megfelelő *Saruyse* nevet visel. Hasonlókép STIER 1684. évi katonai térképe (Königr. Ungarn, 1 : 563 000) a Balaton keleti sarkát elhagyó folyót *Sarwiz* névvel jelöli. Külföldi földiratok még sokkal később is a Balatonból eredeztetik a *Sárviz*-et. Így VANEL (1688.): „La *Sarwize* prend sa source de ce Lac de Balaton.“ — HÜBNER Staats- und Conv.-Lexikon-ja (1764.): „Balaton, Blatten See, woraus der Fluss *Sarwiz* kommt“. — J. Chr. MÜLLER császári mérnök 1 : 550 000 mértékű, 1709. évi térképén először találjuk a tó kifolyását *Fok* falu mellett és pedig *Sarand* néven. Egy *Sio* nevű folyócska is feltűnik e térképen, de nyugatról jön, kb. a mai Koppány patak irányából és a *Sáránndal* együtt Simontornyánál egyesül az észak felől jövő *Sarwiz*-zel. Ugyancsak *Sarand* nevet kapott a régi *Fok* vize DELISLE 1717. évi térképén, amely „Marsilli megfigyelései alapján“ készült Amsterdamban.

3. A) A *s i ó* k ö z s z ó.—A NySz.-ban nem fordul elő, az OklSz. is csak mint személynévet említi. A szótárirodalomban először SÁNDOR Toldalékában találjuk, így: *Sió*, *Sijó* 'canalis, effluvium'.

MÓROCZA DÁNIEL szófejtése: „A *Sió* nem tulajdon, hanem közönséges név, melly Zala- és Somogyvármegye nyugoti szélein, úgy Hevesmegyében, s tán más vidéken is *zugót* (cataracta) jelent, s a Balaton kifolyására annál fogva ragadt, minthogy több rendbéli régi irományból bizonyos, hogy a török had zsarnokló kalandozásainak bozótokkal való gátlására egy ideig a Balaton *Siófok*nál épített *zugó*val vagy *sió*val meg volt rekesztve, s vize annyira fel-emeltetett, hogy a tihanyi földszoros csatorna által ketté vágatván, Tihany egész sziget és nem csekély erősség lett... 1700 körül rontatott el azon *sió* vagy *zugó*, de a mi időnkben is találtatott annak a vízben maradt fáiból még... Sok ideig *zugó* vagyis *sió* állván tehát fen a Balaton kifolyásán, az azon *átvivő* víz igen természetesen *Sióviz*nek neveztetett, melly nevezet a *sió* lerontása után is divatban maradt és van; a *Sár vize* nevezet pedig csak a Balatontól távolabb maradt meg azon folyón, t. i. Tolnamegyében, hol már több folyók is vele egyesülve vannak...“ (I. h. 321—2.) — MÓROCZA szófejtése meglepően egyezik BÉL 1736 táján írt és kétszáz évnél tovább kéziratban maradt következő magyarázatával: „Etymon nominis (Sivo) a *fremitu* aquarum valide ex lacu Balatone errumpentium Hungari arcessunt; ut *muqientem* quasi dicant quae fluviorum quorundam natura est.“ Magyarrá így fordítottam idézett két nyelvű kiadásomban: „A név (Sivó) eredetét a Balatonból hatalmas erővel kiömlő vizek *zúgásával*, némely folyónál természetes *sivítással* hozzák a magyarok összefüggésbe“ (i. h. XIV, 152 és XV, 236). — Ezzel a BÉL-féle etimológiával némiképp összevág CzF. magyarázata a *sió* köznévi szóról, amelynek 'suhogva folydogáló vízfok, vízer vagy patak' értelmezést ad: „Gyöke a hangutánzó *si*.“ Ennek mellékalakja *sé*, ez pedig alapszava a hegyi folyócskát jelentő, kicsinyítő *-d* képzős *séd* köznévi és egyben földrajzinévi szónak.¹

¹ Sok példát találunk erre: DORNYAY B., A Balaton környéke. 1934. 26, 89, 111, 203, 219.

HUNFALVY PÁL (MgEthn. 384) a *si* szót azért nem tartja egynek a *sé* patak, *séd* patakocska szóval, „hogyan összetétben találjuk, így *Sió* = *Sijó*, mi annyi volna mint: patak-patak. De ha a *si* szóval folyás képzeje járt, akkor *Si-jó* annyi volna, mint folyó-víz vagy víz-folyó“. HUNFALVY különben a vogul *jó* szónak a többi közt a *Si-jó* folyónévben való jelenlétéről HERMAN OTTÓ MHalk. ismeretében is megemlékezik (Száz. 1888.). (Vö. ORTVAY, Vízr.I, 315, II, 82.) — PÁPAY JÓZSEF Permből, 1898-ban hazairt levelében magyarázza (Nyr. XXVII, 366) a *Sió* értelmét, s a név első tagját a csuvas *sive* 'hideg' származékának tekinti. „Ily módon *Siv-jó* > *Sió*, valamint *Hév-jó* > *Héj*. Ez utóbbi meleg, előbbi meg hideg folyó.“ — EDELSPACHER ANTAL (Nyr. V, 193—7) a török *cağ* szóból etimologizálja a *sió*-t a *sé*, *séd*, *sét* szókkal együtt.

A Somogy-Baranyában élt BAKSAY SÁNDOR szerint (Nyr. XXXI, 98) „*sió* az a mellékág, melyen a felesleges vizet lecsapolják.“ — Ennél szabatosabb SIMONYI adata a MTsz-ban: „*siónak* mondják Dunántúl a malom melletti zsilipes árkot, amelyen áradás vagy víz-duzzasztás idején a fölös vizet lebocsátották, hogy a malmot magával ne ragadja“. — Ezt megerősíti JANKÓ JÁNOS (A Balaton-mellék néprajza. 1902. 77) és BÁTKY ZSIGMOND (*Séd és Sió*: FE. 1924: 51) is, utóbbi egyben a *Sió* földrajzinév mai előfordulásait is egybe gyűjti. Ezeket kiegészíti DORNYAY BÉLA, A Siócsatorna tört. (1947. 7—8. Siófoki Füz. 2.).

A *sió* vízgazdálkodási mesterszó használatára a keszhelyi Bonorum Directorium¹ jegyzőkönyvei I. kötetében ezt a — SIMONYI közlését megerősítő — adatot találtam: 32. ülés, 1792. nov. 9. Promotio folytán a nyugalomba vonuló csurgói tiszttartó helyére a kemendi számtartó kerül szélesebb hatáskörrel. A februári jegyzőkönyv szerint az új csurgói tiszttartó jelenti: „A csurgói malom *siója* még el sem készült és már is fel kelletik bontani, mert a víz erősen foly alatta“. Erre rendelkezés: „Addig is, míg az Ingenieur kiérkezik, a tiszttartó igyekezzen a megbomlott *siót* maga opiniója szerint igazgatni“.²

3. B) — *Sió földrajzinév*. — Ennek legrégebbi történetéből ime néhány fontosabb adat: 1600—1614: Istvánnffy Miklós: De rebus Hungaricis Libri 38. Kézirat a Széchényi Könyvtárban (Q. iart. Lat. 2316). A leírás kelte 1614., a szerző saját bejegyzéseivel, melyek — ECKHARDT SÁNDOR, a régi kézírások kiváló ismerőjének szíves közlése szerint — a XVII. század vége s a századforduló körüliek lehetnek. Lib. 15.: Margón: „Franc. Capolnaij cadit.“ Szöveg: „1543... Verum alia in parte ad Balatonis exitum, quem

¹ Hajdú Péter helikoni könyvtárvezetőnek e helyen mondok segítségért köszönetet.

² Különös — és nem annyira nyelv-, mint nyelvészettörténetileg érdekes találkozás, hogy az idős csurgói tiszttartó név szerint Gombocz Miklós volt, aki pedig ebben a tisztségben felváltotta, a zalai Kemend környékéről való Pais Antal. — Gombocz János és fia szerepelnek egyébként a keszhelyi halászcéh tagjai közt is 1777-ben. — Vö. JANKÓ i. m. 316. E mű bővebb, német kiadása szerint a fiú neve — szinte alig hihető! — Gombocz Zoltán volt (368). A halászcéhnek JANKÓtól megszerzett jegyzőkönyvét a néprajzi Múzeum gyűjteményben, sajnos, Kovács Péter és Morvay Péter kartársaim fáradságos keresése ellenére sem sikerült megtalálnunk.

Siuo-nem vocant, ex quo *Saruisius* fluvius stagnans oritur, quum Fr. Capolnaius... — 1690 körüli kamarai összeírásban: „Pagus Ciliti... habet fluvium *Siuo* in quo dantur pisces... et molendinum“ (UC. 46/88). — 1693: „Extractus... bonorum intra Dravum e Danubium usque ad fluvium *Sio* adiacentium neoacquisitorum“ (UC. 126/11.). — 1696: „Fokszabady lakott helység... A *Sjoban* halásznak“ (Dic. conser. Com. Vespri.). — 1696: A nádor Somogy, Tolna és Baranya kérésére bizottsággal megállapítja e megyék határait. A két első megye északkeleti határául a *Sió*-t jelöli meg, olykép, hogy Fokot, Kilitit Somogyhoz tartozónak rendeli: „Quod incipiendo a fluvio *sio* dicto e lacu Balaton decurrente“ — így kis kezdőbetűvel, mintha az oklevél írója köznévi szónak ismerné (Kaprinai Ms.B.Coll.Tomul.LVIII.Nr.LXXX.Egyet.Kvtár).

Rákóczi szabadságharca idején a *Sió berké*-t nemcsak Béri Balogh Ádám nótájában emlegették imígyen:

„A *Sió berké*ben lőn nagy sivalkodás,
Fel Simontornyában sűrű nagy roppanás,
... Lovassa üldözte, gyalogja öldözte,
Szegzárdig a mezőt vérével öntözte...“

(Id. Illyés Gyula: Puszták Népe.)

Ha Balogh Ádám nótája — RIEDL FRIGYES szerint — Thaly remeke is, való igaz, hogy a *Sióberek* tájnév előfordul az Archivum Rákóczianum levelestárában is. De még előbb, a két Széchényi érsek Millertől 1807-ben kiadott levelezésében, espedig Pálffy János horvát bánnak Széchényi Pál kalocsai érsekhez intézett levelében akadtam folyónknak erre az említésére: 1704. április 22.: „A horvát katonákat elbocsátottam *Sivó* vize mellé, hogy azon Hidvéghnél által költözvén az vizen, hazájokhoz közelítsenek“. — 1706. februárban Bottyán írja a fejedelemnek: „Az ellenség az *Sió* vizin által nem mert gyűnni, ujonnan visszafordult“ (ArchRák. IX, 285). — 1707. július 3-án Bottyán Bercsényinek: „A *Sióvize* mellett lévő végházaknak Simontornyára, Fokra és Hidvégre irtam, hogy mind concurrálván, impediálják és ha módját látják, üssik meg“ (a németet) (uo. 387). — 1707. november 26.: Horváth Ferenc simontornyai várparancsnok Bercsényinek: „Hattjukat az *Sió berkeiből* Felsőges urunk számára hetet külttem“ (IX, 454). — 1708. május 19.: „Mester János, a Fokon lakozó molnárok cémeistere“ kérésére Eszterházy Dániel vicegenerális „speciális protekciós levelet adott a *Sióvize* mentiben lévő molnároknak mindennemű bor, forspont és helytelen exactioktul, reájuk szállástul“ E.D.exped. könyve.

Károlyi Sándor az 1715–1722. évi ú. n. diétai rendszeres bizottságban az ország kereskedelmét hajókázható csatornákkal vélte előmozdítani, s többek közt a Balatont a *Sió*–Sárvíz útján a Dunával összekötendő csatornával is (KÓNYI M.: Bécsi MTörtIntÉvk. 1932.).

BÉL MÁTYÁS Veszprém megye földleírásában egy lapon át ismerteti a berkes-bozótos *Sióvölgyet*. „Az egész vízbőség — írja i. m. 235 —, amit a Balaton (a Zala folyóból L. K.) befogad, ide hajtódik és itt árad túl... A folyónak az a vízmennyisége, amelyet már befogadni nem bír, a *Sivó* folyóba ömlik át“.¹

¹ BÉL a fentiek szerint a Balatont mintegy a Zalameder kiszélesült folytatásának tartja, s ekkép a *Sió* is egy volna a *Zala*-val, csak ennek alsóbb folyása, akárcsak a Bodeni tavon átfolyó Rajna vagy a Lémanon átfolyó Rhône, hol azonban az alsó és felső folyás azonos nevéiek.

A déli tópartnak a sióvízi malomgátak okozta elberkesedését jól szemlélteti már a — nyilván BÉL „Notitiá“-i számára — 1740—1750 közt készült első balatoni MIKOVINYI-féle térkép, de még részletesebben IGN. MÜLLER ú. n. Mappa Lacyana-ja (1 : 360 000). Ez 1769-ben jelent meg, s nemcsak a *Sió* és *Fok* község neve, de még a foki „Sánc” is rajta van.

PÉCZELI JÓZSEF már 1789-ben írta, kapcsolatban a „Balatonnak Galenus tsászárs általi Dunába tsapoltatását”-val: „A *Sió* vize lehetett ez a régi tsatorna... Mária Theresia... igen munkába vétette a Balatonnak a Dunába szolgáló régi tsatornájának helyre állítását” (MindGyűjt. I, 201).

DECSY SÁMUEL füredi útleveleiből való ez a híradás a Siócsatornázás gazdasági jelentőségéről: „Ami olta a *Sió* tsatornáján a *sár* (igyl) vizébe vétetett, az olta sok ezer hold földdel szaporodott a körülötte lévő száraz föld”. (M. Kurir 1796. júl. 59 kk.)

Pedig ezt a balatoni vízszinapadást nem is a Sió, hanem a Sárvíz 1774 körül kezdett, de később a megyék szűkkeblűségén elakadt „regulázása” idézte elő. Somogy tagadó álláspontra helyezkedett az 1807-i diétára adott követi utasításában: „A *Sió* eránt... mint-hogy megyénk annak letsapoltatásának és regulázásának semmi hasznárul, sőt inkább a m u n k á s o k n a k n a g y r a f e l s z á l l t b é r e k... miatt annak kárárul volna megőzöttetve... annak regulázását sürgetni nem kelletik”. Aláírva 3 gróf, 2 táblabíró és Somssich M. jegyző. (MELHÁRD Gy., Somogym. részvétele a rendi diétákon. Veszprém, 1906. 346—8.)

A kormány azonban mégis elhatározta a Sió-szabályozást. 1811—1824 közt az 5 nagy sióvízi urasági malom közül elsőnek a simontornyai két Eszterházy-malom gátjait pusztították el; ennek folytán a Sió-Kapos vízszíne 4 m-rel szállt alább. „A káptalan siófoki malma — jelenti a kir. biztos 1825-ben — hasonlóképp károsnak találtatott és elrontatott”. Ezzel a tó színe 92 cm-rel apadt meg. A déli partról a víz fél km. szélességben húzódott vissza (BERTÓK J.: Vízügyi Közl. 1935. Kny. 7).

4. — *Zúgó*. — A sió vízépítési mesterszó előbbi forrásaink szerint rokonértelműje a szintén ’mesterséges vízeresztő’ jelentésű népies, majd a műszaki nyelvbe is átvitt *zúgó*-nak vagy *zuggó*-nak. FÉNYES ELEK 1866-i Dunántúl-ismertetése (251) Siófokkal kapcsolatban 3 szinonimát halmoz egy mondatba: „Siófok... a B. mellett, ott hol a Sió (*Sió* annyit tevé, mint *zúgó* = *zsilip*) belőle kiszakad”. Az OklSz. és SZAMOTA: TermTudKözl. 1894: 495 több előfordulást gyűjt össze *fok*-kal, *zúgó*-val, *zsilip*-pel kapcsolatosan (1399, 1408, 1493, 1553.). Ez utóbbiak halastavi, mesterséges, ácsolt vízeresztőkre vonatkoznak; régi szótáraink értelmezése is ez. MA.: *Zugó* ’emissarium piscinarum’; PPB.: *Zugó* ’halastónak kifolyó torka’. — Ez is hangutánzó eredetű szó, amilyennek a *Sió*-t is vélte BÉL és tőle függetlenül MÓROCZA, majd CzF. — A *sió* tájszói jellege nem vitás, azonban *zúgó*-ttévesen vette fel HORVÁTH ZSIGMOND a Balaton melléki tájszók gyűjteményébe (TudGyűjt. 1839: 3—61); értelmét azonban helyesen adja meg, úgy, mint SIMONYI a *sió*-ét a MTsz.-ban: „*Zuggó*: malmok mellett a felesleges vizeknek eleresztésére szolgáló csatorna.” Eleinte, a középkorban s még PP. szótárai készültekor is csak a halastavak ácsolt műtárgya lehetett, később országszerte

a malmoké is, végül a mesterséges csatornáké. A M. Kurirnak írták a Kiskunságról 1798. decemberében (1799. januári szám): „Ha mi Eleink a természet által készített és most is meg lévő tsatornákat megigazították és a Belgák példájukat követvén (akkor még Belgium nem szakadt el Hollandiától L. K.) azoknak torkolatjaikra zúgókat (igy!) tsináltattak volna, most a Duna második Nilusunk volna mi nekünk“. — Beszédes József „igazgató-vizmérő“ 1828. évi jelentése szerint „az ozorai és kiliti malomhoz elegendő foganatu zúgó építetett“. — A Zalavölgyi Leccapoló Társulat 1836. évi Kisbalaton-térképén a fenéki híd alatt a *Zúgó-árok* ömlik a tóba. CHOLNOKY JENŐ balatoni vízrajza közli e térképet (147. l.) és megjegyzi: „A Zúgó-árok... a Héviz-patak malmainak zúgoi alól jött vizet vezet le“.

[A cikkben közölt adatok alapján megerősödött az a — BÉL MÁTYÁS-sal. MÓROCZA DÁNIELLEL és CzF.-val közös — nézetem (csak egész röviden jelzem itt), hogy a *sió* közszo és a belőle vált földrajzinév s *sí* ~ *siv* hangutánzó igével tartozik össze mint nomen verbum nomen ága (*siv* ~ *sü*) vagy melléknévi igenév, tehát a vízzel kapcsolatban hasonló hangjelenségre vonatkozik, mint a *sívó*, *sivatag* a viharban mozgó homokkal kapcsolatban. Első adat rá 1230/1349: „villam Igalja iuxta fluvium *Syov*... in comitatu de Doboka“ (W. VI, 486). Vízrajzi, illetőleg malomberendezési kifejezésként rokona a *zúgó*-nak. — PAIS DEZSŐ.]

5. — *Zsilip*. — SZAMOTA jól írta idézett halászati szószedetében (1894.) hogy a „*zúgó* a régi magyarban azt jelentette, mint ma a *zsilip*“, de ez műszaki szempontból némi kiegészítésre szorul, mint látni fogjuk. „Ez utóbbi szónak — folytatta SZAMOTA — 'csatorna' volt a jelentése, miként ez a BesztSzój.-ból kitűnik: canna = *zelep*. 224.“ — A *zsilip* az ósláv *žleb*-ből, a *csatorna* pedig végelemzésben a latin *cisterná*-ból ered, de az EtSz. és SzófSz. szerint bizonytalan, hogy olasz vagy szerb közvetítéssel. — A *zsilip* 1553-i magyar szövegben *sylyp* alakban fordul elő. — A vízépítési műszaki irodalomban a *zúgó*-t csak a múlt század közepén kezdte a *zsilip* szó kiszorítani, amikor a régi, ácsolt, farácsos vagy fűrt deszkás *zúgókat* a t ö b b - t á b l á s *zúgó* váltotta fel a folyóvíz-szabályozási munkálatokban. A Balaton Leccapoló Társulat 1847-ben 30 000 frt.-ért megváltotta és lerontatta a káptalan kiliti malmát is, mire a tó vízszíne megint egy m-rel apadt. Ekkor benyújtott tervezete az első, amely „*táblás zúgó*“-val vagyis mai műszóval *zsilip*-pel akarja szabályozni a tóból „mérsékelten elereszthető vízmennyiséget“ (CHOLNOKY i. m. VII. tábla, 225). — A Sióberki Társulatnak ugyanekkor sikerült a Batthyányak mezőkomáromi malmát megváltani és gátját lerombolni. Az ozorai Eszterházy-malom gátjainak lerombolását is követelte a Sióberki Társulat 1858-ban, valamint a Siótoroknál *zúgó* felállítását, a herceg azonban tiltakozott. De ekkor már a Déli-vaspálya Társaság is beleszólt a földesúri érdekharcba, mert elsőrendű pályabiztosítási érdeke volt a tó szintjének újabb egy m-es leszállítása. Az 1862-i füredi értekezéslet a Sió korszerű csatornázása mellett az ozorai malomgát elpusztítását és megfelelő víz-leeresztő *zsilip* létesítését tartotta megvalósítandónak. E célra 180 000 Ft. hozzájárulást ajánlott fel. Erre Eszterházy az ozorai malom még megmaradt fél esését önként feladta, s ezzel a már rég elavult, de annál károsabb vízimalmok eltűntek a Sióról.

A régi foki malom közelében építették meg a hétnyílású *siófoki zsilipet*, melynek 1863. októberében volt az ünnepélyes megnyitása. Egy 1864. évi helytartótanácsi rendelet még „a siófoki *zúgó* kezelésére“ nevez ki kir. biztost, de az 1867/96. sz. min. rendelet alapján már elkészítették az első „*Siózsilip*-kezelési szabályzat“-ot (BERTÓK i. m. 9, 14). A *zúgó* régi halastavi mesterszó ezek után éppúgy feledésbe merült, mint a *fok* és *Sár* Balatonnal kapcsolatos folyónevek, valamint a *sió* vízépítési táj- és mesterszó.

6. — *Csatorna*. — E régi jövevényszavunknak első köznévi előfordulásában 'kút, víztartó' volt a jelentése (1374: „puteus vulgo *chaturna*“), így BesztSzój., MURM. és PESTI szerint is (vö. NySz., CzF. EtSz., BÁRCZI). Eredeti értelmében elavult, s 'fedett vagy fedetlen árok, vízvezető mesterséges csatorna' jelentést nyert. A *zsilip* pedig, mely eredetileg *csatorna* jelentésű volt, most pars pro toto: a mesterséges vízvezető csatornának csak egy „vízépítési műtárgya“, igaz, hogy leglényegesebb alkotórésze lett.

Pár hónappal a Siózsilip megnyitása után készülgetett PESTY kéziratban maradt helynévösszeírása. Ennek siófoki kérdőpontjaira DOBNER JÁNOS jegyző adott elég felületes választ. A Siózsilip, a vasút és a vízszínapasztás jelentőségét még nem tudta felfogni. „Régi időben“ — foglalta össze, ami községe sorsfordítói esemény-sorából benne leszűrődött — „a Balaton vízszéle a vaspályaig terjedt, ott szigonnyal 12—15 fontos pontyokat és 8—10 fontos csukákat fogtak. A vasúti állomáshoz mintegy 200 futóölnyre... a Sió vizére a Kisfaludy gőzhajó kiállítására kikötőhely építtetett“.

7. — *Siófok*. — PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM „*Sió Fok*-on a 'Balaton' kifolyó árkánál“ írja egyik versét 16 „Juni 1790“ (Holmi III, 57). *Fok* községnévet 1780 után váltja fel *Sió Fok* (LUKCSICS P., A veszpr.kápt.levéltáráról: Levéltári Közl. 1930.). A plébánia anyakönyvében először 1792-ből találtam *Sió Fok* bejegyzést. VÁLYI A. földirata 1796-ban említi I, 681. Térképen először KORABINSZKY kevéssel előbb készült atlaszában jelöli e néven. Az 1783. és 1795. évi bécsi térképeken még *Fok* falut találunk. Így olvassuk még a magyar ASBÓTH (1803.), TANÁRKY (1814.), sőt CSAPLOVICS (1821.) balatoni írásaiban is. NAGY LAJOS 1828. évi statisztikája, valamint FÉNYES első, 1836-i statisztikája *Fok* (*Sió*) megjelölést használ: A mai névalak, *Siófok* csak az 1830-as évek végén kezd elterjedni, a balatonparti nép azonban még manapság is szívesebben használja a *Fok* nevet.

Siófok lakosainak száma 1840-ben (FÉNYES) 1085 volt, 1864-ben 1400. 1890-ben 2380, 1940-ben közel 4500. Manapság, a Sión túli új település hozzácsatolása után, a járási székhellyé és várossá előlépett Siófok népességét több mint 7000-re becsülik. Egy évszázad alatt tehát népessége négyszeresére szaporodott. Ebben a pártját ritkító népszaporodásban az 1848-i jobbágyfelszabadítás mellett 3. a *Sió*-val összefüggő mozzanatnak volt igen jelentős része: 1. a siói vízimalmok eltávolításának, 2. a vaspálya megépítésének s ezzel együtt a *Sió* kettős áthidalásának, 3. a Siózsilip megnyitásával előidézett partgyarapodásnak s az állandósult turzássávon („apadás-on“) a fürdőkultúra kifejlődésének. (Vö. „A Balatonmellék népessége“ című [MStatSzle. 1941.] és „Kultúrafejlés a Balatonon“ című [MSzle. 1935.] tanulmányaimat.)

A közel 900 évvel ezelőtti apátságalapító levél „Rivulus *juk*“-ja partján települt s tatárjárást, török megszállást, kuruc-labanc-granicsár pusztítást átvészelt kis magyar falu, melynek birtokáért negyedévezred előtt két egyházi nagybirtok versengett, a föld-rajzinév-történeti vizsgálódás világánál így fejlődött előttünk erős helyzeti energiájú települési góccá, vasúti-hajózási csomóponttá, az első vidéki fürdővárossá s külföldi viszonylatban is számottevő idegenforgalmi és népüdültetési vonzóhellyé.

LUKÁCS KÁROLY.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Új adatok az onogurok történetéhez. A steppe népvándorláskori történetének egyik alapvetően fontos, de mindezeideig megoldatlan kérdése a bizánciaknál emlegetett *ogur*-oknak, valamint a kínai forrásokban sokszor leírt hatalmas *t'ie-lö* törzsszövetségnek egymáshoz való viszonya (vö. MNY. XLV, 296). Az *ogur* törzsek, közöttük az *on-ogur*-ok s ez utóbbiak kötelékeiben talán a magyarok is, a bizánciak szerint 463 táján érkeztek a Volga és a Kaukázus vidékére, az alánok szomszédságába. Ezeket a területeket az ogurok birtokolták még száz év múlva is, amikor a *türk* birodalom első csapatai 570–571 táján (amint ezt mohamedán és kínai források egyező adatai alapján más alkalommal szeretném kimutatni) a Volgához érkeztek és alattvalóikká tették őket. Itt találták az *ogur*-okat azok a bizánci követek is, akik a VI. század vége felé a nyugati türk kagán udvarába mentükben vagy onnan érkeztekben megfordultak a Volga vidékén.

Hogyan egyeztethető azonban mindez össze azokkal a kínai adatokkal, amelyeknek értelmében ugyanebben a korban, ugyanez a terület (a Volga és az alánok vidéke) a *t'ie-lö*-k birtokában volt? A legtermészetesebb válasz az volna erre a kérdésre, hogy az *ogur*-ok valamiképen a *t'ie-lö* törzsszövetséghez tartoztak. Ez ugyan az általánosan elfogadott *t'ie-lö* = *tölös* (= *türk*) azonosítás miatt eddig lehetetlennek látszott, azonban már 1949-ben volt alkalmam rámutatni arra, hogy a *t'ie-lö* = *tölös* azonosítás teljesen elhibázott. Egy újabbban előkerült IX. századi sáka nyelvű forrásból világosan kitűnik, hogy a *tölös* (P. PELLIOU kimutatta, hogy ez a feliratokban szereplő *töl.s(š)* helyes olvasata, nem pedig *tölös*, *tölis*, *tölös* stb.) nem népnév, hanem törzscsoportokat jelölő, ismeretlen eredetű köznév, amelynek jelentése talán 'jobb', 'bal', 'első', 'hátsó' vagy esetleg 'keleti', 'nyugati'. Mindebből következik, hogy az *ogur*-okat a bizánci és kínai adatok egybevetése alapján szükségszerűen a *t'ie-lö* törzsekhez kell számítanunk. Ha pedig a T'ang-dinasztia évkönyve azt is megmondja, hogy a *t'ie-lö*-k vezértörzse, az *uiyur*, egyéb nevek (*kao-cs'ö*, *juan-ho*) mellett az *u-ho* (*ogur) nevet is viseli, akkor ebben a névben kell megtalálnunk a görögöktől emlegetett *ogur* név kínai átírását.

Így lesz előttünk világos a türk birodalom megalapításáról szóló bizánci és kínai adatok egyezése is. Míg ugyanis Theophylaktos Simokattes szerint a *türk* birodalom megalapítását a *türk*-öknek és

az *ogor*-oknak harcai követték, addig a kínai források a *türk*-öknek és a *t'ie-lö*-knek harcairól beszélnek. E harcok után a *t'ie-lö*-k a kínaiak szerint továbbra is egységes törzsszövetséget alkottak, de *türk* fennhatóság alá tartoztak. Tehát azok az *ogur*-ok is, akik a bizánci követjárások idején a Volga és a Kaukázus vidékén laktak, a *t'ie-lö* törzsszövetségen belül *türk* fennhatóság alá tartoztak (a *uot-xuán* néven említett uarkhonitákkal együtt).

Egyelőre még nem teljesen tisztázott a *t'ie-lö*, *oyur* és *uiyur* törzsek egymáshoz való viszonya. A *t'ie-lö*-k a kínaiaknál a IV. században kezdenek szerepelni, bár a Wei-dinasztia évkönyvének egy újabbban sokat magyarázott helye a *ting-ling*-ekkel azonosítja őket, akik Nyugat-Szibériában már az i. e. III. évszázad végétől kezdve szerepelnek. A *t'ie-lö*, valamint a vele kapcsolatos *jüan-ho* név török eredetije még mindig nem került elő. Az azonban bizonyos, hogy a *t'ie-lö*-k törzsei közül nyugaton az V. és VI. század folyamán egy *oyur* nevet viselő csoport, keleten pedig a VII. század folyamán egy *uiyur* nevű ág lép az előtérbe.

E két nevet, hasonló végződésükre való tekintettel (*-yur*), már sokszor megpróbálták azonosítani. Az azonosítás azonban, úgy látom, az eddig ismert régi török nyelvi anyag alapján nem lehetséges. Ezzel szemben a fentiek igen erősen a mellett a THOMSENTÓL és NÉMETH GYULÁTÓL hangoztatott magyarázat mellett szólnak, amely szerint az *oyur*, nyelvi szempontból, az *oyuz* egyik alakváltozata. A *t'ie-lö* (*uiyur*) törzsszövetséget ugyanis egy *uiyur* és kilenc *oyuz* törzs alkotta. Ennek a tíz törzsből álló alakulatnak (**on-oyuz*) lehetett nyugaton az *on-oyur* a neve, mégpedig abban az időben, amikor az *oyuz* törzsek közül az *uiyur* még nem jutott uralomra. Ennek megtörténte után, amint a feliratokból tudjuk, az **on-oyuz*: nevet az *on-uiyur* váltotta fel. De még ha ez ellen a magyarázat ellen valamilyen okból kifogást emelnénk is, annyit akkor is el kell ismer-nünk, hogy a 463 után a Volgához érkező *ogur* népek a *t'ie-lö* törzsszövetség keretein belül kerültek nyugatra. A *t'ie-lö*-k zömét pedig vitathatatlanul *oyuz*-ok alkották.

Ami az *uiyur* név végződését illeti, talán ez a név is a többi *-yur* végű nevek csoportjába tartozik. Tehát (ha egyáltalán helyes török népnevekből török törzsek nyelvére következtetni), az *oyuz*: *oyur* névpárból ítélve, eredetileg az *uiyur*-ok is ahhoz a törzscsoport-hoz tartozhattak, amelynek nyelvében a *-yuz* végződés *-yur* formában jelenik meg. Az ujugrok azonban, uralomra jutásuk után, legalább is írott nyelvként az „oguz” nyelvet használták, s az ujugrok kétnyelvűségének későbbi időkben már semmi nyoma nincsen. Mindenesetre nem látszik lehetetlennek, hogy az ujugrok altörzseinek nevei (*yaylaqar*, *yabutqar*, *eyebir* stb.) ezeknek a megfontolásoknak alapján lesznek megmagyarázhatók. Ugyanezt mondhatjuk el a Káşyaritól kétnyelvűnek mondott *basmıl*-ok és *čimıl*-ek nevének esetében is. Ez utóbbiakkal kapcsolatban ugyan PELLIOU a *-mil* végződés alapján (a köztörök *-miš*-sel szemben; vö. még LIGETI: MNy. XXII, 8) a mongol eredet lehetőségére mutat rá, de nézete szerint esetleg számolnunk kell azzal is, hogy ezek a nevek (mint a fentiek szerint az *oyur* és *uiyur* törzsek nevei) egy a köztöröktől eltérő török nyelvből valók.

CZEGLÉDY KÁROLY.

Egy IX–X. századi magyar hangváltozás. A finnugor szóbelseji $-ŋ$ -nek a magyarban sok esetben hiány felel meg (pl. *hó, ó, fő, tő* szavainkban), amely hiány a SETÄLÄ-féle fokváltakozási elmélet szerint a feltett finnugorkori $*ŋ \sim *ɣ$ váltakozás gyenge foka folytatásának volna tekintendő (vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 47–8). Kifejtettük azonban, hogy ez a SETÄLÄ-féle fokváltakozási elmélet a feltehető finnugorkori szóbelseji tenuisok, sibilansok és affrikáták magyar nyelvi fejleményeinek megmagyarázására egyáltalán nem alkalmas (vö. Nyr. LXX, 123–8, LXXI, 39–42, 85–7, 151–4; MNy. XLVII, 51–4); így tehát nyilvánvaló, hogy a felteendő finnugorkori $*ŋ$ -magyar nyelvi fejleményei is más módon magyarázandók. Hogy miként, arra nézve első sorban is török jövevényszavaink szolgálatnak számunkra útbaigazítással.

A törökben, amint ismeretes, szó belsejében megvolt, illetőleg ma is megvan ez a hang. Ennek a török hangnak magyar nyelvi fejleményét két régi török jövevényszavunkban is megfigyelhetjük. Az egyik a *bú* szó, amely török *bun* > *mun* 'Not, Unglück, Betrübnis, Kummer' szóból származott (MUNKÁCSI: KSz. XVIII, 1), a másik a *gyió* > *dió* szó, amely *janak* alakban megvan a csagatájban és néhány más török nyelvben is (vö. SzófSz.). Az utóbbi szó török nyelvi előzménye *žanay* vagy **žīnay* lehetett. E török szóalak és a magyar szóalak között tehát ugyanaz a hangviszony figyelhető meg, amely a csagatáj *tana* ~ magyar *tinó* szópárra is jellemző. Mindkét egybeállítás MUNKÁCSITól való. Az első egyeztetést az EtSz. arra való hivatkozással veti el, hogy a török $ŋ$ -nek a magyarban ng felelne meg. Hogy az EtSz. szerzői miért ezt a megfelelést tartották szükségesnek feltenni, az teljesen rejtélyes marad számunkra, mert hisz ilyesféle megfelelésnek török jövevényszavainkban nyoma sincs. A BTLw.-ben GOMBOCZ *qjom* szavunkat ugyan csuvas *šum* 'Unkraut' ~ teleut, kumand. *joŋ* 'Rasen' vetette egybe (így a SzófSz.-ban is). Ez az egybeállítás azonban mindenestre hibás, mert hisz a csuvasban az $-ŋ > -m$ változás újabb keletű, amennyiben a cseremiszi nyelv idetartozó csuvas jövevényszavaiban az őstörök $*ŋ$ -nek mindig $ŋ$ felel meg (vö. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 41).

Az EtSz. szerzőinek a felfogása a török $-ŋ$ -magyar nyelvi megfelelést illetően a mű előrehaladtával — úgy látszik — megváltozott; az EtSz. ugyanis a magyar *dió* ~ török *janak* egyeztetést már figyelemreméltónak jelzi, sőt a török $-ŋ \sim$ magyar $\emptyset$ megfelelés tekintetében már a *bú* szóra is hivatkozik. A SzófSz. mindkét egyeztetést valószínűnek jelzi, de hangtani nehézségeket emleget. Ilyen nehézségek tényleg vannak, ha a SETÄLÄ-féle fokváltakozási elmélet alapján állunk; de ha ezt az alapot elhagyjuk, az egyeztetések tekintetében semmiféle nehézséget nem látunk. Ha ugyanis a magyar nyelvben mutatkozó hiányt a fent idézett finnugor eredetű szavainkban nem valami finnugor $*ŋ \sim *ɣ$ váltakozás gyenge fokbeli fejleményének akarjuk tekinteni, hanem abban egyszerűen csak a finnugor $*ŋ ->$ ómagyar $*ɣ$ - folytatását látjuk, akkor ebbe a hangfejlődési sorba nyilván a fenti török eredetű szavaink is beletartoznak. Ez más szavakkal annyit is jelent, hogy az $*ŋ -> *ɣ$ -hangváltozás nyelvünkben csak a török eredetű jövevényszavak felvétele után következett be. Sőt egy életföldrajzi körülmény figyelembevételével ennek a hangváltozásnak a kronológiáját talán még pontosabban is meghatározhatjuk. Európai Kelet-Oroszországban ugyanis diófa

csak a Fekete-tenger mellékén van; így tehát a magyarok a dióval valószínűleg csak az Etelküzü-nek és Dentümogyer-nak nevezett Donyec-medencében ismerkedtek meg (vö. MNy. XLIV, 62). Azt ugyanis más kapcsolatban már kimutattuk, hogy a magyarok a Kubán mellékén — amint ezt az elhibázott MARQUART-féle onogur-elmélet alapján korábban általánosan feltették — sohasem tartózkodtak.¹ A Donyec mellékére a dió valószínűleg a török *szatócs*-ok tevékenysége révén a *bor*-hoz hasonlóan — amint ez utóbbira vonatkozóan ezt már MUNKÁCSI is feltette (vö. KCsA. I, 231) — kereskedelmi cikként a Fekete-tenger mellékéről jutott el. A Fekete-tenger mellékének a diója ugyanis különösen kiváló minőségű volt — és bizonyára ma is az —, úgyhogy innen az ókorban kereskedelmi cikként még Görögországba is elszállították (vö. SCHRADER — NEHRING, Reallexikon der indogerm. Altertumskunde² II, 611).

A magyarság egyik csoportja — amint ezt másutt majd behatóbban is kifejténi szándékozom — a Donyec-medencét már a IX. század elején szállta meg, az egész magyarság pedig itt csak a 889-i besenyő támadás után torlódott össze. Az pedig a szállítási nehézségekre való tekintettel nem valószínű, hogy a Fekete-tenger mellékének bora és diója már a középső Don és Volga közé helyezendő Levediába is eljutott volna. A magyarságnak ez a szállásterület a jórészen tulajdonkép a doni kozákok földjével — Solochova a „Csendes Don“ című nagy regénye színhelyével — tekinthető azonosnak, aminek behatóbb kifejtéséről itt szintén le kell mondanom.

Ezek szerint a felteendő $*\eta > *\gamma$ -változás nyelvünkben legkorábban a IX. század után, sőt esetleg csak a honfoglalás után következett be.²

SZINNYEI egybeállításai szerint a feltett finnugor $*\eta > *\gamma$ változásnak *agg*, *jég*, *mög*, *jog* és *egér* szavainkban *g* a megfelelése. Ezt a megfelelést a SETÄLÄ-féle fokváltozási elmélet keretében „eltolódással“ szokás magyarázni; csakhogy az idevont feltett $*\eta k \sim *\eta g$ váltakozásnak egyáltalán nincsen olyan fokbeli alakja, amelyben az előbb feltett fokváltakozáspár valamelyik tagjával egyeznék. Így tehát az „eltolódás“ feltevése itt is teljesen indokolatlan erőszakolt magyarázat, inkább csak amolyan „Verlegenheitshypothese“. — A mi felfogásunk szerint a magyar $-g < *\eta g$ -előzménye a fenti szavakban $*\eta\eta$ -lehetett, amennyiben ebből elhasonulás útján alakulhatott az $*\eta g$. Az ellenkező irányú elhasonulás néha a lappban következett be (pl. lp. K. *jeŋŋa* $\sim$ lp. N. *jiëŋŋä* $\sim$ magyar *jég*).

¹ Vö. MOÓR ELEMÉR, A magyar őstörténet főproblémái. Szeged, 1943. 38–45. — Az itt közölt érvekhez még két életföldrajzi érvet is fűzhetek: a Kaukázus és a Fekete-tenger mellékének erdeiből a BREHM szerint teljesen hiányzik az *evet* és valószínűleg sohasem volt itt honos a *hód*. Így tehát nem valószínű, hogy e két ugorkori szó megmaradt volna nyelvünkben, ha a magyarok századokon át ezen a hód- és evetmentes területen éltek volna.

² Itt említhetem meg, hogy az EtSz. a dióval kapcsolatban „ösmagyar $*\check{z}ay > *\check{z}ay$ “ról emlékezik meg. Semmikép sem helyeselhető a honfoglalás előtti kor szóalakjait minden további nélkül „ösmagyar“-nak mondani. A feltételezett szóalak különben is teljesen hibás, mert helyesen csak honfoglalás előtti $*\check{z}iŋay > *\check{z}iŋay$ szóalakról lehetne szó.

Hogy ez a geminált *-η- eredeti finnugor geminatóból származott-e, vagy pedig különnyelvi emfatikus geminatio révén jött-e létre,¹ azt csak behatóbb vizsgálatok útján lehetne esetleg megállapítani. A *jég* szavunk *g*-je gyaníthatólag emfatikus geminatóból származott; a természeti jelenségekre vonatkozó szavakban többször találkozunk ugyanis -- előttem ismeretlen okból -- ilyen emfatikus geminatóból származó szóalakokkal (ilyenek pl. finn *vihi* 'frisch gefallener Schnee' ~ *vihi* 'ua.' vagy finn *kide* 'Schneeflocklein' ~ cser. *käčä* 'frisch gefallener feiner Schnee'²).

Amint az affrikátáknál is az eredeti finnugor geminált alakok általában a lapp nyelvekben maradtak meg változatlan alakban, úgy látszólag így van ez a geminált velaris nasalis fejleményei tekintetében is.

Hogy a magyarban minek tulajdonítsuk a felteendő *-η- > *-γ- hangváltozást, azt nem tudjuk; de ez a fejlődés nyilván egymástól függetlenül mindazokban a finnugor nyelvekben bekövetkezett, amelyekben a finnugorkori *-η- fejleménye $\emptyset$. Ez különösen világosan kitűnik e hang mordvin nyelvi fejleményeiből (*j*, *v*, *u*, $\emptyset$), amelyek t. i. szinte teljesen megegyeznek a finnugorkori *-k- > *-γ- fejleményeivel, amelyek t. i. *v*, *j* és $\emptyset$.

Az előadottak szerint a finnugor *-η- fejleményeinek megmagyarázása érdekében egyáltalán nincs semmi szükség valami finnugorkori vagy ősmagyarkori nagyon is problematikus hangváltakozás feltevésére, amelynek ez esetben az affrikáták feltett váltakozásához hasonlóan a finnben sincs semmi nyoma; a magyarban pedig — amint láttuk — e hangnak a tárgyalt török jövevényszavakból megállapítható fejleménye valami ősmagyar fokváltakozás feltevésének még a lehetőségét is kizárja.

MOÓR ELEMÉR.

A Halotti Beszéd olvasásához. I. A HB.-ben még nem illeszkedett -nek határozóragot (*foianec*, *muganec*) nyílt *e*-vel olvassák (SZINNYEI, A HB. hang- és alakt. 47), de én azt állítom, hogy zárt *ē*-je volt még akkor ennek a ragnak. Azért zárt, mert a későbbi nyelvemlékekben többnyire -nok mélyhangú alak fordul elő, márpedig az *ē*-nek *o* a hangrendi párja, és nincs semmi okunk annak feltevésére, hogy ebben az esetben az illeszkedés szabálytalanul történt volna.

Az ŐMS.-ban az egy *viragnac* mellett: *iunhumnok*, *sijmeonnok*, *fyomnok* és *mogomnok*, a GyulGl.-ban a háromszoros *walacnok* (*walacnok*) alakon kívül van *halalanoch*, de ezeken kívül négyszer már -nak rag is. A KT.-ben, amely pedig a három között a legfiatalabb emlékünknél, ismét a régiesebb alakok járnak, mert csak egy -nac rag van benne, -noc pedig tizenkettő. Kétségtelen ezekből az átmenet a nyíltabb alakra, ami csak az eredeti palatalisnak hasonló változása: *ē* > *e* következtében történhetett így.

¹ Vö. erre nézve az össze szóval kapcsolatos fejtegetéscimet (MNy. XLVII, 51–4).

² E példák TOIVONEN affrikáta-tanulmányából valók (FUF. XIX, 103 és 26. sz.). — A fenti példákban a finn *vihi* szóalak *h*-ja és a cseremisiz szóalak *č*-je származott a geminált *-čč- hangból.

2. A *zumtuchel*, *szümtuchel* *h* betűjét a *c* (olv. *k*) geminációs jelének tartják (SZINNYEI i. m. 12), tehát így olvassák: *szümtükkhel*. Én azonban azt hiszem, hogy *h*-val kell olvasni, így: *szümtükhel*. Nemcsak azért, mert a kettőzésnek a feltevése nagyon kétséges, hanem azért, mert igen valószínű, hogy a nyelvérzék — legalább a HB. nyelvjárásában — a *kegilmehel*, **zumehel* (későbbi *széméhel*) alakokból egy *-hel* ragot vont el és ezt ott is használta, t. i. mássalhangzó után, ahol ennek a hiatusöltőnek (SIMONYI) semmi keresete sem lett volna. A *-hel* vagy *-vel* rag kezdő hangja pedig akkor még valószínűleg nem hasonult, mint ahogy még máig sem mindenütt hasonult, l. mátrai palóc: *szémétekvel*, *okval-móddal*. A HB.-ben a kettőzésnek bőven van példája (*odutta*, *kegiggen*, *wimagguc*, *bulsassza* stb.), jelzésére azonban csak ez az egy feltevés. A *kh*, írva *ch* kapcsolatra is van nyelvemléünkben példa: *uromchuz*, amelyet természetesen így olvasunk: *uromkhuz*.¹

Személynévmásaink többesszámáról. Legrégibb alakjai a HB.-ban vannak: *miv*, *tiv*, amelyeket SZINNYEI (i. m. 15—6, 34) így olvas: *miij*, *tiij*. A 3. személy egyes számának bőven van példája ugyanott: *w*, *wt*, *wt* olv. *ű*, *űt* és ide sorozzák (vagyis az egyes számba) az egyszer előforduló *iv* olv. *ijj* alakot is. Mint a finnugor összehasonlító nyelvtudományban járattan laikus én a származtatással természetesen nem foglalkozhatom, de okfejtésemben ez nem is lényeges kérdés. A lényeges dolog ugyanis számomra az, hogy bármilyen eredete van is az *iv* hangjainak, feltevésem szerint a jelentése: 'ők', vagyis azt gondolom, hogy az *iv* a személynévmásnak nem egyes, hanem többes 3. személye: *iv uimadsucmia* a. m. 'ők', nem pedig 'ő imádságuk miatt'.

Ebből következtetve a *miv* és *tiv* ilyen szerkezetére gondolok: *m + iv*, **t + iv*, vagyis ilyenre: 'én + ők', 'te + ők'. Tehát összefoglaló összetételre, amilyen az *orca* és *nép* szavakban van, és amilyenekre ZSIRAI (FgrRok. 73) bőven sorol fel finnugor példákat. Azért is megokoltnak tartanám ebben az esetben ezt az összetételt, mert az 'én', de meg a 'te' fogalmának sem lehet logikailag többesszáma. Hát az 'ő'-nek lehet? Felteszem, hogy lehet, mert úgy látszik, hogy van. Nagyon tudom, hogy erről a tárgyról bővebben kellene szólni, én azonban ismereteim korlátozott volta miatt ennél az egy — hiszem, hogy nem képtelen — gondolatnál többet mondani nem tudok.

GELEJI ALADÁR.

¹ Én a *zumtuchel* vagy *szümtuchel* formákat „A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése” című cikkemben (MNY. XXVIII, 160) így olvasom: *szümtükhel*. T. i. több mint húsz év óta: az Eötvös-kollégiumban és az egyetemen tartott óráimon az úgynevezett *-val*, *-vel* rag *h*-s kezdetű változatának magyarázom, amely a HB.: *kegilmehel* olv. *kegyilméhel* vagy *kegyilméhel* és GyulGl.: *scemehel* olv. *széméhel*-féle birtokos személyragozott alakokban — hiatusöltés révén — keletkezett, és az ilyenekből elvonódva járult mássalhangzós végű — első sorban valószínűleg más birtokos személyragos — alakokhoz. Egyébként megjegyzem, hogy a kettőztetett mássalhangzót tartalmazó formákat általában nem *v*-nek a hasonulásával származtatom, hanem egyszerű geminálódással.

PAIS DEZSŐ.

U x x x

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Beg. A magyar régiségben is szereplő *bäg* török méltóság-név (vö. PAIS DEZSŐ: MNy. XXIII, 502—3; vö.: KCsA. II, 324—6) eredetére vonatkozólag érdekes adat fordul elő az egyik fontos belsőázsiai nomád nép, a *kao-es'ö* (vö. MNy. XLV, 296) történetében. Ez utóbbiakról azt olvassuk, hogy mikor a zsuán-zsuánok ellen 487-ben fellázadtak, vezetőik az uralkodónak a *hou-lou p'o-lö* nevet adták, „amelynek a t'o-pák nyelvében 'nagy császár' a jelentése“. Más, jól ismert átiratok alapján megállapítható, hogy ennek a névnek t'o-pa eredetije *ulu bāgrāk*-nek hangzott. A 'nagy' jelentésű t'o-pa *ulu* nyilván a török *uluy* megfelelője, a *bāgrāk* pedig a *bäg* szónak a törökben másutt is előforduló, *-rāk* fokozó képzővel (vö. A. GABAIN, *AltürkGramm.*² 154) ellátott alakja. Az Észak-Kínát a IV—VI. század folyamán hatalmukban tartó, később pedig fanatikus buddhistává és kinaivá vált t'o-pák („török” nevük: *tabyač*) nyelvének ez az egyik legérdekesebb, eddig fel nem ismert szórványa.

Itt említem meg, hogy egykori t'o-pa területen tűnik fel a későbbi altaji törökök legfőbb istenének, *Ülgön*-nek a neve is, mégpedig szabályos t'o-pa *Fülgön* (vagy *Pülgön*) alakban. — Az ujugrok szintén a t'o-páktól vehették át a *Pusar* (a buddhista ujjur szövegekben a. m. 'Boddhisattva') nevet, amely nézetem szerint a VII. század elején uralkodó *Pu-sa* ujjur kagán nevében rejtőzik. Ugyanilyen, valószínűleg t'o-pa eredetű buddhista név a türk feliratokban *Maqarač* pecsétőr neve (< ind *Mahārāja* 'nagy király') és kétségtelenül t'o-pa eredetű a 754-ben szereplő tokuzoguz *Pürtükči tegin* eddig még fel nem ismert neve is.

CZEGLÉDY KÁROLY.

Komisz. (Vö. MNy. XLVII, 79—80.) Talán nem árt, ha ennek a szónak régebbi nyelvünkbeli gyér adatait megszorítjuk kettővel Csokonai egyik művéből: „A kecsége igen jó hal, de minthogy magyarországi és *komiz*, százért nem adok egy skóciai heringet, vagy egy venetiai szardellát. (Harsányi—Gulyás kiad. III, 347.) „... de hadd kérdejek egyet: talán hát az úr ha Nyigritiában volna, megvetné nigritiai *comis* tyukokat és akkor Magyarorszáig fársztaná külföldi csibéért tyúkpecérjét.“ (Uo.) Mind a két adat a Cultura vagy Pofók című vígjátékból való, melyet a költő Somogyban írt 1799-ben, és a *comiz* ~ *comis*-nak mind a két helyen az a jelentése, hogy 'mindennapi, megszokott, közönséges'. LOVÁNYI szerint (i. h.) a *komisz* pejorativ jelentését, az átadó (német) nyelv nem ismeri; nyelvünkben fejlődött ki, úgy látszik, a múlt század közepe táján. Ha azonban az alább közlendő adat hitelesnek bizonyul és nem olvasási, írás-vagy sajtóhiba, akkor az említett jelentésváltozást egy századdal korábban kell mondanunk.

1654. május 2-án ugyanis Thorday Ferenc értesíti urát, II. Rákóczi György fejedelmet egy „marcona dolog“-ról, mely Konstantinápolyban történt közte és egy ellensége között aki, amint Thorday panaszkolja: „... engemet kezd *komiszolni* (komisz embernek nevezni), sok törökök lévén itt, melyek értették is az dolgot, megcségyellém magamat, igazán írom Ngodnak, arczúl csapám és

küzdőben esvén velem, lenyomám és ha engedem vala, ott bizony szolgálím megadják vala neki, de felbocsátám, különben nem bántottam, hanem bizony megpofozám.“ (TörtTár. 1889: 490.) Nyilvánvaló, hogy Thorday uram súlyos sértésnek vette a *komisz* titulust és azon nyomban méltó elégtételt szerzett érte magának. Azt tartom, hogy a pejorativ jelentésváltozásnak oka és alapja a *Commisbrot*, a 'vitézi kenyér, tábori kenyér' (l. LOVÁNYI i. h.) volt, mely sötlan, keletlen, gyakran dohos lisztből dagasztott és néha sületlen volta miatt igazán *komisz* lehetett már akkor is a szónak legmaibb jelentésében is. Vö. Petőfiből: „... fogyasztám a katonák Sületlen, sötlan kenyerét“ (Szobámban).

Érdekes, hogy a *komisz*-nak csak egyetlen igei származékát ismerik szótáraink, a *komiszkodik*-ot, de azt sem régóta. A néha szintén hallható *lekomiszoz* 'komisznak mond' (vö. *legazemberez, ledisznóz, lek . . váz, leszamaraz* stb. vagy az *összekomiszozták* egymást tudtommal eddig még nem került szótárba.

Inda. Erről a szóról azt mondja a SzófSz., hogy a népnyelvből való, első adatát a NyÚSz. szerint 1799-ben jegyezték fel, eredete ismeretlen: aligha vehető figyelembe az a hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt valószínűtlen magyarázat, mely az *in* szóból származtatja: *szőlő ina* > *szőlő inda*.

Mivel ez a nem is annyira magyarázat, hanem inkább csak feltevés tölem származik (l. MNy. XXXV, 254), úgy érzem, hogy a SzófSz. aggodalmait nekem kell eloszlatnom. Meg kell azonban jegyez-nem, hogy a jelentéstani aggodalmat jórészt már eloszlatta IMPLÓM JÓZSEF (MNy. XXXIX, 140). A futó növények *ina* és *indája* szerinte is ugyanazt jelenti.

Bizonyos, hogy az *inda* nyelvünknek nem finnugor öröksége, legalább is a finnugor összehasonlító nyelvtudomány egyetlen művelője sem állítja annak. Jövevénytűző voltát soha senkinek sem jutott eszébe felvetnie. Ha sem az egyik, sem a másik, akkor olyan eredeti magyar szó, mely nyelvünk önálló életében keletkezett, mégpedig valószínűleg nem is nagyon régen, mert a NyÚSz. szerint első adata csak 1799-ből mutatható ki: MÁRTON JÓZSEF egy szótárából, s ott ez a jelentése: „A futófüvek szára. p. o. *dinnye-inda, tök-inda*.“ Azonban ugyancsak a NyÚSz.-ban olvassuk, hogy B a r c z a f a l v i S z a b ó D á v i d 1787-ben a 'musculus (izom)' magyarjául akarta a *testindá*-t, tehát ő már előbb ismerte az *inda* szót, mely BALASSA szerint népnyelvi eredetű (MNySzót.).

A NySz.-ban hiába keressük. Régente ugyanis a növények futó szárának *in* volt a neve: *buzá-ina, dinnye-ina, tök-ina, borsó-in*, vedd hozzá még *komló-in*: „... úgy gyógyított pedig, hogy egy *komló inat* vitt oda Nagy Mátyásné“, azzal „megmérte a menyecskét, de kötés három helyen volt rajta a *komló inon*“ (1717. Békés vm. rég. és műv. tört. társ. évk. 1886–1887. 75). Veszelszki Antal „Fa- és fűszeres könyv“ című orvosbotanikai műve (1798.) sem ismeri még az *inda* szót. Ebben *ina* van a földi súlyomnak (*Tribulus terrestris*), melynek „*inai* földszint messze terjednek“ (428) meg az iszalagnak (*Clematis vitalba*) is: „Erős csipős ereje van, azért véle élni nem tanatos; ha tsak valaki a messze nyúló *inaiból* kosarat nem köt“ (165).

A nép nyelvében ma is több helyütt, a MTsz. szerint a Székelyföldön és Szaboles—Szatmár megyékben nem *indája* van a futó növénynek, hanem *ina*: *burjány ina*, *fuszulyka ina*, *paszuly futó ina*, *szőlő ina*, *dinnye ina*, *ugorka ina*, *tök ina*. A szamosháti nyelvjárásban ismeretlen az *inda* szó, a futónövény szárának, vesszejének *in* a neve: *tög*, *dinnye*, *paszuj*, *komlou*, *szedér*, *fulánk* (convolvulus) stb. *ina* (Ostfry, SzamSz.). A nóta is azt mondja a Székelyföldön: „Kimentem én a tanyára, | Ráléptem egy *tök injára* | *Tök injáról*, *tök injára*, | Vágyik szívem gazdagságra.“ (MNGy. VII, 291.) „Göndör a szeretőm haja, | Kondorodik a vállára, | Mint a *komló* az *inára*.“ (I. h. 362.) Más felé meg így nótázik a nép: „Elmentem én a tanyára. Ráhágtam a *tökindára*; | *Tökindáról*, *tökindára*, | Fáj a szívem a barnára” (Erdélyi: Népd. és mondák I, 83). CzF. szerint: *szederjin* (*szedér-in*) a földön kúszó, vagy cserjés szedernek szára. Vö. Erdélyi József „Őszi rapszódia” című versében: „Fut a szeder, ... azért fut véres *innal*.“

A 'nervus, Spannader, Nerv' jelentésű *in* meg a 'capreolus, clavicula; Ranke' jelentésű *in* kétségkívül azonos származásúak: a folyó növény úgy fut az *inán*, mint az ember vagy az állat a magáén, ha *elinal* valahonnan, és fut, míg bírják az *inai*. Eredeti kapcsolatuk azonban idő folyamán elhomályosult, valószínűleg azért, mert a növényekkel együtt szereplő *in* különleges jelentést kapott. Így azután nem érezték többé, hogy a *lába ina* meg pl. a *szőlő ina* birtokos szerkezetek *ina* szava voltaképpen azonos, mint ahogy nem érezzük, hogy a *szőlőháttya* (< *szőlőhátja*) 'bakhát, a szőlőtőkék között nyergesre felkapált föld' szóban a *hát* testrésznév rejtőzik, és azért némely vidéken *szőlőhártya*-nak mondják (vö. NNy. I, 172). Természetesen még kevésbé volt világos ez a kapcsolat akkor, mikor a 'Ranke' jelentésű *in*-ből *inda* lett.

HORGER ANTAL szerint (MNY. XXXV, 254) ez a *d* járulékhang. Én másként vélekedem róla. Tudott dolog, hogy az *n* magánhangzók közötti helyzetben gyakran ikerítődni szokott. Az *utánad*, *utánad*, *utána* birtokos személyragozott névutót *utánnam*, *utánnad*, *utánná*-nak ejtette régi nyelvünk, s ejti ma is több nyelvjárásunk, sőt a köznyelv is. Az *ennenmagam*, *tennenmagad*, *önnönmaga* nyomatékosított visszaható névmások *nn*-je szintén ikerítődés eredménye. Valószínűleg az *ina* szó *n*-je is így járt, és helyenként *inna* lett belőle, a második *n* elhasonulásából pedig *inda*, mint *kannúr* > *kandúr*, *benne* > *bendé*, *Panna* > *Panda* (az utóbbiak HORGER példái i. h.); a legutóbbira első adatom „Dolesz *Panda*“ (1683. TörtTár. 1889: 9).

A népnelvben az *indá*-nak *hinda* alakja is van (MTsz.). Ez talán a *hinta* ~ *hintál* népnyelvi *hinda* ~ *hindógál* (MTsz.) hatására keletkezett; a karóra, kerítésre, sövényre, rácásra felfolyó, felfutó tők (kobak, hébertők vagy lopótők, nyakastők, cifratők, disztők) valóban *hintázik* ~ *hindázik* a szárán, azaz az *indáján*.

Boszorkány. A SzófSz. szerint: „valamely török nyelvből; a megfelelő török szó — *basyrqan* 'lidérenyomás; aki nyom' — nem mutatható ki, de kikövetkeztethető a *basyr* igéből, mely meg van (olv. megvan) úz, kipszak, turki jellegű nyelvekben és a csuvasban.“ Van azonban a mi nyelvünk történetének egy olyan adata, mely nézetem szerint *boszorkány* szavunk oszmánli-török ősének tekinthető.

1709-ben a nándorfehérvári szerdárnál járt II. Rákóczi Ferenc két követe: gróf Teleki Mihály és Pápai Mihály. A tárgyalásukról szóló jelentést „Ezerhétszázkilencz esztendőbeli martiusi Landor-Fejérvári Publica Legationak Reportuma” címen közli a MonIrók XXVII, 203—45. A jelentést Pápai Mihály írta.

E jelentés szerint a pasa a többi között azon törökök iránt is érdeklődik, akik Magyarországon még törökök. „Nevezetessen két leány iránt kéri az Fejedelmet, — sótt, ha mit költ az Fejedelem kiváltásokra, refundálja.

Feleltünk: Ezelőtt is megmondottuk, most aziránt assecuráljuk is; nem is pénzért, mivel nincsen kalmár Fia, hanem fiúi affectiójának készségébül. Felelt az Passa: Tudom az Fejedelem nem *Bazargán*, de azt gondolom az Fejedelem is az olly privatus emberektől el nem veszi. Feleltünk: Talál abban az Felséges Fejedelem módot.“ (243.)

Nem tudom, helyesen értelmezem-e a pasa szavait, de úgy hiszem, azt akarta a *bazargán* szóval mondani, hogy a fejedelem nem erőszakos ember, nem olyan, 'aki elnyom', és a magánemberek tulajdonában levő két török rableányt nem hatalmi szóval követeli, hanem megfelelő összegért kiváltja és ezért hajlandó a pasa refundálni azt, amit a fejedelem költ kiváltásukra.

Hogy igazam van-e, abban a kérdésben turkológusainkat illeti meg a döntő szó.

Ribizli. Ez a gyümölcsnevünk német eredetű. Régibb magyar neve *veresszölő* (Erdélyben ma is az), *tengeri szőlő*, *Szent János szőlőcskéje* (< ném. *Johannisbeere*), Erdélyben még *borfüge* is (MTsz.); valószínűleg azért füge, mert fürtös termése függ a szárán, a borhoz meg annyiban van köze, mert cukor hozzáadásával kitűnő és erős fehér vagy piros bort lehet belőle készíteni. Ez a *veresszölőbor*.

A ribizlinek van fehér, piros és fekete fajtája. Ez utóbbiról azt írja VESZELSZKI Fa- és fűszeres könyve (1798. 389): „A fekete *ribeszli* ritka: mert én is csak egyszer találtam reá, t. i. Győrnek és Pápának fele uttyán a' Theti Szent Kúti Remete Kertyében 1766-ban. . . . a' gyümöltsa nagyobb a' más kettőnél és nem fürtösek, az Afonya, és a' gyalog-fenyő bogyoíkhhoz hasonlók.“ Ma nem ritka, parkokban, díszkertekben gyakran látható.

A SzófSz. szerint a *ribizli* szó először MÁRTON szótárában van meg (1800.). De *ribeszli* alakban ismeri már a Debreczeni Grammatika (1795.) és a deák szókhöz hasonlók közé sorolja: „*Ribeszli* Ribesium“ (340). VESZELSZKI (379) szerint: „*Ribeszli* már ma a nép között“.

CSEFKÓ GYULA.

Balassi Bálint hang-ja. HEXENDORF EDIT minapi tanulmányában (MNY. XLVII, 35) megvilágította a *hangoslat*, *hangos* és *hang* szavak régi jelentését. Ez a tanulmány új világot vet Balassi Bálint egyik homályos értelmű versszakára, melyet mind-egyik nem sikerült kielégítően megmagyarázni. Ez a kódexben a 40. számú, kiadásomban a 48. számú ének 34—36. verssora és XVII. századi másolatában így fest (VARJAS kiad. 66.):

„For geried elmémre, mint hangya fébkére sok uý vers mint sok hangya, ara mert þivemb n þerel'em tūzenek chak te vagy (des langia, þozatot bum vere, vīgasag tételnek zengő s.gý onyórú hangia.“

Átírásom szerint ez így hangzott:

„Forr, gerjed elmémre, mint hangya fészkére, sok új vers mint sok hangya,

Arra, mert szívemben szerelmem tüzének csak te vagy édes langja, Szózatot bűm vere, vigaságtételnek zengő s gyönyörű hangja.“

Ez a csodaszép és mély költői intuicióra valló versszak első sorában egészen érthető, de második és harmadik sorának összefüggése és értelmezése eléggé nehéz. Magyarázatomban ezt írtam (B.B. Összes Művei I, 224–5): „A költő önfeledten írja le itt alkotó ihletének folyamatát, amint a szavakkal egyidőben bús melódiák fakadnak benne. A Citerás lányhoz írt versében (86. sz.) hasonlóan mondja: 'Cziterája szózatja bűm rontó acélom.' Itt azonban a dallam fegyverré változik, mely a költő bűját elveri. Waldapfel József szóbelileg ezt a javítást ajánlja: »Arra... szózatod bűm veré stb.«, vagyis a kedves hangja elverte a költő bűját.“ S ugyanitt (224) hozzátésem: „a halmozott képsor szerintem azt jelenti, hogy az elméjére toluló versekre a költő bűja veri a dallamot (szózatot). A 'vigaságtétel hangja' zenét jelent. 'Vigaságtévő szerszámok' = tympana laetitia (NySz. III, 1173), vagyis zeneszerszámok. Bornemisza P. írja: Azonképpen mindennemű foc különb különb *vigasságtéu*ket hiuatnac, foc lantost, Hegedőft, Sipoft, Orgonast, es egyeb őruendeztetőket az ő vendegőknek (Pred. V, 79).“

HEXENDORF EDIT a *hang* főnevet a szótárak alapján csak a XVII. századból ismeri, s éppen késői előkerülése miatt a *hangos* szóból vezéti le, mint elvonást. Ugyanakkor a *hangos*-t egy másik korábbi **hang* (vö. *zeng*, *kong* stb.) ige deverbális származékának tekinti, amelyre azonban nem idéz példát. Tehát szerinte két *hang* volt: egy korábbi ige, ebből alakult a *hangos* melléknév, s ebből megint egy *hang*, de már főnévi értelemben.

Nem vitatkozom ezzel az elmélettel, csak annyit kell megjegyezni, hogy a Balassi-idézet tanúsága szerint már a XVI. század közepétől kezdve élt a *hang* főnév. A Balassi-magyarázót azonban jobban érdekli HEXENDORF EDITnek az a megállapítása, hogy a *hang* származékai: *hangos*, *hangoslat* 'zene' értelmében szerepelnek már a kódexek kora óta. Ennek az ismerete bennünket arra készítet, hogy a *hang* főnévben is a 'zene' értelmét keressük, és ne egyszerűen csak a 'sonus', vagyis a mai *hang* jelentését. A mai *hang*-nak a régiségben ugyanis *szó* felelt meg (vö. NySz. III, 269), és Balassi echós versében is így lepődik meg a szerelmes, mikor Echo hangját először hallja (62: 4.):

„Ki felele nekem? Távol az erdőben lőn ugyan valami szó,

Talám egyik tündér jár itt valamiért vagy valami nyulászó;

Ha ló nem nyerített, ki itt csörögtetett, ha lábain volt békó?“

A szó tehát lehet tündér *szava*, de ugyanakkor vadász vagy ló *zaja* is.

HEXENDORF EDIT idéz azonkívül Pesti Gáborból egy példát Balassi-idézetünknek egy másik szavára is: „halla a *vygasag tetement* ees a tanczot“, ami a biblia 'symphonia' szavának felel meg; továbbá a Sándor-kódexből: *Vygasag tevo algyw* (vö. NySz. *ágyú* al.), vagyis 'zeneszerszám'. A *vigasságtétel*-en nem más, mint költőnk *vigasságtétel*-ének egyik változata, és nyilván általában 'muzsika, symphonia' a jelentése.

Véleményem szerint mármost Balassi idézett sorában a *hang* szó a. m. 'zene, muzsika, zenehang'. Tehát az idézett szakaszban az értelem ilyenformán fejlik ki: a költő elméjére tóduló versekre *összefoglaló*, vagyis dallamot — ez is a szó = *hang* származéka — a költő bűja *vert*, mint ahogy a lengyel szép Zsuzsánna *verte* citeráját (86: 31.), mert a költő bűja lett a *vigaságtételnek*, vagyis a zeneszerzésnek, a szimfóniának *hangja*, azaz zengése, zenéje. Hogy a bű miképpen lett zeneszerszámmá, azt az előző sor okolja meg: Júlia szerelme az egyetlen 'lang', mely ég szerelme tüzeiben. Egy másik versében — olasz ösztönzésre ugyan — a költő lelke „...már szintén *haranggá* lett, Kit szerelem bennem félen vér ellenem, rám támadván amellet, Azért *kong* jajszóval, *zúg* [= zeng] fohászkodással szegény, nyugalma helyett“ (82: 4–6.).¹

Vegyük szó szerint a költő képet? Ő szerezte volna a dallamot is verséhez? A költemény a kódex szerint a „Csak búbánat“ kezdetű ének nótájára megy. Ez pedig Balassi egyik régebbi költeményének (3. sz.) kezdő sora, mely viszont a „Lucretia“ (Euryalus és Lucretia) nótájára készült. Tehát a költő nem arra gondol itt, hogy ő *szerezte* is a dallamot, hanem csak annyit akart mondani, hogy bús érzéssel énekelte saját új költeményére a már korábban kisajátított dallamot.

Nagyon értékes volna, ha valaki gondosan összeállítaná a régi magyar nyelvből a zene műszavait: a régi magyar költészet és zene-történet kutatói igen sok tanulságot meríthetnének egy ilyen összeállításból.

ECKILARDT SÁNDOR.

Rács. E szavunkat BÁRCZI (SzófSz.) ismeretlen eredetűnek jelzi; szláv származtatása nehézségekbe ütközik. — Pontos megfelelője lehet a zürjén (WICHMANN—UOTILA) V., S., U., P. *radž* 'Lattenzaun quer durch die Flussbucht (in der Mitte einer Reuse)' (V., S., U.), 'Lattenwerk zum Schlagen der Wolle (S.)' 'Lattenwerk unter dem Seiherr...' (P.), 'Holzgerät am Halse des Pferdes (um es v. Springen über den Zaun abzuhalten)' (P.) stb., (WIED.) 'Stange (z. Trocknen v. Flachs und Hanf), Knüttel, Kleidersechen, Gitter' stb.² Saját följegyzéseim szerint: U. *radž* 'a varsa mellett hosszú vékony lécekből, deszkákból készített, összefont rács, mely a halat a varsába tereli'.

A zürjén -*dž*- ~ magyar -*cs*- megfelelésre vö. pl. m. *jacsar* ~ zürj. *pidžirt* 'kinyom, kifacsar' (TOIVONEN: FUF. XIX, 152); a magánhangzóra vonatkozólag vö. pl. m. *ár* 'érték' ~ zürj. *artal* 'bedenken, erwägen, berechnen, schätzen' (l. pl. GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 238).

FOKOS DÁVID.

Berzsenyi és az idézőjel. Tudjuk az irodalomtörténetből, hogy Berzsenyi nagyon igazságtalannak tartotta azt a bírálatot, amelyet Kölcsey írt verseiről. Az igazságtalanságot szellemesen szemléltette „Kölcsey“ című négy soros epigrammjában. ebben:

Kölcsey, megmérted lattal, póznával, icével
Lckemet, és keskeny ürbe, időbe dugád:
Ah, de segélj rajtam, ketrecben kotlani készül!
„Tollat az orrába!“ Zápokát adjon úgy-e?

¹ A harangok ma is *zúgnak*.

² L. még ROGOV és LYTKIN szótárát.

A kis vers negyedik sora fölkelte GUNDA BÉLA figyelmét (Nyr. LXXV, 305). Azt mondja, hogy a költő a rövid versben Kölcey elleni haragjának ad kifejezést, a 3. és 4. sorban az alkotó szabadság meggátolása ellen tiltakozik; és: „Ezt a tiltakozást fejezi ki a »tollat az orrába« szólás versbeiktatása is.” Ezután fölveti a kérdést: „De mi a szólás értelme, tárgyi magyarázata?” A néprajz köréből való idézetekkel kimutatja, hogy az aprójóság orrába húzott tollal a baromfi „csipkedő szándékát gátolják, harci kedvét, mérgeződését akadályozzák”. Ezen a mozzanaton alapul a szóbanforgó szólás, és „Berzsenyi költőtársának, kritikusanak, Kölcey Ferencnek csipkelődését, harcos kritikai tevékenységét, igazságtalan és kíméletlen támadását kívánja megfékezni, amikor a tollat az orrába szólással felel neki”.

Így GUNDA BÉLA. Magyarázatából megtudtuk, hogy az idézőjeles mondat elterjedt népszokáson alapul, de azt már nem, hogy miért tette idézőjel közé a költő. Azért talán, mert szólás? Nem valószínű, mert szólást nem szoktunk idézőjelbe tenni, Berzsenyi meg egyébként is csak nagyritkán él idézőjellel verseiben, sosem máskor, csak ha nem akar szót vesztegetni annak a kifejezésére, hogy nem ő mondja azt, ami az idézőjel között van, hanem más. (Vö.: Phyllis. Vig Chloe. Szilágyi 1458-ban. Herder.) Ilyenkor — ha kell — az egész verset is idézőjelbe teszi, mint például a „Phyllis”-ben, máskülönben még akkor is kerüli a macskakörmözést, ha egyenesen idéz, mint például „A Remeté”-ben.

Egyébiránt furcsa egy szólás az a „Tollat az orrába!” — ha az. Nem egy olyan szólásunk van, amelynek eredetét talán senki sem tudja, például: *Eb ura fakó! Füle bojtját sem mozdítja. Eben gubát cserél. Vérszemet kap.* Stb. De egy sincs olyan, amellyel ne tudnánk a maga helyén és idején élni. Ezzel szemben a szóban forgó szólás eredetét GUNDA BÉLA cáfolhatatlanul megállapította, de ki a megmondhatója, hogy mikor és mily értelemben élünk vele? Élünk? Ki él vele? Ennek a szólásnak — írja GUNDA — „egyetlen irodalmi feljegyzése — tudomásom szerint — Berzsenyi Dániel fenti versében olvasható.” Föl kell tenni, hogy jól megnézte a szólások és a közmondások gyűjteményeit, a MŰ. és a Nyr. mutatóit, stb.-t, és ha valóban sehol sincs nyoma a szólásnak, hát akkor — nem is szólás az. A szólás fogalmának legfőbb jegye a közkeletűség; ha az nincs meg benne, tagadnunk kell szólásságát. De ha bebizonyulna is, hogy szólás, hát az sem magyarázná meg, hogy miért tette Berzsenyi macskaköröm közé.

Több sikert várhatunk attól a föltevéstől, hogy Berzsenyi itt is idézőjellel figyelmeztet arra, hogy az idézőjeles szokat nem ő mondja, hanem más. E föltevés beleütközik GUNDA magyarázatába, mert szerinte éppen maga Berzsenyi felel az idézőjeles mondással Kölceynek. Mi azonban nem felejtethetjük, hogy a versnek a költőn kívül még egy másik szereplője is van, és azt sem, hogy az epigramm szükségszerűsége nem egyszer drámai előadásra kényszeríti a költőt. Föl kell tehát tennünk, hogy az idézőjeles mondást Berzsenyi mással mondatja, és hogy az a másik csak Kölcey lehet. Mindjárt be is bizonyítjuk.

Az első két sor jelentéséhez nem fér kétség. Így szól benne Berzsenyi: 'Kölcey, megmérted lelkem súlyát, hosszát, térfogatát

(mintha állat volna) és szűk térségbe dugtad be, az időbe'. A költemény *úr* szava nem légüres tér, sem világűr, persze. „Az *úr* bizonyos távolságban álló határvonalakkal bezárt tér, tár, vagy helyiség, melyet valamivel betölteni lehet.“ (CzF.) Miért mondja Berzsenyi, hogy lelkét Kőlcsey bedugta, bezárta az időbe? „Idők kívántatnak — írta bírálatában Kőlcsey — míg a művész a maga sanctuáriumába léphet, annak titkaival megismerkedhetik“ stb. Majd szemére hányja Berzsenyinek, hogy „készületlen s fiatalkori darabokat is vett fel gyűjteményébe.“ (K. F.: Ö. M. Franklin 474—5.)

A harmadik sorban a költő segítségért folyamodik Kőlcseyhez, mert lelke „ketrecben kotlani készül“. Tudnunk kell, hogy Berzsenyi nem egészen úgy értette a *kotlik* igét, mint mi (a fővárosban) ma. A *kotlik* ma: 1. 'a tyúk a tojáson ül, költi; 2. (átv.) 'sokáig foglalkozik vmivel, nehezen végez vele; nagyon soká kotlott rajta' (BALASSA, A m. ny. szót. 1940.). De régebben, és sok vidéken ma is, a *kotlás* a tojás műveletének abbanhagyását és a költés megkezdésének szándékát jelenti. Eszerint *kotlik*: „Szomorú *kot-kot* hangon szól, t. i. a tyúk, mi akkor történik, ha tojni megszűn, s mintegy vágya támad a csibeköltésre, miért is csak ilyen tyúkot szokás tojásra ültetni.“ (Átvitt értelme is más volt, mint ma. CzF. III, 1026. 1865.)

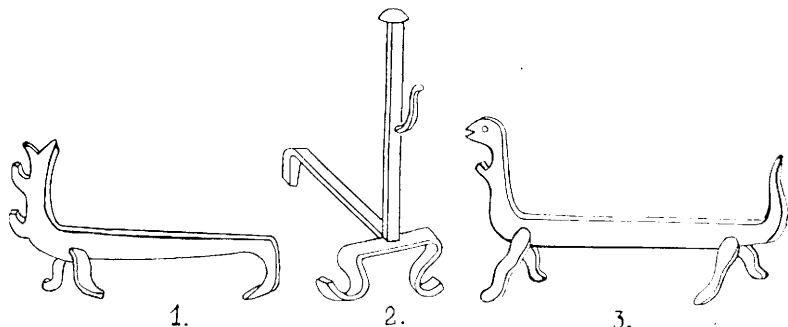
Mikor azt mondja Berzsenyi, hogy lelke kotlani készül, bátor metaforával él: azonosítja lelkét a kotlóssal, s mint a kotlós, Berzsenyi lelke is megelégtelt a gondolatok tojását, és ő is költeni akar. verset akar világra hozni. És mikor Kőlcseytől — aki lelkét tyúkként ketrecbe zárta — segítséget kér, csak következetes metaforájához, mert a tyúk is ketrece bezárójának és kinyitójának kotyogja, *kot-kot* szóval jelenti, hogy befejezte a tojást, költeni akar. De — mondja egy régi gazda, Berzsenyi kortársa — „nem mindeniknek kell megengedni a' költést. Az öreg, próbált kotló, jobb költeni, mint a' fiatal jértze, mely ellenben jobb tojó. Félbe lehet ezekkel a' kotlást hagyni, ha az örökon egy tollat huzunk keresztül“ stb. (P e t h e F e r e n c : Házi majorság stb. 51. Bécs, 1814.) „Berzsenyi Dániel falujában, Niklán (Somogy m.) szintén ismerik a szokást... A lélekzónnyilásokon átdugott tollal akadályozzák meg azt is, hogy a liba ne *kotyuljon*.“ (GUNDA B. i. h.)

Ezt akarja tenni Berzsenyi lelkének ketrecbe zárója is. „*Tollat az orrába!*“ mondatja Kőlcseyvel. Ezért teszi a mondatot idézőjelbe. A maga nevében meg magyarázatképen hozzáfűzi kesernyés gúnnyal, hogy gondolattojásaim megzáruljanak, ugye?

GY. GÖMÖRI JENŐ.

A francia *chenet, landier*: magyar *tűzikutya*. SAUVAGEOT szótárának francia-magyar részében a következő jelentéssel közli a két szót: *chenet* 'tűz tartó bak (kandallóban)', *landier* 'nagy tűzbak (főzésre, sütésre)'. — A jelentések nem felelnek meg a magyar szóhasználatnak, a tűzhelyszerszám magyar terminológiájának. A *chenet* és a *landier* általában vasból készült, három vagy négylábú, gyakran állatalakra emlékeztető állvány, amelyhez nyílt tűzhelyeken, kandallóknál a fát támasztják, hogy levegőt kapva jobban

égjen. A nyílt tűzhelyeknek ez a fontos eszköze kelta vagy illír találmány (NORCSA, Albanien 97), s a *landier* szó is kelta eredetű: kelta **anderā* 'junge Kuh' (**andero* 'junger Bock, Stier') > latin *anderius* > ófrancia *andier* > francia (*l'andier*) *landier* (MERINGER: IdgForsch. XVI, 138, 139; BENOIT: Zschr. f. rom. Phil. XLIV, 395, 460, REW. 449). — Ez a nyelvi kapcsolat tárgyilag is igazolható. A *landier* lényegében nem szolgál sem főzésre, sem sütésre. Legfeljebb a szárán levő kampókba, lyukakba a hosszú vasnyársat illesztik, s a nyársra húzott sütnivalót így forgatják a parázs felett. A *landier* szárának felső végére forgácsvilágító-tartó, parázstartó fém kosárkát szerelhetnek, de az ilyen példányok nem ősi formák (éppúgy, mint a főzőedénytartó, kampóval, szolgálával kombináltak), s a *landier* a kosárkák alkalmazásával is őrzi eredeti funkcióját. A francia nyelvjárásokban előforduló fejlett formák szóalakjait — hasonlóan, mint a Larousse Universel — 'grand chenet de cuisine' körülírással magyarázzák. (BENOIT, Zschr. f. rom. Phil. XLIV, 390—2, 395 kk. BENOIT i. h. 390 azt írja, hogy a fentebb említett kosárkák főzőedény tartására, főzésre is szolgálnak. Ez azonban tévedés, vö. KRÜGER, Die Hochpyrenäen, A. Landschaften, Haus und Hof. II. Hamburg, 1939. 153.)

Tűzikutyák: 1. Torockó (BÁTKY után). 2. Francia-Pyreneusok (KRÜGER után). 3. Tiszabercel (BÁTKY után).

A tűzhelyszerszám *chenet* elnevezése a *chien* deminutivuma (MERINGER: IdgForsch. XVI, 138; BENOIT: Zschr. f. rom. Phil. XLIV, 407; REW. 1592). A *chenet* a *landier* egyszerűbb, kisebb formája. Szárának felső végén, a parázstartó kosárka helyén esetleg állatfej, kutyafej látható. A *chenet* és a *landier* között azonban jelentés, tárgyi forma szempontjából pontosan különbséget tenni nem lehet; — lényegében ugyanazt a tárgyat jelentik a *chanfé*, *chenel*, *chèvre*, *marmouset*, *minet*, *sommier treffe* stb. elnevezésekkel együtt (BENOIT: Zschr. f. rom. Phil. XLIV, 405 kk.).

A nyílt tűzhelyeknek ez az eszköze parasztságunk és a polgári háztartások konyhájában is előfordul, de használata már erősen korlátozódott, a gyújtók szeme elé ritkán kerül (vö. pl. VAJKAI AURÉL: NéprÉrt. XXXII, 320). Saját megfigyeléseimből is tudom, hogy leginkább előbukkan még az erdélyi részeken (Kalotaszeg, Torockó). Várak, nemesi udvar-

házak kandallóinál is alkalmazták. BÁTKY állította össze magyar formáit és elnevezéseit (NéprÉrt. X, 78–89, XXX, 1–11). A magyar népnyelvben, régi feljegyzésekben azonban *tűztartó bak*, *tűzbak* elnevezése nincs, s tudomásom szerint ez a terminológia az irodalmi nyelvben sem ismeretes. Nálunk *févaj*, *fial*, *fialla*, *pévaj*, *tűzfeal* (1494.), *tűzikutya*, *tűzkutyó* (1779.), *tűzló*, *tűzzsámoly*, *vasfejal* (1550.), *vasmacska*, *vasvánk* (1669.) stb. néven foglal helyet a nyílt tűzhelyek tárgyi felszereléseinek sorában (NéprÉrt. XXX, 6–8; itt BÁTKY irodalmi utalásai nem pontosak).

A néprajzi leírásokban és összefoglalásokban általában csak *tűzikutya* néven említik a szóban forgó tárgyat. Ilyen néven tárgyalja a MNépr.² I, 65 is. A magyar *tűzikutya* tárgyilag — a parázstartó kosaras formákat nem tekintve (de valószínű, hogy ilyeneket nemesi udvarházaknál, a polgárságnál szintén használtak) — teljesen megfelel a francia *chenet*-nek és *landier*-nek, s így a két szót 'tűzikutya (kandallóban, nyílt tűzhelyeken a fa alátámasztására)' jelentéssel szótározhatjuk. — SAUVAGEOT és munkatársai a két francia szó értelmezésénél nyilvánvalóan nem a magyar népnyelvi elnevezésekre gondoltak, hanem a tűzikutyának francia *chèvre*, *chèvre-pied*, *chevette*, német *Feuerbock* animalizált terminológiájára, s így került szótárukba a *tűzbak*, *tűztartóbak* megnevezés. Ezért hiányzik szótárunk magyar-francia részében a *tűzikutya* és elterjedtebb magyar szinonimáinak szótározása. Megtalálható ellenben ECKHARDT magyar-francia szótárában, aki nyilvánvalóan tárgyi és nyelvi anyagunk figyelembe vételével szótározza a *tűzikutya*-t 'chenet' jelentéssel. Rámutathatok arra is, hogy BALASSÁNÁL (A magyar nyelv szótára) helytelen a *tűzikutya* értelmezése. A *tűzikutya* nem 'bográcstartó készség', s a *vasmacská*-val csak 'chenet', *Feuerbock* értelemben azonos. GUNDA BÉLA.

A főzés eszközei és műveletei kapcsolatának nyelvi kifejezései. Az eszközök nem állnak magukban, elszigetelten a velük való műveletektől. A kettőjük közötti szükségszerű kapcsolat világosan kitűnik elnevezéseikből. A főzés tárgykörén belül ez a viszony szintén nagyon szépen kimutatható. Persze ez nem jelenti azt, hogy külön egymástól függetlenül, illetőleg más tárgykörből átvett elnevezések kifejezések nem élnek. Többségükben mégis elválaszthatatlanok egymástól, s így egymáshoz való viszonyuk kérdését meg kell vizsgálnunk. Kapcsolatuk többféle lehet. Ezeket itt osztályozva felsorolom, mielőtt a kérdés elvi részét érinteném.

1. Eszközök nevéből *-l* denominális igeképzővel alakult ige, mely a vele való műveletet jelzi.

szita :> *szítál*. A *szita* első adata 1374: „Michaelen dictum *Zyta*“ (Oklsz). Összesen 31 adatot tudtam az 1600-as évek elejéig összeszedni. A *szítál* ige adatai a következők: Első adat GyöngyTör.: „Attamino: Aduersari... vel: lysztet *szytalok*“ || C.: „pollintor: *Szitalo*“. || MA.³: „Pollincio, ... , *Szítáloc*“ || „Pollintor, ... , *Lißtßitalo*“ || „*Lißtßitalo*: Pollintor, Pollintor“ || „*Lißtßitaloc*: Pollincio“ || Radv.: Szak.: *szítál* (176), *megszítál* (185, 209), *kiszipítál* (187).

nyárs :> *nyársal*. *Nyárs* szavunk első megjelenése BesztSzój.: „*cratičla: vas nyárs*“ (FINÁLY szerint itt 'rostély' értendő.). Összesen

14 adatot találtam, de közülük nem mindegyik vonható a sütés tárgykörébe. Ellenben a *nyársal* igére csak egyetlen idevonatkozó adatot találtam: Radv:Szak. 178: „Az malosa szólónek... *megnyársolását*”. De maga a művelet élt, csak más szóval, illetőleg körülírással jelölték. Így: *nyársra felvon* és *nyársról levon* kifejezéssel.

Az *-l* denominális igeképzővel alakult igékre van még néhány példa, de nem függ össze az itt felvett tárgykörrel. Pl.: *cövek*: > *cövekkel* 'kis fapálcikával bevarrja a töltelékét a hurkába vagy húsba': *spék*, *ispék*: > *espékel*, *ispékel* 'vad vagy másfajta húst, pástétomot szalonnával megtűzdel' | *héj*: > *héjal*, *szál*: > *szálal* 'sós káposztát szálanként szétszed és úgy mos meg' | *szelet*: > *szeletel* | *kovász*: > *kovászol* stb.

2. -ó, -ő melléknévi igenévképzővel fejeződik ki az eszköz felhasználóságának lehetősége. Ennek két fajtája van: A) A nyersanyagra, illetőleg ételre utal, és egyben a műveletre is, melyet az eszköz végez. B) Csak a műveletre utal.

A) a) A főzés előkészítéséhez:

húsvágó bárd: 1549: „*Hus vago bard* kettő” (Oklsz.) | 1583: *Hus vago Bárd* (Radv:Csal. I, 62). — *halvágó bárd*: 1544: „Egh *hal uago bardot*” (Oklsz.) | 1572: „Egh *hal uago bardot*” (Oklsz.) | 1597: *Hal vago bard* (Oklsz.). — *halvágó kés*: 1549: „Cultri ferrei vulgo *halwago kees*” (Oklsz.). — *káposztametésző gyalú*: 1608: *Kapozta mecczeo gyalu* (Oklsz.). — *bélesmetelő karika*: 1544: „Vöttem eg *beles metelő karykath*” (Oklsz.). — *béleskerekítő vas*: 1561: „Egi *beles kereketho was*” (Oklsz.).

sajt- és túrómorzsoló szerszám: SZIKSZF.: „Tyrocnestis: *Turo* vag *sayt morsolo szerszam*” || MA.: „*Sayt morfoloßerßam*: Tyrocnestis”. — *sóórló kő*: 1586: „*Soo eorleo kew bokor*” (Radv: Csal. II, 60). — *túrógyúró teknő*: 1594: *Thwro gjuro tekeno* (Oklsz.).

b) A főzéshez:

vízhető üst: 1594: „*Wiz hewetheo vst*”. — *pépfőző fazék*: MA.³: „*Pepfőzőfazéc*: Pultarius”.

c) A sütéshez:

ostyasütő vas: 1548: *Osthyia sythew was* (Oklsz.) | 1577: „*Eg osthyia sytő was*” (Oklsz.). — *pagácsa- és bélessütő cserép*: C.: „*testus*: *Pogatsa, belős svto tserep, rez edeny*”. — *kenyérsütő teknő*: SZIKSZF.: „*Cilarium: Kenyer sūtő teknő*”. — *bélessütő szerszám*: SZIKSZF.: „*Canterium: Beles sūt haz, vag szerszam*”. — *pecsenyeszáraztató rud*: 1638: „*Egy Peczenie szaraszto Rud*” (Oklsz.).

B) a) A főzés előkészítéséhez:

vágókés: 1528: *wago kees, wagho kees* (Oklsz.) | 1544: „*Konyhara nalo wago keseket*” (Oklsz.) | 1559: „*Wago kes Rezeleo*” (Oklsz.) | 1568: *Wagokees* (Oklsz.) || Radv:Szak. 50: „*káposztát... vágd meg aprón vágókéssel*” | 235: „*vágó kést sindelyből*” || 1568: „*wago kes par*” (Radv:Csal. II, 61) | 1609: „*Vago kés nro 2*” (136). — *metészóvas*: Radv:Szak. 91: „*metező vassal metéld el az tészttát szép aprón*” | 178: „*metező vassal metéld meg, [a tészttát]*” | 208: „*metező vassal négyszegűven metéld el az asztalon szép aprón [a tészttát]*”. — *morzsolószerszám*: MA.³: „*Tyrocnéftis, ... Morjoloßerßam, Sayt és torma reßelo*”. — *szűrőedény*: Radv:Szak. 289: „*mézes kalácsot végy, reszeld apróra, szüörd meg egy szűrő edény által*” | 260: „*általszűrő edényben*” | 103: „*általszűrő edénnyel megszürjed*”. — *szűrőszító*:

1528: „II Tantari wigo *Sewrew Sytha*“ (MNY. XXXI, 277). — *törökő*: Radv:Szak. 255: „*törő kü*, kiben az mondolát *török*“.

dagasztóteknő: MURM.: „*Alueolus: Dagazto tekenő* | MA.³: „*Dagaztótékeno*: Mačtra, Magis“ | DebrK. 221: „*egi dagazto teknőt*“ | 1586: „*Eoreg Dagaztho wy theknyo*“ (Radv:Csal. II, 60) | 1609: „*Dagazto tekenő*“ (136). — *szakasztóteknő*: C.: „*artopta: Kinyér swtő asszony (auagy) szakasztó tekenő*“ | MA.³: „*Artópta, . . . , Sütő aßony Item Váylo Bakaßto tekenő*“ és „*zakaßtotekenő: Artopta*“ | 1635: „*12 szakasztó-teknőcske*“ (Oklsz.). — *dagasztószek*: 1597: „*Dagazto szek*“ (Oklsz.). | 1638: „*Egy Dagazto szek*“ (Oklsz.). — *szakasztótábla*: 1597: „*Feier cziponak valo deszkabul czinalt szakazto tabla*“ (Oklsz.). — *szakasztódeszka*: 1597: „*Kenier Zakazto dezka*“ (Oklsz.).

nyújtó: Radv: Szak. 38: „*azt a kemény téstát nyújtó fával, . . . nyújtsd el*“ | i. h. 287: „*nyújtó fa*“. — *habaró*: Radv: Szak. 14: „*az tikmonyat, tiszta habaró fával törd meg*“ | i. h. 42: „*[borjúhúshoz kaszáslevet] keményen habarófával habarjad*“ | i. h. 73: „*[tikmonyt] habarófával törd meg*“. — *abárló*: Radv: Szak. 14: „*abárló fával megtörjed erősen [a tikmonyt]*“. — *habaróvessző*: MA.³: „*Habaroveßő: Rudicula*“. — *abárlóvessző*: MA.³: „*Abárlóveßőß: Rudicula*“.

b) A sütéshez:

sütőteknő: 1587: „*Sythö thekenyő*“ (Oklsz.) | 1597: „*Az sűteo hazban. Sűteo tekenio 2*“ (Oklsz.) | SZIKSZF.: „*aluens farinarius: Sütő*, vag *dagazto tekenő*“ | 1586: „*Eoreg o switheo theknyo*“ (Radv: Csal. II, 62). — *sütőkemence*: C.: „*furnus: Suto kemenze*“ || SZIKSZF.: „*Furnum: Sütő kemencze*“ | MA.³: „*Teftum. . . , Födő, Fazec fődő, Sütőkementze*“ és „*Sutokemence: Furnus, Furnum*“ || 1601: „*Egi swteo kemencze*“ (Oklsz.). — *rántóserpenyő*: Radv:Szak. 287: „*Rátóserpenyőt végy*“. — *sütőserpenyő*: Radv:Szak. 152: „*sütő serpenyőt [angolnának]*“. — *sütővas*: 1586: „*Szjitho was*“ (Radv:Csal. II, 61). — *parázsolóserpenyő*: MA.³: „*Frictorium, . . . , Paráfolo Serpenyő, Rátto*“.

3. A 2. alatt felsorolt alakulatokból tapadás útján alakultak ki a következő edény- és eszköznevek:

szűrő: 1557: „*Vnum coclear et vnum lezűrő emi*“ (Oklsz.) | 1590: „*Eöregh zyta: Leh zűrő*“ (Oklsz.).

törő: BesztSzőj.: „*salterium: sow therew*“ | SchlSzőj.: „*falte(r)-iu(m): foteré*“. — Soprszőj.: „*pip(er)te(r)iu(m): borstere*“ | 1579: „*borstörő*“ (Radv:Csal. II, 33; III, 30 is). — 1587: „*Eg kasa törő*“ (Oklsz.). — Radv:Szak. 196: „*Az horsót tiszta fatörővel kell erősen keverni*“ | i. h. 176: „*az téstát s egy fa törővel törd meg erősen*“ | i. h. 255: „*[mandulát] törd meg kőből való mosárban fa mosár törővel*“. — Radv:Szak. 245: „*az dragantot egy tiszta ruhában facsard az mosárban, de módja szerint törd meg erősen az vastörővel*“ | 255: „*csakhoggy vasas törővel ne törjed*“.

reszelő: Radv:Szak. 88: „*igen szép czipó bélt reszelj meg tormareszelővel*“. — C.: „*tyrocnestis: Torma sayt rezelő*“ | MA.³: „*Tyrocnestis, . . . , Morfoloßerßam, Sayt es torma reßelő*“.

örölő: 1638: „*Egy rosz semmire kellő bors örölő*“ (Oklsz.).

szakasztó: 1596: *Kenyer zakazto* (Oklsz.).

hevítő: 1597: „*Eoreg viz heuite*“ (Oklsz.).

rántó: MA.³: „*Frictorium, . . . , Paráfolo Serpenyo, Rátto*“ | Radv: Szak. 163: „*rántó*“-ban vaját melegít | i. h. 152: „*Rátó*“-ban forró hal | i. h. 151: „*háromlábu rátóban*“ angolnát süit.

födő: 1549: „Negh rez onas *födöt*“ | 1572: „Rez onas *födöt*, es egh öregh pynata *födelet*“ (OkISz.) | SándK. 25: „kezdenek az fazokak es az *födők* ég mafra zókdősny“ | MA.3: „*Fazékfodó*: Teftum, Patella, Operculum“, „*Födő*, *Fazékfodó*: Teftum, Teftus“ és „Teftum, . . . , *Födő*, *Fazec fődő*, *Sütökementze*“ | 1586: „pynnata feodeo“, „Eoreg Rez *feodeo* . . . , Apro Rez *feodeo*“ (Radv. Csal. II, 62).

porozó: 1612: „nádméznek való *porozó*“ (Radv. bsal. II, 147) | 1612: „ezüst, nádméz pórnak való *porozó*“ (177).

4. Végül egy érdekes alakulat, amelyből sajnos csak egy példa van:

tölt :> *tölcsér*: SchlSzój.: „plebsidra: *telcher*“ | 1460: „Johannes Thewlcher“ (OkISz.) | 1544: „Attam retezre, *tölczerre*“ (OkISz.) | 1548: „*Tolczér*“ (OkISz.) | 1591: „*Tölczér*. Heber. Iezek“ | 1638: „Teöltegető liu vagy *fa teölczier*“ (OkISz.) | Radv. Szak. 249: „az *tölcsért* töltsd teli radóczczal“.

*

Ezek után felvetődik a kérdés, vajjon történetileg mi volt meg előbb: az eszköz vagy a művelet? Természetesnek tetszik az az állítás, hogy az eszköz. T. i. az étkezés szükségletéből alakult ki a főzés szükséglete is, és ehhez első sorban edény kellett, s ez természetesen az első időkben kezdetleges volt. Nyilván az edény kapott először nevet, mert ez volt az étel után (vagy jobban mondva: előtt) ebben a körben a legközelebb álló megfogható valami. A műveletet csak később nevezhették el, s neki szoros kapcsolatban kellett állnia az akkori edényekkel és eszközökkel, mert hisz egymástól elválaszthatatlanok. Természetesen — amint említettem — később más tárgykörből a művelet hasonlósága révén az edény nevétől függetlenül is alakultak művelet-elnevezések, illetőleg névátvitel (vö. pl. *forraszt*). De a kapcsolat továbbra is szoros maradt, sőt ilyen esetben újabb alakult ki (vö. *dagasztóteknő*).

Adataimból az első pillanatra csak a *szila*: > *szítál* és a *nyárs*: > *nyársal* adatok igazolják az eszköz elsőségét. Mégis így. A művelet nevéből alakult jelzős összetételek, mint pl. *vágókés*, *nyújtófa*, *habaró vessző* stb., vagy a tapadás útján keletkezett eszköznevek nem igazolják állításon ellenkezőjét. Sőt! A *kés*, *fa*, *vessző* egyszerűségüknek fogva igen elterjedtek; sok minden, a szükséglettől felvetett újabb és újabb műveletek elvégzésére lettek alkalmasak, és felhasználásukban az általuk végzett művelettel kapcsolatban kaptak újabb nevet. Vagyis ezek az elnevezések (eszközöké és műveleteké) kölcsönös viszonyban állnak egymással, de minden esetben (nevétől függetlenül) az eszközé az elsőség.

V. G. CHILDE: „A szerszámok története“ című füzetében (7) a következőket mondja: „Minden szerszám társadalmi termék; készítésük és használatuk szabályait a társadalmi hagyomány őrzi és adja tovább. Másrészt, éppen mert a szerszámok nem részei testünknek és használatuk nem ösztönös, a változó körülményeknek és szükségleteknek megfelelően módosíthatók.“ Ezt a főzőeszközökre is lehet alkalmazni. Az idézett gondolat legutolsó része nemcsak az eszközök kialakulására és használatára, hanem elnevezéseikre is vonatkozik.

REJTŐNÉ HUTÁS MAGDOLNA.

Szelíd, rövid. 1. A *szelíd* szó eredetével kevesen foglalkoztak. BUDENZ az észti *helde* 'szíves, gyöngéd, lágy, készakaratú', finn *hellä* 'érzékeny, lágy, szelíd, jószívű' szavakkal egyeztetette (NyK. VI, 428), de nem lehetett ezzel a magyarázattal megelégedve, mert a MUSz.-ba már fel sem vette. CzF. szerint a szó „gyökét a szívó sz látszik alkotni“. MUNKÁCSI az erzä-mordvin *čevte* 'weich, mild', finn *heveä* 'mollis' szavakkal egyeztetette (NyK. XXXII, 398). BÁRCZI természetesen egyik magyarázatot sem tartja megfelelőnek és azt írja, hogy a szó eredete ismeretlen (SzófSz.).

A szó eredetét véleményem szerint *-id* (*-id*) végződése alapján lehet kinyomoznunk. Ilyen *-id* végződésű szavaink még *kicsid* és *könnyid*. Ide tartozik *rövid* szavunk is (róla alább lesz szó). E szavainkban az *-id* végződés nyilvánvalóan képző, de a *kicsid* szót mindjárt félre is kell tennünk, mert ennek alapszava nem *kics*, hanem *kicsi*, itt tehát csak *-d* képzővel van dolgunk. A *rövid* szó eredete egyelőre ismeretlen, úgyhogy csak a *könnyid* szót lehet vizsgálnunk, de úgy látom, ez az egy szó is elegendő ahhoz, hogy mind a *szelíd*, mind a *rövid* szók eredetét megfejtthessük.

A *könnyid* alapszava *könnyű*, s ismeretes e szónak eredetibb, régi nyelvi *könnyő* változata is (NySz.). Ezen a nyomon elindulva arra gondolhatunk, hogy a *szelíd* alapszava *szelű*, *szelő*, illetőleg minthogy a *szelíd* szó *e*-je zárt (*szélid*), az alapszó *szelű*, *szelő*. Ez a *szelű*, *szelő* szóalak azt a gondolatot ébreszti bennünk, hogy az *-ű*, *-ő* végződés nem egyéb, mint az *-ő*, *-é* melléknévi igenévképző, hiszen a *szelíd* szónak megvannak *széléd*, *szélégy* változatai is (SchlSzój. 1679, OklSz., NySz., MTsz.), a *-d*, *-gy* végződés pedig kicsinyítő képző.

Mi lehet a *szelő*, *szélé* igenévképzős alakok alapszava? A *szel* 'abschneiden' igére gondolhatunk. Tudniillik bár ennek a szónak *e*-je nyílt, a vogul *sil-*, osztják *siA-*, cseremis *šel-*, *šel-* (NyH.⁷ 153) adatok alapján valószínűsíthető a *szel* igének zárt *ē*-vel *szél alakja is, sőt a *szilé*, *szilid*, *sziligy* (NySz., MTsz.) adatok tanúsága szerint a minden bizonnyal igen régi, de csak a népnyelvből ismeretes *szil* 'hasít igével is történhetett keveredés.

Lehet-e a *szelíd* szót a magyar *szel*, *szil* igékkel összefüggésbe hoznunk. Igen, lehet! Nemcsak szelíd ember van, hanem van *szelíd föld* 'termőföld' (MTsz.) is, melyet szántással, vagyis hasgatással teszünk termővé, azaz olyanná, mely engedelmeskedik akaratumknak. Szelíd ember, állat vagy növény az, akivel vagy amellyel könnyen lehet bánni, aki vagy amely enged akaratumknak. Ezért olvassuk pl. CALEPINUSban is: *mansuetus: sziligy, engedelmes* | *mansuete: sziligyen, engedelmesen* (636, 637, 686). Van *szelíd fa* 'nemes, kerti fa' (NySz., MTsz.) is, melyet vagdalással, nyesegetéssel teszünk olyan termőfává, amilyennek mi akarjuk. S hogy a nyesegetés, vagdalás, faragás jelentés tekintetében összefügg a szelídséggel, arra más példákat is idézhetünk. Kezdjük a magyar nyelvvel. *Bárdolatlan* 'műveletlen' Heltai (NySz.); *faragatlan, bárdolatlan* SzD. (NySz.); *örökkéig faragnak, bárdolnak, színlenek rajta* Faludi. (NySz.); *bárdolatlan; ezen ifjún még sokat kell faragni; majd csak faragunk*

valamit belőle; *faragatlan betyár* stb. (CzF). Mindezek a kifejezések megvannak a mai magyar nyelvben is. Mondjuk még ezt is: van rajta mit *nyesegetni*, *metélgetni*. Ma is beszélünk *művelt* emberről, s ez a *művelt* szó a *művel* ige származéka; s minthogy ennek 'gebildet' jelentése egészen újkori a nyelvünkben, nem a régi nyelvi 'arbeiten, tun, handeln' (NySz.) jelentésből kell kiindulnunk, hanem a mai *földet művelni*, azaz 'a földet szántani, használni' jelentésből. Vannak példánk ilyen jelentésváltozásra más nyelvekből is. A csuvas *kunə* jelentése 'könnyen hasítható' (PAASONEN, Csuvszój. 76), s ugyanez a szó *kone* alakban ZOLOTNICKIJ szótára (36) szerint 'смирный', azaz 'békés, szelíd' jelentésű. Az orosz nyelvben *обтесывать* jelentése 'megfarag, kifarag (követ)', szenvedő-visszaható *обтесываться* alakjának jelentése átvitt értelemben 'csiszolódik, pallérozódik' (HADROVITS—GÁLDI, Orosz-magyar Szótár). A lengyel *krótki* szelíd szó BRÜCKNER szófejtő szótára (271) szerint a *sker-schneiden igeitől való.¹

Ide vonhatjuk a *szelid* jelentésével ellentétes jelentésű *vastag* szót is: *vastag természetű, igen vastag hazugság az, vastagon megveré*; „Kassát megvevé, kit *vastagon meg is dúlának*”; *vastagon tréjálódni* (NySz.); 1607-ből: *vastagon táncoltanak* 'durván táncoltak' (Nyr. XIV, 171); Nagybánya régi jegyzőkönyveiből: *vastagon és otrombán tette fel instanciáját* 'erősen goromba kitételekkel élt' (Nyr. XVI, 83). Ma is mondjuk: *vastag tréfa* 'durva tréfa', *vastagon megmondta a véleményét* 'durván megmondta a véleményét'. A *vastag*, *durva* fát nem lehet, vagy csak igen nehezen lehet faragni. Az osztjákban is van egy szó: *hölz*, *hölz*, *höl*; a jelentése: 'sich schwer spalten lassend (Holz)'; fig. 'auch von einem Menschen, von dem man z. B. geliehenes Geld schwer zurückbekommt' (KARJALAINEN—TOIVONEN 601/a).

A *szelid* (*szilid*) szó e szerint lehet a *szel* (*szél*), *szil* igeik származéka, s jelentése: 'szelhető, hasítható, nyesegethető, művelhető, amellyel könnyen lehet bánni, engedelmes'. De az alaktan szempontjából másképen is bizonyíthatjuk, hogy *szelid* szavunk a *szel* ige családjába tartozik. A NySz. Heltaiból idézi: „Ők is *megszelidnének* és a régi ostobaságból kitérnének”. THALY Kálmánból is idéz: „Mert látom sólymomat már *megszelődni*”. THALY adata hiteles: megvan a Mátray-kódex 38/b lapján: „Mert látom Solymomat már *megh szelődni*”. A NySz. a *megszelid*, *megszelőd* igealakokat írja címszókul, de ezek talán inkább *megszelődik* (*megszelédik*), *megszelődik* alakúak. Mindenesetre mindkét igenél a *szel* ige közvetlen származékaival van dolgunk.

A NySz.-ban van *zirigseg* (olvasása *zirigység*) változat is. Ez az adat kétségtelenül az általánosan ismert *l : r* váltakozást

¹ A szláv nyelvek egyéb szófejtő szótárainak szerzői a szláv szó eredetét tisztázatlannak mondják, de BERNEKER (SlavEtWb. 624—5) szerint a szláv *krótki* 'szelid' szó talán a *krótiti* igéből való, s itt, mint BERNEKER is mondja, az állat testikulájának nem kivágásáról, hanem ütögetéssel gyulladásba hozataláról van szó. Jól tudjuk, hogy az állat a kasztrálás után megszeli, engedelmessé válik.

tükrözteti. Nem mondhatjuk ugyanezt az OklSz. *Zerig*, *zerig* (olvasásuk *szerigy*) adatairól: 1260/1402: „Pervenit ad pirum *Zerig* vocatum”; 1375: Pervenit ad pirum *zerig* vocatum“. A „pirus“ és a „vocatus“ adatok világosan utalnak arra, hogy nem *szelíd* vagy *szelídített* körtefáról, hanem egy ma már ismeretlen *szerigy* körtefanévről van szó. Ez a *szerigy* szó tehát nem azonos *szelíd* szavunkkal.

2. A *szelíd*, *szelíd* szóéhoz hasonló *-id* végződése van rövid szavunknak is. Ismeretes ennek alapszáva is: a székely nyelvi *röv* s *bb* 'rövidebb', *rövitt* 'rövidít' (l. NyH.⁷ 94). Ezt a szavunkat egy ideig az osztják *rav* 'fein, klein, Stückchen', vogul *râw*, *rau* 'kleines Stückchen' szókkal egyeztetették (MUSZ.; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 261). MUNKÁCSI a szanszkrit *rav-*, *ru-* 'zerbrechen' szóból származtatta (ÁKE.). CzF. naiv magyarázatát, hogy a szó összetartozik a *rece*, *redő*, *reped* stb. szókkal, HUNFALVY gúnyos hangon elutasítja (NyK. VIII, 323). LOSONCZI csak annyit mond a *rövid* szóról, hogy *-id* képzője a *kisid* szóból kerülhetett át, s ennek mintájára lett aztán *könnyid* is (NyK. XLVI, 277). A BUDENZ—MUNKÁCSI-féle magyarázatot nyelvészeink kétkedéssel fogadták: SZINNYEI NyH.⁷-ában nem szerepel; BÁRCZI is ismeretlen eredetűnek mondja a szót (SzófSz.).

Feltűnő, hogy *rövid* szavunk a NySz. régebbi, tehát kódexekbeli adatai nem a térbeli hosszúság elégtelen voltát jelzik, hanem az idő rövidségét: „Legyen mi *végünk rövid*”; *rövid napokba rövid igennel* 'rövid idő alatt elmondható igennel' stb. Nem ellentmondók az OklSz. adatai sem: 1275: „Ad terram *Symonriuidifev*”; 1342: „Terra *Ryviddulew* vocata“. Itt első sorban természetesen térbelileg nem eléggé hosszú földről, dűlőről van szó, de így is értelmezhetők: 'rövid idő alatt bejárható föld, dűlő'. Igen korán létrejöhetett a *rövid* szónak a térbeli hosszúság elégtelenségét kifejező jelentése is, de talán nem véletlen, hogy sem az OklSz.-ban, sem a NySz. első adataiban nem szerepelnek ilyen kifejezések mint *rövid bot*, *rövid kard*, *rövid kötél*.

A *rövid* szónak vannak *revid*, *rivid*, *rüvid* változatai is (OklSz., NySz., MTsz., MNy. XXXVII, 277, 281, 354, XLIII, 160). Az első szótag magánhangzói és a rájuk következő *v*: *-öv*-, *-ev*-, *-iv*-, *-üv*- alapján **rő*, **ré*, **rí*, **rű* alapszókat lehet kikövetkeztetnünk. Ezek az alapszók meg is vannak a *rőt*-, *rejt*-, *rüt*- 'révületbe ejt', *réül*, *révül* stb.' révületbe esik' igékben (l. BABOSS: MNy. XXXIV, 223—4). A *rövid* tehát mint elsődlegesen az idő rövidségét jelölő szó eredetileg ezt jelentette: 'révület, révületnyi idő', azaz olyan rövid idő, míg pogánykori táltosainknál a révület tartott. Ez a magyarázat bizonyára meglepő, de hasonló (és ugyancsak meglepő) jelentésfejlődést látnunk az osztjákban és a vogulban is: van egy 'fazék-idő' jelentésű szó, s ez azt a rövid időt jelzi, míg a fazékban a víz felfő. Ismereteseek a példák: osztják *pütsüis*, *pütsis* 'die Zeit, während der Kessel kocht'; *sis* 'Ausdauer' (KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. 880/a); vogul *akw' püt-sis* 'egy üst fel. főttének időtartama' (MUNKÁCSI, VogNGy. II/2, 689); *sisəŋ pü sīsətū öt kätü* 'halte mich nicht lange auf' (PAASONEN, Ostj. Wb. 219).

JUHÁSZ JENŐ.

Prosztó. A *prosztó* újabb eredetű szó; irodalmi élete aig tekint vissza félévszázadra. A legrégebbi adat 1900-ból való: *Prosztó* 'paraszt' (JENŐ—VETŐ, A magyar tolvajnyelv és szótára 92).

A *prosztó* csoportnyelvi szó, a városi zsargon szülötte. Adatain: a következők: *prosztó* 'a nép hívja így az átlagosnál butábbakat ez a butaság legalacsonyabb foka — 1919 után kezdett felkapni Pesten, a pesti középosztály (munkások, iparosok) használták, a lateinerek nem —; a Horthy-rendőrré is mondták, mivel írni is alig tudott (sgy.) | *prosztó* 'paraszt, rendőr' (BÁRCZI, A „pesti nyelv“ 31) | *ez nagy prosztó!* 'buta, faragatlan, hülye' Budapest (sgy.) | *megelőzém, de ott áll az a fiatal paraszt, prosztó vagy andris* 'rendőr' Budapest (sgy.) | *ott áll a prosztó 'rendőr; buta, hülye'* Budapest (sgy.) | *prosztó* 'neveletlen' az értelmiség nyelvéből, Budapest (sgy.).

A *prosztó* a városból lassan a vidékre is áttért, s így lett ismeretes egyes helyeken a nyelvjárásokban is. „A »prost« nem egyértelműen földművelőt jelent, annyira nem, hogy még ma is gyakorta hallani lehet, hogy a falu népét, vagy általában a civilizált viszonyok között félszegen botorkáló, szellemi fejlődésében elmaradt embert egyszerűen proszt-nak, vagy prosztónak szokták nevezni. Ha valaki a falusi embert lenézi, megveti bizonyos fogyatékoságai miatt s ha ezt az irányában való érzését kifejezésre akarja juttatni, felesleges fejéhez vágnia, hogy »buta paraszt«, minden sértő szándékát ki tudja fejezni a »proszta«, vagy »prosztó« szavakkal.“ KASSÁK LAJOS, Parasztok vagy — földművelők (Kelet Népe 1941. VII, 20). Vidéki adatok: *hát ez csak prosztó* 'szegény ember, agrárproletár' Mezőtúr és Csabacsüd (sgy.) | a kisgazdák legszívesebben veszik a *paraszt* megszólítást, a csúfneveük *prosztó* 'kurtanemes', 'szegény, nyomorult' 1933. Jászalsószentgyörgy (vö. Falutörténeti Kérdőív, az Országos Néprajzi Múzeum Adattárában).

A *prosztó* jelentése tehát 'buta, hülye, neveletlen, paraszt; rendőr; szegényparaszt, senkiházi'. BÁRCZI idézett művében nagyon helyesen úgy magyarázza a *prosztó*-t, hogy a szláv *prost*-ből származik, amely aztán a pesti zsargonban -ó képzőt kapott. Genetikailag a *prosztó* nincs semmi összefüggésben a köznyelvi *paraszt* szóval (< szláv *prost*), attól független, önálló csoportnyelvi átvétel a magyarországi, pontosabban valamelyik Budapest környéki szláv (szlovák vagy szerb) nyelvjárásból. A szláv *prost*, (s) *prostý* jelentése ugyanis 'buta, hülye', s ez a magyar *prosztó*-nak is az eredeti jelentése. Vö. ehhez a *prosztó* szinonimáit: *paraszt, andris* 'buta, hülye rendőr'.

KIRÁLY PÉTER.

Halló. Magyar eredetű-e a telefon nemzetközi hívószava? Ebben a kérdésben CSATKAI ENDRE (MNY. XLVII, 68) hozta meg az ítéletet annak utána, hogy — szavával élve — „perdöntő“ jelentőségű bizonyítékát előadta. Döntése így hangzik: a telefon jelentkező szava, a *halló* magyar eredetű.

CSATKAI szerint néhány évvel ezelőtt a Pesti Hírlapban megvitatták a kérdést, és egy hozzászóló azt a véleményét ismertette, hogy Puskás Tivadar vitte be a magyar szót a nemzetközi használatba a találmány tökéletesítése idején. Hogy így van-e, mondja CSATKAI, nem tudja ellenőrizni. Amde ő ráakadt a szó nyomára, mégpedig Arany Jánosnak néhány évvel 1848 előtt keletkezett

Elveszett Alkotmányában. — S ez, csupáncsak ez a cikkíró perdöntő bizonyítéka arra nézve, hogy a telefon nemzetközi hívószava magyar eredetű.

A tudományos munkálkodásnak alapvető módszertani szabálya, hogy annak, aki valamely kérdéshez hozzá akar szólni, ismernie kell a kérdés irodalmát. A cikkíró függetlenítette magát ettől a munkamódszertől. Idéz egy újságot — hibásan, mert a vita nem a Pesti Hírlapban, hanem a Magyar Nemzetben folyt le (1941. szeptember 18. és 24.) —, de szükségtelennek tartotta, hogy átvizsgálja legalább azt a folyóiratot, amelyiknek a maga cikkét szánta. Nem vesz hát tudomást róla, hogy a Magyar Nyelv már foglalkozott a kérdéssel.

Lássuk most már közelebbről ama perdöntő bizonyítékot.

CSATKAI adata pusztán azt mutatja, hogy Arany a múlt század közepe táján használta a *halló* indulatszót. De semmiképen sem bizonyíték arra nézve, hogy a telefon nemzetközi hívószava a magyarból származik. Annak a bizonyítását, hogy az amerikai átvette a magyar indulatszót a telefon hívószavaként — a melléknévi igenévről szóló tetszetős Puskás-féle anekdotával nem azonosítja magát a cikkíró — vagy, hogy újszerű hangtani kifejezésével éljünk: mikor „csavarta ki” az angol a magyar hangalakot, — mondom, ennek a bizonyításával egyáltalában nem foglalkozik CSATKAI. Pedig ez az, amit bizonyítani kellene!

Azzal, hogy a cikkíró Aranyt idézi, nem mond újat. Hogy nyelvünkben a telefon fölfedezése előtt is megvolt a *halló* indulatszó, eddig is tudtuk. Korábban (MNY. XI, 121) kimutattam, hogy Verseghy már 1792-ben élt ezzel az indulatszóval Kotzebue egy színművének — névtelenül közzétett — fordításában. Vagyis Arany szóhasználata nem az első kimutatható előfordulása az indulatszónak.

De Verseghyt sem illeti meg a „perdöntő” díszítő jelző. Mert a telefon *halló* szava nem magyar, hanem germán eredetű.

Az alábbiakban röviden összefoglalom azt, amit a szó származásáról 1942-ben (MNY. XXXVIII, 361) mondtam. A szó megvolt már az ó-felnémetben és az ó-nordban. A francia az ó-északiból vette át, az első francia adat a XII. századból való. A francia átadta az olasznak, a spanyolnak és a portugálnak, majd visszavándorolt germán nyelvterületre a szó: az angolhoz. Az angolban a XIII–XV. század óta kimutathatók a *halloo*, *hallow* alakok 'schreien' jelentéssel. A szó századokon át elevenen élt a germán és a román nyelvekben mint hívószó. Az ó-felnémet korban a túlsó parton levő révész hívták vele, később vadászati műszó, majd általános hívószó lett belőle. Általános hívószó volt tehát a múlt század közepén a *hallo*. A legtermészetesebb megoldás volt ezért a telefon föltalálásakor, hogy a telefon hívószóként az általános hívószót kapta. Semmi szükség nem volt arra, hogy új hívószót keressenek a telefon számára, legkevésbé idegen nyelvben.

A telefon nemzetközi hívószava tehát vitathatatlanul germán eredetű. Germán eredetű nyelvünkben is: mi ugyanis a németből vettük át.¹

¹ Arra a kérdésre, hogy *halló*-nak vagy angolosan *hello*-nak ejtsük-e a szót, a válasz akkor sem lehetne kétséges, ha a hívószót nem a németből, hanem az angolból vettük volna át. A származás közbömbös: a nyelvszokásnak a *halló* ejtés felel meg, ezért ezt az ejtést kell helyesnek elfogadnunk.

Független a telefon hívószavától a finnugor eredetű *hall* igéből származó *halló* igenév. Más közösség nincs közöttük, mint a hangalak véletlen egyezése. A NySz. több adatot közöl a meg nem határozott jelentésű *látó-halló* és az 'oboediens' jelentésű *szó-halló* kifejezésre. Rábukkanunk a *hall* igéből eredő indulatszókra is: a *hallád-é* 'heus' CAL.-tól kezdve PP.-ig bőségesen kimutatható, akárcsak a XVI. századtól kezdve az 'audi, höre, hör'an' jelentésű *hallhadsza* (NySz.). KASSAINAK 1833-ban megjelent Szókönyvében (II, 353) pedig a *hallároz* szót találjuk ezzel a magyarázattal: „(Duna melléki szó), azaz, ezt hurítja: *Halla! Halla!* Halljátok é...“. — A *hall* igéből tehát több indulatszó alakult, csak éppen a *halló*-t nem találjuk a már említett két adaton kívül: Földi 1790-i nyelvtana és az 1795-i Debreceni Grammatika sem említi az indulatszók elég bőséges jegyzékében. Ez arra vall, hogy — bárhonnan ered is — nem tudott gyökeret verni.

Az elmondottak után azt hiszem, aligha tévedek, ha megmaradok annál a föltevésnél, hogy a *halló* indulatszó azonos a telefon hívószavával, csak annak korábbi, mégpedig XVIII. századi átvétele a németből.

LOVÁNYI GYULA.

1. Az Aranyból való *halló* adatot ismerteti PÉTER LÁSZLÓ folyóiratunk 1950. december jelzésű számában (MNY. XLVI, 389) a „Nyelvtörténeti adatok“ rovatában. Erre CSATKAI ENDRE nem hivatkozhatott, mivel az ő kézírata a cikket tartalmazó szám megjelenése előtt érkezett a szerkesztőséghez. A Magyar Nyelv kiadása körüli huzavonák és viszontagságok közben én mulasztottam el, hogy a CSATKAI-féle cikknél utaljak a PÉTER-féle, amely annak a rendje-módja szerint idézi és elfogadja a mostani közlemény szerzőjének a *halló* eredetére vonatkozó magyarázatát. — Régi buzgó munkatársunk, több értékes közleményünk szerzője, LOVÁNYI GYULA a PÉTER-féle cikkekre nem utal. Talán azért, mivel a Magyar Nyelv illető száma a tudományos folyóiratok előfizetése és terjesztése körüli „zavarok“ következtében nem jutott el hozzám? Mindenesetre örövendis, hogy a legutolsó számot sikerült megkapnia, nem úgy, mint azoknak a legközvetlenebb munkatársainknak, akik a Kiadó voltából — Vörösmartnyval szólva — „számon kívül maradtak“.

A SZERK.

2. A szerző jelzi, hogy csakugyan nem kapta meg folyóiratunk 1950. december jelzésű számát. Ime! megint egy eset, hogy a kiadás körüli rendellenességek minő zavart és bizonytalanságot okozhatnak tudományos életünkben. A Kiadó a — reméljük — megtörtént legújabb fordulatig fölötte állt az efféle csekélységeknek, miközben csak azt tekintette feladatának, hogy legyen.

A SZERK.

Sajt. Mindenki úgy tudja már BUDENZ, majd GOMBÓCZ nyomán (vö. BTLw. 113), hogy régi „bolgár-török“ eredetű jövevényszó nyelvünkben. A csuvas *tšəgət* 'valami sajtféle' szóval hozták kapcsolatba. Hogy a magyar és a csuvas szó egy ősalakból származik, aligha kétséges. Csakhogy a csuvas szóalak előzménye semmiképp sem lehet *sajt* szavunk forrása, mert hisz a csuvas szóbelseji -g- kétségtelenül -k-ból származott

(vö. POPPE: KCsA. II, 73); ez a hang pedig a magyarban változatlanul megmaradt volna. Így tehát *sajt* szavunk előzményeként GOMBOCZCAL valami ócsuvas *čyyt szóalak még az esetben sem tehető fel, ha a karaimoknak (orosz- és lengyelországi török nyelvű zsidó népcsoportnak) a nyelvében van is egy 'sajt' jelentésű čyyt szó, amellyel a mi *sajt* szavunk esetleg már kapcsolatba volna hozható. — Feltűnhetik azonban, hogy épp azoknak a nomadizáló török népeknek a nyelvében nincs nyoma e szónak, akiknek a mindennapi táplálkozásában a tejnek és a tejtermékeknek mindig is a legnagyobb jelentősége volt. Vajjon mi ennek az oka? Erre a kérdésre feleletet kapunk VÁMBÉRYTÓL: „az európai értelemben vett sajtnak a készítése ismeretlen volt s most is az a törökök előtt“ (vö. VÁMBÉRY, A török faj 253).¹ Mivel pedig nemcsak a mi *sajt* szavunk, hanem az idevont csuvas és karaim szavak is „európai értelemben“ vett sajtot jelentenek, sőt azt jelenti az ezekkel valamiképp összetartozó oszét čyd szó is, semmi kétségünk nem lehet arra nézve, hogy e szavak nem lehetnek török eredetűek e nyelvekben, továbbá, hogy e szó semmiképp sem származhatik a nomadizáló törökség kultúrájából.

Észak- és Nyugat-Európa népei a rómaiak révén ismerkedtek meg az „európai értelemben vett sajt“ készítésének módjával (vö. latin *caseus* > német *Käse*, ír *caise* stb.). Hogy Kelet-Európában a sajtkészítés mikor honosodott meg és kiknek a révén, nem tudjuk. Mindenesetre délebbre fekvő országokból származik, ahol már a magasabb hőmérsékleti viszonyok miatt is szükségessé vált a tejnek ilyen módon való konzerválása. Talán juh- és kecsketenyésztők voltak az első sajtkészítők, mert hisz a juh- és kecsketej nyersen nem nagyon kellemes ízű folyadék, és régebben, úgy látszik, nálunk is csak kecske- és juhtejből készítettek sajtot.

Visszatérve ezek után kiinduló pontunkhoz, a csuvas *tšāgāt* szóalakhoz, még kell állapítanunk, hogy ez a szó a csuvasban csak valami ismeretlen nyelvből származó, újabbkori jövevényszó lehet, mert hisz máskülönben az ősi č-nek s felelne meg a csuvasban (vö. POPPE: KCsA. II, 76). Hogy pedig az őstörök č-nek megfelelő csuvas s *š-ből származott volna, amint azt GOMBOCZ feltette (BTLw. 183), az legalább is nagymértékben kétséges (az átmeneti hang inkább *č lehetett). — De ha a csuvas *tšāgāt* újabb jövevényszó, akkor még az sem tehető fel, hogy a régi keleteurópai törökség nyelvében meglett volna, mert hisz abban talán mindenki egyet fog érteni velem, hogy a kelet-európai zsidó karaimok čyyt 'sajt' szava erre még egyáltalán nem elégséges bizonyíték.

Eddigi fejtegetéseinket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy *sajt* szavunk mindenesetre keleteurópai vándorszó, amely azonban semmiesetre sem törökök révén honosodott meg Kelet-Európában. Lehetséges, hogy szókinszünknek a pianobori kultúrából származott rétegéhez tartozik *juh* szavunkkal együtt; e szórétégről a közel jövőben más kapcsolatban behatóbban is

¹ A sajtkészítés nem ismerése a kirgizeknél ALMÁSSY GYÖRGYNEK is szemet szűrt (vö. Vándorutam Ázsia szívébe 694).

szólni kívánunk. Akármint van is ez, már a felhozottakból is megállapítható, hogy *sajt* szavunk régi török jövevényszavaink jegyzékéből mindenesetre törlendő.

Sajt szavunknak azonban nemcsak művelődés-, vagyis gazdaság- és táplálkozástörténeti szempontból van jelentősége, hanem hangtörténeti szempontból is. E szavunk t. i. azt tanúsítja, hogy az idegen *č*-nek a honfoglalás előtt átvett jövevényszavainkban szókezdeti helyzetben a magyarban *š* is felelhet meg. Így tehát nem szükséges GOMBOCZCAL feltennünk, hogy azok a régi török jövevényszavaink, amelyekben a felteendő őstörök *č- helyén a magyarban *š*- hangot találunk, *š-sel kezdődő bolgár-török szóalakok átvételéből származnának. A szóbelseji *č* tekintetében ugyanaz állapítható meg a közép-perzsa *vāčār*-ból származott *vásár* szavunkra vonatkozólag is. E szóra nézve ugyanis még elméletileg sem tehető fel, hogy valami török nyelv közvetítésével került volna nyelvünkbe, mert hisz a törökben szókezdőként valami *v*-szerű hang nem fordulhat elő; ezt a hangot tehát törökök nyilván *b*-vel helyettesítették volna, amely hang a magyarban kétségtelenül *b*-nek maradt volna meg.

Ismeretes, hogy nemcsak a török *č*-nek felelhet meg a magyarban minden helyzetben *cs* és *s*, hanem ez a megfelelési kettősség ősi szókészletünkben a finnugor **č'*-re nézve is jellemző. Ezért ez a jelenség kielégítően másként nem magyarázható, mint annak a feltevésével, hogy az ómagyar nyelv nyelvjárások keveredéséből alakult ki. E feltevés mellett egyéb hangtani jelenségek is tanúskodnak, amelyekre itt most nem térhetünk ki; de ez következők a régi magyar törzseknek a honfoglalás utáni történetére vonatkozó megállapításainkból is (vö. A honfoglaló magyarság megtelepülése. 1944. 7–22).

Hogy az eredeti *č*-ből származott *cs*-s és *s*-s szóalakok nyelvjárások keveredéséből származnak, azt a leghatározottabban az ilyenféle alakpárok megléte tanúsítja, mint *kis* ~ *kicsiny*, *kecske* ~ *keske*; *csillog* ~ *sajog*, *cserény* ~ *serény*, *serdül* ~ *cserdül*, R. *csünik* ~ *sinylik*, N. *csér* ~ *sirály*; sőt valószínűleg ilyen módon tartoznak össze *rés* és *rács* szavaink is. A felhozott példákban is látnivaló, hogy ezek az alakpárok ősi, valamint honfoglalás előtti török szókészletünkre egyaránt kiterjednek, de már szláv jövevényszavainkban valami hasonló jelenséget kimutatni nem tudunk. — Ez a kettősség valószínűleg úgy alakult ki, hogy a honfoglalás előtti magyarság nyelvjárásainak egyik részében a *č'* egybeesett a finnugor eredetű *č-vel *č-vé, amely hangból a honfoglalás után az egész magyar nyelvterületen egyetemlegesen *š* fejlődött.

Ezekre a körülményekre már évekkel ezelőtt felhívtam a figyelmet (vö. NNY. XI, 15–7), anélkül azonban, hogy a nyelvésztársak megjegyzéseimet a legkisebb figyelemre is méltatták volna. De azt hiszem, hogy az erre vonatkozó bizonyító anyag megszorodása folytán e megismerés elől való további elzárkózás most már lehetetlenné vált, mégha az esetleg bizonyos begyökerezett nézetek revízióját teszi is szükségessé.

Sárkány. E szavunkat KUUN GÉZA nyomán a kun, oszmán és krími tatár *sazagan* 'sárkány' szóalakkal szokták egybeállítani. Teljesen érthetetlen azonban ez egybevetés szempontjából, hogy a felteendő három szótagos eredeti török szóalak második szótagjának a-ja (e török szó származásáról egyébként semmit sem tudunk) miért tűnt volna el a magyarban, mert hisz pl. teljesen hasonló helyzetben nem tűnt el a (?) *kalokány* ~ baskir *karagyn* vagy kirgiz *kasagan*) és *kanyaró* (~ oszmán *kzamyk*) szavainkból sem. De ebben a helyzetben természetesen a török nyílt *ä*-nek megfelelő magyar hang sem tűnt el (vö. pl. *keselyű*, *köponyeg*). Ezért véleményünk szerint a fenti egybeállítás nem fogadható el. Ellenben kifogástalanul magyarázható szavunk VÁMBÉRYval a perzsa *čark* 'sárkány' szó többes *čarkan* alakjából. A perzsa szó *č*-jének benne éppúgy s felel meg, mint *vásár* szavunkban (vö. középperzsa *vāčār*), s így előzménye valószínűleg ugyanaz a cacuminalis *č* volt, amelynek finnugor eredetű szavainkban is következetesen s (š) felel meg.

Tekintettel az előadottakra, valószínűnek látszik, hogy szavunk egy rétegbe tartozik a végsőleg középperzsa eredetűnek mondható *vár*, *vásár* és *vám* szavainkkal. E szavak vagy egy ismeretlen nyelv közvetítésével kerültek nyelvünkbe, vagy pedig esetleg prémekek beszerző perzsa kereskedők révén honosodtak meg a Káma mellékén. Közvetítő nyelvként azonban valami török nyelv semmiesetre sem jöhet szóba, mert a törökben szókezdetben a *v* hang hiányzik.

Csal, esel. HEGEDŰS LAJOS e szavainkat legutóbb (vö. MNy. XLVI, 129) teljesen hibásan kapcsolta össze a finn *syle*- 'Faden. Klafter' szó családjával. Ebben ugyanis finnugorkori alveolaris *s szerepel, amelyet a magyarban hiány vagy ősi jésülés esetén sz szokott képviselni, amint közismertnek mondható is, hogy a finn *syle*- szónak a magyarban *öl* 'Klafter' felel meg (vö. NyH. 26). Arra pedig, hogy finnugorkori alveolaris *s-nek a magyarban valamilyen cs is felelhetne meg, semmiféle lehetőséget nem látunk. De ilyen egyeztetésnek a magyar szó vocalismusa is ellenmond, amely — úgy látszik HEGEDŰS egybeállításaiából — eredetileg mélyhangú volt, s már ezért sem volna magashangú finn szóalakkal egyeztethető. Az is teljesen valószínűtlen, hogy a HEGEDŰS által hibásan idevont finnugor szócsaládnak a legesekélyebb köze is volna a német *Seil* szó családjához. Ez a szó ugyanis az indoeurópai *si- 'köt' gyökérből való képzés, amely azonban csak a germán és szláv nyelvekből mutatható ki 'kötél' jelentésben (vö. KLUGE, EtWb.¹¹), s így nem valószínű, hogy az indoeurópai nyelvek körében valaha is általánosan elterjedt lett volna. Tehát szó sem lehet arról, hogy ez alapon HEGEDŰS LAJossal akár a magyar *csal*, *csel*, akár a finn *syle*- ~ magyar *öl* szavak családja „régí vándor kultúr szó”-nak volna mondható.

Az előadottak szerint *csal*, *csel* szavunkat HEGEDŰS LAJOSnak egyebekben nagyon tanulságos fejtegetései után is ismeretlen eredetűeknek kell tekintenünk.

MOÓR ELEMÉR.

„Ollan sziep, hogy miég az ujját is megvággyo iérte az ember lányo!” DÖMÖTÖR SÁNDOR szombathelyi múzeumigazgató közlése szerint ORT JÁNOS szombathelyi levéltáros gyermekkorában Olaszfa községben (Vas megye) 25–30 évvel ezelőtt sokszor hallotta ezt a szólást, főképen öregasszonyoktól. „Szerinte a mondás valamilyen elbeszélés hallgatásába való belefeledkezést fejez ki. Falu-

helyen férfi is, nő is mindig foglalkozik valamivel: sohasem áll meg a kezük. Szabad idejükben a férfiak faragnak, mesterkednek, az asszonyok meg tésztametelés vagy más teljes figyelmet követelő munka közben is figyelnek a szomszédból betérő elbeszélőre, mesélőre, pletykálkodóra, a szórakoztató történetkékre. Előfordul ilyenkor, hogy megszalad a kés, bevágja vagy majdnem bevágja a hallgató ujját, aki munka közben egészen belefeledkezik a hallgatásba.“ (DÖMÖTÖR SÁNDOR leveléből, 1951. június 26.)

Hálával tartozunk DÖMÖTÖRnek a szólás lejegyzéséért, magyarázatául azonban mást kell ajánlanunk. Közvetett irodalmi behatással van dolgunk, amelynek első forrása a Korán. Az egyiptomi úr (Potifár) felesége meghívta a felőle pletykálkodó asszonyokat lakomára „s mindegyiküknek kést adott és így szólt (Józsefnek): 'Gyere ki hozzájuk!' S midőn (az asszonyok) meglátták őt, magasztalták és megvagdoszták kezüket és így szóltak: 'Alláh ments! Nem ember ez, hanem nemes angyal.'“ (XII. Szúra, 31, 50. vers).¹

Az iszlám hatása alatt álló héber legenda-gyűjtemények (midrások) József történetének elbeszélésekor feldolgozzák ezt a jelenetet.² Némelykor citrus (Táncuma, Vájjesev. New York—Berlin, 1927. 120; L. GINZBERG, Hácófe IV, 34—5; Széfer Hájjásár. Ed. L. GOLDSCHMIDT. Berlin, 1923. 159), néha kenyér és hús (Midrás Hággado ad. Gen. Ed. S. SCHECHTER. Cambridge, 1902. 590; ed. M. MARGULIES. II. Jerusalem, 1947. 669) helyett vágnak a József szépségén elámuló asszonyok az ujjukba. A midrás nyomán előfordul a motívum egy középkori, Sávuót ünnepére írt, arám nyelvű imakölteményben is.³ A Koránból került az iszlám legendájába és nem a zsidó forrásokból, amint H. PRIEBATSCH hiszi.⁴ Szerepeltetik e jelenetet a József-legenda perzsa (Firdauszi, Dsámi) és perzsa-zsidó (Sáhin)⁵ feldolgozói, sőt ábrázolását is láttam a British Museumban, tárló alatt, Firdauszi- vagy Dsámi-kéziraton. A nyugati József-feldolgozásokban szintén megvan,⁶ egészen Thomas Mannig.⁷ Jókainál Koleikháb (Potifárné) így beszéli el e jelenetet: „Én aztán egy délután meghívtam magamhoz ozsonnára a memphisi asszonyságokat, akik legtöbbet gúnyolódtak velem, s mikor éppen hámozták a narancsot, akkor behívtam a Józsefet az étterembe. Hát erre valamennyi hölgy

¹ A Korán szemelvényekben. Ford. SOMOGYI JÓZSEF. Bp., 1947. 39, 40.

² NEUMANN EDE, A muhammedán József-monda eredete és fejlődése. Bp., 1881. 64—5; I. SCHAPIRO, Die haggadischen Elemente im erzählenden Teil des Korans I. Leipzig, 1907. 43—4; D. SIDERSKY, Les origines des légendes musulmanes dans le Coran et dans les Vies des Prophètes. Paris, 1933. 62—3; B. HELLER, Hwb. des Islam. Leiden, 1941. 813; L. GINZBERG, The Legends of the Jews. V. Philadelphia, 1947. 339—40.

³ L. ZUNZ, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie. Berlin, 1865. 78; I. DAVIDSON, Thesaurus of Mediaeval Hebrew Poetry II. New York, 1929. 359, 2161. sz.

⁴ Die Josephsgeschichte in der Weltliteratur. Breslau, 1937. 142, 151, 157.

⁵ BACHER VILMOS, Két zsidó-perzsa költő I. Bp., 1907.—113.

⁶ R. KÖHLER, Kleinere Schriften I. Weimar, 1898. 579; II. Berlin, 1900. 79—83.

⁷ HELLER BERNÁT: IMIT Évkönyve. 1940. 62—3.

úgy elbámult az én Józsefem szépségén, hogy mindannyi belevágott a késsel a kezébe. Nos, hát ki nem vágott a hölgyek közül a kezébe?“ (Jókai Mór: Rákóczy fia: ÖM. LXXX. 169. FOKOS DÁVID igazgató szíves közlése.)

A József-legendából szivárgott be ez a motívum más mese- és mondaanyagba is.¹ R. KÖHLER német, francia, orosz és kirgiz példákat hoz.² Az utóbbi népmesében pl. így olvasható: „amíg (a khán) kezei a húst szeldelték, szemei a szép nőket csodálták; nagy szenvedélyre gyúlt és nem tudta szemeit levenni arcukról, annyira, hogy amint a húst szeldelte, észre sem vette, hogy megvágta ujját.“ (VÁMBÉRY ÁRMIN vázlatai Közép-Ázsiából. Pest, 1868. 316).

A szólás magyar nyelvű irodalmi lejegyzésével nem találkoztam eddig. Érdemes lenne utánajárni. SCHEIBER SÁNDOR.

Muri. Közismert *muri* szavunk a szalonképes, bár familiáris képződmények közé tartozik. Határozottan az „úri világ“ képzetét kelti föl, MÓRICZ ZSIGMOND *Uri muri* című darabja óta (1928.). Kevesen tudják azonban a *muri*-ről, hogy eredetileg a tolvajnyelv szava volt. Aránylag nem is régi: 1862-ben jelentkezik, ami 1782-ben szótározott tolvajszavainkhoz képest (*balek, fejes, leves, pléte, rajzol, ruhi*) új fejlemény. (Vö. ezekről BÁRCZI GÉZA, A „pest nyelv“: MNy. XXVII, 228 és XXVIII, 85.)

Íme a *muri* szótörténeti adatai:

TORONYAI (A rablóknak... beszédeik. Pest, 1862.): *murizni* 'lármázni', 'veszekedni'. — V. ERDÉLYI (Das Leben und Treiben der Gauner. Bp., 1889.): *Muri machen* 'sich widersetzen', 'lärmen'. — JENŐ S. és VETŐ I. (A m. tolvajny. szót. Bp., 1900.): *muri* 'lárma', 'ellenállás'; *muriz* 'lármázik', 'veszekedik'. — SIMONYI és BALASSA (M.-ném. szót. 1902.): *muri* 'das Zechgelage', 'die Kneiperei'. — TÁBORI K. és SZÉKELY VI. (A tolvajnyelv titkai. Bp., 1908.): *muri* 'ellentáll', 'lármáz'. — A tolvajnyelv szót. (kiadja a bp.-i rendőrség. 1911.): *muri* 'kiabálás, lárma', 'tolvajbanda'; *muriz* 'lármázik', 'verekedik'. — VELLEDETS (MNy. XIII, 60): *murizni* 'beszélni', 'viccelni, tréfálni', 'morogni'. — KABDEBÓ (Pesti jassz-szót. Bp., 1917.): *muri* 'lárma', 'veszekedés', 'botrány'; *murizni* 'jajgatni'; *muris* 'jókedvű', 'korhely', 'bohém', 'lump'; *murizirs* 'botrány'; *murgázni* 'káromkodni'. — Saját gyűjtésem (1920.): *muri után a bank nyer!* (kártyások babonája) 'ha a poentörök egymás között összevesznek, utána a bankadó nyer'. — SZIRMAY I. és BALASSA J. (A m. tolvajny. szót. 1924.): *muri* 'lárma, kiabálás', 'mulatság'; *murgás, muris* 'mérge'; *murizni* 'lármázni, kiabálni'; *murizni valakire* 'mérgesnek lenni valakire'; *murgálni* 'veszekedni', 'zsémbeskedni'. — KÁLNAY GY. és BENKES J. (A tolvajny. szót. Nagykanizsa, 1926.): 'lárma' *muri*; 'lármázni' *murizni*. — Z. ZOLNAY V. (A kártya tört. Bp., 1928.): *murizik* 'az a játékos, aki veszekszik'. — MÓRICZ Zs.: *Uri muri* (1928.) 'zajos evés-ivás, mulatozás, dárídó'. — VAJTHÓ LÁSZLÓ (Diáknyelv: Nyr. LIX, 20.): *muri* 'zri', 'grimbusz', 'móka', 'fölfordulás', 'zavar', 'baj'. — KEMÉNY G. (Magyar Rendőr 1937.

¹ STITH THOMPSON, Motif-Index of Folk-Literature V. Helsinki, 1935. 257. T. 26. 1. Finger cut because of absorption in the charms of beloved.

² Kleinere Schriften II, 83—7.

január 1.); *muri* 'kiabálás, láрма'. — BALASSA J. (A m. ny. szót. 1940.): *muri* (tréfás) 'mulatság, ivás, dőzsölés'; *muris* 'tréfás, vidám, mulatságos'; *muriz* 'mulat, iszik, dőzsöl'. (B. helytelenül mellőzi a 'láрма' jelentést.) — Saját gyűjtésem (1951.): *muris* 'humoros (dolog), amin nevetni lehet'; *ne murizz!* 'ne veszekedj!'; a *főnök murit csindlt* 'leszidta a hibát elkövető tisztviselőt és környezetét'.

A *muri* eredetének nyomozására mindenképp szükséges a jelentések tisztázása. 1. A legrégebb (1862.) és mai napig fönntartja magát a 'lármáz', 'veszekedik' jelentés, amelynek lényegtelenül eltérő változata a 'sich widersetzen' (1889.), 'ellentáll' (1908.). 2. A másik fő jelentés, amelyből a lényegtelen eltérések levezethetők, csak 1902-ben jelentkezik: *muri* 'dorbézolás', 'ivászat'; 'tréfálni' (*murizni* 1917.); 'jókedvű' (*muris* 1917.); 'mulatság' (*muri* 1928.) stb. Nyilván a 'láрма' volt a *muri* kiinduló jelentése. A változás fázisai: 'láрма' → 'zajos viselkedés' → 'zajosan mulatás' → 'mulatság' → 'úri muri', amely utóbbiban már van némi pejorativ él, a henyé dorbézolás. megbélyegzése. A jelentéskettség mai napig fönnáll a *muri* szóval és származékaival kapcsolatban.

Ami a *muri* etimológiáját illeti, BÁRCZI (SzófSz.) a következőket mondja: „*muri* (1900 [?] körül) eredete ismeretlen.“ — A fölmerült és fölmerülhető származtatásokat öt csoportba oszthatjuk: I. Onomatopoeitikus, spontán nyelvteremtés. II. Népnyelvi. III. Cigány. IV. Francia, román. V. Rotwelsch, azaz német tolvajnyelvi.

I. CzF. szerint van két „elvont hangutánzó gyök“ nyelvünkben: a *mor-* (*morog*) és a *murr-* (*murran*). Ilyen képzelt gyökökből levezetni a *muri*-t nem lehet. A *morog*, a *mordul*, *moraj*, *murran* hangutánzó szavakból (BÁRCZI, SzófSz.) való kifejlődése a *muri* szónak nem bizonyítható és nem is valószínű. BALASSA (1940.) tréfás, játszi szónak tartja a *muri*-t. Ez a szempont, amely CZUCZOR és FOGARASI idejében még a délibábos nyelvmetafizikából táplálkozott, újabban ismét előtérbe nyomult az etimológiai szótárakban (GOMBOCZ és MELICH, DAUZAT, KLUGE és GÖTZE). Bármennyire is termékeny pozitív és módszeres keretek között ez a szempont, pl. éppen a nem-hangfestő jellegű szavak (*cafát*) eredetére vonatkozólag, a nyelvtörténeti adatok sokszor kiküszöbölhetővé teszik. Már BÁRCZI óvatosságot ajánlott a spontán szóalkotás föltevésében (MNY. XXVIII, 85). A *zri*, a *siti*, a *ribi*, a *bambim* 'templom' (BÁRCZI i. h. szerint magyar termék), a *csikk*, a *dilis*, a *hé*, a *leffes* 'bátor', a *titi* 'fej', (BÁRCZI i. h. kétségesnek tartja reduplikációs jellegét), a *trará* 'postakocsi' (BÁRCZI i. h. szerint magyar termék) első pillanatra spontán, hangfestő jellegű, belmagyar szavaknak látszanak, de mégis átvételek a rotwelschből... — Említsük meg egyébként, hogy a franciában van egy 'zsivaj' jelentésű expresszív szó, amely a *muri* hangkombinációihoz hasonló: *tintamarre* 'nagy zsivaj kavarodás' (a XIV. század óta), amely DAUZAT szerint (DictÉtym. 1947.) expresszív alakulat, a *tinter* igéből és egy homályos elemből (élément obscur).

II. Ami a *muri* népnyelvi származásának — eddig még senkitől nem javasolt — lehetőségét illeti, a NYSZ., CzF. és MTsz. erre semmi alapot nem szolgáltatnak. A népnyelvi *murit*, *muritál*, *muritól* 'meghal' jelentésű igék (MTsz.) hangbelileg és jelentésben is távol esnek a *muri*, *murizik* 'láрма', 'mulatás' körétől.

III. JENŐ és VETŐ (1900.) a *muri*-t cigány eredetűnek tartják. Az idevonható magyarországi cigány-adatok: *merav* 'meghalok', *meriben* 'halál', *moriben* 'háború' (IHÁTKO GYÖRGY, Cigány nyelvtan. Losonc, 1877.); *meribé*, *meriben* 'halál', *murdarel* 'megdögöl', 'meggyilkol', *merel* 'meghal', *murdel* 'mészárol', *marel*, *mudarel* 'öl', *marel* 'ver', *maripé* 'verés'; meg kell még jegyezni, hogy a 'lárma', 'larmáz' megfelelői a cigányban: *csingar*, *csingardel* (JÓZSEF fhg. 1893.) Hogy a 'meghal', 'öl', 'háború' jelentésű cigány szavakból miként lett volna a magyar 'lárma', 'veszekedés' jelentésű, fonetikaileg is eltérő *muri* szó, azt nehéz volna elképzelni.

Föltéve, hogy a magyar nyelvősztön éppen a 'meghal' jelentésű szócsoporthoz formálta volna a 'lárma' jelentésű *muri*-t, akkor ezt kényelmesebben megtalálhatta, készen kaphatta volna a bécsi alvilág nyelvében. A szavak társadalmi úton terjednek. A jassz szavak világa pedig a múlt század közepén közelebb állott a rotwelsch szavak bécsi világához, mint a vele érintkező, de külön csoportot alkotó cigányokhoz. Ime egy bécsi rendőrtisztnek, W. POLZERNEK (Gaulerwörterbuch. München, 1922.) idevonatkozó adatai: *Meriben*, *Merimos*, *Merla* 'Tod'; *meriv* 'sterben'. Nyilván cigány eredetűek ezek is, de abban az esetben, ha a magyar jassz szó cigány eredetű és megvan a rotwelschben: inkább az utóbbi a közvetlen forrás. Így történt ez, a rotwelschen keresztül a következő esetekben: *csavó* 'fiú' < cig. *csavó* 'fiú' ~ rotw. *Tschawo* 'Knabe', 'Bursch' | *csór* < cig. *csór* 'tolvaj', *csor* 'lopj' ~ rotw. *Tschorr* 'Dieb', *tschorren* 'stehlen' | stb. Ezeknek a cigány szavaknak évszázadokon át bőven lett volna alkalmuk bejutni a magyar köznyelvbe, de csak most ütköztünk beléjük, mikor a jassz nyelv a német rotwelsch cigány elemeivel spekulálva felszínre került. Ennek a ténynek társadalmi okait érdemes volna szorosabban megvizsgálni.

Egyébként a halállal kapcsolatos cigány szavak a latin *mors* indoeurópai családjába tartoznak (vö. WALDE, ERNOUT és MEILLET szótárai). A magyar népnyelvi *murit*, *mögmurit* stb. alakok (vö. fentebb és MTsz.; Nyr. XLV, 139) nem cigány, hanem rumén eredetűek (OLTYÁN S.: Nyr. XLV, 260; G. BLÉNY, Influenza limbii române asupra limbii maghiare. Sibiu, 1941. 69), és semmi közük a *muri*-hoz.

IV. Francia? Rumén? Minthogy a tolvajnyelvben semmi sem lehetetlen, említsük meg a francia argot két szavát: *murer* 'assommer' 'megölni'; *se murer* 'se battre', 'verekedni' (vö. LA RUE, Dict. d'argot. 1933.). A mi a *muri* és a rumén *murit* 'meghalt' kapcsolatát illeti, ez nem is szorul cáfolatra. Több joggal lehetne egy rumén hangutánzóra gondolni: *mürri* (ejtése kb.: *murui*) 'morogni' (kutyáról); vö. H. TIKTIN, Rum.-deutsches Wb. I, 1895. Ezt azonban fölösleges lett volna átvenni, mert a magyarban is van hangutánzó megfelelője...

V. Marad az eleve legvalószínűbb lehetőség: a rotwelsch eredet. A *muri* megfelelői nem artoznak a rotwelsch ősi. évszázados¹ tulajdonai közé, mint a *meló*, a *vagány*, a *hóhem*. Modern tolvajszó, mint

¹ A. BACH (Gesch. d. d. Spr. 1943. 145) utal a rotwelsch XVI. századi termékenyítő virágzásra. FR. KLUGE (Rotwelsch. 1901.) első rotwelsch szógyűjteménye 1343-ból való: szerepel benne a *grautner*, amelyet SZIRMAY és BALASSA tolvajszótára 1924-ben regisztrált!

maga a *jassz*. KLUGE, AVÉ-LALLEMANT nagy forrásmunkái nem ismerik. A bécsi Polizei-Direktion „Wörterbuch der ... Kochemersprache“ című (1854.) kiadványában azonban szerepel egy *moren*, *murren* 'bellen', 'ugatni' ige. Ez az őse az idézett POLZER-féle jegyzékben (1922.) található adalékoknak: *moren* 'Lärm machen'; *Murer* 'Rauferei', 'Lärm', 'Auflauf'; *murerisch* 'verdrisslich'; *Schneemurer* 'blinder Lärm'; *Muri* 'Gans'; *Hamor* 'Lärm', 'Streit'. Ezek a szavak hangalakban is, jelentésben is megegyeznek *jassz* eredetű *muri* szavunkkal. Hogy miképpen támadtak belőlük a *muri* és változatai, egészen a németes *muriroz* alakig, — talán éppen az utóbbi volt a kiindulás (*Murer* > *muriroz*), amelyből a *muri* elvonás — azt pontosan nem tudhatjuk. Az -i képzőre, illetőleg szóvégre sok magyar analógia van (vö. LEHR, Toldi. 1882. 341: *hányi-veti*, *rátarti*, *játszi*; MTsz.: *lopiba* készült 'alattomban'; LACZKÓ GÉZA, *Játszi* szóképzés: NyF. 49. sz. 15; *becsali* csárda (Nyr. XLV, 319); Arany a *Vörös Rébék*-et *Rebi* néninek is nevezi (1877.); *mozi*, *taxi*, *csari* 'vásárcsarnok'; *inti* 'intézet' (diáknyelv); legújabbban: *fagygi* 'fagylalt'; a *jassz*-ban is: *pasi*, *habsi*, *hári*, *stadi*, stb. De van sok magában a *rotwelsch*-ben is (*bodi*, *Bradi*, *čuzi*, *dilinipi* 'Dummheit', *Faci*, *Gagi* 'Bäuerin'; vö. *Gadzo* 'Bauer', 'gádzsó' stb.) és egyéb nyelvekben (svájci német, osztrák-német, angol).

Egyébként köztudomású, hogy a *jassz* a nyelvteremtés korlátalan világa. Itt nem sokra megyünk a nyelvszokásra, analógiákra, hangtörvényekre, deverbális főnévképzőkre avagy denominális ige-képzőkre való hivatkozással: a szó megszületik, akár fejtetőre állítva is.

A magyar *muri*-val kapcsolatos *rotwelsch* alakok további előzményei voltaképpen kívül esnek a magyar etimológiai kutatáson. Ebben az esetben nem is érdekesek. De mégis említsük meg, hogy nyilván összefüggnek az említett *rotwelsch* szavakkal a hangutánzó eredetű, német-köznyelvi *murren* 'brummen', 'unzufrieden sein'; *murrig* 'verdrisslich, übellaunig, brummig'; *Murrkopf* 'übellauniger Mensch' alakok (Sprach-Brockhaus. 1935.), a jelentésük azonban nem adja a magyar-*jassz* *muri* 'lárma' pontos megfelelőjét. A Sprach-Brockhaus, WEBER, H. PAUL szótárai nem ismerik a *Gemurre* 'suttogva terjesztett szóbeszéd' szót, amit azonban egy német könyvben olvastam (H. Beecher Stowe: Onkel Tom's Hütte, aus d. Engl. übers., Reclam 251). Megvan GODENHJELM német-finn szótárában is (1906.).

A *murgás*-féle alakok vagy a *morog* hatása alatt keletkezett változatai a *muri*-nak, vagy a *mérges* *játszi* elferdítései.

ZOLNAI BÉLA.

NYELVMŰVELÉS.

Helyesírási kérdések.

Ebben a cikkben azokhoz a helyesírási kérdésekhez és javaslatokhoz szeretnék hozzászólni, amelyekről BENKŐ LORÁND írt folyóiratunknak legutóbbi számában (89—96).

1. Az első ezek között az alakváltozatok kérdése. Legyenek-e vagylagos írású szavak vagy ne legyenek? Két felfogás küzd itt egymással. Némelyek ellenzik a helyesírási változatok megengedését, mások pedig helyeslik. BALASSA JÓZSEF pl. eleinte úgy vélekedett, hogy a helyesírási szótárnak „mellőznie kell minden ingadozást és egy írásmódot kell ajánlania“ (Nyr. LVII, 78). Ezt nevezte ő egységes helyesírásnak. De ez az elv olyan túlzás, amelynek következetes megvalósítása lehetetlen, mert azt mégsem mondhatjuk ki, hogy csupán a *fél* és a *benn* helyes, a *föl* és a *bent* pedig nem, vagy megfordítva. Ezek az alakváltozatok és más hasonlóak meg is vannak BALASSA helyesírási szótáraiban is, úgyhogy valójában a nyomdai helyesírás sem egészen egységes, csak kevesebb alakváltozat van benne, mint az akadémiai helyesírásban. Később BALASSA is szabatosabban fogalmazta meg a felfogását kifejező tételt, és így mérsékelte az egységesség követelményét: „Az »egységes« jelző azt jelenti, hogy amennyire csak lehet, meg kell szüntetni a két- vagy többféle írásmód megengedését“ (Nyr. LX, 81). Az alakváltozatok számának csökkentését óhajtják a nyomdai szakemberek is. Kevés vagylagos írásmódot kérnek a helyesírási szótárban. „Azt szeretnők — írja H. S. —, hogy minél kevesebb szóra mondhassuk: lehet így is, lehet úgy is“ (Typographia LXXIV. évf. 29. sz. 3. l.). KELEMEN BÉLA szintén azt írta az akadémiai helyesírás bírálatában, hogy a többféleképp írható szavakból „az írás egysége kedvéért“ egy-egy alakot „kellett volna mint ajánlhatóbbat első helyen kodifikálni“, bár elismerte, hogy vannak olyan szavak, amelyeknek változatai közül „valóban egyformán jogosultnak kell tekinteni mind a két (vagy három, négy) alakot“ (Nyr. LIII, 111).

Teljesen ellenkező nézetet vallott SIMONYI ZSIGMOND. Csak néhányat idézek idevágó megjegyzései közül: „Mink a helyesírási apróbb ingadozásokat nem tartjuk éppen valami nagy szerencsétlenségnek“ (Nyr. XXVIII, 139, jegyzet). „Az iskola emberei szeretik a kizárólagos, kétségtelen szabályokat, s legszívesebben kitiltatának minden szabadságot az írásból... Pedig mind hiába, számos ilyen ingadozás van, s ez ellen küzdeni szélmalomharc“ (Nyr. XLVII, 229—30). Az iskolai helyesírás magyarázatos kiadásában is többször panaszkodik az egységesítőkre, hogy „mindent egyformává akartak tenni. S akik — így folytatja — a nyelvnek életét és fejlődését nem vizsgálják tudományosan, hanem csakis határozott, kivételt nem tűrő szabályokat akarnak, azok azt mondják: *fő dolog az egyöntetűség*, a többi mind mellékes.“ Ámde „t e l j e s egyformaságot nem lehet elérni, nem volna se célja, se haszna“ (NyF. 5. sz. 20. és 30. l.). Hasonló szellemben nyilatkozott ZOLNAI GYULA is: „Egyáltalán nem tartom helyesnek a... váltakozó ejtésű szavakra nézve egyik, többé-kevésbé önkényesen választott ejtési módnak hivatalos erőszakolását“ (Nyr. LV, 20).

Kinek adjunk mármost igazat? Én úgy látom, mind a két fel fogásban rejlik valami igazság. Minden alakváltozatnak az írásból való elvszerű kiküszöbölése képtelenség, s ilyen szélsőségbbe — legalább a gyakorlatban — nem is csapott eddig helyesírásunknak egyetlen szabályozója sem. De az alakváltozatokat nem is lehet olyan könnyűszerrel kitessékelní az írásból és a nyomtatásból. Az egységes nyomdai helyesírás ismertetésében rámutattam annak idején, hogy maga BALASSA is él saját szótárában is olyan változatokkal, amelyeket betűrendi helyükön elvetendőeknek ítélt (MNY. XXVII, 56-7). Másrészt azonban a nyomdászoknak is igazuk van abban, hogy az alakváltozatok megengedése alkalomadtán sok bajnak lehet a forrása. Gyűjteményes művekben, folyóiratokban a különféle szerzők nem egyformán írják, más-más szedők más-más módon szedik ugyanazokat a szavakat, s a szedés eltéréseit aztán utólag ki kell egyengetni az egységesség kedvéért, vagyis egy csomó sort újra kell szedni, ez pedig fölösleges munkával és költséggel jár. Igaz, hogy ebben a szerkesztés is hibás lehet, mert a helyesírás egyenlenségeit már a kéziratokban el lehetne és el is kellene tüntetni.

Ha latra vetünk minden érvet, az a mérsékelt, egyeztető álláspont látszik leghelyesebbnek, hogy az alakváltozatokat nem szabad ugyan teljesen kiírtani, de jól meg kell rostálni őket, és lehetőleg apasztani kell a számukat. A válogatás szempontja természetesen az, hogy az általánosabb, elterjedtebb változatot kell mintegy szentesíteni a szótárba való beiktatással, ámbár az elterjedtség megállapítása nem mindig könnyű, néha tán lehetetlen is. Ki mondja meg pl., hogy e négy változat közül: *agave*, *agavé*, *agáve*, *agávé* — melyik a legelterjedtebb, a köznyelvi és irodalmi alak? Figyelembe kell venni azt is, hogy másképp ítéljük meg az alakváltozatokat, ha gyakori, közönséges szóval van dolgunk, másképp, ha a szó csak elvétve fordul elő. A *posta* vagy *pósta* pl. sűrűn használt, mindennapos szó; nem célszerű, ha kétféleképp lehet írni. Ezért kívánják sokan, hogy írásban csupán egy alakja legyen. Itt nem is nehéz a választás: elegendő a *posta* változat, mert maga az intézmény is így nevezi magát. A *felhérc* szó azonban vagy húszféle alakban forog a nép száján (EtSz.). A sok közül melyiket válassza ki a helyesírási szótár? Bajosan foghatjuk rá valamelyikre, hogy ez a köznyelvi és irodalmi forma, mert ez nem is köznyelvi szó, a legtöbb városi ember nem is tudja, hogy a *felhérc* a kocsirúd tövénél keresztbe fektetett rúdnak a neve. FRECSKAY *fölhérc*-nek írja (Mesterségek Szótára 150), BALASSA pedig értelmező szótárában háromféleképpen: *felhérc*, *ferhéc*, *förhéc*, mégsem rója fel senki, hogy lám, BALASSA is ingadozik. Észre sem veszik a hármas változatot, mert a szónak a köznyelvben és az irodalmi nyelvben nincs kelete.

Még egy dolgot kell hangsúlyozni félreértések elkerülése végett. Ha valamely szót két vagy több alakban is besorozunk a helyesírási szótárba, akkor a változatok között nincs olyan rangkülönbség, hogy ezt a formát ajánljuk első helyen, emezt pedig második vagy harmadik helyen, hisz épp azért nem selejteztük ki egyiket sem, mert mindegyik egyformán használható, tehát az író szabadon választhat közülük.

Ilyenformán magában az elvben ma már, azt hiszem, nem nehéz megegyezni: alakváltozatok lehetnek, de korlátolt számban. Ezt vallja PAIS DEZSŐ is (MNY. XLVI, 382), BENKÓ LORÁND is (i. h. 91). Annál nehezebb ennek az elvnek gyakorlati alkalmazása, mert

minden esetet külön kell fontolgatni, mégpedig nagyon gondosan, minden körülményt számba véve.

Itt van mindjárt a *bir* és *bír*-féle szavak példája. Megállapodhatunk abban, hogy ezeknek csak egyik változata kerüljön bele a helyesírási szótárba, de melyik? Ez a fogas kérdés. Ha választani kell, én az ékezetes *bír*, *nyíl*, *húny* alakot mellőzném, mert ezeket a szavakat rövid magánhangzóval mondják némely olyan vidéken is, ahol egyébként megvan az *i*, *ú*, *ű* hosszúsága. A *kun* és a cikkben nem említett *hun* a 9. kiadású szabályzatnak 41. pontjában már nem fordul elő, a szótárba pedig mind a kettő már csupán egy alakban van felvéve, rövid magánhangzóval. A *műlik* igének egész ragozásában mindenütt meg kell tartani a hosszú *ű*-t, az igenevek közül is csak a *mulandó* *u*-ja rövid, tehát a többi mind *ű*-s: *műlni*, *műlő*, *műlt*, *műlva*, *műlván*. Így a *t-s* alakok mind egyformák lesznek, akár jelen idővel van dolgunk, akár múlt idővel, akár igenévvel, akár főnévvel: (ti) *műltek*; *műltam*, *műltál*, *műlt*, *műltunk*, *műltatok*, *műltak*; *műlt* idő, a *műlt(kor)*, *műltja* van; az idő *műlta* (azaz *múlása*), idő *műltán* vagy *műltával*. Ezt kívánja a sokat emlegetett következetesség és megtanulhatóság, mert a hasonló igéket is hosszú magánhangzóval írjuk: *dűlt-fűlt*, *gyűlt*, *nyűlt*, *nyűlt*, *dűlt*, *fűlt*, *gyűlt*; *dűlva-fűlva*, *gyűlva* stb. A *hűl* és a *hül* közül elfogadnám a rövid *ű*-s változatot, mert ez a kiejtés általánosabbnak látszik. Magam is rövid *ű*-vel mondom: *lehűlés*, *meghűlés*. Csak az a bökkenő, hogy van egy ritkább ikerszavunk, a *hül-fül*, s ebben a *hül* magánhangzójának hosszúságát fenntartja a *fűlik* (régiesen: *fül*) *ű*-je. Arany Jánost nem írhatjuk át így: „Toldi György e szóra csakúgy *hüle-füle*“ (Toldi XII. 3.). A következetesség hívei azonban kifogásolhatják az ilyen írást: *hül*, *hült* helyét leli, de: *hül-fül*. Mondhatják, hogy ha a *fűt*-nek a párja *fűlik*, akkor a *hűt*-é is *hül* legyen, ne *hül*. Igaz; csak hogy ha a *hül* alakot választjuk, akkor *lehűlés*-t és *meghűlés*-t kell írni, ez pedig szokatlan. A *gyűjt* és a nem említett *gyűjt*, *nyűjt*, *sűjt* igének ékezettel való írása következetesebb, mert a párjukat is ékezettel írjuk: *gyűl(ik)*, *gyűl*, *nyűl(ik)*, továbbá ékezet van a *bűjt*, *fűjt* igealakban is. Emezek múlt idejű alakok ugyan, de a hangtani helyzet ezekben is ugyanaz. A ruhán levő *sűjtás* *u*-ja azonban maradhat rövid, mert ebben már nem érezzük a *sűjt* igét.

A *pörkölt* és a *sör* már csakugyan győzött a köznyelvben, de *perkelt* és *ser* nincs is a 9. kiadás szótárában. *Perkel* a régi kiadásokban sem volt, csak *pergel*, ilyen formában: *pörköl* (*pergel* vidékies); a 8. kiadásban már csak így: *pörköl*. A *csördít*, *csördül* mellől a *csörög*, *csörren* kedvéért bizvást elmaradhat a *cserdít*, *cserdül*, a *megé* változat kirekesztése azonban véleményem szerint korai volna a nem említett *megett*, *megül* alakkal együtt, mert ugyanilyen jogon a *seper* és a *szeg* elhagyását is lehetne kívánni, hiszen némely nem *ö-ző* vidéken is *söpörnek* és *szögeznek*. Megfigyelésem szerint az *üzen* és a *kinn*, *kint* az elterjedtebb változat, de azért az *izen* és a *künn* is megmaradhatnak betűrendi helyén. A *süket* is gyakoribbnak látszik, mint a *siket*: *süket* fülekre talál. *belesüketül*, *megsüketül*; de a *siket* is él pl. ebben: *fűlsüketítő* zaj, a *siketnéma* pedig hivatalos elnevezés volt, talán ma is az. *Üsmer* alakváltozat már 1901-ben sem volt helyesírási szótárunkban, csupán *ösmer*, de 1940 óta ez sincs, csak *ismer*.

Az *enmagam*, *ennenmagam*-féle névmások nem kiejtési változatai az *önmagam*-nak, *önönmagam*-nak, hanem más, hanem más, régies nyelvtani formák; ZOLTAI GYULA nemrég még nagyon megróttá összezavará-

sukat (Msn. IX, 3–4). A helyesírási szótár csupán arra ad felvilágosítást, hogyan kell őket írni, ha élünk velük, de hogy mikor van helyén ilyen régies alakok használata, az nem helyesírási kérdés. Ugyanezt mondhatjuk a *másutt*, *másiutt*, *másiüvé*-féle szóalakokról is. Ezeknek a keletkezését különféleképp magyarázzák (TMNy. 681; MÉSZÖLY: MNy. XV, 22; BEKE: Nyr. LIV, 21), használatuk pedig stílusérzék dolga. A helyesírási szótárból ne küszöböljük ki őket azon az alapon, hogy *máshol* és *máshová* a köznyelvi és irodalmi alak, mert hasonló okoskodással az is eszébe juthat valakinek, hogy *mindenütt* helyett is csak ezt szabad írni: *mindenhol*. Ha az író ezt írja: *másunnan* (Nyr. LXXV, 400), a nyomda bizonyára nem szedheti így: *máshonnan*, s a helyesírási szótártól tájékoztatást várhatunk arról is, hogyan kell tagolni a *másiüvé* szót, vajjon *más-üvé* volna-e a helyes elválasztás (i. h. 91) vagy pedig *mási-üvé*.

A 9. kiadású szabályzatnak 42. pontjában már nincs szó a főneveknek ilyen régies alakú birtokos személyragozásáról: *ruhájok*, *hátok*, *erejök*, *kezök*. Mai írók — legalább prózában — már nem írnak így. A főnévi igenevekre azonban nem mondanám ki, hogy a *tudniok*, *tűrniök*, *pusztulniok*, *fütyülniök* változat tilos, és csak így szabad írni: *tudniuk*, *tűrniük*, *pusztulniuk*, *fütyülniük*. A főnévi igenévnek ilyen birtokos személyragokkal való el látása tudniillik maga is régieség, irodalmi hagyomány (sokszor nagyon célszerű hagyomány, ezért marad életben), az alaktani régiességhhez pedig jobban illik a régies hangtani forma. Ezt sokan érzik, azért írnak így ma is: „a nemzetiségeknek *tömörülniök* kell, *segíteniök* kell egymást és *harcolniök* kell...” (Szabad Nép 1951. V. 29. 3. l.). Ne erőltessük főnévi igenevek ragozásában a személyragnak *-uk*, *-ük* alakját. SIMONYI ezt mondja egy tanulmányának jegyzetében: „Ahogy ma azt írjuk, *házuk*, *kezük*, de *látniok*, *kérniök*, mert ezek már egyáltalán szokatlanok az élőbeszédben, tehát nem is veszik föl az újabb *-uk*, *-ük* ragalakot” (Nyr. XXXIV, 398). Még főnevekben is védi a régies formájú ragozást a rím: „Legalább így szokta mondani az *apjok*, Noha a fiú nem imádságon kapkod” (Arany: Családi kör). „Őt *királynéjoknak* meg is választották, A tündérfiak meg Jánost *királyokká*” (Petőfi: János vitéz XXVII.). Iskolai könyv a *királynéjoknak* helyett talán írhatná korszerűsítve így is: *királynéjuknak*, de a *királyokká* helyett semmiesetre sem így: *királyukká*, mert teljesen elrontaná vele a különben sem nagyon jó rímet.

A „mesterségesen csinált” kettős rövidítésekre (i. h. 91) azt kell megjegyezni, hogy minden rövidítés mesterséges a kotás, a *db.* éppúgy, mint a *drb.*, de el lehet fogadni azt az elvet, hogy egy szónak vagy kifejezésnek ne legyen kétféle rövidítése. Nem értem azonban, miért volna „mondvacsinált kettős szóalak” (uo.) az *ép* és az *épp*, az *épen* és az *éppen*, a *másképen* és a *másképpen*. Hisz ezek ugyanolyan természetes módon fejlődött kiejtésbeli változatok, akár a többi. Hogy a hosszú mássalhangzós alak volna a „mai kiejtés” (i. h. 92), azt senki sem tudná bebizonyítani. Sőt inkább ma is kétféle a kiejtésük, éppen azért szokás őket kétféleképpen írni. Ha azonban csökkenti akarjuk a kettős írású szavak számát, akkor írjuk az *épp*, *éppen* határozószót két *p*-vel, a *-kép* és a *-képen* ragot pedig eggyel. Az elsőt azok szokták kívánni, akik szükségesnek tartják, hogy az *ép* melléknevet és ’épségben’ jelentésű *épen* határozó alakját megkülönböztessük az *épp*, *éppen* határozószótól: *ép* test, *épen*

maradt; *épp* most, *éppen* most. Tegyük eleget kívánságuknak, jöllehet régibb íróink egyáltalán nem féltek tőle, hogy félreérthetik őket, ha így írnak: „Túlán, vélem átellenben *épen*, Pórmenyecske jött. Korsó kezében“ (Petőfi: A Tisza). „...tente, tente szépen: A testvérbátyátok fekszik itten *épen*“ (Arany: Toldi VI. 7.). Attól azonban nem igen kell tartani, hogy a *-kép* és a *-képen* ragot ma *kép* főnévnek és ehhez tartozó *-en* ragos alaknak érti valaki, hogy tehát a helyesírás zavart okozhat (*máskép, másképen* és *más kép, más képen*). Némelyek szokták ugyan a *-kép* ragot is két *p*-vel írni: *főképp, másképp*, de ez fölösleges, éppúgy, mint a *-képen* ragnak hasonló írása: *főképpen, másképpen*, a *főkép, főképpen* írásmód pedig következtelen volna.

2. Az elavult írásúnak mondott szavak közül *lakzi* és *lélekzik* helyett írhatjuk azt, hogy *lagzi* és *lélegzik*, mert ez az írásmód is szokásos már régóta. A *lagzi* mellett szól az, hogy a *menyegző*-t is *g*-vel írjuk, noha eredete szerint ezt is *k*-val kellene írni, mert az elavult *menyegkezik* igéből származott. A *lélegzik* ige is egészen elszakadt már a *lélek* szótól. Ha az ember *lélegzik*, levegőt *szí* be és bocsát ki, s erre gondolunk, nem a *lélek*-re, annyival inkább, mert az állatok is *lélegzenek*. A *mindjárt* helyett is írhatjuk ezt: *mingyárt*, hisz már Petőfi így írta ezt az elhomályosult összetételt, s Arany János is írta így. Csak aztán rá ne duplázzon valaki, hogy akkor a *mindnyájan* is legyen *minnyájan*! Ezt a javaslatot már előre elháríthatjuk azzal, hogy a *mindnyájan* szóban a rokonértelmű *mindannyian* támogatja a *d* megtartását. A *kapzsi* és a *rögtön* írásmód nem szokásos az irodalomban, tehát ne szorgalmazzuk. *Kapzsi* az, aki *kap* minden, hogy mennél többje legyen. Ezt könnyű megérteni még kis tanulókkal is, hozzáfűzve, hogy a *kapdos* igét sem írjuk így: *kabdos*. A *rögtön* szóalak keletkezése tudomásom szerint ma sincs végleg tisztázva, de a *rögvest* népies változathoz való hozzákapcsolással megint nem nehéz megokolni a *g*-s írást az iskolában sem. — Egyébiránt a szóelemző írásnak több olyan esete van, amely tanulást kíván attól, aki tudni akarja a helyesírást. Vajjon pl. a *csapzott haj* kifejezésben hányan érzik a *csap* igét? Bizonyára kevesen, mégsem javasoljuk, hogy *csabzott*-at írjunk. A *képzél* igében sem ismeri fel mindenki a *kép* alapszót, de azért nem mondjuk, hogy legyen inkább *kébzél*, mert így könnyebbé válik a helyesírás. A *játszik* és a *metsz* írását is magyarázatni kell a *játék* és a *metél* szóval, hogy miért nem *jáccik* és *mecc*, ahogyan kimondjuk; a *tetszik* írásmódot pedig nyelvtörténeti ismeret nélkül egyáltalában nem is lehet megérteni, mivel az alapjául szolgáló *tetik* ige már egészen kikopott a nyelvhasználatból, csak a felszólító mód őrzi tovább, a *tetik* mellett ugyanis a *tessék* éppen olyan nyelvtani alak, mint a *dicsértetik* mellett a *dicsértesség*. Az *éjtszaka* semmiképp se legyen *éjszaka*, mert ez ellenkezik a nép kiejtésével. Már elég régóta tudjuk, hogy az *éjszaka* hibás szóelemzésből lett hibás írásmód és ebből származott hibás kiejtés, azért én már 1943-ban azt javasoltam, hogy írjuk a szót így: *éccaka*. Ez nem nyelvészeti képzettséget kívánó szóelemző írás, mint az *éjtszaka*, s egyúttal megvan az a haszna is, hogy aki nem tudná, megtanulhatja belőle a szónak helyes köznyelvi kiejtését (l. bővebben Msn. XII, 31 és XVII, 13, 86; ott a kérdésnek meglehetősen nagy irodalmát is idézem). Ha hiteles a tudósítás, PAIS DEZSŐ is úgy nyilatkozott, hogy az *éjszaka* nyilván mesterségesen készült forma, s ha az *éjtszaka*

alakot mindenképen el akarják kerülni, inkább *éccaka* legyen (Magyar Nemzet 1950. IV. 9. 10. l.).

3. A *ch*-nak és az *x*-nek a meghonosodott idegen szavakból való kiküszöbölése nem olyan egyszerű kérdés, amilyennek első pillanatra látszik. Előbb össze kell gyűjteni az idetartozó szavakat, és csak akkor állíthatunk fel szabályt írásukra nézve, ha teljes áttekintésünk van arról a szóanyagról, amelynek írását szabályozni akarjuk. Ismeretes dolog, hogy az efféle szavaknak egy részében gyakran *k* foglalta el a *ch* helyét (*kártya*, *kiló*, *kolera*, *kórus*, *arkangyal*, *pátriárka*: *Erik*, *Henrik*, *Jerikó*, *Zakariás* stb.), olykor *kh* (*ekhó*), *kk* is (*sakk*), és nagy kérdés, jó lesz-e, ha mindenütt *h*-val cseréljük fel a megmaradt *ch*-t, ha *Ráchel* és *Richárd* helyett *Ráhel*-t és *Rihárd*-ot fogunk írni. mert pl. CSÜRY BÁLINT szótárában *Rákhel* van, az anyakönyvi utasításban pedig *Rikárd*. Továbbá az *Albreht*, *mechanikus*, *tehnika*-féle írás nagyon emlékeztet bennünket PINTÉR JENŐ munkájának, a Magyar Nyelvvédő Könyvnek ilyen írásmódjára: *tühtig*, *unhejmlih*, *untauglih*. Eszünkbe juttatja a Budapesti Hírlapot is, amely így írt: *pek*, *krak*, *Albrekt*. GOMBOCZ ZOLTÁNNAK egy ifjúkori cikkében *pszikológiai* alanyt olvashatunk (Nyr. XXVII, 433), KARDOS ALBERT cikkében *pszichológiai* jelenséget (uo. XL, 222), most pedig *pszichológiai*-t fogunk-e írni? Vajjon a szóvégi *h* néma lesz-e az effélékben: *céh*, *pléh*, de ki kell-e majd ejteni az ilyenekben: *ceh*, *peh*, *almanah*, *eunuh*, *krah*, *moloh*, *sarlah*, vagy talán *céhh*-et és *pehh*-et írunk ezentúl? Ha *Féliksz* lesz a *Félix*, a *Xavér*-t és a *Xénid*-t is *Kszavér* és *Kszénia* fogja-e felváltani, és *Iksz Ipszilon*-t íránk-e *X. Y.* helyett? Egyéni felfogás dolga, mit tartunk közkeletű, meghonosodott idegen szónak, mit nem, s éppen ez teszi bonyolulttá a kérdést. *Ahilles* lesz-e a keresztnév (az anyakönyvi utasítás szerint *Achilles*), *Ahilles*-sarka lesz-e valakinek, *Ahilles*-nek írjuk-e a görög hőst is. *Archimedes*-t azonban talán nem így: *Arhimedes*? A közkeletű *mechanika* mellett mi lesz a szorosán vett orvosi műszó alakja: *mehanoterápia* vagy *mechanotherapia*? Közkeletűnek minősítjük-e a *ksz*-szel írt *lekszikon*-nak és *okszigén*-nek minden rokonát és származékát, tehát így fogunk-e írni: *lekszikális*, *lekszikográfia*, *lekszikográfus*, *okszid*, *okszidáció*, *okszidál(ódik)*? Ezek a kérdések azt mutatják, hogy részletes szójegyzék nélkül nem lehet megítélni, milyen képe lenne helyesírásunknak, ha végrehajtjuk benne a szóban forgó változtatást.

4. Azt én már 1938-ban javasoltam, hogy kétjegyű mássalhangzóval végződő *keresztnéveinknek* *-val*, *-vel* ragos alakját egyszerűsítve írjuk, tehát *Györggyel* stb. helyett így: *Györggyel*, *Gergellyel*, *Ipollyal*, *Károlyal*, *Keresztéllyel*, *Mihállyal*, *Alisszal*; ugyanígy a földrajzi és egyéb neveket is: *Béccsel*, *Keszthellyel*, *Nápolyal*, *Párkánnyal*, *Tihannyal*, *Párizssal*; a *Kesellyel*, *Ármánnyal*, *Atlasszal*, *Irisszel* (MNY. XXXIV, 179–80); legföljebb a családnevekkel tehetünk kivételt: *Mészölylyel*, *Pázmánnyal*, *Szászszal*.

5. Könyvek és más írói művek címének idézésében igen nagy változatosságot lehet megfigyelni. Egy kis keresgéléssel ennyiféle változatot szedtem össze: 1. *Buda halála*. 2. *Buda halála*. 3. *Buda Halála*. 4. *Buda Halála*. 5. „*Buda halála*.” 6. „*Buda halála*.” 7. *Buda halála*. 8. *Buda Halála*. A nyomdai helyesírás szabálykönyve (Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai. 1929.) a 2. számú írásmódot teszi kötelezővé (XVIII. és

XXX. 1.). Az Akadémia szabályzatának 228. pontja a 8. kiadásban háromféle írást engedélyez (2., 3., 5.), a 9. kiadásnak 104. pontja már csak kettőt (4., 6.), de azt hiszem, hogy ez a kiadás is a 3. és az 5. mintát érti, mert a 103. pontban ilyen példa van a folyóiratcímek idézésére: *Magyar Nyelv* (4. minta), pedig alighanem így is szabad idézni: *Magyar Nyelv* (3. minta). A 8. kiadásnak 228. és 262. pontjában szintén ilyen két folyóiratcím olvasható: *Budapesti Szemle* és *Budapesti Szemle* (4. és 3. minta), de a nyomdai szabálykönyv szerint csak dőlt betűvel helyes: *Budapesti Szemle*, *Szépirodalmi Figyelő* (i. h.). BENKŐ LORÁND most csupán egy változatot akar megengedni, mint a nyomdai szabályzat, csak hogy — ha jól értem — nem a 2. számút, hanem az első. Az elsővel azonban nem lehet mindig kifejezni némely különbséget, pl. az effélét: „Jól ismerem a magyar helyesírás szabályait.“ „Jól ismerem A magyar helyesírás szabályait.“ Ilyen szörenddel ez az írás is világosan mutatja a mondatnak kétféle értelmét, de ha előre vetjük a tárgyat, elsikkad az értelmi különbség: „A magyar helyesírás szabályait jól ismerem.“ A címet tehát néha jobb megkülönböztető módon írni. Toldi szerelme Toldinak a szerelmét jelenti, ellenben Toldi Szerelme, *Toldi szerelme* vagy „Toldi szerelme“ az eposzt. Kosztolányi Ilonája a költőnek a felesége, Kosztolányi Iloná-ja pedig a költeménye. Goethe Faustja a műnek az alakja, Goethe *Faust*-ja maga a mű. Azért ha csak egyféle-kép volna szabad címet idézni, én inkább a nyomdai szabályzat írásmódját választanám, a 2. számú mintát. De nem hiszem, hogy szükség volna erre a megszorításra. A nagybetűs írás (a 3. minta) annyira el van terjedve, hogy aligha lehet eltüntetni a használatát. Főképp a két szóból álló címeket úgy megszoktuk már rövidítések alakjában is, hogy nem igen mondanánk le róluk: a Halotti Beszéd HB., az Összes Munkái vagy Művei ÖM., a Toldi Szerelme TSz. A címeknek ragozott alakját is többféleképp írják, s ez sincs szabályozva: a Toldi Estéjét, a Toldi Estéjé-t; a *Toldi Estéjében*, a *Toldi Estéjében*, a *Toldi Estéjé*-ben. Idézőjelbe tett címhez csak kötőjellel szokás hozzáfűzni a ragot: Goethe „Faust“-ja.

6. A *csengetyű*, *fergetyű*, *csörgetyű*, *pörgetyű* szóról azt mondja a cikk, hogy mai köznyelvünkben már jóval gyakoribb a hosszú *ty*-s kiejtésük (93—4). A *csengetyű*-re nézve ezt nem ismerhetem el; én legalább még sohasem hallottam *csengettyű*-t, pedig én is eleget figyeltem a magyar kiejtést. *Csengetyű*-t vagy *csöngetyű*-t ír Petőfi (Lyányka, mikor...), Gyulai (Egy régi udvarház utolsó gazdája), Mikszáth (A ló, a báránka és a nyúl), a MTsz., az EtSz., BÁRCZI, BALASSA értelmező szótára, KELEMEN, SAUVAGEOT, ECKHARDT, LANGENSCHIEDT zsebszótára, a nyomdai helyesírás, az Új Idők Lexikona, az Új Lexikon. Ez a köznyelvi kiejtése a szónak, a *csengetyű*, nem a *csengettyű*, bárha van ilyen változata is. A *fergetyű* határozottan csak népnyelvi szó, nem köznyelvi; városi emberek nem is igen ismerik. A népnyelvi kiejtésben igen sok változata van, hosszú *ty*-s is, de a címszó a MTsz.-ban is *fergetyű*, s így írja a nyomdai helyesírás is. A *csörgetyű* ritkább szó, a köznyelvben kevéssé forog, inkább *csörgő*-t mondanak helyette. Fel vannak ugyan jegyezve hosszú *ty*-s adatok is, de rövid *ty*-vel veszi fel a szót a MTsz., az EtSz., BÁRCZI, BALASSA, SAUVAGEOT. Itt sem volna megokolva a változtatás. A *pörgetyű* se gyakori szó. Előfordul hosszú *ty*-s kiejtése is, a MTsz. címszáva azonban *pergetyű* és *pörgetyű*. Nem tartanám

szükségesnek, hogy *pörgettyű* legyen belőle. Úgysem lehet olyan szabályt felállítani, hogy „hangzóközi helyzetben minden esetben *ty*-t írunk” (94), mert ennek ellene mond a *kátyú*, habár ez nem olyan, igei töből származott szó, mint a *dugattyú* és említett társai, a hangzóközi helyzet azonban megvan benne.

7. Nem értheték egyet azzal a javaslattal sem, hogy térjünk át az ilyen írásmódra: *naggyülés, ésszerű, ittartózkodás, vádlottárs*. A cikk szerint „igen kevesen ismerik, és a gyakorlatban még kevesebben alkalmazzák azt a helyesírási szabályt”, hogy így kell írni: *jeggyűrű, fénynyaláb* (94). A helyesírásnak egy másik szakértője, SIMONYI ZSIGMOND éppen az ellenkezőjét mondja ennek: „Az összetételekben, minő pl. *ésszerű* v. *jeggyűrű*, önkénytelen kiírja mindenki a teljes kettős betűket, mert érzi a szónak két elemét. Világos jele, milyen nagy szerepe van a nyelvérzéknek a helyesírásban” (NyF. 5. sz. 28). Tökéletesen igaza van. Mind a *nagy* szó, mind a *gyülés* szó külön-külön is nagyon elevenen él nyelvtudatunkban, ennél fogva az a természetes, hogy akkor sem csonkítjuk meg írott alakjukat, ha egy szóvá tapadnak össze. Vétenénk az írásnak világossága ellen, ha nem tennénk különbséget az ilyen szavak között: *késszerű* és *ésszerű* (az Új Idők Lexikonának *Plus* címszavában: „a pálcák egyik vége *késszerű*”), *meggyűrűz* (madarat) és *jeggyűrű*, *taggyülés* és *naggyülés*, *magánnyomozó* és *fénynyomat*, *munkásszálló* és *bányásszálló*, *vasutassztrájk* és *bányássztrájk*. Micsoda furcsa helyesírás volna az ilyen: *jeggyűrű, fénynyaláb, fénynyomat, bányásszálló, gyümölcsomagolás, kulcsont, ronggyűjtés, bányássztrájk, gipszszobor, ripsszővet* és a *ksz-szel* írt *bóráksszappan, indeksszám, reflekszerű*! Hogy a *naggyülés* nem *naggyülés*, azt nem olyan nehéz megtanulni. A Szabad Népből háromszor egymás után olvashatta mindenki helyesen nyomtatva ezt a szót: *békenaggyülés* (1951. XI. 13. 6. l.). — Természetesen vannak, de lesznek is mindig — mégpedig nem csekély számban — olyanok, akik nem tudnak helyesen írni. Ne igyekezzünk azonban a helyesírási hibákhoz igazítani a helyesírást, mert akkor helytelen írás lesz belőle. Utóvégre *csonkíttatlanul* és *súlyosbítás* helyett is éppen elegendő írják, hogy *csonkíttatlanul* és *súlyosbítás*, de azért nem állunk elő olyan javaslattal, hogy ez legyen a szabályszerű írásmód.

8. A *sakk-kör*, a *balett-táncos* és az *ott-tartózkodás* sem valami „körmönfont írásszabály” alapján van így írva (94), hanem ugyanolyan természetes okból, mint az előbbi szavak. Itt is nyelvérzékünk kívánja meg, hogy épségben megőrizzük a tudatunkban külön-külön is önállóan élő szavaknak eredeti írott alakját. A ragozott szavakra való hivatkozás (*jobb: jobbal, jobbá; szebb: szebbel, szebbé*) nem szerencsés, mert a ragoknak nincs olyan külön életük nyelvhasználatunkban, mint a szavaknak. A *-val, -vel* rag csak egyik, magashangú és személyragos formájában járatos külön is (*velem, veled, vele* stb.), a *-vá, -vé* pedig még így sem. Egyébként az *ittartózkodás, vádlottárs*-féle írásmódot BALASSA terjesztette el nálunk a nyomdai helyesírással, később azonban valamennyire jóvátette hibáját, mert helyesírási szabálykönyvének kisebb, 3. kiadásában, a szótári részben már csak *balett-táncosnő* van, *barakk-kórház, makkkáv* és *vádlott-társ*, az *ottartózkodás* is „kevésbé ajánlatos” az *ottartózkodás* mellett, noha a könyvnek szabályzati részében mind a két írásmód meg van engedve (59). Tudni kell azt is, hogy ez a

helytelenül takarékoskodó írás voltaképen helyesírási germanizmus, a német szokás utánzása. A német ír így magánhangzók között: *Ballettünzerin, Schiffahrt*, de elválasztás alkalmával és mássalhangzó szomszédságában a német is kiírja a három egyforma mássalhangzót: *Ballett-tünzerin, Schiff-fahrt; Pappplakat, stickstofffrei* (I. DUDEN 12. kiadás, 16*). Olyan ez, mintha mi azt a szabályt állítanók fel, hogy így kell írni: *ottartózkodó*, de *otttrécselő*. A mi nyelvérzékünk azonban önkénytelenül tiltakozik a *makkirály* és az *ittartózkodás* ellen, mert a *makkirály* nem *makk király* vagy *makk-király*, hanem csak *makk irály*, s aki *ittartózkodik* vagy *ottartózkodik*, az nem *itt* vagy *ott tartózkodik*, hanem csak *itt* vagy *ott artózkodik*. A Szabad Nép helyesen írta így: *jazz-zenéje* (1951. XI. 15. 6. l.), nem pedig ilyen torz módon: *jazzenéje*.

9. De nem is kell minden tücsköt-bogarat egy szóba írni. Az *itt* és az *ott* nem igekötő, hanem határozószó, tehát nem kell egybeírni az igével (*itt felejtette, ott hagyta, itt marad, ott tartózkodik*), még az igenévvel vagy a főnévvel sem. Az *ittléte* és az *ottléte* már egybeírt ugyan, de az *itt időzése, itt időző, ott maradása, ott maradó* min-tájára bátran írhatjuk két-két szóba ezeket is: *itt vagy ott tartózkodás, itt vagy ott tartózkodó*. Az *együtt* sem igekötő, hanem szintén határozószó, tehát ha némelykor egybeírjuk is (*együtttható, együttvéve*), nem kell általánosítani az egybeírást, hanem írjuk csak két szóba: *együtt találjuk*, ne pedig így: *együtt-találjuk* vagy *együtttaláljuk*, sőt *együtttaláljuk*. Aki nem tudnak mértéket tartani az egybeírásban, és siettükben nem érnek rá egészen kiírni a szavakat, azoknak mindegy, hogy valaki *itt töltötte-e* a nyarat, vagy *itt öltötte* rám a nyelvét, önekik mind a kettő *ittöltötte*. Petőfi azonban így írta egyik költeményében: „*Ott tenyészik a bús árvalányhaj*“ (Az Alföld). Tanuljunk tőle helyesírást, és ne rontsuk el így a verset: *Ottenyészik* . . ., mert nem mindegy, hogy *ott tenyészik-e* az árvalányhaj vagy *ott enyészik*.

10. A névutók és az *a, e, az, ez* mutató névmás kapcsolatának írását már a nyomdai helyesírás úgy szabályozta, ahogyan most BENKŐ LORÁND ajánlja, mindig egybe akarta írni őket egységesség és következetesség okáért (XVI. 1.; vö. még Nyr. LXIV, 79–80). Csakhogy ez ellenkezik a gyakorlattal, mert őt, magánhangzóval kezdődő s ilyen szerkezetben ritkábban előforduló névutónkat (*alá, alól, elé, elől, ellen*) nem szokás egybeírni. Nem írunk így: *azalá, azalól, azelé, azelől, azellen; ezalá, ezalól, ezelé, ezelől, ezellen*. Maga BALASSA sem írja ezeket egybe; műveiből több példát tudnék rá idézni. De van egyéb baj is. Az általános egybeírást kívánó szabály tudniillik most meg van toldva azzal a kiegészítéssel, hogy „külön kell írni a névmást és a névutót abban az esetben, ha a névmás határozott rámutatást fejez ki: *az alatt az idő alatt, e mellett a fa mellett* stb.“ (94). Ez a két szabály ellentmond egymásnak. Az első szerint ugyanis egybe kellene írni: *azalatt, azelől, azelőtt, afelé, ehelyett, emellett* stb. Ámde a határozott rámutatás egyaránt benne rejlik az ilyen kapcsolatban, akár főnévvel szerkesztjük, akár főnév nélkül. „Volt ott egy fa, *az alatt a fa alatt* húzódtunk meg“ — ez főneves kifejezés, de ugyanaz a határozott rámutatás van benne akkor is, ha elhagyjuk belőle a főnevet, ennél fogva a második szabály szerint ilyenkor is különírás van helyén: „Volt ott egy fa, *az alatt* húzódtunk meg.“ Hasonló példák: „Egy házhoz értünk, s *az előtt (a ház előtt)* álltunk meg a kocsival.“ „Világosságot láttunk, és *a felé (a világos-*

ság felé) tartottunk.“ „E helyett (a könyv helyett) mást kérek.“ „Mind-egyik fa mellett van karó, csak e mellett (a fa mellett) nincsen.“ Ezek a példák azt bizonyítják, hogy másképp kell megpróbálni a kérdésnek szabályozását. A helyesírási bizottságnak két javaslatot is küldtem ebben az ügyben, de itt nem ismertetem őket, mert nem akarom még jobban elnyújtani ezt a máris hosszúra nyúlt fejtegetést.

11. A földrajzi nevek írásáról sem szólhatok ezúttal bővebben, mivel ez is nagyon bonyolult kérdés. A Földrajzi Könyv-és Térképtár megbízásából egy nagyobb előterjesztést írtam róla. Most csupán annyit jegyzek meg, hogy a *veszprémmegyei*-féle mellékneveknek két szóba írását hiába akarnók elfogadtatni, ez az írásmód aligha birkóznék meg a már megállapodott szokással. Mindenki így ír: *pestmegyei, vármegyei, hevesmegyei* stb. A *Veszprémmegyei Népújság* vagy a *Szolnokmegyei Néplap* nem igen fog egy új szabály kedvéért így átalakulni: *Veszprém Megyei Népújság, Solnok Megyei Néplap*. Továbbá a különírással nem fejezhetnénk ki ilyen különbséget: *Veszprém megyei város*, Pápa is megyei város, mind a kettő *veszprémmegyei város*. Azzal nem lehet érvelni az egybeírás ellen, hogy ha *Veszprém megye* két szó, akkor a melléknévi származékát is két szóba kell írunk, hiszen az *egy év, két hó, négy nap, öt óra* is külön van írva, mégis mindegyiknek ilyen egybeírt melléknév a párja: *egyévi, kéthavi, négynap, ötóra*. A hivatalosan kötőjellel írt, összetett, hosszú megyeneveknek pedig melléknévi származékában is megmaradhat a kötőjel: *hajdú-biharmegyei, borsod-abaúj-zemplénmegyei*, tehát nem szorulunk rá arra, hogy ilyen gilisztaszót írjunk: *borsodabaújzemplénmegyei*. Az sem meggyőző okoskodás, hogy az *Arany János-utca, Arany János-utcai* írásmód azért nem jó, mert ezzel „a *János-utca, János-utcai* kapcsolatok vannak szorosabbnak feltüntetve“ (94). Az *Arany János* nevet ugyanis egységes fogalmat jelentő egységes kifejezésnek érezzük, akár külön szóba írva, akár kötőjellel, akár vele egybeírva csatlakozik hozzája valamely más nyelvelem, s az egész egységes névre vonatkoztatjuk a hozzátételt: *Arany János neje, Arany János szerint; Arany János-utca; Arany Jánosné, Arany Jánosnak*. A képző és a rag még szorosabban hozzátapad a *János* névhez, mint az *utca* szó, mégis tudjuk, hogy nem a *János*-hoz tartozik, hanem az egész *Arany János* névhez.

12. A nyelvünkben meghonosult összetett idegen szavak elválasztásáról régebben is sok vita folyt (Nyr. XXIX, 375, 471, XXX, 16; MNy. II, 94). Nem az akadémiai szabály nehéz itt (8. kiadás 217. pont), hanem maga a szabályozás, mert két túlzó felfogás áll egymással szemben. Az egyik azt mondja, hogy az idegen összetételeket is alkotórészeikre bontva kell elválasztani, a másik pedig azt kívánja, hogy úgy válasszuk el őket, mint az egyszerű (nem összetett) magyar szavakat, „a magyar szótagolás szabályai szerint“ (95). Az első szerint ilyen elválasztásokat kellene írni: *an-onim, cikl-opsz, herm-afrodita, par-allel, ped-agógus, re-klám, szim-ptoma, trag-édia*, a másik szerint pedig talán ilyeneket: *ato-menergia, centig-ramm, exp-ressz* vagy *ekszp-ressz, imp-raktikus, imp-roduktív, int-ranzitív, jugosz-láv, Lening-rád, melod-ráma, pá-neurópai, pánsz-láv, tran-zakció, tran-zatlanti*. A nyomdai helyesírás bölcs mérséklettel azt a helyes felfogást vallja, hogy az idegen szavak közül is alkotó elemeik szerint kell elválasztani „a világos

összetételeket“ (XVIII. 1.). Már előbb SIMONYI is mind a két szélsőségtől tartózkodva szolt erről a kérdésről az iskolai helyesírás magyarázatában, és így fejezte be idevágó fejtegetését: „Ezekre nézve nyelvérzékünk természetesen nem lehet mindnyájunknak egyforma“ (NyF. 5. sz. 59–60). Igaz, hogy így előfordulhatnak egyéni eltérések az írásban, mert egyikünk előtt világos összetétel lehet valamely idegen szó, másikunk előtt pedig nem világos, de ez nem olyan veszedelmes dolog. Az elválasztás kérdése úgyszólván a nyomdászokat érdekli főképen, mivel az író nem tudhatja előre, hogy szövegének melyik szava kerül szedés közben a sornak a végére, és melyiket kell majd elválasztani, a nyomdászok pedig általában tudják az elválasztásnak az összetett idegen szavakra vonatkozó szabályait (l. HARAGOS SÁNDOR, Helyesírási útmutató nyomdászok részére 51–2). Inkább az a baj, hogy a képzett szavakat is az összetételek módjára választják el némelykor, vagyis nem szótagolva, hanem nyelvtani elemeikre bontva: *ipszilon-ista*, *marx-ista*, *sztahánov-ista*, *marx-izmus*, pedig az *-ista* és az *-izmus* csak képző, ennél fogva a helyes elválasztás ez: *ipszilo-nista*, *mar-xista*, *sztaháno-vista* (vagy *sztahano-vista?*), *mar-xizmus*.

13. Nem tartanám célszerűnek azt sem, hogy a mássalhangzó után következő, tehát rövid *dz*-t és *dzs*-t így válasszuk el: *brind-za*, *find-za*, *lánd-za*. Ez ellenkezik a fonetikai vizsgáldások eredményével, mert két hangnak tüntetné fel azt, ami csak egy, egységes, egyes mássalhangzó, nem pedig két hang kapcsolata (l. LAZICZIUS GYULA, Fonetika 78). A kiejtésnek csupán ez az elválasztás felel meg: *brin-dza*, *fin-dza*. Ha tökéletesebb helyesírásunk volna, s egy betűvel jelölhetnénk minden hangot, azaz ha nem volnának kétjegyű betűink is, ha tehát a *dz* helyett pl. *ǰ* betűt, a *dzs* helyett pedig *ǰʒ* betűt írnánk, nem is lehetne másképp elválasztani az említett szavakat, csak így: *brin-ǰa*, *fin-ǰa*, *lán-ǰa*. Ez világosan mutatja, hogy csak ez a helyes elválasztás: *brin-dza*, *fin-dza*, *lán-dza*. A könnyítésre való törekvéssel és a hosszú *dz*, *dzs* meg a rövid *dz*, *dzs* kétféle elválasztási szabályának egységesítésével csupán akkor lehetne valamennyire megokolni a javasolt módosítást, ha a szóban forgó elválasztás gyakori volna. Ezek a szavak azonban nagyon ritkák, a mássalhangzó után következő *dz*-re tudtommal nincs is több példa az egyetlen *brindza*-n kívül, ennél fogva a gyakorlatban alig-alig kerül sor az efféle elválasztásra. Miért alkotnánk ily ritka esetekre olyan elválasztási szabályt, amely a kiejtés szempontjából határozottan helytelen?

14. Végül azt hiszem, jobb lesz, ha a mértékek és a pénzek nevének rövidítése mellé ezután sem teszünk pontot, mert ezeket a rövidítéseket már megszoktuk pont nélkül. Így van a németben is. A nyomdai helyesírás tipográfiai szabályai szintén azt mondják, hogy „mindig pont nélkül írjuk“ a mértékrendszer elfogadott jelzéseit (XVII. 1.). Ha pontot írnánk is ilyenkor, akkor sem lenne kivétel nélküli az a szabály, hogy a rövidítések után pontot teszünk, mert megmaradna benne az, hogy kivételek a betűszók. A kivételnek az a kivétele pedig, hogy „ha a mértékek vagy pénzek rövidítésében magánhangzó van, akkor mégis kitesszük a pontot“ (95), bizonyára csak benne felejtődött az újonnan átdolgozott kiadásnak 226. pontjában, ha nem is így fogalmazva. Ilyen rövidítés tudniillik csak kettő volt, a *Kor.* és a *fill.*, ezek pedig már nincsenek felvéve

a rövidítéseknek új jegyzékébe. Azonkívül ha megvalósul az az elv, hogy egy szónak ne legyen kétféle rövidítése, akkor végkép eltűnik a *Kor.* és a *fill.* rövidítés, csak a *K* és az *f* maradna meg, tehát önmagától megszűnik a kivételnek a kivétele. Amia *db.* rövidítést illeti, ez nem mérték, mert nem mekkoraságot jelent. El is maradhat a kifejezésből, mivel *két könyv* ugyanazt jelenti, mint *két darab könyv*. Valójában a *C* (azaz *Celsius*) sem mérték, hanem a *fok* a mérték, de a hőmérőn a fokok Celsius szerint lehetnek megállapítva, a $20^{\circ} C$ tehát így értendő: húsz fok, Celsius szerint (l. ZOLNAI GYULA: Msn. X, 4). Az oxfordi kisebb szótár (The Concise Oxford Dictionary. 1934.) ponttal írja a három ideartozó név (*Celsius*, *Réaumur*, *Fahrenheit*) rövidítését: *C.*, *R.*, *F.*, a DUDEN azonban pont nélkül. Nem tudom, sokat nyernénk-e vele, ha az eddigi szokástól eltérve, pontot tennénk ez után a *C* után. Természettudósoknak is hozzá kellene szólni a kérdéshez.

NAGY J. BÉLA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

XVI. századi tizedszedők levelei.

Jászó 1547. augusztus 6.

Wytezew wraým zolgalatum ayanlaffanak wtanna az te kegelmetek lewelit en ertem wernerius wram amýben segitchegele lehet ewremefth lezen makay Janoffel ewremefth zolgal ez elmúlt napokban meg Jrtam walla te kegelmeteknek mýben al az dolok erfek wram mýnd mek Jarthata az wrakat bathori wrannak depwtalta twl az tyzan az ket nýgwen penzt azt hýzem hogý egeb oka nem hanem hogý az hwz hwz penzt ewkezýben agýak enekef ezet weztý mýnth az elebýnek twdom hogý ha erfek wramot Reýa fokýa te kegelmetek kez mek tagadný leweletel adný mýnd wraknak mýnk warmegeknek de ha ew eben belle kapwth erthýk egý mafth bathori wramal eztendeýk wth Jarýak twl az týzan.chak wgýan lezen mýnt az ellebý rawaf laffa te ·k· mýth kel nekem mýelnem lam mek Jrtam hogy agek nem mýgek mýk te kegelmetek wýtanoffagot nem ad az en lewelemre ha chak eben kel el menem ez tanoffagal kez wagyok hoza mek Jdeyt nem multha merth mafth roýak ez chak az wrakon al ha az few eþpan mongýa hogý be agýak mek agýak hanem akarýak azok anemeffek soha benem merý adný towaba ha az (!) fokýak nekem mondaný hogý embert hagýak az hwz hwz penz kýzedelfre mýtkel nekem mýelnem merth senký nem zolgal aýandekon amýneme tannoffagoth ad te kegelmetek Jo wolna az hogý ký nagýob varmege az rawonak kölchýget adný de mafth chak az vice eþpanok wtan Jargalaft zereznek az kýralebol ez mýnd az wrakon laffa te kegelmetek mý Job en ez ellebý tannoffagot ertem aban el twdok Jarnom ha te kegelmetekel wallazom lezen de nekem techenek hogý az ewfellege lewele lehetne az wraknak el az warmegekre kemýn nethalam wgý Jnkab fokna ha erfek wram akarna egý aranth erthene te kegelmetekel egmaft Jowolna hýzem hogý megýs Jewne wallamý be kezwkhez de mýnd erfek wram lezen ennekef oka mek lathýa te kegelmetek výzem en ezemben Jften

tarcha te kegelmeteket egeffegben mýnden Joban ez lewel kelt
Jazoban wr zýne walthozaffa mapýan (!) Anno 1547 te kegelmetek
zolgaýa Zewleffy Jannos

Wýtezlew wraýmnak kýral ewfellege kamaraffynak adaffyk ez lewel
pofomban wraýnak (!)

Pozsonyi Kamara Lit. ad Cam. exar. 1387.

Jászó 1549. április 17.

Nagehagof es wýtezlew wraým zolgalatum aýanlaffanak wtanna
te kegelmetek az ewfellege levelet kýth alla kýldet wolth azt nadaffdy
wram wtan kýldem egren talaltak welle efmek Jm egý chomo levelet
kýlde azt Jra hogý ewfellege azt Jrýa hogý ezen level wýwetel
efmek walazt kýlgýen ewmaga bathori wramhoz ment teknap ellet
nem len mýth tenem el kele kýldenem hogý ne legen az ewfellege
dolgaban wallamý fogýathkozaf hogy te kegelmetekel ne adna zamot
akýnek ewfellege egý nehan zaz lwra fýzet akezel nem tallal egj
ebert (!) towaba az rawakath en waltýk gzoralmaztatum az ewtheth
penzt Jrna mek te kegelmetek han warmegebel [esetleg: warmegebol]
agyak meg bathory wramnak wagý chak ezer forýntra kelýen telný
towaba Jwtek walla az Zakmar nemetýek en hozam kernek walla
azon hogý hogý (!) en Jrnek az Rawanak hogý az ellebý zamra
hadnak az harom zaz forýntra kerdem mýndenkorthe az volthe
Rawastwk mondanak nem volt hanem mek zerzetewk az Rawowal
mek neha keveffebreel hatak az harom zaz forýnthnal mert mý
zabad waraffok wagýok (!) kerdem mýkorth ewfellege az zabad
waraffokon foma penzt ker egý nehan ezer forýnthot athoke tyef
az wagý nepet kývan hadban mondanak hogý ewk nem athak
hanem ewnekýk az volt zokaffok hogý foha az rawowal el nem Jartak
mýnth az kýfelden mondam mývel vatok tý Jobak az kýfeldýeknel
azo: ab n Jarnak el mýnth az orzak výgezte el ef az rawot el
bochatak výgre kernek walla azon hogj chak az rawo allana mek
az ember hýtýn mek aký az hazban lakýk en arol az valazt teven
az rawonak tannoffaga wagýon mýnth az orzak el výgezte aban
kel el Jarný ez ellet mek Jrta walla az rawo hogý nem akarnak
velle el Jarný mýnth az varmege kýbochata mek Jram hogý faýa
keffý wagýon agýon Jo rawaf feýeth az býro kezeben hogý nýwýtho-
zek wtanna az mel leweleth ewfellege adwth az [lukom] lucrom
kameret ogý mek engethe nekýk kýth foha nem twdom mýert
kancelarius wram erzenýnek haznalt kýralnak ewfellegenek ez
orzaknak kar az level kýth ewfellege adwth zol chak nemetýre
hogý chak azok voltak aguftaban az zakmariakel wontak az level
melle magokath hogý ewnekýk egý tervenýk wolt maftel ezen
wagýon en mek mondam hogý az zakmarýak az kamarara kývel
tarthoznak mek kereffek ezekrel vernerius wramal eleget zoltwk
walla hogý mýneme rawaz alnokok hogý ewfelleget keth kepen
akaryak mek chalný mert ez en vgý twdom hogý az býrak mýn-
denth mek ronak ef azt wrok zwkfegekre keltýk ef az býrak eztende
altal mek czak telen menek vernerius wramhoz Jra hogý ewýel
Jlýen valazt teth nekýk mýth en azt monthak hogý te k'hez
menek az kamarara laffa te k' az hwz hwz penzt vege mek te
k' raytok Zakmaral ha te k' az ew akaratýok zerent bochatýa
el cezer czek mýnd eltýk aban menek el chak az rawonak lezen

velek kŷnŷa Iften tarcha te ·k· egeffegben mynden Joban ez level
kelt Jazoban 17 aprilif 1549

te kegelmetek zolgaŷa

Zewleffŷ Jannos

Pozsonyi Kamara Lit. ad Cam. exar. 1387.

Kapornak 1549. június 22.

Zogalatwnk Ayanlafanak wtana tŷ ·k· Adyok twdafara hog
ma wala zent gerolton gwlefeke Az warmegenek az Gwlefeben elw
adank az erfek vram lewelet A melet zoltwnk terekedtwnk hog
Be zolgaltat naŷak mjnd az ket Adot mjnt az artŷ kwlos tartja
es az wrwnk lewele mel lewelben parancol hog mjnden dolog [haz]
haladeknakwl az mafodikát es meg Adŷak Az warmege keretek
azon Banffŷ eltwan vramat hog fel kwldeneye eg zolgaŷat erfek
vram hoz es tŷ ·k· hog keretneye Banffŷ vram erfek vramat hog
hw ·k· Az wtolfo Adot halasztanaja Adŷg mjg az elwt kw zedneyek
hog ne nomorodneyek az zegen nep mjnd, ccer, el azontwl mjnd
Jaraft az mafikat es Be Adnajak Azert [ha erfek wram es
meg] tŷ ·k· terekedŷek aba erfek wramnal hog es meg egeb Jn
ftrwetŷot ne Adŷon kyralnak ne efek karara mert Zerenj vram
Jde kwldet wala es meg kwlte vala az hw Jozagarwl az elfew Adot
Azal egetembe adank nekj ezer es neg zaz forŷntot az hw emberŷtl
az kŷk az penzt el wŷwek Jgaz [let] eleg bewen Jzentwnk Bannak
hog Jrna Jde kw az varmegenek es fenegetneŷe wket hog mjnd
Jaraft Be Adnaŷak ezel Ban vram nag zolgalatot the het ne kyralnak
hw fell egenek

ezt az warmege ertj hog Ban vramnak hagwa wagon hog Be-
zolgaltafa [mert az warmeger] az warmege ezen Igen meg retentek
hyzkw azt hog ha ·k· ol valasztal Bocatya az Banffŷ vram embe-
ret hat hyzkw hog meg lezen nem mernek egebet Bene tenj etc.

towaba tŷ ·k· ezt Jrhatŷok hog hog (!) wagon az Zalan twl ol
ol (!) falwk hog kjk tereknek meg holdoltak azok kozwt wadnak
olŷak kŷk Jngen fem holdoltak es ezek mjnd az kŷk holdoltak mjnd
az kŷk holdolatlanok mjnd cak eg arant cak eg foryntot Akarnanak
fwzetnj az ket terminosban mj mondyok wala hog Bŷzonfagot
akarwnk rola wenj kj holdolt kŷ nem es kj fwzet maŷt oda azon
war mege azt akarya vala hog mjnden falwba az Byro meg eskedŷek
hog tereknek es Adot ad mert latyok hog minden kewefen kez az
por meg ef kedny mj azt kŷwanŷok vala hog mjnden embernek
meg ef kedyek az vra hog terek nek Adot Ad az ky meg mer ef kedny
az hwg adyon mjnt az artŷ kwlos tarŷa (!)

Az kj meg nem es kezŷk az wgan ket foryntot es hat wann penzt
Adna

e mele az warmege nem akara alanŷ Jmar [kj] mj kj varŷok
tanofagot ·k· hog mjecoda Byzonfagon kel meg alanwnk az mj
nemw tanofagot ·k· Ad ·k· az warmege nek es Jrŷon felele ·k· ezt
ne [kez] kes lelŷe etc tarcha meg Iften tŷk mjnden Jowawal
apkarnakon kelt Zent Jwan nap elwt valo wafarnap 1549

tj zolgay (!)

Raykj Gabryel es

Raykj Jannos etc.

Pozsonyi Kamara Lit. ad Cam. exar. 1387.

Kapornak 1549. július 2.

Zolgalatwnk Ayanla sanak wtana ez elwt es Jrtwnk wala t̃y
·k· felele hog az w̃che eſpannok azt k̃wanyak hog az hw magok
Jozagok Adoyat Adoyat (!) hwn magok wegek Annak felete azt
k̃wanyak hog mjnden eſpannak egyk egyk ſubsỹdj omBol harm̃yeh
(hat) hat, for̃yntot Ad̃ywnk mj emele nem akartwnk Alanj cak az
mjnt az art̃ykwlosban wagon azal k̃jnaltok hog azt meg Ad̃yok
ha Be zolgalatyak Az mjnt ert̃yek az warmege Jrt es felele ·k· azert
az mjnemv rendbe haga ·k· mj es akarnank ertenj etc tarcha meg
az Iſten t̃y ·k· kapornakon kelt die ṽysitationis marie Anno 1549

t̃y ·k· zolgay Rayky Gabryel es
Raykj Jannos

Pozsonyi Kamara Lit. ad Cam. exar. 1387.

Letenye 1564. augusztus 13.

Ñylwan wacyon ez t̃y ·k· elloth: mynemw Jgentelenfegeh Jwth
walla koz̃nykben az zellerok fel̃jol az warmegethw̃l: k̃mjath Jgen
keffen Bochatha az warmege Az famlalaſra Azjaz fenth Jwan Nap
wthhan walo ferdan keſthwk az famlalaſth: Iſten fegechegebol
imar Jm keth proceffuſt vegeffunk (!) el Ben — Moſtan Jthh̃j az
drawa Mwra koz̃yben az ferenj Wram Joffagaban wagunk: Jnneth
mjnd Jarafth az Zalla thulfo felre megunk

Azth Jrhathom, th̃y ·k· hogj Jgen folothe el eſkuff̃yk az b̃yrak:
az portha famoth fok helyokon nem lathunk: femj fogatkozjath
koſthok hogj mj okerth kellenne eſkunj egebkent efelle hjthnek:
elleyt nem vehetom hanem az warmege gwleffere apellatam: ez okert
hogj az warmege laſſa megh ha el kel vennunk efelle hamif emberek.
nek hjthoketh: Ez moſthanj rawaſſunknak fok ellenkodoj vannak
hjffom hogj nem cak Ittj hanem egebutel. k̃jk m̃jat Jgen nehezen
Jgaſgathatwk magunkath Hogy w follegennek: karra ne kowet-
koz̃yek: m̃jatok: de mjnden okoffagal azon leſſunk: Hogj w follege
Jawara legjünk:

Az monak dolgat lathuk hogj az b̃yrak Jgen el tagatak efelle
dolgokban eſ kapthwk wketh. hogj az mallomnak mjnden ferfamt
el hanthak eſ azt montak hogj mjnd elpuſtul̃yth: k̃jkre folga b̃yroth
wjthem eſ megh mwtatam nekj: de azert wgan megh rothwk Efelle
calardfagok: fokak vannak ellenunk. k̃jk m̃jat kefferethetunk:
t̃jtkon emberth fogadwnnk: k̃jknek: fjzetetſ Adthunk: k̃jk Jgazan
mjndent megh montak:

Hosszutóti János leveléből.

Pozsonyi Kamara Lit. ad Cam. exar. 1391.

EKCHARDT SÁNDOR.

Eltárs. WALDAFFEL JÓZSEF egy politikai tanácskozáásra
szóló 1848. április 18-i keltű győri nyomtatott meghívó nyomán
arra mutatott rá, hogy *elvtárs* szavunk „a rendiségből kitörő
modern magyar politikai élet hőskorából, alighanem éppen
1848-ból való” (Nyr. LXXII, 31). Az egy elvet vallók, egy ügyért
küzdők megjelölésére szolgált. Egy politikai röpirat nyomán

megerősítette ezt a véleményt ZSOLDOS JENŐ is (Nyr. LXXIII, 102–3).

Az *elvtárs* szónak valamivel korábbi szépirodalmi nyomára is felhívhatom a figyelmet. K u t h y L a j o s gazdag nyelvi anyagot tartalmazó „Hazai rejtelmek” című regényében (filológiai munkához csak a füzetekben megjelent Emich-féle 1846. évi első kiadás használható) gróf Szalárdy György főispán politikai tanácsokat ad fattyú fiának, a léha Szalárdy Lajosnak. Lajos azonban kifejté atyja előtt, hogy őt csak a kék és gyönyör érdekli, „... öröm és élv szédítő tábora, hogy szolgáljon a' világ, ne én a' világot...” (173). Fia elveire a főispán többek között ezt a megállapítást teszi: „Te az epicur szentkedők új rendjéhez látszol tartozni.” — Szalárdy Lajos így felel vissza: „Melly *érzéki elvtársaim* boldogságaért állítaték elő” (175). *Elvtárs* szavunk tehát ismeretes volt már a szabadságharc előtt. Amint K u t h y regényéből kiderül, nemcsak haladó politikai értelemben használták a szót. Az arisztokrácia is a szájára vette, ha — legalább is az író szerint — hasonló elvét, gondolkodását kívánta kifejezni.

GUNDA BÉLA.

Vakszem. Kiszoruló félben levő *vakszem* 'halánték' szavunkra, mely tükörfelfejezésként az erdélyi rumén nyelvben is megvan, az első adatot 1528-ból ismerjük (I. GÁLDI: MNy. XXXVIII, 156). Főfájás ellen való tanácsban: „liga ad *wakzem* duas et tertiam particulam ad *fejéd lagja*” (MNy. III, 323). — A NySz. XVI. századbeli adatai közé még ezt is beiktathatjuk: 1591: „az kömeny giükeret megh kel törnj vgy kel a' ket *wak zemere* keothnj” (ECKHARDT SÁNDOR, Két vitéz nemesúr. Bp., 1944. A Magyarságtudományi Intézet kiadása. 111).

MIKESY SÁNDOR

NÉPNYELV.

Tökéletlenül képzett magánhangzók a magyar nyelvjárásokban.

Ha végiglapozzuk fonetikáinkat, egyik sem említi, hogy a magyar nyelvben előfordulna tökéletlenül képzett (redukált) magánhangzó. BALASSA, HORGER, GOMBOCZ, LAZICZIUS nem is szólnak róla. A magyar köznyelvben valóban nincs is, de HORGER sem emlékezik meg róluk a magyar nyelvjárásokról szóló munkájában mint nyelvjárási beszédhangról. Mindössze a kettőshangzók nyomatóktalan elemét szokták ennek tekinteni. Bár számos nyelvjárás-területen végeztem magam is helyszíni gyűjtést, a legújabb időkig magam sem gondoltam arra, hogy magyar nyelvtérületen tökéletlenül képzett magánhangzó előfordulhatna. Mindeztideig a magyar nyelvtörténetben sem igen szerepelt ez a fogalom. BÁRCZI azonban már foglalkozik a kérdéssel. „Fonetika” című legújabb egyetemi tankönyvében (26) leírja, hogyan kell jelölni a tökéletlenül képzett, igen rövid, csekély súlyú magánhangzót. Ugyanott megemlíti, hogy ilyen hang a mai magyarban nincs ugyan kimutatva, de a nyelvtörténet során előfordult. A tökéletlenül képzett hangok nyelvtörténeti szerepére pedig egy egész fejezetet szentel „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” című ugyancsak 1951-ben megjelent könyvében (68–80).

A szóvégi redukált, alig hallható és teljesen elmosódott hangszínű magánhangzó egyeseknél mint egyéni ejtési sajátosság ma is előfordul különösen akkor, ha a szó zöngés zár- vagy réshangra végződik: *jobbá, jéga, vízä*. Ez az ejtési sajátosság azonban nem korlátozódik csak bizonyos szavakra, nagyban függ a beszédtempótól, és semmiképen sem tekinthető egyik nyelvjárássra sem jellemzőnek.

A nyelvatlasz-munkálatok során azonban szórványosan megtaláltam a tökéletlenül képzett, bizonytalan hangszínű magánhangzót. 1949-ben a Pest megye dunántúli részén fekvő Páty községben például hol *kukrica*, hol *kukorica*, hol *kukurica* alakot hallottunk; még vitáztunk is DEME LÁSZLÓVAL azon, hogy melyik az általános alak. Akkor még nem jöttem rá, hogy egyik sem helyes, mert a második szótagban redukált magánhangzó van. 1950-ben KÁZMÉR MIKLÓSSAL jártam a Békés mellett fekvő Doboz községben, és ott sem tudtuk pontosabban megállapítani egy-egy igen rövid hang hangszínét, mert hol *u*-nak, hol *o*-nak hallottuk. Ott jutottam el arra a felismerésre, hogy végeredményben tökéletlenül képzett, nyomatéktalan, egy kivételével ajakkerekítéssel képzett, rendkívül rövid, bizonytalan hangszínű hangokkal állunk szemben, amelyek bizonyos szavakban szabályszerűen lépnek föl.

Adataim a következők: *kukorica* (Páty Pest m.); *kamora* 'kamra, hátsó szoba', *tengéri*, 'kukorica', *csöröge* 'forgácsfánk', *buzogá* 'a káka termése, buzogány' (Doboz Békés m.).

Lehetséges, hogy a további kutatások folyamán még több adat is előkerül. Az eddigiekből is meg lehet azonban állapítani, hogy

1. csak nyílt szótagban és

2. csak 3—4 szótagos szó második szótagjában fordul elő.

Abban is megegyeznek a fenti példák, hogy átmeneti hangok az *o* és *u*, *ē* és *i*, *ö* és *ü* között, tehát bizonytalan hangszínűek a zárt-ság felé tolódik el.

Az adatok azonban nemcsak azt bizonyítják, hogy a tökéletlenül képzett rövid magánhangzók bizonyos magyar nyelvjárásokban ma is élnek, hanem lehet némi nyelvtörténeti tanulságot is levonni belőlük.

HORGER ezt írja: „Szóbelsei nyílt szótagnak felső vagy középső nyelvválású rövid magánhangzója a XIII—XV. sz. közötti időben kiesett,¹ ha közvetlenül előtte rövid magánhangzós nyílt szótag állott, s ha kiesésével két olyan mássalhangzó kerülhetett egymás mellé, melyek elsejének képzése után a nyelv hegye vagy helyén maradhatott, vagy nyugalmi helyzete felé nyomulhatott...” (Egy ismeretlen magyar hangtörvény: NyF. LXV, 47—8). Itt most nem a hanghelyzetet akarom bővebben fejtegetni, hanem csak a „kiesett” kifejezést szeretném némileg módosítani.

BÁRCZI (TihAl. 70—1) valószínűvé teszi, hogy a tővégi magánhangzók egy sorvadó (redukált) fokon át tűntek el. MELICH összekapcsolja a szóvégi magánhangzó lekopását a többi rövidüléssel jelenséggel: „A jelenséget (t. i. a tővégi magánhangzó lekopását) egyéb változásoktól, amilyen a hosszúak rövidülése, a diphtongusok monophthongizálása, a szóközépi rövid nyílt szótagok magánhangzóinak eltűnése (vö. *uruzagbele*,

¹ Én ritkítottam.

Sitoua stb.), nem különítem el, hanem ezekkel együtt, egy hang-physiologiai szempont alatt lefolytaknak képzelem“ (MNY. VI, 158). Szerinte tehát hasonló módon koptak le a tövégi magánhangzók, mint az ú. n. kétnyíltszótagos hangtörvény alá tartozó szavak második (vagy harmadik) szótagjának a magánhangzója.

HORGER fentebb ismertetett szabályát tehát azzal szeretném kiegészíteni, hogy a mai nyelvjárási redukált hangok megengedik azt a föltevést is, hogy legalább is bizonyos nyelvjárásokban nem kiesésről, hanem redukció útján végbement lekopásról beszélhetünk. Tehát pl. nemcsak a *kamora* > *kamra*, hanem *kamora* > *kam^ora* > *kamra* fejlődés is lehetséges.

Nem ebbe a csoportba tartozik, de szintén redukált, alig hangzó protetikus *i*-t figyeltünk meg Hernádszurdokon Abaúj megyében a *ijég*, *ijérce* szavakban. KÁLMÁN BÉLA.

A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből.¹

külső: más faluból való, nem szentgáli. — 1771: „azon Erdőt *külsők*nek kiadták“ | 1771: „makkoltatásképpen árendálták ki az *külsők*nek“ | 1800: „*Külső helyekre* bikfa törsököt vittek“. *külsőország*. — 1820: „hagyom Éva Leányomnak egy ujjabb *külső ország*i prémes mentémet“.

láb. — 1757: „Harang *Lábok* erősítésekre vasaroltam“ | 1758: „Harang *Lábok* erősítésére való vasat vettem“ | 1800: „egy három *lábu* vas *láb* egy vas kalán és egy szakács vas villa“. *láb*as. — 1800: „egy *lábost* lopásképpen el vett“ | 1807: „két *lábos* és öt kis fedő“.

lábbeli. — 1770: „felesége *lábbelijére* adtam“. + *láda*. — 1809: „három nagy ujj fazék bort a *Ládáro* tettek“ | 1818: „egy kis pénztartó *láda*“.

lajbli. — 1801: „egy melyre való avét *laiblit*“ | 1807: „egy viselt kék *lajbli*“ | 1807: „egy bunda, egy dalmán egy *Lajbli*“ | 1807: „Egy selyem *lajbli*“ | 1812: „egy ujjatlan *Lajbli*“ | 1807: „Egy selyem *lajbli*“ | 1812: „egy ujjatlan *Laibli* vagy Pruszlék“.*

lakás. — 1828: „mig hirtet Nevet viseli, Az házban békességes *Lakása* legyen“.

lakó. — 1788: „Mi itt Szen Gálon *lako*zók“.

lakóház. — 1847: „a *lakó ház*omért fizessenek“.

lakos. — 1788: „Szent Gáli Helységnek nemes és nemtelen *Lakosi*“ | 1800 k.: „Ha valaki az *Lakosok* közül kívül valokat ... fával rakottatna meg“.

lámpás. — 1800 k.: „Fa *lámpás*“.

lánc. — 1800 k.: „hosszu *lántz*“ | 1800 k.: „kötő *lántz*“ | 1800 k.: „két sarágja első és hátulso vasassak *Lántzos*“ | 1800 k.: „*lántzos* tézsla“ | 1800: „egy hosszú és egy rövid sarágja *lántz*“.

*lánc*teremtette. — 1802: „ezen kívül még kutya és *lánc* *teremtettét* is mondott“. * +

lapát. — 1807: „Egy sütő *lapát* és egy bucsér“.

lapicka. — 1818: „vas *lapotzka* egy gyertya tartó“ | 1832: „vas *lapitzka*“.

laposvas. — 1800 k.: „eke mindenestül, ekefej, *laposvasal* csorosz-lával“.

¹ L. MNY. XLV—XLVI., XLVII, 110—1.

lat. — 1791: „8 *lat* vörös Czérnáért“.

látogatás: büntetés. — 1801: „Istennek *látogatás*ából... nyavalyába lévén“. +

látatás: hivatalos vizsgálat. — 1759: „*Látatás*kor fizettem bor árát“. * +

léc. — 1807: „Füredi Communitástól... *léc*ért“.

legelő. — 1775: „az közönséges *legelő* mező... el ne szorittassék (az irtások által)“.

legelsőben: először. — 1815: „*legelsőben* is Kis Péter azt kiáltotta hoha“.

legény: 1. iparossegéd; 2. nőtlen, fiatal férfi. — 1770: „Téglás Mesternek *Legénye* számára... adtam“ | 1809: „Csapo István arra azt mondja hogy *Legények* menjünk“.

lehajol. — 1814: „az Irtásomért Malompor arendambul az egy idén 10 forint *le hajulván* (a. m. törlesztetvén?)“.* +

lehazudtol: hazugnak mond valakit vagy letagad valamit. — 1796: „a Törvény háznál *le hazuttolta* Berhidait embertelenül“.

lélek. — 1800 k.: „Az ur istentől kívánok *lölki* es testi bekeséget“ | 1815: „ej Baszom a *Lölke* az is Huntzfut volt aki engem az Vadászoktól el választott“ | 1815: „Isten a *Lölköm* utse meghal ara valaki“.

lelkiismeret. — 1774: „egy hold foglalás földemet... hagyom Bakos István sógor uramnak, minthogy magát ajánlá *lölki ismérete* szerint, hogy Szent Miséket szolgáltat *lölkömért* hetet“ | 1798: „azt mondotta: Oh kintsem Komám asszony félek bizony vádolódik a *lelkem ösméreti*“ | 1802: „csupán *lelki isméretre* bizott Beneficiumok“.

len. — 1807: „Tizen két pár *len* tekerts“.

lép. — 1795: „annak kaszállójába talált *lépet*... egy hátsó tarisznyára valót“.

lepedő. — 1819: „kék festett tarka *lepedő* egy“ | 1832: „Hat Also *lepődő*“.

les. — 1796: „a Selymégi vendég fogadóban a puskáját tőle el vették Vadász Bíró Úram parancsolatjából azért hogy *lesni* volt véle“.

lesz. — 1753: „büntetése... egy krajczár *leszen*“ | 1785: „nem *leszen* mit enni innya“ | 1891: „A' Communitás meczőjére sem *leszen* szabad hír adás nélkül törököt hordani“ | 1802: „30 forint *leszen* az vinkulumja“.

letartóztat: visszafog. — 1800: „Szőlősen levő 40 frját *le tartóztat*“.* +

letétel: megfizetés. — 1799: „az egy peták költség *le tétéle* megíté-

tetett“.

levél: 1. fonálgombolyító szerszám; 2. hivatalos írás. — 1807: „Gombolyító *levél*“ | 1813: „Nyujtottuk mi annak kezéhez egy... könyörgő *levelünket*“ | 1814: „Kües utt ajai földről valo *Levél*“ | 1840: „Zálogos *levél* áltol van adva“.

levon: lerombol. — 1753: „a' melly... ház Falak rossznak találtnak, *levonyattassanak* és az házi Gazdák által ujjak építtessenek“. * +

Liget: lapos területen lévő szálas, ritka erdő. — 1775: „*Ligeti* Erdőn kön találendő *le* esett vagy még fen álló szároz cser fábul... Hamu égetést engedünk“ | 1804: „a börtöket is mind ki irtyak... be a *ligetig*“ | 1815: „a Berkeknek és *Ligeteknek* az Előljáróik által kezdett felmérésekben“.

- lisztes vendő*. — 1776: „egy *lisztes vendő*“.
ló. — 1809: „itt nem áztattotom(!) az Lovaimat“.
lógós. — 1806: „az *loggos* gyeplüre vendég szíjját vartam“.
lókefe. — 1797: „7 darab *Lo kefe*“.
lop. — 1802: „14 réf vásznát a szározó helyről el *lopta*“ 1809:
 „mast el mehetnél bor *Lopnyi*“.
lopásképpen. — 1800: „egy lábost *lopásképpen* el vett“.*
loppal: titokban. — 1777: „azon földet csak alattomban s *loppal*
 irtogatta“.
lopászor. — 1786: „csikáját a *Lo Pásztorok* gondviseletlensége miá
 megették a farkasok“.
lotyó. — 1796: „kanászok kurvájának és *lotyónak* mondotta“.
lő. — 1752: „sörtéseit a Börczön Tüss hegy orránál tapasztalván
 négyet agyon *lüttek* belőlök“ | 1800 k.: „Tamás Mártonné pana-
 szkodott hogy Bori Ferkó tegnap az ágyába bele *lőtt*“ | 1815:
 „azt kiáltozta *lűjje* ked“.
lőcs. — 1800: „három vas kávas *lőcs*“ | 1831: „két viselt *lőts* káva,
 egy kerék szeg“.
lövés: történet. — 1794: „Fegyvert és *lövést* senki nem árulhat“.* +
ludvérc. — 1801: „azt mondotta néki te medvehátu kurva, nyerges-
 hátu *ludvértz*“.*
lukodli: kutyapecér, gyepmester. vö. MTsz. — 1795: „rutul és illet-
 lenül *lukodlinak* és *sintérnek* mocskolta“.*
lyuk. — 1801: „egy *lik* vágó kapa“ | 1807: „Egy álló szék *likas*“ |
 1809: „Kitábel Mihály Téglás a Téglás házunkat felvállalván ...
 a fizetés - . minden *liktől* egy egy kila eleség és egy kementzére
 egy akó bor“ | 1810: „a Róka *liki* [föld] három felé osztódott“.

*

Az alább következő: *felszedett*-től *füstös*-ig terjedő résznek az 1950-
 évi márciusi számban kellett volna napvilágot látnia. Az akkori ki-
 adási viszonyokból eredő napfogyatkozás miatt a szedés és kézirat a
 legújabb időben merült fel a homályból, s így csak most tudjuk
 közzétenni.

- felszedett*: beszegett? — 1820: „Tizenkétfel *fel szedett* szakasztó ruhat
 is István fiamnak“ | 1821: „Három vánkös, egy *felszedett* rósás
 kettő kik (!) tarka“ | 1821: „három vánkös, két *felszedett* kásás
 egy egyes vászon paraszt viselt“.* +
fészter. — 1798: „a tüzet csepübe tette és úgy tette a *fészterbe*“ |
 1816: „Téglavető *fészterünket* ... Dáits Lázár zsidóknak ...
 kiadtuk“ | 1819: „az rajta lévő ... mühellel ... és *fészterrel*“.
fellyül. — 1753: „a kárnak meg térétése azon *föllül*“ | 1788: „azon
fellyül“ | 1791: „A magános vadászat az Ajkai és Veszprémi
 utakon *fellyül* ... senkinek szabad nem lesz“ | 1798: „Neveik
 föl írásával ... a *fölyül* meg irtakra magokat kötelezik“ | 1871:
 „ezen *fölyül*“.
fellyüttet. — 1788: „a Bor tajtékjával valamennyire *fellyüttette* az itzét“.
felvesz. — 1815: „az *föl vett* czél Kis Péterhez közelebb léven“ | 1818:
 „*Felvettem* ... az Hangyálosi Osztálylyomnak Fölső Felire
 Nyótzvan Forentokat“.
felvet: összeszámol. — 1796: „elől hivattatván és a béri *fel vettetvén*.
 ment 4 ftra“.
felvisz. — 1758: „Midőn ő fölsége számára a vadakat , , , *ük*“.

- fene*. — 1806: „mit kerestek itt a *fene* hozott ide perelni, a *fene* vitt vóna el innen, menyetek pokolba“.
- fent*. — 1785: „még marad *fön* árenda“.
- fentálló*. — 1800 k.: „*fönt* álló szároz vagy csak szároztetéjü ... fát“.
- féregfene*. — 1809: „a *féreg fene* egye meg a maga dicsőségét“. * +
- férfigyermek*: *fiu*. — 1831: „mivel *Férfi Gyermek*ink Oskolájja udvara szük“.
- fest*. — 1832: „egy *föstöt* dunyha“.
- fesü*. — 1797: „17 *fesüt* magoknak is Lovaioknak is“.
- fiam uram*. — 1825: „Földemett pedig Nagy Sándor és Nagy Ádám *Fiam Uraméknak* hagyom“.
- fias*. — 1799: „Kecskéjét az hóbul lett árviz el vitte ... azért az ő *fijas* kecskéjét akarja el venni tőle“.
- fiatal*. — 1785: „a *cserfiatalért* megbüntettettek páltzára“.
- fija*: ifjabb. — 1800 k.: „*Fija* Kertész János“.
- finak*: nyeles faedény, amellyel a molnár a vámot szokta venni. — 1788: „Károkat két két *finaknyira* határozták“ | 1788: „A vámnak ki vételekor mindenkor a' Molnár legény a' *finakra* tartván két kezét hogy jobban szaporodjon a' Vám“.
- fiók*. — 1818: „egy politirozott sublat 3 *fiókra*“.
- fiókos*. — 1818: „egy fen álló *fiókos* almárium“.
- fizet*. — 1825: „Péter Bátyám Uram engemet *ki fizetvén*“.
- fizetés*. — 1808: „Compactor Ur *fizetése*“ | 1859: „tizenöt vft [váltóforint] a *fizetéséért*“.
- fog*: 1. mond; 2. tart. — 1802: „az annyt is tolvajnak *fogta* volna füle hallatára“ | 1802: „öreg kósza sertéssét ne hajtsa eleibe hanem *fogja* ithon“.
- fogad* 1. *felfogad*.
- fogas*. — 1800 k.: „vas *fogas*“ | 1807: „Üvegtartó *fogas*“ | 1850: „az ablak felett lévő falifogas“.
- foglal*: a közös, műveletlen földből művelés céljára egy észt kisajátít. — 1775: „magok rátájokon kívül tilalom ellen *foglalták*“ | 1804: „még most elég élő földet *foglalhatnak*“ | 1815: „az erősebb Familiabeliek a Bakony erdőből nagy réteket *foglaltak* és irtottak, az alatt pedig a kisebbek a' Csöpétés erdőből a' Helység környékén szántó földeket irtottak, *foglaltak* és számoltak.“ +
- foglalás*: foglalásföld. — 1800 k.: „a mezző körül valo *foglalások*“. +
- foglaló*. — 1799: „ház építésre adok néki *foglalót*“.
- fogó*. — 1807: „Három kalapács és egy *fogó*“.
- fokozó*. — 1807: „Két *fokozó* (kovácsszerszám). * +
- foltozás*. — é. n. „a *Foltozassal* és todassal teszen az aro“.
- foltyás*. — 1845: „a Házom *foltyásában* ... vett belső fundusomat“. * +
- foltyó*. — 1752: „a Miklos pál hegye alatt éjszakul a *Folyoigh* ez a Tüs hegy uttul nap nyugotra egisz a Kiss *Foloigh*“ | 1806: „hat egymás után *Folyó* Észteendőkre“.
- fon*. — 1809: „az haja két oldalrol be van *fonyva*“.
- fonál*. — 1807: „Tizen négy pár nyálos *fonál*“ | 1807: „két darab csepű *fonál*“ | 1821: „egy kik (!) *fonalas* kerek aly öt vesszős“ | 1828: „Harminczegy darab szála kenderből való *fonál*“.
- fonyadt*. — 1801: „motskolta, a *fene* egye meg a *fonyat* pofáját és *fonyat* valagát“.
- fonóház*. — 1809: „mikor az *fonyo* házhoz ment“.

- fönt.* — 1785: „minden vadásznak harmadnapi keserves fáradsága után, midőn haza jön, egy ittze bor, egy *funt* hus és minden tiz személyre egy kenyér adatik“ | 1801: „öt *funt* faja puskapor“.
- forint.* — 1802: „30 *forént* leszen az vinkulumja“ | 1818: „Felvettem ... az Hangyálosi Osztálylyomnak Fölső Felire Nyótzvan *Forentokat*“.
- forspont.* — 1800 k.: „A melly *Forspontok* eddig ingyen adattanak a katonaságnak“.
- főkötő.* — 1818: „egy damas (!) *főkötő*“.
- föld.* — 1800: „az hin *Földin* fekvő mesterünk szántó *földgye*“ | 1825: „Nyist *Földén* a Rétemet átol atam“.
- földesúr.* — 1798: „Beneficiumaikat ... tellyes *földes Uri* jussal és szabadsággal birják“.
- förtés:* természetes, vagy mesterséges nagyobb vizes gödör, mélyedés, állatok itatására. — 1815: „Körtéles *förtés*nél levő földemet ... hagyom ...“ * +
- főzelék:* főznivaló? — 1821: „Lörintze Ádámnak ... az padláson *főzelékje* mindenféle (elégett)“.
- fundus:* telek, házhely. — 1808: „azon pusztá *fundust* hagyom Somogyi Istvánnak“ | 1814: „Toth Adám föl szélről valo *Epületes fundusa*“ | 1857: „Zsuzsánna leányom *fundusa* végiben nyugott felé“.
- fúró.* — 1800 k.: „öreg *furu*“ | 1800 k.: „közép *furu*“ | 1829: „egy Nyak szeg *furu*, jó nyeles“.
- futomadt.* — 1809: „baszom *futom att*a ne meny el“.
- fúvar.* — 1788: „a *Fuaron* kívül két forinton fizetik“ | 1799: „Háik Jánosnak *forját*“.
- fuvát:* hófuvás. — 1785: „a' szarvas a hó *fuvátok*ban le szakad, a farkast pedig fentt birja a *fuvát*“.
- fű.* — 1811: „Dezső Ferentzné *fűet* fia ... hatalommal elvitte“.
- fűenten:* fűkorában. — 1800: „mind *fűenten*, mind az nyölés idejében ... étettetik“ (a vetést). * +
- fűles:* kétágú fa. — 1796: „a megve követ a *fűlessel* edjütt ki akarta kapával ásni“ | 1800: „fedelfát és *fűleseket* vittek el adni Pin-kóca“.
- fűlesvéső.* — 1806: „egy *fűles véső*“.
- fürdő.* — 1771: „fát bérben adott ki a Balaskó *fördejénél*“.
- fűrösző.* — 1831: „egy *fűrösző teknő*“.
- füstbíró.* — 1800: „*Füst Bírák* panaszt tettek ... hogy konyhájában vizet nem találván ...“ * +
- füstös.* — 1838: „egy rongyos *füstös* párfödél“.

(Folytatjuk.)

LŐRINCZE LAJOS.

Ezt a számot a nem éppen kedvező körülmények mellett CZEGLÉDY KÁROLY szíves és áldozatkész közreműködésével tudtam tető alá hozni. Fogadjá érte a magam és a nyelvtudomány ügye nevében hálás köszönetemet.

PAIS DEZSŐ.

Felelős szerkesztő: Pais Dezső

Kiadóhivatal: Közoktatásügyi Kiadóvállalat
Budapest V. Szalay-u. 10—14. Telefon: 122-044

Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 71-878. 252-40

Előfizetés és árusítás: V. Szalay-u. 10—14. Telefon: 122-044

Felelős kiadó: a Közoktatásügyi Kiadó igazgatója

TARTALOM.

BAKOS FERENC: Füstély	250
BÁRCZI GÉZA: Nyelvtörténetünk korszak-beosztása	125
D. BARTHA KATALIN: A nemek szerint mutatkozó tájnyelvi eltérések kérdéséhez	214
BENKŐ LORÁND: Helyesírásunk néhány kérdéséről 89. — Egy jobbágylevél margójára	221
BERRÁR JOLÁN: Női neveink 1400-ig	154
CZEGLÉDY KÁROLY: Új adatok a steppe-népek és északi szomszédaik történetéhez 64. — Új adatok az onogurok történetéhez 266. — Beg	272
CSATKAI ENDRE: Közjóra világol, mint Márton grammatikája 67. — A halló Arany Jánosnál	68
CSEFKÓ GYULA: Kanóc 68. — Vár állott: most köhalom 69. — A Duna két torka 70. — Zöld káder 71. — Komisz 272. — Inda 273. — Boszorkány 274. — Ribizli	275
ECKHARDT SÁNDOR: Szegedi Lőrinc levelei 99. — Adatok egy régi magyar levélhez 101. — Balassi Bálint <i>hang</i> -ja 275. — XVI. századi tizedszedők levelei	310
H. FEKETE PÉTER: Szottyant	72
FOKOS DÁVID: Rács	277
GELEJI ALADÁR: A Halotti Beszéd olvasásához 270. — Személynévmásaink többszámáról	271
GY. GÖMÖRI JENŐ: Elég az hozzá 96. — Berzsenyi és az élezőjel ..	277
GUNDA BÉLA: A francia <i>chenet</i> , <i>landier</i> : magyar tűzikuty. — Elvtárs	313
GYÖRFFY GYÖRGY: Jegyzetek Anonymus tulajdonneveihez	46
HEGEDŰS LAJOS: Csille, kutya, hund	59
HERMAN JÓZSEF: „Nyelvészet és valóság“ című cikkemről és a marizmussal kapcsolatos egyéb hibákról	44
HEXENDORF EDIT: Hangoslat, hangos, hang 35. — Mondék, együgyű igék, elrejtett mondékok	243
REJTŐNÉ HUTÁS MAGDOLNA: A főzés eszközei és műveletei kapcsolatának nyelvi kifejezései	281
IMPLÓM JÓZSEF: Miskuláncia	73
JUHÁSZ JENŐ: Hajdan 74. — Szelíd, rövid	285
KÁLMÁN BÉLA: Tökéletlenül képzett magánhangzók a magyar nyelv-járásokban	314
KÁZMÉR MIKLÓS: Ugar—parlag	240
KIRÁLY PÉTER: Prosztó	288
LOVÁNYI GYULA: Humor 76. — Jubileum 78. — Komisz 79. — Halló ..	288
LŐRINCZE LAJOS: A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből	110, 316
B. LŐRINCZY ÉVA: Köznyelv és népnyelv találkozása néhány Mátra—Bükk vidéki községben	102
LUKÁCS KÁROLY: Fok—Sár—Sió—Siófok	255
MIKESY SÁNDOR: Derelye 80. — Vakszem 314. — Tartalom. Szó- és tárgymutató	321
M. S.: A Szófejtő Szótár anyagrendszerezéséhez	112
MOLLAY KÁROLY: Szójegyzékeink <i>polgár</i> szava	21

MOÓR ELEMÉR: Szótanulmányok 51. — Egy IX—X. századi magyar hangváltozás 268. — Sajt 290. — Sárkány. Csal, csel	293
NAGY J. BÉLA: Helyesírási kérdések	299
NYÍRI ANTAL: Kábure, habarcs	82
PAIS DEZSŐ: A -né képzők I. — A római <i>castellum</i> szláv—magyar folytatásai 84. — Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében a Sztálin teremtette fordulat után? 113. — Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához ...	135
PÉTER LÁSZLÓ: A Napbaöltözött Asszony	86
SÁMSON EDGÁR: A <i>kérek</i> személyragja	229
SCHEIBER SÁNDOR: Megrázta, mint Krisztus a vargát 86. — „Ollan sziep, hogy miég az ujját is megvággyo iérte az ember lányo!”	293
SZABÓ T. ÁTILA: Fersing	87
TOMPA JÓZSEF: Jókai és Csokonai stílusbeli kapcsolata 12. — <i>Hullám</i> szavunk és a nyelvújítás korának irodalmi kapcsolatai	234
ZOLNAI BÉLA: Muri	295
Kisebb közlemények	64, 266
Levélszekrény	112
Népnye v	102, 314
Nyelvművelés	89, 299
Nyelvtörténeti adatok	99, 310
Szó- és szólásmagyarázatok	67, 272
A borítékon: Tartalom. — Tudnivalók. — Nyilatkozat. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság tisztikara, választmányi tagjai és számvizsgáló bizottsága. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

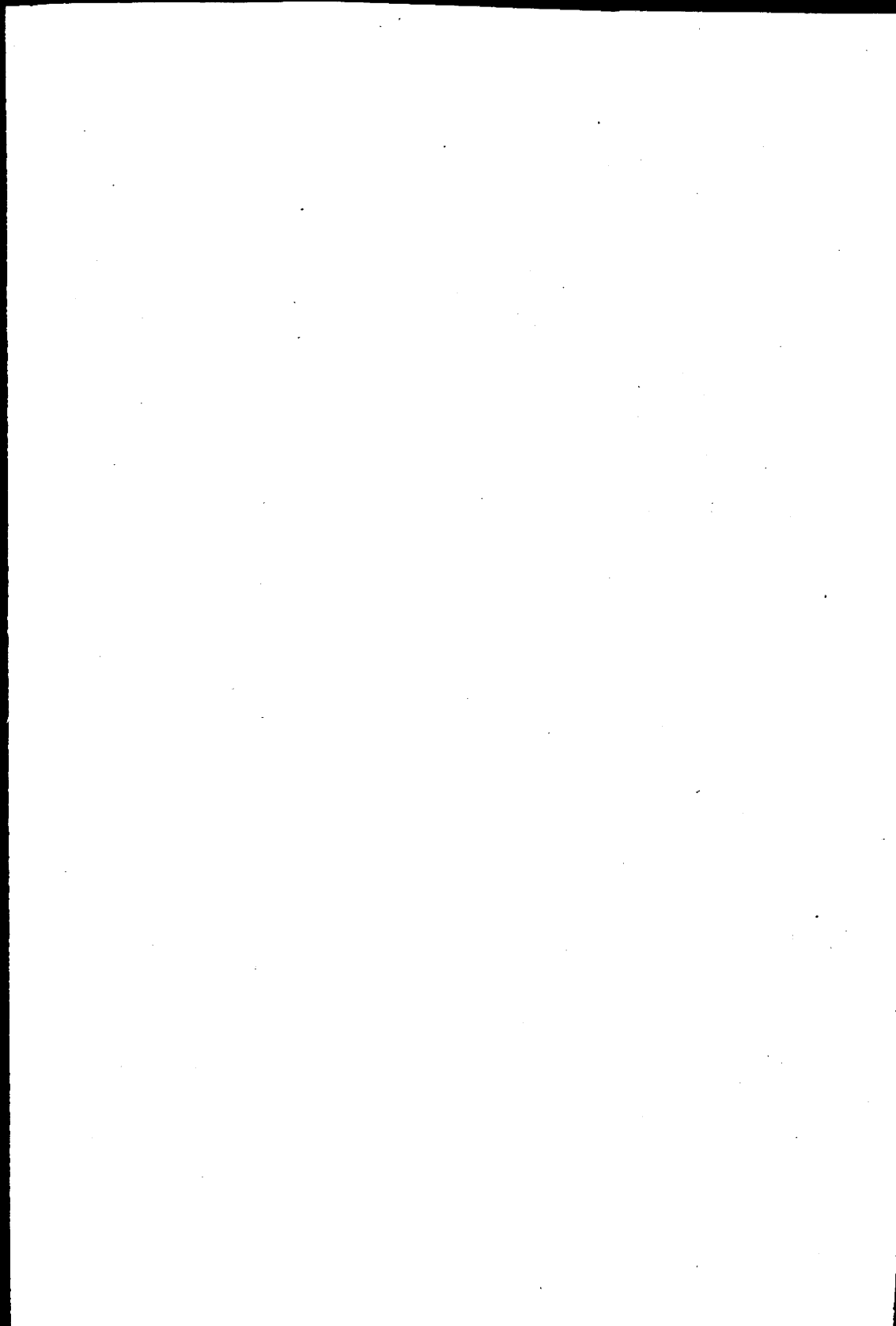
Ninesenck felvéve BERRÁR JOLÁN értekezéséből (154—214) a nevek alakváltozatai és származékai; az eredeti neveknél a velük világosan összefüggő magyar alapszók; a jövevényneveknél idegen nyelvi megfelelőik; az Összefoglalásban ismét tárgyalt nevek közül csak néhány fontosabbra van hivatkozás. A neveket mai alakjukban vettük fel, tehát *Gyönyörű, Bügür, Elizsabet, Katerina* stb. *Gyönyörű, Böjre*, illetőleg *Erzsébet, Katalin* stb. alatt található. Nem szerepelnek továbbá REJTONÉ HUTÁS MAGDOLNA cikkének (281—4) háztartási eszközök, valamint általában a nyelvművelési, nyelvtörténeti és népryeivi rovat anyaga sem.

Adelhaidis 192
Afra 187
agave 300
agg 2, 269
Aglent 194
Ágnes 186, 204
agnő 2, 3, 10
Ágota 185 k.
aj (tör.) 169, 177
Ajándék 175
Ajdúa (kun) 177
ajtó 7
alacır (török népnév)
64 kk.

alaktan | a birtok jelölései 5; az c. 3. személyragozott alak fejlődése 1, 6 kk.; a *kérek, várok* személyragja 229 kk.; ige-névszó 230 kk.; ikerítés 146 kk.; mellérendelő szerkesztésmód (paralelizmus) 152 kk.; személynévadásaink többszámáról 271;

a szó természetéről 136 kk.; szó~ 135 kk.; szóösszetétel, szószervezet 140 kk.; (szó)kottóztatás 146
Albina 188
Alexandria 188
Alheit 192
Alivant 196 k.
Amfolis 196
Anasztázia 185, 199
Ancilla 190
Angéla 188
Anglis 194

- társalkodóné 12
tas (népnév) 66
 tehén 54
 Terézia, Terus 197
 tető: teteje 7
 tetszik 7
 tinó 268
tin'amarre (fr.) 296
 Toivonen Yrjö 51 kk.,
 270 j.
 tollat az orrába!
 278—9
 Tolna (Komárom m.)
 49
 tolvajnyelv 295—8
 Tompa (női név) 163
 Topa 163
 t'o-pák nyelvéhez 272
 torony 85 k.
 tö 268
 törzsök 48
 tövel-heggyel 145
tšašyny (votj.) 58
tšacót (csuvas) 290 k.
tšutšam (cser.) 58
Tulma 48—9
turn, torn (ném.) 85—6
turris, turnus (lat.) 85
Tursoc erdő 47—8
 t[*T*]ükör 56 j., 169
 tűzikutya 281
 Tyúk 172
 ugar 240 kk.
 ugarol 243
ukštor (mordE.) 59
 úr 4
 úrné 5, 9
 Utáló 166
 utójelző 3—4
Ülgön (tör.) 272
 Ünő 172
 úr 279
 üsző 54
 vagány 297
 vakszem 314
 vám 293
 vár 293
 vár állott: most kő-
 halom 69 k.
 vargáné 5
 varróné 10—11
 vásár 292—3
 Vásárd 175
 vasmacska 281
 vastag 286
 Veder(ej) 174
 Velprét 193
 Vendéga 174
 veresszőlő 'ribizli' 275
 Veronika 187
 vigasság/tétel, ~tété-
 mény 36, 40, 276—7
vihi (finn) 270
vilia < * *viglia* 82
 Viola 170, 199
 Violanta 197
 Virág 170, 199
 Vitna 195
 vő 8
 Vrancea 195
vrani (szláv) 195
 Vulfet 193
 zanabona 37, 39
 zene, zeng 37, 39, 276
 zengő érc és pengő
 cimbalom 37 k. j.
zille (ném.) 60
 zöld káder, ~ vár 71
 zrí 296
 zúg 277
 zúgó 260, 263—4
 zsilip 264 k.
 zsup 2
 Zsuzsanna 177

Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21.) Felelős: Mestyán János

---

23925/54 — Akadémiai nyomda, — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc